

III. FALUKONFERENCIA

***A MEZŐGAZDASÁGTÓL
A VIDÉKFEJLESZTÉSIG***

A MEZŐGAZDASÁGTÓL
A VIDÉKFEJLESZTÉSIG

III. Falukonferencia

A MEZŐGAZDASÁGTÓL A VIDÉKFEJLESZTÉSIG

III. Falukonferencia

Szerkesztette:
KOVÁCS TERÉZ

MTA Regionális Kutatások Központja
Pécs, 1995

A könyv megjelenését a Környezetvédelmi
és Területfejlesztési Minisztérium támogatta.

Lektor: Dr. Széles Gyula, az MTA doktora,
intézetigazgató, egyetemi tanár

ISBN 963 85409 7 4

Borító: Kovács Orsolya
Ábrák: Fonyódi Valéria
Műszaki szerkesztő: Frick Dorottya
Felelős kiadó: Illés Iván főigazgató
Nyomdai munkák: G. NYOMDÁSZ BT., Pécs
Felelős vezető: Gálos László

TARTALOM

Előszó.....	11
-------------	----

PLENÁRIS ÜLÉS

Sipos Aladár: Agrárgazdaság 2000-ben	15
Kovács Teréz: Agrárpolitika – vidékpolitika	24
Fehér Alajos: Regionális különbségek – agrárpolitika	36
Illés Iván: Falupolitika – agrárpolitika	49
Pfeil Edit: Kistérségi társulások lehetőségei a falvak fejlesztéséért.....	57
Szakál Ferenc: Mezőgazdaság és vidékfejlesztés az újabb európai irányzatok tükrében.....	65
Philip Lowe: A brit vidékpolitika.....	75

NAGYÜZEMI GAZDASÁGOK – CSALÁDI VÁLLALKOZÁSOK SZEKCIÓ

Lakner Zoltán–Kocsondi József: Az agrárollóról: nemzetközi tapasztalatok – hazai tanulságok.....	83
Lentner Csaba: A magyar mezőgazdaság finanszírozási kérdései napjainkban	89
Tóth László–Richard W. Howarth: Merre van Európa, avagy mire számíthat a magyar mezőgazdaság az EU-ban?	97
Pachinger Zoltán: Az integrációs rendszerek problémaköre a hús-business területén	105
Kajári Karolina: A mezőgazdasági termelők elvárásai a szaktanácsadással szemben.....	111
Nemes Kornélia: Néhány gondolat az érdekképviseletekről	119
Soós Károly: A Zala Megyei Agrárkamara	123
Kovács Lajos: A területi agrárkamarak feladatai és ezek várható hatása a mezőgazdaság és a vidék fejlődésére	126
Salamon Lajos–Kovács Tamás–Tanyi Zoltán: Az átalakulás hatása Győr-Moson-Sopron megye agrártermelésére	132
Zsibrik Istvánné: Az egyéni gazdálkodás Baranya mezőgazdaságában	139
Rendek László: A családi vagyon működése a vállalkozó mezőgazdaságban az ezredforduló után	147

Kocsondi József–Szénay László–Fodor Lóránt: A mezőgazdasági kis- és középvállalkozások fejlesztési törekvéseinek néhány tanulsága.....	151
Süli-Zakar István–Baranyi Béla: A vállalkozásélénkítés szerepe az Alföld mezőgazdaságában, különös tekintettel a falusi vállalkozások jövőjére.....	159
Nagy Tibor–Gályász József: Az állattartással foglalkozó családi vállalkozások helyzete Hajdú-Bihar megyében.....	168
Balogh Balázs: Egy kisalföldi falu gazdálkodásának változásai 1920-tól napjainkig.....	173
Aubert Antal: Agrárátalakulás nemzetiségi településkörnyezetben.....	177
Kovács Katalin–Váradai Monika Mária: Üzemtípusok és agrárgazdasági szereplők Nagykovácsoson.....	183
Kovács Teréz: Összefoglaló a „Nagyüzemi gazdaságok – családi vállalkozások” szekció munkájáról.....	192

FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS SZEKCIÓ

Ángyán József: A fenntartható fejlődés és a környezetbarát rendszerelváltás a mezőgazdaságban.....	197
Gyulai Iván: Gömörszőlős, a fenntartható falu modellje.....	206
Somogyi Sándor: A fenntartható mezőgazdálkodás rendszerének kialakulásához szükséges változások.....	213
Fodor István: A piac szabályozó hatása a környezet terhelésére a mezőgazdaságban.....	220
Szalai Tamás–Nyárai Horváth Ferenc: A Magyarországon széles körben alkalmazott növénytermesztési rendszerek (stratégiák) hosszú távú hatása a talaj néhány fontos tulajdonságára.....	226
Gerzanics Annamária: A tájfogalom értelmezése és a fenntartható fejlődés.....	233
Illyés Zsuzsanna: A tájtörténeti kutatások jelentősége a területi tervezés szempontjából.....	241
Barczy Attila: Talajok mint természeti értékek védelme.....	246
Kupi Károly–Tirczka Imre: Mezőgazdasági tájértékelés (A Bodrogek közistáj modellvizsgálata).....	255
Somogyi Sándor: Az állattartás környezeti hatásai és a fenntartható fejlődés.....	259

Széles Gyula: Az állattenyésztés fejlesztésének gazdasági összefüggései.....	265
Alpár György: Környezetet fenntartó okszerű gazdálkodás legeltetési állattartással.....	272
Kitanics Tünde: A dél-dunántúli régió komparatív előnyeire épülő, környezetbarát vágóállat-termelési technológiák elemzése.....	277
Kardosné Nagy Judit–Molnár Tamás: A fenntartható fejlődés természeti, gazdasági és emberi erőforrásainak néhány jellemzője Zala megyében.....	283
Reke Barnabás–Csatai Rózsa–Básthy Tamás: Objektív módszerek alkalmazása a mezőgazdasági vállalkozások fenntartható fejlődésére.....	288
Lantos Tamás: A „Fenntartható fejlődés” szekciójának összefoglalója.....	293

*A FALUSI GAZDASÁG FEJLESZTÉSI ALTERNATÍVÁI
SZEKCIÓ*

Sarudi Csaba: A falusi gazdaság helyzetét befolyásoló tényezők szerepe a rurális agrártérségekben.....	299
Madarász Imre: Önfoglalkoztatók, vállalkozók és a térségfejlesztési erőfeszítések.....	307
Bakos István: A gépesítés befolyása a vidéki lakosság megtartására.....	314
Romány Pál: Agrárstruktúra és az új kihívások falun.....	319
Lakner Zoltán: Élelmiszeripari fejlesztés – vidékfejlesztés.....	325
Abonyiné Palotás Jolán: A Dél-Alföld élelmiszerfeldolgozásának alakulása a tulajdonviszonyok változásának figyelembevételével.....	331
Raffay Zoltán: A tercier szektor szerepe egy rurális térség (a Dél-Zselic) fejlesztésében.....	335
Nanszákné Cserfalvi Ilona–Juhász Csaba: Vidékfejlesztés a 4H gyermekszervezettel.....	343
Kraftné Somogyi Gabriella: Falusi turizmus, álom és valóság.....	347
Kovács Dezső: A falusi turizmus és fizetővendéglátás értelmezéséhez.....	352
Szabó Géza: A Villány–Siklói Borút mint idegenforgalmi termék és területfejlesztő együttműködés.....	357

Ónodi Gábor: Kézművesek tanyája Jászszentlászló, Békásparti dűlő.....	363
Hrubi László: Összefoglaló „A falusi gazdaság fejlesztési alternatívái” szekció munkájáról	365

*ÖNKORMÁNYZATOK – FALUMENEDZSELES
SZEKCIÓ*

Böhm Antal: A magyar falu társadalma a rendszerváltás után	371
Juhász Erika: Jómódú polgárok fejlődő faluja: Tarján	375
Faludi Erika: Aprófalvak együttműködési formái Baranyában.....	380
Hajdú Zoltán: A komplex középfokú vonzáskörzetek és együttműködési törekvések a Dél-Dunántúlon	385
G. Fekete Éva: Közösségi összefogáson alapuló térségfejlesztés.....	391
Répassy Helga–Benedek László: Kistérségi együttműködések szereplői, szerepek, kompetenciák, felelőségek	399
Vercseg Ilona: A helyi cselekvés szerepe a vidék fejlesztésében	406
Veres Lajos: Kistérségi komplex gazdaságfejlesztés tapasztalatai a Közép-Tiszavidéken.....	413
Herczeg Ágnes–Szűcs Gábor: Kistérségi fejlesztési munka a Dörögdi-medencében, a tervező szemszögéből	418
Drotár András–Márta Kálmán: Mezőgazdasági szempontok az általános rendezési tervek készítéséhez.....	422
László Mária: Az önkormányzatok gazdálkodásáról.....	425
Finta István: A válsághelyzetben légő agrárövezetek községi önkormányzatainak gazdálkodásáról	429
Gerencsér Balázs: A faluművelő (A népműveléstől a falufejlesztésig).....	434
Horváth József–Rada Beáta: Adalékok Vése község (Somogy megye) közművelődési helyzetéhez.....	437
Csefkó Ferenc: Összefoglaló az „Önkormányzatok – falumenedzselés” szekció munkájáról	443

*SZOCIÁLIS PROBLÉMÁK – SZOCIÁLIS KAPCSOLATOK
SZEKCIÓ*

Tolnai György–Dövényi Zoltán: A falusi munkanélküliség néhány területi és strukturális jellemvonása Magyarországon	449
Szpirulisz Ildikó: Kistérségi munkaerőpiaci esélyek	455

Szőgyi Lenke: A társadalmi átalakulás hatása az aprófalvakra	459
Timár Judit: Város körüli tanyák társadalmának átalakulása.....	464
Csubela Ferenc: Van-e a vajdasági magyar falvaknak népességmegtartó ereje?	470
Bögge Zsuzsa: Értékváltás előtt Pilismarót.....	474
Hantó Zsuzsa: Az agrárátalakulás szociális ára	479
Baracs Gabriella Etelka: A mezőgazdasági munkanélküliség hatása a személyiségre	484
Serafin József: Szociális földprogramok elmaradott térségekben	488
Vuics Tibor: Cigány önkormányzatok és szociális problémák Somogy megyében.....	495
Cserti Csapó Tibor–Wilhelm Zoltán: A falusi hátrányos helyzetű csoportok részvétele a középfokú oktatásban – a Gandhi Gimnázium példája alapján.....	502
Mezei István: A városok és falvak eltérő szociális terhei.....	510
Mohos Mária: A Balaton árnyékában: A Káli-medence társadalmi sajátosságai	517
Nánásiné Tóth Éva: Tiszasas és Csépa időben változó társadalomszerkezete	524
Dövényi Zoltán: Összefoglaló a „Szociális problémák – szociális kapcsolatok” szekció munkájáról.....	530
Angol nyelvű összefoglaló	533
Szerzők.....	537

ELŐSZÓ

Az elmúlt fél évtizedben az ország különböző tudományos műhelyeiben végzett kutatások rávilágítottak arra, hogy a rendszerváltás során bekövetkezett társadalmi változások sajátos folyamatokat indítanak el a falusi térségekben. Ezekre a kihívásokra a különböző falusi térségek eltérően reagálnak, ami az egyes kistérségek közötti különbségek további növekedéséhez vezet.

A Kelet-Közép-Európában bekövetkezett gyors politikai és gazdasági átalakulás a magyar falvak többségét, illetve a falusi lakosság jelentős rétegeit, társadalmi csoportjait sokkszerűen érintette és válságos állapotot idézett elő.

A falusi térségekben a felgyorsult társadalmi változásoknak tudományos kutatása – az anyagi és szellemi kapacitás hiányában – csak részben valósul meg. Pedig egyaránt égetően szükség van a dinamikusan fejlődő és a leszakadó, valamint a példamutató összefogáson alapuló helyi társadalmaknak és az értelmetlen gyanakvás, irigység következtében az utolsó kis lehetőséget is elszalasztó falusi közösségeknek a tudományos elemzésére.

A tudomány a valóság alapos feltárása révén juthat el a lehetséges megoldások és azok következményeinek feltárásához, ilyen úton járulhat hozzá a politikai döntések előkészítéséhez.

A Pécssett kétévenként sorra kerülő, immáron hagyományos falukonferenciákat azért szervezzük, hogy egybegyűjtsük és megszólaltassuk a magyar falu és vidék iránt elkötelezett különböző nézetű tudományterületek képviselőit.

Az eddig megtartott három falukonferencia között folyamatosság van. Az első és második falukonferenciának a címei is hasonlóak voltak: „Válság és kiút”, illetve „Kiút a válságból”.

E két falukonferencián kerestük a válságból kivezető utakat és időközben kikristályosodott, hogy a kivezető utak a vidékfejlesztés irányába kereshetők. Ennek szellemében született meg a harmadik falukonferenciánk címe: „A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig”.

A vidékfejlesztés nemcsak a falusiak érdeke, hanem a városiaké és az egész társadalomé is. Nyugat-európai példák mutatják, hogy a legjobb és legolcsóbb környezetvédelem maga a mezőgazdálkodás. A városiak a turizmus, a kikapcsolódás céljából csak akkor mennek vidékre, ha ott kultu-

rált környezetet, szép tájat találnak. Továbbá, az egész országnak jobb az a megoldás, ha a meglévő falusiak a falun tudnak boldogulni, mintha tömegesen vándorolnak a városba, tovább növelve a munkanélküliek, a lakásra és egyéb támogatásra szoruló városiak táborait.

Talán e jó és időszerű témaválasztásnak köszönhető, hogy a harmadik falukonferenciánkat minden eddiginél nagyobb érdeklődés kísérte. A plenáris ülésen és az azt követő öt szekcióban mintegy 100 előadás hangozott el. Az előadók jelentős része elkészítette előadásának írásos változatát is. Az olvasó most ezeket tartja a kezében. Az örömünkbe öröm is vegyült. „A falusi gazdaság fejlesztési alternatívái” című szekció iránt volt a legkisebb az érdeklődés, ami mutatja, hogy ez az a terület, ahol sajnos, a legnehezebben indul el a fellendülést jelentő változás. Pedig ezen az úton most nem szabad megállnunk. Az elkövetkező falukonferenciák ezt az ügyet súlyának megfelelően kiemelten fogják kezelni.

Szerkesztő

AGRÁRGAZDASÁG 2000-BEN

Sipos Aladár

Az ország gondjai nem oldhatók meg az agrárgazdaság helyzetének stabilizálása nélkül. Az agrárgazdaság jövőbeni fejlődésének elemzésénél az adott helyzet pontos diagnózisából kell kiindulni.

Az agrárátalakulás együtt jár a korábbi agrárstruktúra elemi erejű, de előre csak nehezen felmérhető változásaival. A korábbi, túlzottan polarizált (igen nagy, illetve igen kicsiny egységekből felépülő) struktúra alapvető tényezője volt a megelőző agrárrendszer hatékonysági problémáinak. Ám nem indokolatlan az az aggodalom, hogy az 1990 utáni átalakulás új torzulásokat hozhat, illetve hozott.

Az 1994-ben leköszönt kormány leginkább „farmergazdaság” típusban definiált termelői modelljéből a gyakorlatban nem sok valósult meg. A rendszerváltás előtti bipoláris magyar mezőgazdaság szerkezete megmaradt. A korábban nagyüzemnek minősülő csoport súlya, gazdasági ereje lényegesen meggyengült. Nem jött létre viszont érdemleges gazdasági erősödés az ott bekövetkezett leépülés nyomán a rendkívül népes, ún. kistermelői körben. A korábbi „nagyok” eszközeire, részben azok földjére támaszkodva, a munkaerő töredékét átvéve többezer jogi személyiségű gazdasági társaság található.

Az 1. táblázat adatai a jelenleg hármas tagolású mezőgazdasági termelői kör első két csoportja, a korábbi nagyüzemek és a belőlük alakult gazdasági társaságok, továbbá a mezőgazdasági szövetkezetek számának változását mutatják.

A jogi személyiségű szervezetek számszerű gyarapodása – a három év alatt több mint kétszeres bővülése – gyakorlatilag az állami gazdaságok és részben a szövetkezetek osztdásából keletkezett.

A „farmideál” csődjét azonban a kft.-k és rt.-k többi formát messze meghaladó gyorsaságú szaporodása jelzi. Jogi háttérüket nézve, ezek tulajdonképpen tőketársulások. Létük a farm lényegét (a családi vagyont és föld, továbbá a munkaerő primátusát a gazdálkodásban) a hazai viszonyok mellett is megkérdőjelezheti.

1. táblázat

Gazdasági szervezetek a mezőgazdaságban

Megnevezés	1989	1991. év végén	1993. jún. 30.	1994. jún. 30.
Vállalatok	139	200	138	41
Jogi személyiségű	163	1493	2160	3048
Gazdasági társaság				
Ebből:				
kft.	–	1383	2067	2857
rt.	–	44	61	160
Szövetkezet	1252	1501	1893	2017
Ebből:				
termelőszövetkezet	–	1334	–	458
halászati term. szöv.	14	14	–	8
szakszövetkezet	67	71	–	21
kistermelők szövetkezete	–	–	–	66
egyéb szövetkezet	–	71	–	1450
kisszövetkezet	–	–	–	13
Vízgazdálkodási társaság	–	–	–	1
Egyéb jogi személyiségű szervezet	–	–	1	4
Összesen	1635	3194	4192	5110

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1992. Az élelmiszergazdaság 1994. I. félévi fejlődése. KSH, Bp., 1994.

Alapvetőnek minősíthető, hogy a kiscsoportban történő, társulási formájú munkavégzést a vállalati termelőeszközök kialakult és kisebb egységekre nem (vagy nagyon nehezen) darabolható mérete táplálja. Nem csupán az indulók tőkehiánya motiválta a társasági formát. A vállalati munkaszervezetek létrejöttében is meghatározó volt az eszközök jellege. *Amíg a mezőgazdaságban a vállalatszerű működéshez szükséges tőkefelhalmozás nem megy végbe, a termelés továbbfolytatása csupán a meglévő eszközökre alapozódhat.*

Az egyéni gazdálkodás*

Az egyéni gazdálkodók háztartásaihoz 1994-ben (az összeírt 1675 háztartáshoz) közel 4,8 millió fő tartozott, az ország lakosságának 46%-a. Közülük több mint 3 millió fő (65%) rendszeres munkát is végez a mezőgazdaságban. Változatlanul kevés az egyéni gazdaságok által foglalkoztatott állandó és időszakos alkalmazott. Mindössze 7629 háztartásnál dolgozott állandó alkalmazott (12 ezer fő) és 156 ezer háztartásnál időszakos alkalmazott (kb. 23 ezer fő).

Figyelemre méltó viszont, hogy az 1991. évi összeíráshoz képest a *főállású egyéni gazdálkodók száma 36 ezerről 51 ezerre emelkedett.*

Az 1994. évi összeírás adatai szerint az egyéni gazdálkodók *földterülete* a korábbi évek teljes körű, illetve reprezentatív összeírási adatai szerint folyamatosan növekvő: 1986-ban 544 ezer ha, 1991-ben 640 ezer ha, 1993-ban 886 ezer ha, 1994-ben 1499 ezer ha.

Ugyanakkor a földterületet használó háztartások átlagos egybefüggő földterülete nem éri el az egy hektárt sem. Meglehetősen szétaprózott: közel 2,5 millió tagban van. Egy földtag átlagos nagysága 0,6 hektár.

A KSH adatai szerint *1994. I. félévében az ország termőterületéből a vállalatok és gazdasági társaságok 2 220 761 hektárt, a szövetkezetek 2 400 260 hektárt, míg az egyéni gazdaságok 1 498 693 hektárt műveltek.* Ez utóbbiak földmagántulajdona 2 168 661 hektár, melyből 670 168 hektárt haszonbérletben hasznosítottak. Vagyis a három gazdálkodó csoport csaknem azonos arányban részesül az ország termőterületéből. A kárpótolás révén szerezhető földtulajdonszerzés folyamata – mint ismeretes – még nem zárult le, de az már látható, hogy a kistulajdonosok száma 1,5–2 millió között lesz, ami az ország jelentős részén lehetetlenné teszi az ésszerű birtokpolitikát.

Mindez sürgeti egy *új földtörvény* megalkotását, amely egy konzisztens agrárpolitikára épülő birtokpolitikát tartalmaz.

A végbement folyamatokról összességében az alábbi főbb következtetések adódnak.

A mezőgazdasági termelés fejlődéséhez elengedhetetlen a földtulajdon stabilizálása, a földkoncentráció elősegítése. Mértékadó szakmai körök véleménye szerint jelenleg a föld minőségétől, a termelési szerkezettől és a gazdálkodási színvonalától függően a növénytermesztésben 60–100 hek-

* Statisztikai források: Tájékoztató az 1994. évi mezőgazdasági gazdaság szerkezet-összeírás előzetes eredményéről. KSH, Bp., 1995. január.

tár területű gazdaság képes hatékonyan gazdálkodni. A jelenlegi birtokstruktúra ettől lényegesen szétaprózottabb. Az 1,5 millió egyéni gazdaságból mindössze 440 gazdálkodik 500 hektárnál nagyobb területen, a gazdaságok 99%-ának területe 50 hektárnál kisebb.

– A föld, illetve az agrártőke tulajdonrendezése során igen nagy arányban *nem a mezőgazdaságból élő személyek* (sőt jelentős részben városi lakosok) *jutottak tulajdonjoghoz.*

– Az átalakulási folyamatok *az agrártulajdon polarizációja* felé mutatnak, azaz egyfelől az agrártársadalom jelentős része elveszítheti agrár- (föld- és tőke-) tulajdonát, míg egy szűkebb, egyre gazdagodó tulajdonosi réteg alakulhat ki.

– A korábbi nagyüzemek – ahol nem mentek visszafordíthatatlanul tönkre – jelentős részben *tőkehasznosító társasággá* alakultak, illetve alakulnak át.

– Az átalakult szövetkezetek egy részében pedig a menedzsment a tőke felélésére és saját magántulajdonának növelésére rendezkedett be, azaz e szervezetek aligha maradhatnak sokáig valódi szövetkezetek, ugyanakkor *a valódi előmozdító* (beszerző, illetve értékesítő) *szövetkezetek továbbra is hiányoznak.*

– A valódi családi gazdaságok várhatóan továbbra is igen korlátozott lehetőségekre számíthatnak.

– Reális az a veszély, hogy az agrárstruktúra ismét – ám immár egyes fejlődő országokhoz hasonlatos módon – polarizálódik: egyfelől a tömeges ártermelést folytató, exportorientált, kommercializált óriásgazdaságokra, másfelől a jelentős részben autark, legfeljebb csak a lokális kapcsolataira koncentráló, korszerűtlen törpeüzemekre.

– A körvonalazódó struktúrában a nagyobb egységek továbbra is bér munkára fognak épülni, egyidejűleg magas *agrár-munkanélküliség* és *az agrártársadalmak fokozódó elszegényedése* valószínűsíthető.

Az EU-agrárstruktúra az önálló tulajdoni egzisztenciával rendelkező szereplőkre épül. Ezért az a családi gazdaságot tekintik kívánatos modellnek. (Ugyanakkor a kevésbé fejlett tagországokban működő, részben „munkaszövetkezeti” vonásokkal rendelkező szervezetek is beilleszthetőnek bizonyultak.) Az EU alapvető célja továbbá, hogy elégséges számú gazdálkodó maradjon a mezőgazdaságban a környezet, a tájak hagyományos képe, a falusi társadalom megőrzése végett.

Csak az említett szempontokhoz is igazodni képes agrárstruktúra lehet beilleszthető az EU agrárrendszerébe. Ha egy szűkebb körű vállalkozói mezőgazdaság versenyképességének a falusi társadalom romba döntése az

ára, akkor a kialakuló szociális feszültségek kezelése igen nagy társadalmi költségeket okoz. Ezeket aligha vállalná az EU. Következésképpen a *hazai agrárstruktúra konszolidációja során* a mezőgazdasági népesség tulajdonszerzését, a teljes, illetve részfoglalkozású családi gazdaságok és előmozdító szervezeteik, továbbá általánosan a szolidaritáson alapuló üzemi formák (szövetkezetek) terjedését indokolt preferálni. A falusi társadalom mikrostruktúráinak adaptivitását növelve egyidejűleg érvényesülhet a hatékonyságnövelés és az agrárszociális feszültségek mérséklésének igénye. E kihívás egyidejű kezelésének igénye a pragmatikus agrárpolitika alapvető feladata, egyidejűleg lényeges tényezője és feltétele a magyar mezőgazdaság EU-adaptivitása megteremtésének is.

A mezőgazdaság termelése

Az agrárágazat teljesítményét a kialakult gazdasági helyzet, átalakulási folyamat és az időjárás egyaránt befolyásolta. A kialakult feltételek hatására a mezőgazdaság kibocsátása az iparénál is nagyobb mértékben csökkent.

A mezőgazdasági termékek *bruttó termelésének* összehasonlító áron számított értéke 1993-ban – az eddigi mélypontig – alig több, mint kétharmada volt az 1988–1989. évek átlagának. A mezőgazdaság összes termelése ennél is nagyobb mértékben csökkent, mert a vállalatok, szövetkezetek ipari és egyéb nem mezőgazdasági tevékenysége az alaptevékenységénél is erőteljesebben szűkült. Ennek nagy szerepe volt abban, hogy a mezőgazdasági szervezetekben foglalkoztatottak száma az 1989. évi 627 ezer főről 1994-re 182 ezerre, vagyis több mint 400 ezer fővel csökkent.

A mezőgazdaság két fő ágazatának teljesítménye majdnem teljesen azonos mértékben esett vissza 1993-ra: 66,5, illetve 66,9 százalékra. A növénytermelésben előfordult jó vagy jobb időjárású év (1991, 1994), amikor a kedvező gabonatermés hatására az egyik évről a másikra nőtt a termelés. Az állattenyésztés produktuma viszont évről évre kevesebb lett.

A külterjessé váló termelés (csupán a legszükségesebb gépi munkák ellátása, szokvány vetőmagok, a növényápolás, a talajerő-visszapótlás elmaradása) a hozamokat rendkívül ingadozóvá tette a növénytermelésben. A technológiai színvonalban bekövetkezett visszaesés jóval nagyobb mértékben csökkentette a termelést, mint az aszálykár.

Az egy hektár mezőgazdasági területre jutó vegyes műtrágya mennyisége az 1989. évi 223 kg-ról 1994-re 60,5 kg-ra, azaz 27%-ára csökkent. Az EU tagországaiba az egyes műtrágya-hatóanyag felhasználása – a szii-

gorú környezetvédelmi előírások ellenére – jelenleg is 250–300 kg/ha, vagyis 4–5-szöröse a hazainak.

Hasonló arányú csökkenés következett be a *növényvédő és gyomirtó szerek* felhasználásában is. 1994-ben a felhasznált növényvédő szerek mennyisége 60%-kal volt alacsonyabb az 1990. évinél. Ezen belül a felhasznált gyomirtó szerek mennyisége több mint 60%-kal csökkent.

Mindez párosulva a földtulajdon-változásban mutatkozó anomáliákkal, a termőtalaj-kultúrállapot jelentős részének leromlását eredményezte (gyomosodás, a talaj tápanyagtartalmának csökkenése stb.) és ez a termés-hozamok erőteljes csökkenését váltotta ki.

A szántóföldi növénytermesztésnél lényegesen rosszabb a helyzet a *kertészeti ágazatokban*. A gyümölcsös összterülete az utóbbi tíz évben folyamatosan csökkent (1984-ben 108 ezer ha, 1994-ben 93 ezer ha). Ennél jelentősebb volt a gyümölcsstermelés visszaesése (1986-ban 1822 ezer tonna, 1994-ben 1049 ezer tonna). Ez a tendencia várhatóan a következő években is folytatódik.

Az ültetvények átlagos életkora magas, több mint 60%-uk 20 évnél idősebb. Sok esetben rossz a növényegészségügyi helyzet. Az ültetvények területének csökkenését, elöregedését új telepítésekkel kellene pótolni (1991-ben 100 ha volt az új telepítés területe, 1994-ben csak 276 ha). Ezt azonban akadályozta az elhúzódoó kárpótlás, a privatizáció, a szövetkezetek és az állami gazdaságok átalakulásával járó bizonytalanság, valamint a tőkehiány. Az állami támogatás növelésére volna szükség ahhoz, hogy az indokolt, évi 2500–3500 ha új gyümölcsültetvényt telepítsenek.

Az ültetvényfelület csökkenése fő gond a *szőlészetben* is, ahol a kivágások területe jóval meghaladja a telepítések területét, következésképpen nő az elöregedett ültetvények részaránya. Szakemberek szerint az egészséges ültetvényrotációhoz évente kb. 3 ezer ha új telepítést kellene végrehajtani. Ezzel szemben az utóbbi években a telepítés területe évente 100–200 ha között mozgott, ami katasztrofálisan alacsony.

Az *állattenyésztés* visszafejlődését az állatállomány fokozatos kivágása okozta. Az állomány csökkenése már 1982–1983-ban megkezdődött a romló jövedelmezőség, a mérséklődő kereslet hatására. A számottevő és máig be nem fejeződött csökkenés az 1980-as évtized végén indult meg, amikor az előbbi okok mellé már felsorakozott a szervezeti keretek, a tulajdonviszonyok bizonytalansága is.

1994 tavaszán kevesebb nagyállatot tartottak a mezőgazdasági termelők, mint a második világháború előtt. A szarvasmarha létszáma pedig az óriási háborús veszteség után is több volt, mint ma. A háború előtti szarvasmarha-

állomány kétszer annyi, a juhállomány egynegyedével volt több, a sertések száma kevéssel meghaladta az ez év tavaszán összeírt állatszámot.

Az állati hozamok (az anyaállatokra számított vágóállat-termelés, a tej- és tojáshozam) – szemben a növényi termékek termésátlagával – nem csökkentek számottevően és kiegészítettek voltak.

A mezőgazdasági szervezetek a termelő alapok felélése, az ésszerűség mértékét is meghaladó anyagtakarékos termelés mellett 1990–1993 között mintegy 78 milliárd forintra rúgott az ágazat vesztesége, azaz a nyereségesen és a veszteségesen gazdálkodók negatív eredménykülönbsége.

Ilyen mértékű jövedelemhiány tartósan nem viselhető el. Ilyen körülmények között drasztikusan visszaestek a beruházások. A folyamat már a 80-as évek közepén elkezdődött. Ettől kezdve a mezőgazdasági üzemek kisebb beruházást végeztek, mint amennyit az eszközök elhasználódása indokolna, következésképpen a mezőgazdaság gép- és eszközállománykapacitása erősen lecsökkent, műszaki állapota 30–40%-ra zuhant. A szakosított állattartó telepek mintegy 40%-a üresen áll, vagy más célra hasznosul. A tartástechnológiai berendezések átlagos életkora megközelíti a 20 évet. Mindent összevetve, ha nem akarunk tartós versenyhátrányba kerülni, akkor az ezredfordulóig a mezőgazdaság részéről 180–290 milliárd forintos beruházási igény kielégítésével kell számolni. 1994-ben a mezőgazdasági beruházás az 1992. évi 10,3 milliárd forintról 25 milliárdra emelkedett. Előrejelzések szerint 1995-ben 20–22 milliárd forint beruházás várható. (Folyóáras adatok.) Vagyis a jelenlegi feltételek mellett több mint 10 évre van szükség ahhoz, hogy az említett beruházási igényt kielégítsük.

Mi várható hát 2000-ben? Mekkora lesz, lehet a magyar mezőgazdaság termelése?

Az utóbbi ötven év gazdasági-társadalmi átalakulásai bizonyították, hogy a mezőgazdaságban – az élő természettel való közvetlen kapcsolat és a viszonylag hosszú termelési ciklus hatására – a pozitív vagy negatív intézkedések késleltetve hozták meg eredményüket. Például amióta beruházásokról rendelkezünk, információkkal sohasem volt függvényszerűen kimutatható kapcsolat a befektetések és a termelés változása között.

Azt feltételezve, hogy a mélypont az 1993-as esztendő volt, az agrártermelésben törvényszerűen érvényesülő tehetetlenség valószínűvé teszi, hogy ezen a szinten (természetesen időjárási kedvező és kedvezőtlen körülményeket nem számítva) ugyancsak 2-3 évig – a fejlesztést elősegítő gazdaságpolitika mellett is – a termelés stagnál, vagy csak nagyon lassan emelkedik.

Felhasználási oldalról ugyancsak erre következtethetünk. Az előttünk álló rövid távon a hazai élelmiszerfogyasztás (a reálbérek legjobb esetben csupán szinten maradása közepette) nem igényel nagyobb agrártermelést. Az export szinten tartása, illetve fokozása pedig támogatás nélkül nem képzelhető el. Az agrárpiacon kialakulatlansága is a pangás elhúzódását eredményezi. A megszűnő, átalakuló új termékpályák bizonytalanabbak a régi rendszernél. Mi több, nem remélhető, hogy a tulajdonváltás nyomán, a magánosítás eredményeként akár akadozva is automatikusan működőképessé lesznek.

A növénytermelésben a földtulajdon viszonyai, párosulva az előregegett gépekkel, az 1950-es év szintjére lesüllyedt műtrágyázással festik sötétre a jövő képét. Az állattenyésztésben a második világháború előttihez hasonló (sertés-), vagy annál kisebb (szarvasmarha-, juh-) állomány jelzi a kilábalás nehézségeit. Mindkét főágazat gazdaságpolitikai döntésekre, a közeljövő kiszámítható agrárpolitikájára vár.

A mezőgazdasági befektetések a minimálisra csökkentek és nem a rendszerváltással kezdődött meg a tőke kivonás. Már az 1980-as évtized első felének pótlása is alacsonyabb volumenű volt az elhasználódásnál. Ebben az évtizedben a nemzetgazdaság termelésének 15 százalékát adó agrártermelés a beruházásokból 2–3 százalékkal részesedett. A nyugat-európai országokban is előfordul, hogy e két arány nem egyező és az agrárágazat termelési részesedése meghaladja a beruházási arányt. Ilyen mértékű eltérést azonban a mezőgazdasági termelés szempontjából figyelemre méltó országok egyike sem mutatott ki.

Bővében van viszont a munkaerő, amely kényszerűségből – a munkaráfordítás megtérülésének számolgotása nélkül is – folytatja tevékenységét. Az új vállalkozók, akiknek saját munkaerejük értékén felül a befektetések, a felvett kölcsönök megtérülésével is számolniuk kell – már mérlegelnek. Tartós betétek esetén, államkötvények vásárlásával (állami garanciával) közel 30%-os nettó hozam érhető el. Az agrártermelés ennek a biztonságos jövedelemnek a töredékét kínálja.

Becslésünk ezek miatt rendkívül óvatos, az 1997-es évre – az 1990–1993-as évek átlagához képest – nem várható fellendülés. Az elemzésbe bevont 12 ágazat (termék) többségében a kibocsátás ennél kevesebb lesz. Az eljárás feltételezi a kisebb ágazatok javára végbemenő szerkezetváltást. A termelési arányok alapvető eltolódása ilyen rövid távon nem várható, a meglévő eszközök és termelési tapasztalatok ezt nem valószínűsítik.

A becslés második időpontja, az ezredforduló gazdaságtörténeti szempontból ugyancsak nem minősíthető távolinak. Kedvező elmozdulások

azonban ekkorra már érlelődhetnek, különösen, ha a gazdasági környezet erre rásegít, a kormány kialakít gazdaságpolitikai koncepciót és a vidéki foglalkoztatás érdekében cselekszik is. Az ágazati produktumok általában elérik az 1990-es évtized első négy évének átlagos teljesítményét, meghaladják az 1993. évit, de nem érik el az 1986–1990-es évek eredményeit, attól még mintegy 20%-kal marad el.

A hazai élelmiszerfogyasztás akár egytizeddel is növekedhet. Az élelmiszerek kilátásba helyezett, a más fogyasztási javakat meghaladó áremelkedése azonban másíthatja a várható trendet. 1980 óta a fogyasztói árindex 563 százalékra ugrott, ezen belül az energiaárak nyolcszorosra emelkedtek, az élelmiszerek árindexe 624 százalékra. A mezőgazdasági termékek felvásárlási ára – ugyancsak 1980–1993 között – 278 százalékra nőtt. A fogyasztóval megfizetett élelmiszer-áremelkedésnek csak egy része jutott el a termelőkhöz. Féltő, hogy az élelmiszer-áremelkedés sem a nyersanyagtermelők javát szolgálja, hanem az élelmiszeriparét, kereskedelmét. Az export volumene az évtized végén – 1992. évi bázist alapul véve – e változatban 2,5–3 milliárd USD körül alakulhat.

Számításba vettük a becslés során a mezőgazdasági szerkezetváltást is. Nem a termelőit, hanem a termékstruktúráét. Ennek eredménye az 1997-es évre és az ezredfordulóra az említett termelési volumen. Ez az „inerciális pálya”, kedvezőtlen esetben a tényleges teljesítmény ennél jóval alacsonyabb is lehet. Adekvát gazdaság és ezen belül agrárpolitika esetén azonban kedvezőbb pálya is megvalósítható.

AGRÁRPOLITIKA – VIDÉKPOLITIKA*

Kovács Teréz

Napjaink átalakuló társadalmi folyamataiban, az egyre növvő osztársadalmi bizonytalanságban és a kiutak keresésében fontos mind az agrárpolitika, mind a vidékpolitika fogalmának értelmezése, illetve helyének és szerepének keresése.

Előzmények

Az agrárpolitika eredendően az agrárkérdésből vezethető le. Ez utóbbi nem más, mint a parasztság harca a földhöz jutáshoz. Ez a törekvés a „klasszikus” mezőgazdasági termelés korára volt jellemző, de mihelyt a tőkebefektetéssel emelkedett a termelés, a földhöz jutás kérdése fokozatosan áttevődött a jövedelemhez jutás szándékára. A magyar társadalomban utoljára 1945-ben jelent meg a földhöz jutás igazi kérdésként. Az azt követő politikai intézkedések a parasztságnak, mint társadalmi rétegnek a felszámolásához vezettek. Paraszti fogalmán ez esetben a független kisgazdálkodó életmódját és kultúráját értem. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a parasztság felszámolása kizárólag a szocialista társadalmi rendszer számlájára írható. A parasztság a piactudományt működtető nyugati társadalomból is eltűnt, pontosabban ott a parasztságból farmerek lettek. A parasztság eltűnésének oka a mezőgazdaság iparosításában keresendő. A mezőgazdaság iparosításával a jövedelmezőség sokkal inkább függ a piac igényének jó felmérésétől, a gépesítéstől, továbbá az alkalmazott fajok és fajták biológiai értékétől, a felhasznált védőszerke és műtrágyák mennyiségétől és minőségétől, mint a földterület nagyságától.

A jövedelmezőséggel összefüggésben lévő ésszerűség az iparból és a városból került át a mezőgazdaságba. A jövedelmezőség igénye kényszerítette a falusi lakosságot keleten és nyugaton egyaránt arra, hogy az iparba vándoroljon. A mezőgazdaság versenyképessége felértékelődött. Ez a folyamat nem volt tekintettel a mezőgazdaság sajátosságaira, a tőke lassú

* A tanulmány az OKTK T017843 számú kutatási téma keretében készült.

forgására, a vegetációs, illetve biológiai sajátosságok előidézte korlátokra, a később közismertté vált környezetszennyeződési károkról nem is beszélve.

Magyarországon a nagyüzemi mezőgazdaságban (az 1960-as évek végétől az 1980-as évek elejéig) technikai és biológiai forradalom zajlott le, megtörtént a mezőgazdaság iparosodása. Ezzel párhuzamosan a tsz-ekből kikerültek, kiöregedtek az alapító parasztemberek, és helyüket két csoport vette át: az egyiket, a kisebb létszámút a magasan képzett agrárértelmiség, a középkáderek és a mezőgazdasági szakmunkások elitje alkotta, a másik, nagyobb létszámúba a szakmunkások fennmaradó része és a szakképzetlenek nagy tábora került. Az első csoport nemcsak a munkahelyen, hanem sok esetben a szakosított háztáji gazdaságban is jelentős jövedelemre tudott, ha akart, szert tenni, a másodiknál a háztáji jobbjára csak az önellátást biztosította. Az önellátók táborát az ipari munkát, az ingázást vállaló falusi polgárok széles köre egészítette ki. A mezőgazdaságban dolgozó képzett szakemberek és képzetlen alkalmazottak munkavégzésben közös vonása volt a nagyfokú szakosodás, szemléletükben pedig a jövedelemérdekeltség. Értékrendszerük alapvetően különbözött paraszt elődeikétől.

Nyugat-európai farmertársaik ez idő alatt egyrészt megtartották a parasztságra jellemző önálló, de a kor követelményeihez illeszkedő, széles szakmai alapismereteken nyugvó, természetes piacgazdasági követelményeknek eleget tevő gazdálkodást, másrészt viszont gépesítették a gazdaságot és elsajátították az alapvető piaci, pénzügyi, támogatáspolitikai ismereteket is. A változás ott a piacgazdaságnak megfelelően valós igények alapján a tényleges keresletnek megfelelően alakult és folyamatos volt. Nyugat-Európában a farmereknek nyújtott támogatás mindig az olcsóbb termelésre irányult, napjainkban pedig még arra is, hogy ne termeljenek, mert ez az olcsóbb, illetve arra, hogy a farmereknél kialakuljon a környezetbarát magatartás.

A mezőgazdaság mai helyzete

Magyarországon a politikai átalakulás során a mezőgazdaság sodródott az árral. Az 1980-as évtized vége óta immár három kormány bizonyult tehetetlennek a mezőgazdaság szintentartásában.

A Németh-kormány súlyos hibája volt, hogy a liberalizált árakkal egyidejűleg nem érvényesítette a belső piac védelmét. Ezáltal a korábban nem versenyztetett magyar élelmiszerárakat egy polcra helyezte a piacgaz-

dasági versenyben megedzett és „agyon támogatott” nyugat-európai árukkal. A hazai vásárló, akinek új volt és tetszett a fényes, sokszínű csomagolású nyugati áru, választása erre és nem a magyar kínálatra esett.

Az Antall–Boross-kormány az általános tulajdonosítási politikával ütött hosszan gyógyuló sebeket a magyar mezőgazdaságon. A politikai rendszerváltás kormánya nem tudta, hogy nem mindenki született tulajdonosnak, és nem lehet az emberekre rákényszeríteni, hogy tulajdonosok legyenek. Kárpótoltak, részarány-tulajdonosok, tagi-alkalmazott földhöz jutók – többszázezren – ahogy megkapták a földjeiket, illetve kárpótlási jegeiket, már másnap eladták azokat. A kormány nem számolt azzal, hogy vannak emberek, akiknek meg kell fogni a kezét, vezetni kell, és akkor jobb munkát végeznek, mint bárki más. Ők akkor boldogok, ha minden nap megmondják nekik, hogy mit kell csinálniuk. Az egy más kérdés, hogy az új tulajdonosok még ha akartak volna is, nehezen tudtak a termelésbe lépni. Tőke, tudás, tapasztalat, vevőkör, felszereltség – mind-mind hiányzott.

Bár csak bő egy év telt el a Horn-kormány megalakulása óta, mégis joggal számon kérhető, hogy a keleti piacok ígért visszaszerzése helyett miért ennek az ellenkezőjét csinálja? Nevezetesen, nem hogy több éllelmi-szert adnak el oda, hanem az államadósság fejében orosz kombájnok vételét szorgalmazza. Közismert, hogy az orosz gyártmányú mezőgazdasági gépek az áruknak megfelelően gyengébb minőségűek, kisebb megbízhatósággal üzemelnek. Katasztrófális helyzetet idéz elő pl., ha aratás közben egy kombájn meghibásodik és tulajdonosa egy hétig alkatrész és szerelő után jár ahelyett, hogy aratna. Az sem hat a kívánt fejlődés irányába, hogy a kormány felszámolta a kiépülőfélben lévő falugazdász-hálózatot.

A rendszerváltás után az addigi agrárágazatban dolgozók tudtak talán a legkevésbé a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodni. Ennek nyomán a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az 1989. évi 17,4%-ról 1994-re 8,9%-ra mérséklődött. A mezőgazdaságból még a rendszerváltás tájkán először az agrárértelmiség elitje ment el. Közülük legtöbben a pénzügyi, a menedzseri és a tolmács pályákon helyezkedtek el, és nagyon kevesen lettek közülük főfoglalkozású magángazdák. A mezőgazdasági termelés az elmúlt öt év alatt 34%-kal csökkent. Az állatállomány 40–60%-kal lett kevesebb. A géppark amortizálódása katasztrófális, az ágazatban krónikus pénzügyi forráshiány van, az agrárölló eddig nem látott méretekben nyilott. Az ágazatot az eladósodás és a vagyonfelélés jellemzi. A termelés jelentős mértékben eltolódott a növénytermesztés irányába,

ezen belül csökkent a kézimunka-igényes termékek előállítására, vagyis az elmozdulás a gabonafélék extenzív termelése felé történt.

A magyar mezőgazdaság sikeres korszakában ez az ágazat szociálpolitikát is csinált, foglalkoztatáspolitikát oldott meg és a falvakban jelentős infrastrukturális beruházásokat hajtott végre. Ezek most mind megszűntek. A bajok eredendő okait nem a rendszerváltásban látom, az esetleg felgyorsította és elmélyítette a válságot. Az igazi ok abban keresendő, hogy nyugaton és keleten egyaránt megbukott a „minél több, annál jobb” elv. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy nyugaton a másik elv, nevezetesen, hogy minél olcsóbban előállítani, maradandó maradt. Ott a tudományos kutatásoknak is ez az egyik fő célja. A kiépített „extension service” (az állami mezőgazdasági szakszolgálat) pedig a tudományos eredmények termelésbe való átültetését segítik elő.

Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk újabb megrázkódtatás elé állítja a magyar mezőgazdaságot. A kérdés az, hogy miként tudjuk a magyar agrárágazatot sikeresen bevinni az Európai Unióba. A felsorolt negatívumok ellenére a magyar agrárágazatnak vannak kompetitív előnyei a nyugat-európai agrárágazattal szemben, hogy a kelet-közép-európai államokról ne is beszéljünk. A mezőgazdasági termeléshez kedvezőek az éghajlati, ökológiai és a gazdasági adottságok is. Mi teljesen beleesünk a kukoricatermelési övezetbe. Tőlünk délre és északra, kb. 200–200 km távolságra természetesen még eredményesen ez a legfontosabb takarmánynövény, de ettől távolabbra a meleg, illetve a hideg miatt már nem. Az ország területének 66%-a mezőgazdaságilag hasznosított és 51%-a szántó, amelyen termelhető szinte az összes ismert szántóföldi növény. Ilyen adottságokkal kevés ország büszkélkedhet. A mezőgazdaságunk sok nyersanyagot termel a különféle feldolgozó iparágaknak. Jelentős az ágazat külgazdasági mérlege is. A mezőgazdaság a GDP 12%-át termeli meg és az exportbevételek közel negyedét adja. Nem véletlen, hogy a súlyos szerkezeti válsággal küszködő kelet-közép-európai államok közül Magyarország az egyetlen ország, amely az Európai Unióba több mezőgazdasági terméket exportál, mint importál. Mindannak ellenére, hogy az export–import arány az elmúlt években számunkra igencsak romlott, mégis a mostani állapot is eredménynek könyvelhető el. Ezt kellő önbizalommal kell tudomásul venni, és ennek megfelelően kell rendbe tenni a mezőgazdaságot. Új agrárpolitikát kell megvalósítani, mégpedig olyant, amely megakadályozza azt, hogy egy tönkrement, romokban heverő, az önellátás szintjén mozgó agrárágazattal lépünk be az EU-ba. Ez katasztrófa lenne a magyar mezőgazdaságra és az egész gazdaságra nézve. Belépéskor ugyan-

is az agrárágazatunk korlátozás alá esik. Mezőgazdaságunkat beszabályozzák, kvótákat osztanak ki számunkra, a támogatásokat pedig a termelőre szabják, akinek pontosan meghatározzák, hogy miből mennyit termeljenek. Bármekkora is legyen a termelési szintünk, a belépés után csökkenetünk kell azt. Ezért nem érdektelen, hogy milyen szinten leszünk a belépéskor. Magyarországnak, összhangban a természeti adottságaival, feltétlenül nagyobb termelési lehetőségeket kell kiharcolnia. Az adminisztratív korlátozás mellé társul még a piaci verseny. Már most olyan termékek előállítására kell fordulnunk, amelyek megállják helyüket a világpiacon. Ennek érdekében a versenyképesség növelése és a hatékony marketingmunka a fő teendő. Meglévő szűkös erőinket pedig kizárólag olyan dolgokra kell fordítanunk, amelyet mindenképpen a magunk erejéből kell megoldanunk, és a minőségi termelést vagy a táj megőrzését, esztétikai értékének fokozását szolgálják.

Az Európai Unió persze kevésbé mérlegeli majd, hogy Magyarországon a termőföld szinte az egyetlen természeti erőforrás, továbbá azt sem, hogy még aktív korú az a generáció, amelyiknek korábban az alapvető létfeltételek minimális szintű biztosítása is gond volt, akik agyondolgozták magukat, és velük nehéz megértetni, hogy nem szégyen az, ha a földet erdőként, legelőként, gyepként hasznosítják. Ráadásul a családoknak az így kieső jövedelmét támogatni kell, vagy kellene.

Az FM most pl. az egyébként is szűkös keretből támogatja az erdő- és gyeptelepítést. A mély fekvésű területeken régen rengeteg takarmányszéna termett. A kaszálni tudók, ezt elvégezni hajlandók már alig vannak, a nagyüzemek pedig a nagy gépeikkel soha nem tudták a szabdalt réteket, legelőket hasznosítani. Ezért lenne most fontos e nem szakszerűen kezelt földek műveléséhez tartozó technológiai folyamatok műszaki háttérét kiépíteni. Többek között pl. a kiskaszáló-, bálázó-, szénahordó-, villanypásztor-vásárlást stb. kellene támogatni. Ez tájésztétikai szempontból fontos teendő, mert egyszer végre a határt is rendbe kell tennünk. A mi érdekünk, hogy az egyébként szükséges erdő- és gyeptelepítési akciónkat halasszuk el az EU-ba való belépésünk utáni időre. A dolgok mai állása szerint ezek lesznek azon kevés akciók egyike, amelyet az Európai Unió támogatni fog.

Az Európa Unióba való belépésünk során az alábbi mezőgazdasággal kapcsolatos kérdéseket célszerű átgondolni:

1. Természeti erőforrásaink.
2. A hozzáértő emberek földművelési kultúrája.

3. A felszereltség állapota.
4. Legújabb mezőgazdasági kutatási eredmények ismerete, elfogadása és gyakorlati alkalmazása. A kutatási eredmények termelésbe való átültetése nélkül a jó természeti adottságok nem jutnak kifejezésre.
5. Finanszírozási lehetőségek (most és az EU-hoz való csatlakozásunk után).
6. Mit vár el tőlünk az EU, hogy „kívánatosak” legyünk és miért tart tőlünk?

A magyar mezőgazdaságban ma a makrogazdasági és a makroszociális értékek közötti konfliktus a robbanásig feszült. Az előbbi azt követeli meg, hogy minél kevesebb ember dolgozzon a mezőgazdaságban, utóbbi pedig azt, hogy a mezőgazdaság minél több embert foglalkoztasson. Véleményem szerint a mezőgazdaság nem tudja megmenteni a vidéket és nem bír a mezőgazdaság mindentudó lenni. A mezőgazdaságnak csak a mezőgazdasággal kell törődnie. Ne a foglalkoztatást, az infrastruktúrafejlesztést, a szociális biztonságot, hanem a világgpiacon versenyképes termelést várjuk el a mezőgazdaságtól. Olyan termelést, amely egyúttal vállalni tudja a természet és a táj megőrzését, esztétikai értékének javítását a fenntarthatóság biztosítását. Ez a fejlődési alternatíva az állattartást és a kézimunka-igényes növényi kultúrák termesztését kitörési pontként tekinti. Mára az is nyilvánvalóvá vált, hogy folytatódik a nagyüzem és a kisüzem szocializmus idején kialakult munkamegosztása, miszerint a gépi munkaigényes művelést elsősorban a nagyüzem, a kézimunka-igényes tevékenységeket pedig a kisüzem vállalja fel. A kettő közé ékelődik be a középbirtokosok egyelőre még vékony rétege, amely várhatóan a legeltetésre és takarmánytermesztésre alapozott, állattartásra, vagy a zöldség, gyümölcs és szőlő termesztésére szakosodik. Ez utóbbinak hagyománya, jó kutatási háttere, biztos bel- és külpiaca van. Ilyen művelés esetén kis területen is nagy értéket lehet előállítani.

Vidékpolitika

Miért lenne célszerű az agrárpolitika mellett a vidékpolitikával foglalkozni? A vidékpolitika az ágazati és a regionális politika része. Sajnos, a korábbi támogatások nem eredményezték sem az ágazatok, sem a kedvezményezett települések fejlődését. Az új nemzeti területfejlesztési koncepció

már tartalmazza a vidéki térségek kiemelt fejlesztését a nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően.

Az agrárpolitika a mezőgazdaságra, mint fő jövedelmi forrásra tekint. Ezzel összhangban akkor jó az agrárpolitika, ha az emberek bízhatnak abban, hogy a mezőgazdaságból hosszú távon meg lehet élni.

A vidékpolitika a mezőgazdaságot csak egyik megélhetési forrásnak tekint, ez a politika a második foglalkozás fontosságáról és jövedelmi csomagról szól.

A mezőgazdasági politikában a föld a legfontosabb erőforrás, a vidékpolitikában az új vidéki munkalehetőségek a mezőgazdasági alapanyag-feldolgozástól a városiak kikapcsolódási és szabadidő-eltöltési lehetőségei kielégítésén keresztül a termelők és fogyasztók hálózatának megszervezéséig terjed. A föld mellett erőforrásként jelenik meg a víz, az erdő, a természeti környezet, a történelem, a kulturális hagyományok. Mindenütt a világon vidéken vannak kihasználva legésszerűbben a természeti erőforrások.

Egyáltalán nem mindegy, hogy egy falusias térség melyik város vidéke. Egy szélsőséges példa: A délszláv háború előtt Harkányban egy vályogházért több bérleti díjat fizettek, mint a városi jogú Siklós vagy a megyeszékhely, Pécs komfortosabb lakrészéért. A vidéki városok között is óriási életlehetőségbeli különbségek alakultak ki. Összehasonlításként elmondható országunk északi területén lévő Ózd és Eger példája is. Ózdon a túlfejlesztett vasipari komplexum a piacgazdaság megjelenésekor természetesen (gazdasági szükségletek alapján) összeomlott, míg Eger városában a hagyományos, viszonylag szervesen fejlődő kultúrcentrum, borbélyház és egyéb működő ipari ágazatok az ottani lakosság továbbélését tették lehetővé. Ezért ma nem mindegy, hogy egy falu Ózdnak vagy Egernek a környékén található-e.

Az Európai Unió tagországainak példái azt mutatják, hogy a vidékpolitika kialakítására, illetve újragondolására akkor került sor, amikor az ország gazdasága, de mindenekelőtt a mezőgazdaság válságba kerül. Így van ez most Magyarországon is. A vidékpolitika magába foglalja mindazokat a célpontokat és intézkedéseket, amelyek a vidéki viszonyok javítását és a vidéki közösségek életképességének megőrzését, a vidéki térségek versenyképességének növelését, és végül a vidéknek, mint lakóhelynek és vállalkozási színtérnek a vonzóvá tételét szolgálják az egész társadalomban és a regionális térségeken belül.

A vidékpolitika a kistérségek lakóinak életkori, nemi, foglalkozási, vállalkozáskészségi és -képességi sajátosságainak figyelembevételével

próbalna fejlesztési stratégiákat meghatározni. Hazai viszonylatban, akár csak másutt a világon, a városok a fejlődésben a falvak előtt járnak.

Felvetődik a kérdés, hogy kinek az érdeke a vidékfejlesztés? Az EU-ban az EFTA-országok belépése előtt a lakosság 80–90%-a városban élt, és a népsűrűség 145 fő/km²-t tett ki. Egyes nagyvárosokban a laksűrűség olyan méreteket öltött, hogy a közlekedés és a mindennapi élet elviselhetetlenebbé vált. A városi lakosságnak elemi érdeke volt, hogy a városi zsúfoltság ne nőjön tovább, és legalább azok, akik eddig nem jöttek el a vidéki térségekből, maradjanak ott. Mivel úgy vélték, hogy a vidéki lakosság a szolgáltatások terén hátrányos helyzetben van, ezért nagy pénzeket fektettek be a vidéki szolgáltatások fejlesztésébe. Finnországban, ahol ezzel szemben a falusi lakosság aránya nagyobb (37%) és a népsűrűség nagyon alacsony (17 fő/km²), szintén a vidéki lakosság vidéken tartása a cél. A finn városlakók számára a vidéki lakosság azért fontos, mert azok gondoskodnak a természet fenntartásáról és élelmet termelnek. Mindkettő mély tiszteletet és megbecsülést vált ki a finn városi polgároknál. Náluk még azért is fontos a vidéki lakosság vidéken tartása, mert attól félnek, hogy elköltözésük esetén idegen állampolgárok költöznek a helyükre.

Mindkét nyugat-európai példa arra int bennünket, hogy a vidékfejlesztés a városiak érdeke is.

Lehet, hogy Magyarországon sem lesz ez másképp? Ma Magyarországon a városi munkahelyek meginogtak, ez az egyetlen érdek, amely a városiakat érdekeltté teheti abban, hogy a falusiak maradjanak falun.

Az MTA Regionális Kutatások Központja működése során számtalanszor szembetalálkozott a város és vidék problémájával. E témakörben kiemelhető a Dél-Dunántúli Területfejlesztési Koncepció, ahol kikristályosodott, hogy nemcsak a régióközpont, hanem vonzáskörzetük és vidékük fejlesztése együttesen vezethet eredményhez. Intézetünk folyamatosan foglalkozik kisebb területi egységekkel is, ahol a kutatás tárgya egy-egy kistérség, vagy akár egy település is, pl. Dél-Zselic, Ormánság, Szekszárd.

A vidékpolitikának ösztönöznie kell a helyi és személyi kezdeményezéseket, diverzifikálni kell a helyi tradíciókon és egyéb sajátos tényezőkön alapuló vidékfejlesztést, növelnie kell a helyi lakosság önbizalmát, és új vidéki identitást kell kialakítania. A helyi erőforrások sajnos, sokszor nem nyilvánvalóak és nem is köztudottak. Felkutatásuk alapos elemző és kutató munkát igényel, melynek eredményeként megfogalmazhatóak a fejlesztési koncepciók. Ezeknek a koncepcióknak fel kell tárnuk egy-egy település csoport komparatív előnyeit, amelyre az adott kistérség fejlesztése ala-

pozzható. Ugyanakkor meg kell találni a fejlődést legjobban gátló tényezőket is.

A kistérségi fejlesztési koncepciók készítése során nagyon fontos, hogy a koncepciókészítők és a helyi, ún. aktív személyek között folyamatos kapcsolat alakuljon ki. Az aktív személyek lehetnek a településszövetségek vagy a helyi alapítványok vezetői, polgármesterek, de akár tanárok, vállalkozók vagy például a gazdajegyzők és bárki más, aki könnyen tud és akar kapcsolatba lépni a helyi emberekkel és megfelelő pozitív hatással van rájuk. Ők olyan személyek, akiket ismernek, tisztelnek, felnéznek rájuk és bíznak bennük. Őket anyagilag is érdekeltté kell tenni feladatuk elvégzésében. Kapcsolatot képeznek és közvetítenek is a koncepciókészítők és a helyi lakosok között.

A fejlesztési koncepció elkészítése nagyon fontos, de az csak akkor tud érvényesülni, illetve megvalósulni, ha annak gyakorlati alkalmazása is elkezdődik.

A helyi aktív személyek abban segíthetik a fejlesztési koncepció készítőit, hogy megmondják, illetve érzékeltetik, hogy mi az a határ, ameddig a térség lakóit figyelembe véve a már említett életkori, foglalkozási és vállalkozási készségeket, el lehet és el is kell juttatni.

A megvalósulás képzések, tréningek révén kezdődhet el. Az elmaradt kistérségekben szinte az egyes egyénre szabott képzések szükségesek. A helyi aktív személyek aktivizálhatják a térség lakóit. El kell indulnia egy új gondolkodásnak, a szociális problémák új értelmezésének. Az új annak a megértésére vonatkozik, hogy az, amit problémának vélünk, nem mindig probléma. A helyi aktív személyek a visszakapcsolási szerepet is betöltik a fejlesztés megvalósulásának ebben a fázisában. Ez abban nyilvánul meg, hogy ők folyamatosan tájékoztatják a fejlesztési koncepció készítőit a megvalósulás üteméről, esetleges akadályba ütközéséről. Megtörténhet ugyanis, hogy a fejlesztési koncepció megvalósulása során olyan akadályba ütközik, amelyet nem lehet feloldani. Ilyenkor a koncepció módosítására van szükség.

Térségfejlesztésre ma, ha szűkösön is, de vannak pénzforrások. Magyarországon ugyanis 26 állami pénzalap van, valamennyire a vidéki térségek joggal pályázhatnak. Ezeknek az alapoknak a működése azonban nincs összhangban. Minden alap más-más pályázati rendszert követel, és egymástól függetlenül működik. A pénzalapok működését nemcsak hogy össze kell hangolni, hanem ezekben be kell építeni a vidékfejlesztési szempontokat. A cél az, hogy a vidék- és területfejlesztésben érdekelt lobbizzanak ezeknek a célalapoknak a folyamatos feltöltéséért, hogy azt eredmé-

nyesen tehessek, ahhoz kellő információra lesz szükség. Nyilvánvaló, hogy idővel az egész ország területére el kell készíteni a különböző vidékfejlesztési programokat, amelyek a regionális fejlesztési programokhoz kapcsolódnának. E regionális vidékfejlesztési programokból állna össze a nemzeti vidékfejlesztési program. Ennek a munkának az előkészítése éveket igényel.

A vidékfejlesztés konkrét finanszírozására a nyugati szakirodalom három modellt ismer el.

Az első az exogén, vagyis külső hatásra bekövetkező fejlesztés. Ebben a modellben az iparosítás és az urbanizáció kölcsönösen megerősítik egymást. A vidékfejlesztési problémák ott merültek fel, ahol túlságosan sok ember marad a mezőgazdaságban, akiknek összehasonlítva a városiakkal, egyre alacsonyabb lett a jövedelmük és az életszínvonaluk is. Hogy leszakadásukat megakadályozzák, az állam támogatta azokat, akik ipari és szolgáltatási munkahelyeket létesítettek a vidéki térségekben. Ez egy felülről jövő fejlesztés, és valami hasonló folyamat zajlott le nálunk a falvak iparosítása során, amikor a budapesti és egyéb városi nagyvállalatoknak a technikailag legfejlettebb részeit kitelepítették vidékre. Ez a vállalkozás, mint közismert, nálunk megbukott és nyugaton is egyre inkább veszít népszerűségéből.

A második az endogén, vagyis a belső kezdeményezéssel bekövetkező fejlesztési modell. Ennek az alulról jövő fejlesztésnek a lényege, hogy a vidéki térségek természeti, humán és kulturális erőforrásait kell kiaknázni. A hangsúly ebben a modellben a vidék diverzifikációjának támogatásán van a helyi kezdeményezések és vállalkozások bátorítása révén. Ahol a humán erőforrások szűkösek, ott olyan képzetek bevezetése ajánlatos, amelyek során a helyi lakosokat fokozatosan megtanítják arra, hogy képesek legyenek családjuk fenntartására. Hosszú távon szemlélve, a vidéki térségek hatékonyabb fejlesztésének bizonyul az, ha a helyi lakosok vállalkozását építgetik ki, mintha a helyhez nem kötődő külső vállalkozásokat telepítenek be. Az egyén által elért sikerek rendszerint jobb módszernek bizonyulnak, mint a mások által felkínált megoldások. Ez a módszer azonban elsősorban csak a fiatalabbak körében talál kedvező fogadtatásra, mert az emberek általában nehezen váltanak. A változáshoz generációk szükségesek.

A harmadik, vidékfejlesztési modell képviselői abból indulnak ki, hogy az exogén és az endogén megközelítés szétválasztása mesterséges. A fejlesztési folyamat komplex megközelítését, a helyi és a külső erőforrások megfelelő összehangolását tartják követendő példának. A fejlesztés

nem következhet be csupán a helyi erőforrásokra és szereplőkre támaszkodva, de nélkülük sem. Az bizonyos, hogy a fejlesztés, legyen az endogén vagy exogén, a helyi tényezők által formálódik. Éppen ezért e modell képviselői szerint meg kell találni a megfelelő egyensúlyt a külső és a belső erőforrások között. A hangsúly itt a helyi és a külső, legyen az bárhol, akár még az országhatáron túl is, szereplők közötti jó kapcsolaton van. Véleményem szerint az önmegsegítés és a jó együttműködés a vidékfejlesztés járható útja lehet nálunk is. Ugyanakkor Magyarország régióinak és kistérségeinek szorgalmazniuk kell a kapcsolatfelvételt és az együttműködés kiépítését a komplementáris EU-beli régiókkal és kistérségekkel.

Következtetések

Tudomásul kell venni, hogy a falu a történelem során sokszor ütköző volt a magyar társadalom fő áramlataival szemben. Most bárhogy is alakul a vidékiek sorsa, azt figyelembe kell venni, hogy aki értük tesz valamit, az a legelesettebbeken segít. Ma ugyanis falun élnek a legképzetlenebbek, az idősek és azok, akik éppen ott szerettek volna maradni, ahol vannak.

Véleményem szerint a vidékpolitikának az említett agrárpolitikán felül még az alábbi lényeges teendői vannak:

1. Meg kell találni, hogy a településen mi az elsődleges dolog, amiben az egyediségét, különös előnyét meg tudja mutatni. Ha nincs ilyen pont, akkor találja ki.
2. Meg kell találni a területfejlesztést legjobban akadályozó tényezőt és annak a kiküszöbölési módját.
3. A vidékfejlesztésért felelős szervezeteknek módszeresen fel kell kutatniuk, meg kell találniuk az említett aktív személyeket és azokat a feladatuk ellátására célirányosan tovább kell képezni.
4. A folyamatot ciklikusan az 1–3. pontig ismételni kell, a helyi lakosságot a feladatok megfogalmazásához és végrehajtásához meg kell nyerni, véleményüket ki kell kérni, hogy ők ott egyre jobban érzék magukat és könnyebben boldoguljanak.

IRODALOM

- Csatári B. (1994): A magyar faluhálózat állapotrajza és a jövő lehetőségei. „Agro-21” füzetek. 4. sz. pp. 3–18.
- Enyedi Gy. (1994): Fenntartható fejlődés – mit kell fenntartani? Magyar Tudomány 10. pp. 1151–1159.
- EU-érett-e a magyar mezőgazdaság? MTA Világgazdasági Kutató Intézet. Kihívások. 50. sz.
- Hajdú Z. (1993): Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus időszakában. In: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Szerk.: Enyedi Gy. KJK. Bp., pp. 39–56.
- Kovács T. (szerk.) 1991: Válság és kiút. Falukonferencia. – MTA RKK, Pécs.
- Kovács T. (szerk.) 1993: Kiút a válságból. Falukonferencia II. – MTA RKK, Pécs. Magyar Statisztikai Zsebkönyv. KSH, Bp., 1994.
- Maurel, M.C. (1995): Decollectivizations in Central Europe: Towards Which New Models? (Second European Conference for Sociology European Societies: Fusion or Fission 30 August–2 September. Budapest, Hongarie.
- MTA ajánlásai az agrárgazdaság fejlesztésére. Bp., 1995. jún. 20.
- Preliminary Draft Report on a European Charter for Rural Areas. Committee on Agriculture and Rural Development, Strasbourg, 28. July 1995.
- Rural Development in Europe. World Conference on Agrarian Reform and Rural Development FAO 1989.
- Rural Policy in Finland. Ministry of the Interior and Ministry of Agriculture and Forestry, 1992.
- Symens, D.–Jansen, J.A. (1994): Agricultural Restructuring and Rural Changes in Europe. Agricultural University, Wageningen.
- Tóth E.–Varga Gy. (1995): A mezőgazdasági termelészövetkezetek helyzete és sorsa az átalakulás időszakában. AGKII, március.
- Vihinen, H. (1994): Finnish Agricultural Policy during the structural change era (1958–1987), Wageningen.

REGIONÁLIS KÜLÖNBSÉGEK – AGRÁRPOLITIKA

Fehér Alajos

A térhasználat során időben és térben változó, de valójában folyamatosan jelen lévő regionális különbségekkel, fejlett és elmaradott térségekre tagolódással találkozhatunk. Egyet kell értenünk *Enyedi Györggyel* abban, hogy ezek az egyenlőtlenségek nemcsak a gazdasággal, hanem egy-egy régió természeti környezetével, történelmi és településhálózatával is összefüggnek. Vitathatatlan, hogy az egyenlőtlenség csak akkor kíván vizsgálatot és korrekciót, ha az adott régióban élő, adott társadalmi státusú egyének számára az életkörülmények, a társadalmi mobilitási esélyek lényegesen rosszabbak, mint amilyennel egy hasonló társadalmi státusú egyén egy másik régióban rendelkezik (*Enyedi Gy. 1993*).

A mezőgazdaságnak – mint térhasználati módnak – a feltételei és eredményei jelentős regionális különbségeket, egyenlőtlenségeket takarnak. Ezek tudományos kutatása több évtizede folyik. Időszerűségét a hazai regionális válság megjelenése és mélyülése, az Európai Unió új agrárpolitikája és a magyar agrárpolitika harmonizációjának szükségszerűsége egyaránt aláhúzza. Véleményünk szerint az eredményes agrárpolitika nem nélkülözheti a regionális különbségek naprakész ismeretét, s a beavatkozásokhoz szükséges eszköztárat.

Előadásomban először az agrárjellegű regionális különbségek mérésének, minősítésének kérdéseivel foglalkozom az ország egyik legproblematikusabb régiójának, az észak-magyarországi területnek a példáján. Ezt követően röviden kitérek azokra az agrárpolitikai vonatkozásokra, amelyekkel a formálódó hazai agrárpolitikának szembe kell nézni és amelyekre mielőbb megoldásokat kell találni.

Az agrárjellegű regionális különbségek mérése és minősítése Észak-Magyarországon

Az agrárjellegű regionális különbségek mérésének, a kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági területek lehatárolásának, az agrárkörzetek fejlettségének vagy elmaradottságának kutatása során mind hazánkban, mind pe-

dig az Európai Unió országaiban több módszert és megoldást dolgoztak ki. Ezek teljes körű ismertetésére és minősítésére nem vállalkozhatunk. Példaként célszerűnek tartom azonban megemlíteni az Európai Unió 75/268. számú direktívájában ajánlott módszert, valamint az EU elmaradott területek támogatásához használt makrogazdasági teljesítménymutatót. Az említett direktívában különválasztják a hegy- és dombvidéki területeket, s az egyéb okból kedvezőtlen adottságú, az elnéptelenedéstől veszélyeztetett területeket. Ez utóbbiak besorolási kritériumai sokrétűek, több mutatóra alapozottak. Ezek közül célszerű kiemelniük:

- a termőföld értékét és minőségét,
- a szalastakarmányok és gabonafélék fajlagos hozamait,
- az állatsűrűséget,
- a mezőgazdasági terület, a szántó és a gyepterület arányát,
- a hozzáadott érték, a bruttó és nettó árbevétel, valamint a munkajövedelem mutatóit,
- a népsűrűséget, a népesség fogyásának éves ütemét jellemző mutatókat, valamint a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát.

Az adott területeket, körzeteket az ajánlás általában akkor tekinti kedvezőtlen adottságúnak, illetve elmaradottnak, ha a mutatók nem érik el az országos átlag 80%-át, illetve a termésszámok esetén az Európai Unió átlagát.

A 70-es évektől kezdődően ismert az Európai Unió országaiban az egy főre eső GDP alapján történő körzetlehatárolás. A területfejlesztési támogatások jelentős része azokra a területekre irányul, amelyeken *az 1 főre eső GDP három év alatt kevesebb volt, mint az EU-ra jellemző átlagos érték 75%-a.*

Az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával 1990-ben kezdődő munkánk egyik célja az volt, hogy a hazai mezőgazdasági statisztikai adatszolgáltatásra támaszkodva olyan mutatórendszert alakítsunk ki, amelyik:

- megbízhatóan számba veszi a mezőgazdasági adottságokat (ideértve a mezőgazdaság szempontjából kedvezőtlen adottságokat is), méri az agrártermelők ezekhez való alkalmazkodását és alkalmas adott területek, agrárkörzetek gazdasági fejlettségének, illetve elmaradottságának minősítésére;
- a hazai sajátosságok és az adatszolgáltatás figyelembevételével harmonizál az Európai Unióban alkalmazott rendszerrel;

- olyan célmutatóval rendelkezik, ami mikro gazdasági szinten képezhető, ugyanakkor tartalmát tekintve a szélesebb körben alkalmazott makro gazdasági teljesítmény mutatókkal összehasonlítható;
- képzése adózási és számviteli adatokból könnyen megoldható, külön adatgyűjtést nem igényel, mind a nagyüzemek, mind pedig az egyéni magángazdaságok, kistermelők nyilvántartásaiból előállítható, illetve számítható;
- a célmutató aggregát, a mezőgazdasági termelők érdekeltségének centrumában álló jövedelem mutató legyen;
- a célmutató önmagában is legyen alkalmas az agrártermelők alkalmazkodásának megközelítő mérésére és minősítésére.

Észak-Magyarországot közigazgatási értelemben Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyék területének megfelelően határoltuk le. Földrajzi értelemben az Észak-Magyarországi Középhegység makrorégiót (a Visegrádi-hegység és a Börzsöny mezerégiók kivételével) a Közép-Tiszavidék, valamint a Felső-Tiszavidék mezerégió megfelelő területeivel bővítettük ki. A földrajzi és közigazgatási értelemben egymásnak megfelelő területet a továbbiakban Észak-Magyarország, vagy „vizsgált terület” néven emlegetjük. A területet különböző körzetekre osztottuk, s azok fejlettségét az Európai Unió országai számára ajánlott mutatók közül a hazai statisztikából számítható 9 mezőgazdasági mutató alapján minősítettük.

A sokak által sommásan elmaradottnak minősített területen belül jelentős különbségeket találtunk. A leginkább elmaradott területek elsősorban a makrorégió északi részein koncentrálnak, míg a fejlettebb területek a szőlős vidékek és az észak-magyarországi déli termékenyebb síkságok közül kerülnek ki. A folyóvölgyek általában kevésbé elmaradott körzetekbe esnek.

Az 1936-tól napjainkig terjedő időszakra vonatkozó vizsgálataink alapján megállapítottuk, hogy a bemutatott különbségekben és a regionális válságok bekövetkeztében, illetve mélységében igen fontos szerepe van az agrártermelők eltérő alkalmazkodóképességének és az alkalmazkodás sikerességének.

Korábbi kutatási eredmények és saját eredményeink is azt bizonyították, hogy a bruttó jövedelem mutatók alkalmasak az alkalmazkodóképesség mérésére és egyben a gazdasági fejlettség, illetve elmaradottság mérésére szolgáló mutatórendszer célmutatójának a szerepére is. Más munkáinkban ismertetett matematikai-statisztikai módszerek (főkomponens-analízis, diszkriminancia-analízis, stepwise regresszió-analízis, kanonikus

korrelációs számítás) egybehangzóan alátámasztották ezt. Az 1 főre jutó bruttó jövedelem mutatójának szerepe külön is kiemelendő. A mutató ki-elégíti mindazokat a követelményeket, amelyeket az előzőekben a célmutatóval szemben megfogalmaztunk. Közvetlenül alkalmas az agrártermelők alkalmazkodási sikerességének mérésére, s többéves adatsorok segítségével az alkalmazkodóképességre is következtethetünk. Az említett matematikai-statisztikai módszerekkel körzetenként és időszakonként változóan olyan mutatórendszer állíthatunk elő, amelynek tagjai az 1 főre jutó bruttó jövedelem alakulását leginkább befolyásolják. Ennek segítségével modellezhetők a különböző agrárpolitikai, illetve válságkezelési intézkedéseknek az egyes mutatókra, s valójában az egész mutatórendszerre, ezen belül is kiemelten az 1 főre jutó bruttó jövedelem mutatóra gyakorolt hatásai.

Kutatásaink során azt is tapasztaltuk, hogy a különböző földrajzi egységek, vagy gazdasági körzetek agrártermelői többéves adatsorok alapján viszonylag homogén tervezési egységet alkotnak az 1 főre jutó bruttó jövedelmet legjobban befolyásoló jövedelemmutatók alapján végzett cluster-analízis szerint (Fehér A. 1995).

Az elmondottak alapján magától értetődő igényként fogalmazódott meg, hogy az 1 főre jutó bruttó jövedelem mutatójának megfelelő agrár célú térfelosztást és terlehatárolást végezzünk. 1991-től 1993-ig terjedő időszakra kiszámítottuk az észak-magyarországi kistájakon gazdálkodó és a KSH-nak statisztikai adatokat szolgáltató agrártermelők átlagos 1 főre jutó bruttó jövedelem értékét, s az 1. ábrán látható körzeteket és körzetcsoportokat képeztük.

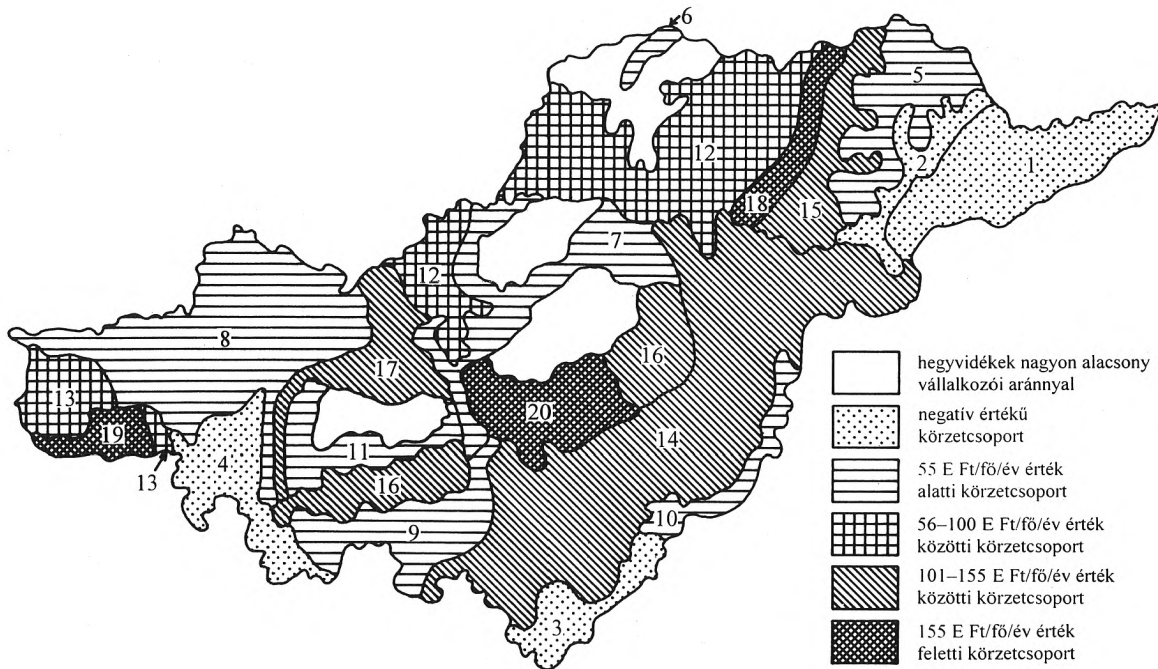
Az észak-magyarországi 1 főre jutó bruttó jövedelem átlagértéke 73 000 Ft, míg az országos átlagérték 112 000 Ft volt a vizsgált időszakban. Diszkriminancia-analízissel vizsgáltuk az egyes körzetcsoportok osztályozottságát, s azt közepes, illetve jó színvonalúnak találtuk.

Vizsgálataink szerint az alacsony, illetve a negatív egy főre jutó bruttó jövedelem keletkezésében a következő fontosabb tényezőcsoportok valószínűsíthetők:

- kedvezőtlen termőhelyi adottságok,
- agrár szempontú gazdasági elmaradottság (ennek mérésére az Európai Unió országai számára ajánlott mutatókat, valamint a matematikai, statisztikai vizsgálatokkal az 1 főre jutó bruttó jövedelem alakulását legjobban befolyásoló mutatók közül az 1 főre jutó összes esz-közértéket és az ipari növények vetésszerkezeti arányát használtuk);

1. ábra

*Egy főre jutó bruttójövedelem-mutató szerinti agrár célú gazdasági körzetek képzése
Észak-Magyarországon 1991–1993. évi mutatók alapján*

Jelmagyarázat:

- 1 – Bodrogköz (1613)
- 2 – Tokaji-borvidék (6723 Hegyalja, 6721 Tokaji-hegy)
- 3 – Közép-Tiszavidék–Hevesi-ártér (1713 Hevesi-ártér)
- 4 – Keleti-Cserhát–Hatvani-sík (6323 Ecskendi-dombság, 6324 Cserhátalja, 1911 Hatvani-sík)
- 5 – Hegyközi-dombság–Zempléni-hegység (6731 Hegyközi-dombság, 6711 Központi-Zemplén)
- 6 – Bódva-völgy (6623)
- 7 – Északi-Bükk–Ózdi-medence–Tarna-völgye–Tardonai-dombság (6512 Északi-Bükk, 6831 Ózd-Egercsehi-medence, 6824 Tarna-völgy, 6531 Tardonai-dombság)
- 8 – Északi-Cserhát–Központi-Cserhát–Zagyvavölgye (6331 Terényi-dombság, 6332 Szécsényi-dombság, 6321 Központi-Cserhát, 6821 Zagyva-völgy, 6812 Középső-Ipoly-völgy)
- 9 – Gyöngyösi-sík (1921)
- 10 – Közép-Tiszavidék–Borsodi-ártér (1712 Borsodi-ártér)
- 11 – Központi-Mátra (6412 Nyugati-Mátra, 6413 Déli-Mátra)
- 12 – Borsodi-dombság–Hevesi-dombvidék–Cserehát (6841 Sajó-völgy, 6842 Putnoki-dombság, 6832 Pétervásári-dombság, 6852 Rakacai-völgy-medence, 6853 Keleti-Cserhát, 6854 Nyugati-Cserhát)
- 13 – Nógrádi-medence–Galgavölgy (6813 Nógrádi-medence, 6322 Galgavölgy)
- 14 – Észak-Alföldi-hordalékkúp-síkság–Taktaköz (1922 Hevesi-sík, 1931 Borsodi-Mezőség, 1932 Sajó-Hernád-sík, 1711 Taktaköz, 1933 Harangod)
- 15 – Abaúj-Hegyalja–Szerencsköz környéke (6712 Abaúj-Hegyalja, 6862 Szerencsköz, 6722 Szerencsi-dombság)
- 16 – Bükkaljai és Gyöngyösi-borvidék (6523 Miskolci-Bükkalja, 6422 Nyugati-Mátraalja, 6421 Keleti-Mátraalja)
- 17 – Felső-Tarnai-dombság–Mátralába (6823 Felső-Tarnai-dombság, 6424 Parád-Recski-medence, 6423 Mátralába)
- 18 – Hernád-völgy (6861)
- 19 – Nyugati-Cserhát (6311 Kosdi-dombság, 6312 Nézsza-Csövéri-dombság)
- 20 – Egri-borvidék (6522 Egri-Bükkalja)

- az agrárnépesség hagyományosan magas aránya, illetve a nagyüzemi foglalkoztatási lehetőségeket meghaladó mezőgazdasági munkavállalók aránya;
- a magas munkanélküliségi ráta.

A pozitív bruttó jövedelem értékkel rendelkező körzetekben ezek szerepét, illetve az országos átlaghoz való viszonyukat a 2. ábrán mutatjuk be.

A vizsgált tényezőcsoportok összefüggése, illetve az összefüggés szorossága szerint a körzeteket a következőképpen csoportosíthatjuk:

1. *Regionális válságkörzetek.* Negatív értékű, vagy az országos átlagtól 20 százalékkal alacsonyabb 1 főre jutó bruttó jövedelem és gazdasági fejlettség, az országos átlagot 40 százalékkal meghaladó mezőgazdasági foglalkoztatott arány és falusi munkanélküliség egyidejű jelenléte. A csoportba sorolás feltétele, hogy legalább három tényező csoportnál jelenjen meg a fenti határérték. Ebbe a körbe került 1. *Bodroghköz*, 3. *Hevesi-ártér*, 6. *Bódva-völgy*, 7. *Északi-Bükk*, 8. *Északi-Cserhát*, 10. *Borsodi-ártér*, 11. *Központi-Mátra*, 12. *Borsodi-dombság*.

2. *Potenciális válságkörzetek.* Valamelyik tényezőcsoportnál extrém kedvezőtlen, az országos átlagtól több, mint 50 százalékkal eltérő értékek fordulnak elő. Ebbe a csoportba került a 2. *Tokaji-borvidék*, 4. *Keleti-Cserhát*, 5. *Hegyközi-dombság*, 9. *Gyöngyösi-sík*, 13. *Nógrádi-medence*, 15. *Abauj-Hegyalja*.

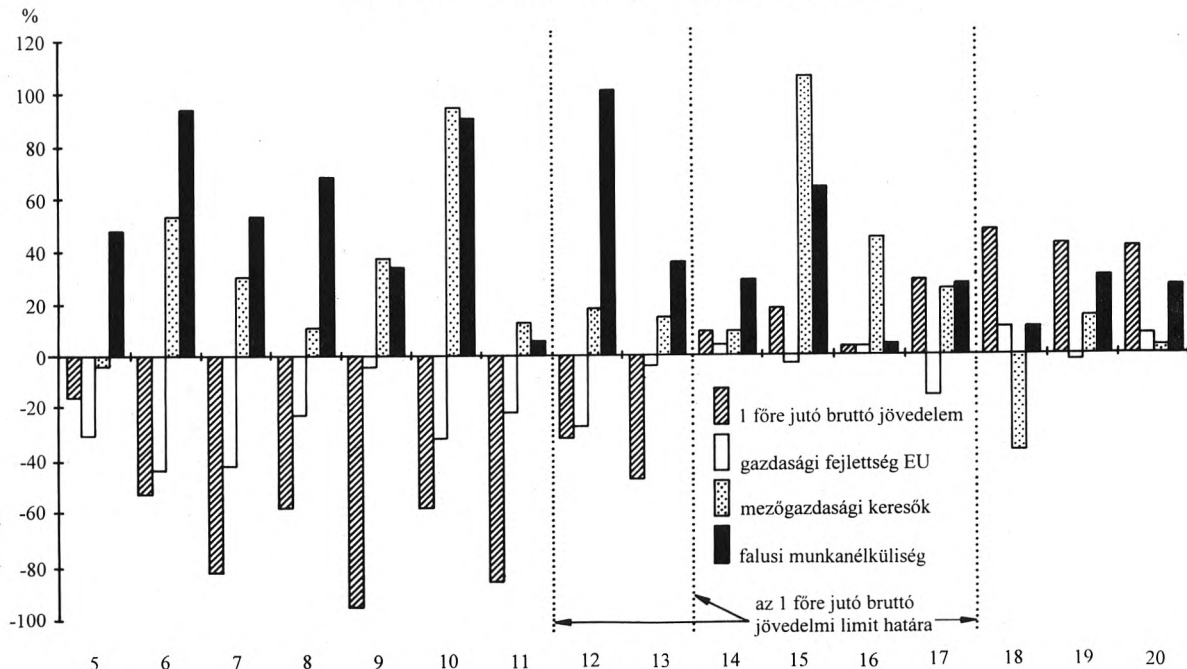
3. Átlagos helyzetben lévő, viszonylag jól alkalmazkodó, de gazdasági elmaradottságuk, s a falusi munkanélküliség miatt válságérzékeny körzetek. A tényezőcsoportok legalább felének az értéke az országos átlag fölött van, míg a másik fele az országos értéktől kisebb mértékben kedvezőtlen irányban tér el: 17. *Felső-Tarnai-dombság*, 19. *Nyugati-Cserhát*.

4. *Jól alkalmazkodó, viszonylag fejlett körzetek.* Három tényezőcsoport értéke az országos átlag felett van, negatív eltérés általában a falusi munkanélküliség rátájában jelenik meg: 14. *Észak-Alföldi-hordalékkúpsíkság*, 16. *Bükkaljai- és Gyöngyösi-borvidék*, 18. *Hernád-völgy*, 20. *Egri-borvidék*.

Általában véve elmondhatjuk, hogy a regionális válságkörzetek a makrorégió átlaga alatti 1 főre jutó bruttó jövedelem értékkel rendelkező kistéjakkal, míg a viszonylag fejlett körzetek az országos értéket meghaladó 1 főre jutó bruttó jövedelem értéket elérő mikrorégiókkal esnek egybe. A potenciális válságkörzetekben egy-egy ágazat túlsúlya és válsága, illetve a vizsgált időszakban tapasztalható súlyos alkalmazkodási zavarok hatása mutatható ki.

2. ábra

*Az egy főre jutó bruttó jövedelem, a gazdasági fejlettség (1991–1993), a mezőgazdasági keresők (1990) és a falusi munkanélküliség (1995. március) aránya az országos átlagérték százalékában a pozitív bruttó jövedelemmel rendelkező körzetekben**

* Az első négy körzetben minden érték negatív.

Meggyőződésünk, hogy az átmeneti korszak válságkezelést is célzó agrárpolitikájának számolni kell a bemutatott körzetekkel, s ezek alakulása a későbbiek során sem hagyható figyelmen kívül.

A regionális különbségek megjelenítése és kezelése az agrárpolitikában

1. A hazai döntéshozóknak is célszerű figyelembe venniük az Európai Unió 1993-ban bevezetett új agrárpolitikáját. (Jóllehet, ennek egyik célja, az agrárfelesleg kezelésére Magyarországon ma más vetületben jelenik meg.) A regionális különbségekkel összefüggésben külön figyelmet érdemelnek az EU agrárpolitikai célkitűzései közül a következők:

- *Az extenzívebb termelési eljárások előtérbe helyezése a kedvezőtlen adottságú területek talajeróziójának és vízszennyezésének mérséklése érdekében.*
- *A támogatások átcsoportosítása az elmaradott területen gazdálkodók számára.*
- *A foglalkoztatási feltételek javítása, az agrártermelők jövedelmének stabilizálása és növelése, ennek érdekében a termelési tényezők, elsősorban a termőföld mobilitásának ösztönzése, a hatékonyabb és alkalmazkodóképesebb üzemi és birtokszerkezet kialakításának elősegítése.*

Az agrárközgazdászok körében vita folyik arról, hogy az agrárpolitikának milyen mértékben szabad felvállalni a vidékfejlesztést, s a regionális problémákat. Vannak olyan vélemények, hogy az agrártárca bővített feladatvállalása a szűkös források mellett egyértelműen kudarcra van ítélve és a minisztériumot a bűnbak szerepére kárhozná. A korábbi tárca- és ágazatcentrikus fejlesztési programok szerény eredményei és forrásparáló volta, a regionális fejlesztéssel és tervezéssel foglalkozók előtt egyre világosabbá teszik a *különböző térhasználati módok harmonizációjának szükségességét*. Azokon a területeken, amelyeken a mezőgazdaság a meghatározó térhasználati mód, a harmonizációnak a mezőgazdálkodás prioritásából kellene kiindulni. Elismerem, hogy a jelenlegi intézményi és finanszírozási rendszerben az agrárpolitikáért felelős minisztériumnak korlátozottak a lehetőségei. Véleményem szerint azonban az agrárágazat középtávú érdekeit jobban szolgálná az intézményi és finanszírozási rend-

szer megváltoztatásának kezdeményezése, mint a jelenlegi helyzet elfogadása és az ehhez való alkalmazkodás.

A nemzetközi gyakorlat és a kutatási eredmények egyre inkább igazolják, hogy „a szűkebb értelemben vett agrárpolitika napjainkban egyszerűen értelmezhetetlen a hozzá kapcsolódó agrár-környezetvédelmi, regionális, valamint strukturális fejlesztési programok nélkül és sikeres agrárpolitikát csak komplex vidékfejlesztés keretében lehet megvalósítani” (Szabó G. 1995).

2. A következő általános kérdés, hogy az agrárpolitika milyen szinten, milyen eszközökkel és hogyan kezelje a regionális eltéréseket. Külön fejezet foglalkozzon-e ezzel, vagy minden agrárpolitikai elemnek legyenek regionális vonatkozásai. A hazai és nemzetközi tapasztalatok, s több kutatási eredmény alapján úgy tűnik, hogy a regionális eltérések okai között és megjelenésükben sok az egyedi vonás. Az egységes agrárpolitika szintjén ezek kezelése szinte megoldhatatlannak tűnik. Prioritást kell ezért biztosítani a meghatározott gazdasági és földrajzi téregységekre kidolgozott programoknak, fejlesztéseknek. Ez felelne meg a korszerű területfejlesztés „programozottság” elvének. Az agrárpolitika szerepe részben e programok kiszámítható keretfeltételeinek a biztosítása, részben pedig a szükség szerinti állami beavatkozási lehetőségek megteremtése lenne. Ennek érdekében a jelenleginél lényegesen nagyobb szerepet kellene szánni az agrárpolitikáért felelős tárcának a mezőgazdaságot érintő, regionális programok előkészítésében és finanszírozásában. Az önálló helyi kezdeményezésekkel indítva és ezekre alapozottan ez a megoldás valószínűen jól szolgálná az egységesség és differenciáltság egyidejű érvényesülését, s végeredményben megfelelné a „szubszidiaritási és partnerségi” elveknek is. Emellett természetesen a különböző agrárpolitikai elemekben eltérő mértékben és általánosságban célszerű megjeleníteni a regionalitást.

3. Azokon a területeken viszont, ahol a kedvezőtlen adottságok, az elmaradottság és az alacsony alkalmazkodóképesség, valamint a magas agrárnépesség egyaránt jellemző, sajátos agrárpolitikai megoldások szükségesek. (Javaslatunk szerint ilyenek a regionális válságkörzetek és a potenciális válságkörzetek.) Az általános agrárpolitikán belül külön fejezetben kellene foglalkozni az agrárjellegű válságterületek problémáival. Ezekben a területeken sajátos válságkezelést célzó fejlesztések és gazdálkodási feltételek szükségesek. A foglalkoztatási feszültségek csökkentése, az érdekeltségi küszöböt elérő jövedelmezőségnek megfelelő támogatás, az agrárvállalkozók letelepedésének, indulásának kiemelt állami támogatása nélkül más általános agrárpolitikai elemek hatásai nagy valószínűséggel

célt tévesztenek majd. Ezek a sajátos intézkedések és eszközök ott és mindaddig szükségesek, ameddig az agrártermelők 1 főre jutó bruttó jövedelme jelentősen elmarad az országos átlagtól. Ennek küszöbértékét a mindenkori költségvetési teherbíró képesség és az agrártermelők tűrőképességének függvényében lehet meghatározni.

4. Kutatási eredményeink arra hívják fel a figyelmet, hogy Észak-Magyarország több körzetében reális veszélye van a bipoláris birtokszerkezet kialakulásának. Ezek a területek többségükben gazdaságilag elmaradott, magas mezőgazdasági népességgel rendelkező és az agrártermelők gyenge alkalmazkodóképességével jellemezhető körzetekbe esnek.

Ezt a veszélyt a regionálisan differenciált birtokpolitikával jelentősen csökkenteni lehet. Ezzel bővebben az AGRO-21 tárcaközi kutatási program keretében foglalkoztunk (Fehér A. 1994).

5. A regionális különbségek rendkívül sajátosan jelennek meg a piac- és termelési politikában. A piacpolitika szerepe ugyanis éppen a versenysemlegesség védelme, s ezért az állam számára legfeljebb a piaci rendtartás keretében történő beavatkozás lehetősége adott. A korszerű piacpolitikától idegen ezért bármelyik régió vagy ágazat preferálása vagy diszpreferálása. A területi hátrányok és előnyök jelen vannak azonban az agrártermelők eltérő piaci informáltságában, érdekérvényesítésében, az integrációs szervezetek jelenlétében és fejlettségében. Véleményem szerint a regionális különbségeket itt nem közvetlenül a piacpolitikának, hanem az elmaradott területek agrártermelői számára informatikai és intézményi háttér kiépítésének pályázati alapon történő támogatásán keresztül célszerű kezelni. Ide sorolnánk a hátrányos helyzetű területeken élő integrátorok szerveződését, az agrártermelők együttműködésének ösztönzését, az egyéni és társas vállalkozások összefogásának támogatását is.

Megfontolandó azon javaslat (Fekete Gy. 1994), ami a kvóták területi elosztásán keresztül piacokonform eszközökkel ösztönözné bizonyos területek agrártermelőit az adottságoknak jobb, megfelelő és piacképes termelésre.

A termelési politikát ágazatcentrikusan célszerű kialakítani és irányítani. Ez a megoldás az egyes ágazatokhoz kapcsolódó műszaki, fejlesztési, pénzügyi stb. támogatásokon keresztül közvetítené a termelőkhez a politikai akaratot. Nem lehet a termelési politika célja és feladata a különböző földrajzi és gazdasági téregységek mezőgazdasági termelési szerkezetének alakítása. A regionális szempontoknak meg kell azonban jelennie az ágazati stratégiákban, e nélkül ugyanis kétséges lehet az ágazati feladatok realizálása. Ezért azt hisszük, hogy regionális ismeretek nélkül nem lehet iga-

zán jól ágazati stratégiákat, termelési és struktúrapolitikát készíteni és folytatni.

6. Amíg a piac- és termelési politikában csak közvetve és áttételesen jelennek meg regionális szempontok, addig a finanszírozási és jövedelempolitikában elengedhetetlenek tartjuk a közvetlen megjelenítésüket. Finanszírozás tekintetében kiszámítható agrárpolitika az agrártermelőktől csak akkor várhat középtávon is kiszámítható reakciókat, ha az agrártermelés szempontjából kívánatosnak tartott területeken biztosítja számukra a termelési és vállalkozási érdekeltséget. Ebből következik, hogy:

- bizonyos főágazatok és ágazatok jövedelmezőségének megteremtése állami támogatások nélkül nem képzelhető el.
- Hosszabb távon is számolnunk kell a jövedelmezően nem művelhető területek jelenlétével. Ezek kultúrállapotban tartása és gyomforrássá válásuk megakadályozása csak központi költségvetésből oldható meg. A fejlett országok setaside rendszeréhez hasonló támogatás az agrártermelők számára minimális jövedelmet is biztosítana, csökkentve ezzel a termelés és vállalkozás ma még elviselhetetlennek tűnő kockázatát. Ezt a támogatási formát először a mezőgazdaság szempontjából kedvezőtlen adottságú, elmaradottabb, alacsony l főre jutó bruttó jövedelemmel rendelkező területeken kellene bevezetni.
- A hozzáadott érték kívánatos növelése, a hungaricumnak számító termékek termelésének és exportjának elősegítése céljából külön kellene támogatni az agrártermelők tevékenységének diverzifikációját, a magasabb feldolgozottsági fokú és biológiailag magasabb értékű termékek exportját, a nem élelmiszer célú földhasznosítást és olyan programokat, amelyek az adott terület mezőgazdasági szerkezetváltását, az agrártermelők nem mezőgazdasági tevékenységének bővítését, a foglalkoztatási lehetőségek szélesítését céloznák meg.

A finanszírozási politika alakításánál célszerű figyelmet fordítani az állami támogatások kiegészítő jellegére („*addíciós elv*”) és a fejlesztési prioritások betartására („*koncentráció elve*”).

7. Az agrárpolitika egyéb elemeinek (műszaki fejlesztés, vidéki, humán- és szociális politika, fenntartható fejlődés biztosítása stb.) szintén sajátos regionális vonatkozásai vannak, amelyeket terjedelmi korlátok miatt részletesebben nem fejthetünk ki. Kimunkálhatónak tartjuk azonban a regionális különbségek megjelentetését és kezelését ezekben az elemekben is.

Az agrárágazat recessziója, az agrárátmenet negatív hatásainak tartósá válása, a regionális válságok komoly figyelmeztető jelek. Figyelmeztetnek az eddigi agrárfejlődés zavaraira, de felhívják a figyelmet az agrárpolitika jelentős változtatásának a szükségességére is. A Magyar Tudományos Akadémia ez év júniusában ajánlást dolgozott ki az agrárgazdaság fejlesztésére. Javaslatunkat az ajánlással és a fontosabb nemzetközi tendenciákkal összhangban dolgoztuk ki, feltételezve, hogy a formáldó agrárpolitika és az ezt szolgáló törvénykezés talál majd bennük figyелere érdemes részeket.

IRODALOM

- (1) Enyedi Gy. (szerk.) 1993: *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. – Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, Bp., 11. p.
- (2) Fehér A. et. al. 1995: Regional and Soil Conservation Scientific Achievements and their Utilisation in Underdeveloped Microregions of Northern Hungary, in *Jubilee Bulletin of University of Agricultural Sciences in Gödöllő*, 1995 in press.
- (3) Fehér A. 1994: *A tulajdon- és birtokviszonyok átalakulása, fejlődése és a XXI. századi problémákkal való összefüggése*. – AGRO–21 füzetek, II. sz.
- (4) Fekete Gy. 1993: *A képlékeny térszerkezetből kiinduló agrárfejlődés és a falusi munkanélküliség*. – MTA Agrár Osztálya, Műhelytanulmány. Bp.
- (5) *Support for farms in mountain, hill and less-favoured areas*, Green Europa 2/1993.
- (6) Szabó G. 1995: Az Európai Unió agrárpolitikájából adódó tanulságok az észak-magyarországi régió számára. In: *Fenntartható fejlődés az elmaradott agrárterületeken*. Tudományos Tanácskozás Kiadványa. Kompolt, 1995 in press.

FALUPOLITIKA – AGRÁRPOLITIKA

Illés Iván

A magyar falu mai válsága természetesen összefügg az ország gazdasági helyzetével, a gazdasági-társadalmi átmenet, a tulajdoni átalakulás nehézségeivel, de önmagukba ezekkel a tényezőkkel nem magyarázható meg. Gyökerei az elmúlt ötven év – esetenként még régebbi időszak – településpolitikájához, agrárpolitikájához nyúlnak vissza. E folyamatok teremtették meg azokat a struktúrákat, amelyek közül két sajátosságot emelek ki, majd, megkísérlem ezeknek a mára, illetve a közeljövőre gyakorolt hatásait felmérni. E két sajátosság: a falupolitika és agrárpolitika ellentmondásai és ellentétes ciklusai, valamint az ún. „késleltetett” urbanizáció máig ható társadalmi, gazdasági és politikai következményei.

A falupolitika és agrárpolitika ellentmondásai és ellentétes ciklusai

A tudományos kutatás szükségszerű specializációja következtében az agrárgazdasági és a településpolitikai elemzések rendszerint saját, elkülönült megközelítésüket és módszerüket követik. A politika szintjén pedig továbbra is az a leegyszerűsítés az uralkodó, amely egybemosza a falu és az agrárgazdaság problémáit. Sajnálatos módon minél inkább zászlajára tűzi egy párt a falu, az agrárszféra érdekeinek képviselőjét, ez az egybemosás annál inkább jellemző rá.

Pedig – tudatosan vagy véletlenül – az elmúlt évtizedek falupolitikája és agrárpolitikája általában egymástól különbözők, sőt ellentétes irányokat vettek. Ekkora tudatosságot aligha tételezhetünk fel e politikáról, de valószínűleg volt benne egy ösztönös kompenzációs politikai kiegyensúlyozási törekvés: *ha úgy vélték, túl sokat engedtek a mezőgazdasági érdekek, igyekeztek azt a falufejlesztésnél visszavenni, és ha az agrárgazdaság közgazdasági feltételei súlyosbodtak, úgy megkísérelték azt a falufejlesztésben kompenzálni.* A szabályosság persze távolról sem ilyen egyértelmű, minden kisebb időszakra egyformán érvényes, de az elmúlt ötven év egészéről bizonylan elmondható.

Az 1949–1956-os időszak a „klasszikus ötvenes évek” agrárellenes, parasztellenes politikája aligha bizonygatandó, a begyűjtés, a beszolgáltatási árak rendszerét az ipari tőkeakkumuláció eszközeként használták fel, miközben a mezőgazdaság, a parasztság által vásárolt áruk árait tudatosan magasán tartották. A mezőgazdasági lakosság jövedelme – az 1948-ig elért szinthez képest is – jelentősen visszaesett, a mezőgazdaság a nemzetgazdaság felhalmozási eszközeiből alig részesedett.

Paradox módon az – egyébként igen szűkös és „marékelven” megállapított – infrastrukturális fejlesztési eszközöknek viszonylag jelentős hányada falufejlesztésre jutott. A magyar falvak felének villamosítására 1945–1962 között, és ebből többségének a „klasszikus” ötvenes években került sor. Folyt a bekötőút-építés, számos falu ebben az időszakban kapott új iskolát, kultúrházat, orvosi rendelőt. Nyilvánvalóan úgy vélték: a kisajátító agrárpolitika főleg a gazdag- és középparasztságot sújtja, míg a falufejlesztés – harsány agitációs kampánnyal kísért – eredményei révén a falu szegényebb rétegei politikailag megnyerhetők. Egy olyan időszakban azonban, amikor a falusi lakosság 80%-a mezőgazdaságból élt, ez a politika aligha vezethetett eredményre.

1956–1962 politikai bizonytalanságokkal telt időszaka után a markáns irányváltás az agrárpolitikában és falupolitikában 1962–1963 körül kezdődött és tartott egészen a nyolcvanas évek végéig.

Az agrárpolitika fejleményei ismertek. Az 1959–1960. évi kollektivizálás a magyar mezőgazdaság számára óriási megrázkódtatást jelentett, ugyanakkor a politikai vezetés számára részben presztízskérdéssé, részben az alapvető társadalmi stabilitás szempontjából kritikus kérdéssé vált, hogy a mezőgazdasági termelés színvonala fennmaradjon, az ország élelmiszerellátása ne kerüljön veszélybe. Az agrárérdekek védelme a politikai vezetésben erős érdekcsoporttá szerveződött. Mindezek nyomán a mezőgazdaság beruházási aránya, az új termelőszövetkezetek támogatási aránya erősen megnövekedett. E támogatások nyomán is a mezőgazdasági termelőüzemek jelentős hányada a hatvanas évek második felére valóban megerősödött, termelése bővült és hamarosan új – minden korábbinál nagyobb – támogatási igény lépett fel a növekvő termésmennyiség exportjának támogatására egy rendkívül nyomott, támogatásokkal manipulált agrár világpiacon. E támogatási igény különösen akkor erősödött fel, amikor – a hatvanas évektől – a nyugat-európai mezőgazdasági protekcionizmus növekedésével agrártermékeink egyre nagyobb hányadát a keleti piacokon voltunk kénytelenek értékesíteni.

Sokan máig is vitatják, hogy a keleti agrárexportot támogató hatalmas összeg – az akkori GDP 4%-a – valódi agrártámogatásnak tekinthető-e, hiszen, így az érvelés: az tulajdonképpen az olcsó keleti olaj ára volt, azt csak azért kaphattuk meg, mert az adott mennyiségű agrárterméket az adott áron exportáltuk. Ez az érvelés több szempontból nem állja meg a helyét. Egyrészt a többi kelet-európai „volt szocialista” ország is ugyanennyiért – esetenként olcsóbban – kapta az olajat, anélkül, hogy a mi agrárexportunknak akár a töredékét is szállította volna. Oksági összefüggés tehát itt nem volt. Másrészt a dolog nem úgy kezdődött, hogy a termékmennyiséget az oroszok kérték, hanem a termelés növekedésével és – főleg 1972-ben az olasz vámsorompók lezárulásával – mi akartuk ezt az exportot, mi ajánlottuk fel ezt a termékmennyiséget. Harmadrészt ez a támogatás végső soron valóban az agrárlakosság jövedelmévé vált, annak kiesése jelentős jövedelemvesztést jelentett volna, mint ahogy jelentett is az az 1990 utáni időszakban.

A termelés és a termeléshez kapcsolódó támogatások, kedvező hitelek megnövekedése tehát az agrárlakosságot jelentős jövedelemhez juttatta. Ennek eredményeként a hetvenes évek elejétől a mezőgazdasági – és különösen a kétlaki – lakosság jövedelme meghaladta a nem mezőgazdasági lakosság jövedelmi színvonalát, amely nem kevés politikai vita és konfliktus kiváltó okává is vált. Talán ez volt az egyik oka a településpolitikában bekövetkezett változásnak.

A másik ok azonban a világban akkoriban általában terjedő technokrata szemlélet volt. A hatvanas évek második felében fokozatosan nőni kezdett az infrastrukturális fejlesztések részaránya, de ennek döntő hányada a városi lakásépítést szolgálta. Sőt e beruházások forrásigénye meghaladta a források növekményét, kielégítése csak a korábban a községekben eszközölt fejlesztések csökkentésével volt lehetséges. A községektől lényegében megvontak minden fejlesztési eszközt. 1971–1975-ben a tanácsi fejlesztési eszközökhöz adott állami támogatások 93%-a városokban került felhasználásra. 1971-ben jóváhagytak egy olyan országos településhálózati koncepciót, amely a kistelepüléseknek nem adott funkciókat, sőt eddigi funkcióik egy részét is megvonta tőlük.

Az állami támogatás megvonása a falvak fejlesztésétől nem jelentette azonban a fejlődés megakadását. Hiszen részben a mezőgazdasági és kétlaki lakosság jövedelemnövekedése, részben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek anyagi-pénzügyi helyzetének megerősödése lehetővé tette helyi erőforrásokból jelentős – főleg ún. „kerítésen belüli” – civilizatorikus fejlődést, azaz nagyobb területű és magasabb komfortfokozatú falusi la-

kásállomány létrejöttét. A kerítésen kívüli infrastruktúra azonban kétségtelenül ezzel nem tudott lépést tartani.

Az újabb fordulat a nyolcvanas évek végén, tehát még közvetlenül a rendszerváltás előtt kezdődött. A keleti agrárexport visszaesése és az ehhez kapcsolódó *támogatások csökkenése* a mezőgazdaságban hatalmas jövedelemkiesést okozott. A fiskális politikában folyó küzdelmek és a mezőgazdasági lobby összeomlása következtében azonban a támogatások ezt meghaladóan is csökkentek. Ehhez járult az addig soha nem látott mértékben kinyíló *agrárrolló*. 1989 és 1993 között a mezőgazdasági termékek felvásárlási ára átlagban 63,9%-kal, a mezőgazdasági termeléshez felhasznált iparcikkek ára 150%-kal nőtt, a kettő között 52,7%-os agrárrolló keletkezett. Végül gyakorlatilag teljesen elapadt az *agárhitel*, a mezőgazdasági vállalkozások az országos hitelnyújtásnak mindössze 1–2%-hoz jutnak hozzá. Mindezek következtében a mezőgazdaság – és benne a mezőgazdasági lakosság – jövedelme igen nagy arányban zuhant, részesedése a GDP-ből 1989 és 1993 között 13%-ról 5,6%-ra csökkent, a mezőgazdaság eltartóképessége kevesebb, mint a felére esett vissza.

Ezzel párhuzamosan, ugyancsak 1989-től – és mintegy régi mulasztások jóvátételeként – az infrastrukturális fejlesztésekből, az önkormányzati általános, ezen belül különösen a fejlesztési támogatásokból a községek aránya egyre növekedett. 1993-ban a községekben lakott az ország népességének 36,8%-a, de itt került felhasználásra a cél- és címzett támogatások 47%-a, itt került sor a tanteremfejlesztések 52%-ára. Néhány év alatt a falvak víz-, csatorna-, gáz- és telefonellátottságában látványos javulásra került sor. A községi önkormányzatok anyagi eszközeinek részaránya is jelentősen emelkedett.

A falvak jövedelmi és foglalkoztatási bázisának nagyarányú csökkenése közepette azonban ezek a – valóban látványos – fejlesztések sem segíthettek a falu válságán, sőt bizonyos ellentmondásokat elmélyítettek. Ilyen ellentmondás a szolgáltatások növekvő kínálata és választéka és a lakosság radikálisan csökkenő vásárlóereje, mindezek következtében az újonnan beszerelt telefonkészülékek, gázkészülékek előfizetési és használati díjait hamarosan nem tudja kifizetni. Ilyen ellentmondás az is, hogy az önkormányzatok jelentős hányada „fülig eladósodott” az infrastrukturális fejlesztésekben és nem képes a helyi gazdaságfejlesztésben, munkahelyteremtésben közreműködni, vagy a szociális gondoskodás feladatait ellátni, amire pedig az adott helyzetben talán a gázhálózatnál is nagyobb szükség lenne.

A falu válságának elmélyülése azonban átvezet a másik megvizsgálandó kérdéskomplexumra, az ún. „késleltetett” urbanizációra.

A „késleltetett” urbanizáció máig ható társadalmi, gazdasági és politikai következményei

E fogalmat először *Konrád György* és *Szelényi Iván* használta „A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai” című, a Valóságban 1971-ben megjelent sok vihart kavart cikkükben. A cikk alap gondolata – némi leegyszerűsítéssel – a következő volt. A redisztributív tervezdélködés az „eredeti felhalmozás” jegyében centralizálta a jövedelmeket és azokat aránytalanul nagy hányadban a városi ipari fejlődésre fordította, amivel az infrastruktúra-fejlesztés, és ezen belül különösen a lakásfejlesztés nem tudott lépést tartani. Miközben tehát a munkahelyek egyre nagyobb arányban a városokban koncentráálódtak, a munkavállalók – és ezen belül egyre nagyobb arányban az ipari-építőipari munkások – a falvakban kényszerültek lakni, ahol viszont civilizatorikus fejlődés alig ment végbe. Ezért az ingázással járó fizikai és szellemi többletterhelésért, a falusi civilizatorikus infrastruktúra hiányaért némi, bár csekély kárpótlás a mezőgazdaságból megszerezhető családi többletjövedelem.

Ha a tényeket nézzük, a fenti megállapítások vitathatatlanok. Nemzetközi összehasonlításban talán nincs is olyan ország, ahol az 1960–1980 közötti igen gyors foglalkoztatási szerkezetváltozást (mezőgazdaság csökkenése, ipari növekedése) ilyen mérsékelt településszerkezeti változás (falusi lakosság arányának csökkenése, városi lakosság növekedése) kísérte volna, ahol tehát a *foglalkoztatási arányváltozás és a települési arányváltozás között ekkora különbség lett volna.*

A későbbi – és időszakonként változó – feltételrendszer és fejlemények azonban ezt a tényt más és más megvilágításba helyezték, eltérő jelentőséget és értékelést kaphattak.

A cikk 1971-ben jelent meg. Az ezt követő hetvenes és nyolcvanas évek már az államszocializmus eleinte lassan, majd egyre gyorsabban kibontakozó válságának időszakát jelentették. Hogy ebben az időszakban Magyarországon mégsem voltak olyan városi tömeges munkásmegmozdulások, mint Lengyelországban 1970-ben, 1976-ban és 1980-ban és az egész nyolcvanas évtizedben, vagy Romániában a hetvenes években a Zsil-völgyében és 1987-ben Brassóban, az – egyéb okok mellett – éppen a „késleltetett” városfejlődésnek köszönhető.

Arról van szó, hogy mind Lengyelországban, mind Romániában egyrészt gyors iparosítás, másrészt igen gyors városba telepítés, még hozzá a szülőföldtől távoli városba telepítés (Lengyelországban az egykor Német-

országához tartozó nyugati területekre, Romániában a Regátból Erdélybe) ment végbe, ami egyrészt a gyökerektől való elszakítást, másrészt nagyarányú és gyors „elproletarizálódást” jelentett. E rétegek kétségkívül a társadalomnak viszonylag instabilabb elemét jelentik, természetesen különösen akkor, ha egy rossz társadalom- és gazdaságpolitika egyre romló helyzetbe hozza őket.

Az életszínvonal, a reálbérek Magyarországon is 1978-tól – némi ingadozásokkal – csökkentek. Az a tény azonban, hogy a kisebb arányú városba áramlás miatt a *proletarizálódás nem öltött olyan méreteket*, mint a fenti példákban, a társadalom tűrőképességét és stabilitását megnövelte. A leginstabilabb rétegek többsége ugyanis – a betanított és segédmunkás réteg – nem a városokban, hanem falun lakott, saját házat épített, volt lehetősége némi mezőgazdasági tevékenységre és jövedelemkiegészítésre, és ezáltal kettős jegyeket mutatott. Miközben kétségtelenül a proletárrá válás bizonyos vonásait is mutatta, ezzel egyszerre és egyidejűleg elindult egyfajta *kispolgárosodás* útján. A két eltérő irányzat természetesen nem a réteg egyes egyéneiben, hanem a falusi társadalom egyes tagjainak eltérő értékrendjében, életútjában manifesztálódott, miközben társadalmi értelemben továbbra is egy réteget képviseltek.

A késleltetett városfejlődésnek tehát ezekben az évtizedekben nemcsak negatívumai, hanem pozitívumai is voltak a magyar társadalomfejlődés szempontjából, különösen akkor, amikor sem a városi, sem a mezőgazdaságból származó jövedelmet semmilyen körülmény nem veszélyeztette, arra biztosan lehetett számítani.

1989 óta sok tekintetben radikálisan megváltozott a helyzet. Objektív okokból is, de a kormányzati politika következtében is az történt, hogy az általános, nemzetgazdasági válság fő terheit a falusi, vidéki térségeknek kellett viselni és erre is jelentős részben a „késleltetett városfejlődés” adott lehetőséget.

Az ipari, építőipari munkahelyek megszűnésének döntő hányada is a falusi lakosságot érintette, háromféle módon is. Egyrészt először a „több pénzbe kerülő” ingázókat bocsátották el, hiszen így a bérterhek mellett megszabadultak az utazási költségtérítéstől és a munkásszállások fenntartásának terheitől is. Másodszor, a nagyvárosi vállalatok megrendeléseik csökkenése során először vidéki, falu telephelyeiket zárták be, számolták fel. Harmadszor, a nagyvállalati megrendelések csökkenése ugyancsak az elsők között és legnagyobb mértékben a mezőgazdasági nagyüzemek ipari, építőipari és egyéb kiegészítő tevékenységeit érintették.

A mezőgazdaságban egyetlen kelet-közép-európai országban sem ment végbe olyan termelés-, foglalkoztatáscsökkenés az utóbbi öt évben mint Magyarországon. Kétségtelenül igaz az is, hogy „mágasabbról nagyobb lehet esni”, de a támogatási, az ár- és piacszabályozási, az átalakítási és privatizációs politika súlyos hibái is szerepet játszottak.

A bankrendszer átalakítása, a mezőgazdasági jövedelmek csökkenése és a tulajdonszerkezet bizonytalansága lényegében kiszorította a falut és az agrárgazdaságot a hitelpiacokról.

Nehéz megmondani, hogy a válság fő terheinek a falura, a vidékre hátrítása az 1989 óta hivatalban lévő különböző kormányok alatt tudatos politika volt-e, vagy külső körülmények és átgondolatlanosság összjátéka. Valószínűleg inkább az utóbbi.

Sajátos módon a községek népe most, a „proletárállam” bukása után kezdett el igazán proletarizálódni, tört meg a kispolgári felemelkedés pályája. Hiszen egyrészt elveszítette városi munkahelyét, másrészt a mezőgazdasági árszínvonal és a felbomlott, illetve „elmaffiasodott” felvásárlási rendszer következtében nagymértékben csökkent a mezőgazdaságból való jövedelemszerzési lehetősége, sokan az önfogyasztás, önellátás szférájába vonulnak vissza. Elveszett, vagy legalábbis fenyegetve van mindkét pillér, amin korábbi polgárosodása épült. Proletarizálódik, amennyiben kiszolgáltatott helyzetbe kerül, segélyekre szorul. A jövedelempótló támogatásban részesülőknek ma több mint a fele – az egyébként a lakosság 36,8%-át kitevő – községekben él.

Az tény, hogy a munkanélküliek, a szegénységi küszöb alá szorulóknak többsége a falvakban él. A falusi szegények természetesen továbbra is nehezen képesek az egységes szerveződésre, a politikacsinálás centrumaiban való látványos megjelenésre és érdekérvényesítésre. Sokkal kevésbé képesek demonstrációk szervezésére, politikai fellépésre, mint más – esetleg náluk kedvezőbb helyzetben levő – rétegek. Ez a tény Magyarországon az „utcai politizálást” továbbra is alacsony – legalábbis a többi kelet-közép-európai országnál alacsonyabb – szinten tartja. Kétségtelenül ez a politikai stabilitásnak ma is tényezője.

Demokratikus jogállamban a hatalom legfőbb veszélyeztetői azonban nem az utcai tüntetések – mint a diktatúrában –, hanem a választói akarat. És ebből a szempontból – először az utolsó 300 év magyar történelmében – az egzisztenciájukat veszített falusi tömegek nem a stabilitás, hanem éppen az instabilitás legfőbb tényezőivé válhatnak. Szilárd bázisukat elvesztve ők azok, akik a politikai ígéretek hullámain csapódnak jobbra-balra. Politikai elemzések igazolják, hogy jelentős mértékben a falu bizonytalan

szavazatainak átcsapódása határozta meg a politikai ciklusokat. Ők voltak azok, akik 1990-ben többségben az MDF-re, 1994-ben az MSZP-re adták szavazatukat, és akik ma a Torgyán József-féle kisgazdapárt fő tömegbázisát jelentik.

Nem valamilyen szociális, hanem elsődleges politikai kérdéssé vált a falusi foglalkoztatási és jövedelembázis stabilizálása. Ez feltételezi a vidékfejlesztésben az infrastruktúráról a munkahelyteremtésre való súlypontáthelyezést, a hitelrendszer bizonyos módosításait, az agrártámogatási rendszer megváltoztatását. E célkitűzések nincsenek ellentétben az államháztartási reform alapgondolataival, sőt alátámasztják azt. A gazdasági bázis megerősítésére fordítható eszközök részben fedezhetők a megtakarított szociális segélyekből, részben az infrastrukturális, civilizatorikus, oktatási stb. fejlesztések mérsékléséből, illetve – amennyiben ezt tekintik továbbra is preferenciának – úgy a lakosság eszközeinek nagyobb arányú bevonásából.

KISTÉRSÉGI TÁRSULÁSOK LEHETŐSÉGEI A FALVAK FEJLESZTÉSÉÉRT

Pfeil Edit

Közigazgatás-szervezési kérdésekről

Az 1990-ben létrehozott önkormányzati rendszer az elemi települést tette a közigazgatás-szervezés alapjává. Tehát nem határozta meg a községgé válás minimum követelményeit, ami által a településstruktúra és a közigazgatás szervezete egyelőre együtt mozog.

Az Ötv. felszámolta a korábbi integrációs csomópontokat, illetőleg az önkormányzatok együttműködését társulásos alapokra helyezte, akkor amikor a finanszírozási szisztéma és a politikai tényezők önállósulásra sarkallnak. Az önkormányzati rendszer azt sugallta ez idáig, a nemzetgazdaság egésze érzéketlen a költségtényezőre, a hatékonysági és a gazdaságossági elemre, hiszen az egyes települést korlátlan szabadság illeti meg annak eldöntésében, hogy kötelező és önként vállalt feladatait milyen szervezeti keretek között, saját településén vagy társulásban oldja-e meg. Nálunknál gazdagabb országokban a közigazgatásban a mérettől függő gazdaságosság vizsgálata reneszánszát éli.

Nem kell feltétlenül külföldre mennünk példakért, hiszen első Községi törvényünk már meghatározta a község lakosságának legkisebb számát (átlagosan 300 lélekben) mint a község jogalanyiségének (önállóságának) feltételét. Neves közigazgatás-tudósunk, Alsó László az 1930-as években hangsúlyozta: „A törpe kisközségek fenntartása nemcsak közjogi szempontból esik kifogás alá, hanem általában a községi intézménynek jelentősége és főleg a gazdaságosság elve szempontjából is kifogásolható...A törpe kisközségek fenntartása különösen a gazdaságosság elvét sérti, mert minden község külön helyhatósági egységet alkotván, minden községről, tehát a 95 lélekből álló törpe kisközségről is külön-külön kell vezetni mindazokat a munkálatozatokat, nyilvántartásokat, lajstromokat, főkönyveket és minden néven nevezendő regisztereket, amelyek vezetésére a község kötelezve van, még abban az esetben is, ha évenként azokba csak egy-két vagy semminemű bejegyzés

nem történik.” (Alsó L. 1935: *A községszervezés alapelvei*. Magyar Közigazgatás-tudományi Intézet, Budapest. 92.o.)

Az elmúlt hónapban fejeződött be a Dunántúli Tudományos Intézetben az a kutatás, mely Baranya megye egyik kistérségére készített fejlesztési koncepciót, felölelve a térség közigazgatási viszonyainak vizsgálatát is. A városból és 23 községből álló jellegzetesen aprófalvas térségben a várossal együtt öt település tart fenn önálló jegyzőséget. A négy község közül egyikben sem éri el a lakónépesség száma az Ötv. által jegyzőség számára megfogalmazott 1000 fős irányszámot. Sőt, két kisközségben a lakosság szám a 300-at közelíti csak. Egyszerű költségvetési elemzést végeztünk, hogy összevethessük az egy lakosra jutó igazgatási jellegű kiadások összegét a 290 lelket számláló önálló jegyzőt eltartó faluban és a szomszédos öt községet átfogó körjegyzőségben, ahol 1800 lakos között oszlanak meg a költségek. Az 1994-es költségvetési évet alapul véve a kistelepülésen egy lakosra vetítve 12 141 forintot kaptunk eredményül, míg a körjegyzőségben, ahol a községek lakosság száma arányában egységesen állapítják meg az igazgatásért fizetendő önkormányzati hozzájárulás mértékét, ugyanez a tétel 1994-ben 2500 forintot tett ki, s 1995-ben sem haladja meg a 3050 forintot.

Egyfajta *hatékonyságmérést jelent*, ha kiszámítjuk a példában felhozott önkormányzatoknál, hogy az egyes önkormányzatok éves költségvetésében az összes kiadáshoz miként viszonyulnak az igazgatásra fordítottak. Ez az arányszám a körjegyzőséghez tartozó községeknél 5,8 és 7,6% között alakult, míg az önálló jegyzőség esetébe kirívóan magas 21,3% volt. Természetesen nincsen olyan normaérték, mely a társadalmilag még elfogadható költséget reprezentálná, ennek ellenére jelentősnek tartom a jegyzőség és körjegyzőség között mért különbséget, azzal együtt, mindkét említett hivatal a minimálisan elégséges létszámmal dolgozik.

Az intézményfinanszírozás területén hasonló tapasztalatokra tettünk szert, amikor rögzítettük, hogy egy általános iskolai tanulóra jutó összes költség (beleértve az állami normatívát) a körzetközpont városban 110 ezer forint, az egyes környékbeli körzeti iskolákban 127 és 207 ezer forint között ingadozik. A legdrágább iskolában, ahol a tanulólétszám – több tényező együttes hatására – az utóbbi néhány év alatt a korábbi 200-ról 50 fő alá apadt, az alsó tagozatosok oktatása csak osztatlan tanrendben tud megvalósulni, ami alacsonyabb színvonalú szakmai munkát tesz lehetővé.

A közigazgatás területi szervezetének átalakítása az aprófalvas településszerkezetből kifolyólag az adott térségben – és bizonyára több ilyen van Magyarországon – ésszerűnek mutatkozna, noha kétség kívül konfliktus

tusok forrása lenne. Az érintett polgármesterekhez már eljutott a Belügyminisztérium körlevele, mely a nagyobb körjegyzőségek, illetőleg körjegyzőségbe történő integrálódás kívánalmát fejezi ki.

A mainál nagyobb egységekből álló közigazgatási szerkezet mind a szakszerűség, mind a hatékonyság oldaláról indokolható. Véleményem szerint a kivitelezésnek mindig lényeges lokális előfeltételei vannak pl. a közlekedési helyzet javítása, a helyben történő ügyintézés biztosítása, ugyanakkor az egységes és magas színvonalú magyar közigazgatás csakis szervezeti racionalizálás útján érhető el. Mivel az ország teherviselő képességének határához érkezett, ennek végrehajtása lehet a *záloga annak, hogy a kistelepülések önkormányzata politikai értelemben érintetlen maradjon.*

Tehát, hogy a kistelepülések megtarthassák községi rangjukat, rendelkezzenek képviselő-testülettel, saját költségvetéssel, azaz megőrizhessék identitásukat. Gyakran hallani az önálló jegyzővel rendelkező aprófalvak polgármestereitől, hogy az önkormányzati rendszer létrejötte óta elért fejlődést, helyi eredményeket a jegyzőség tényével hozzák egyértelmű összefüggésbe, nem pedig a falu önkormányzat mivoltával.

Egészen más nézőpontot igényel az oktatási és nevelési intézmények kérdése. Az újjólag megnyitott iskolákat, még az alsó tagozatosokat sem szabad adminisztratív módon megszüntetni. A pap nélküli falvakban a pedagógusok révén az értelmiség maradása és jelenléte életmentő. Ha pedig ennek ellenére a lakosság fogyása, illetve eróziója olyan méreteket ölt, ami az iskola fennmaradását fenyegeti, minden külső beavatkozás nélkül sor fog kerülni az intézmény körzetesítésére. Másfelől tényként kell elfogadnunk azokat a szakmai értékeléseket, amelyek szerint az aprófalvak oktatási intézményeinek többletköltségei össztársadalmi szinten elenyészőek, jelentéktelenek. Itt csak utalnék arra az egyelőre politikai sikon az államháztartás reformja kapcsán folyó vitára, amely –többek között – az oktatási normatíva emelésének lehetőségét is számba vette.

Összességében tehát *az igazgatási és oktatási, egészségügyi alapellátási struktúrájának nem szükségképpen kell együtt mozognia*, legalábbis jelenleg még nem. Ugyanakkor rendkívül fontos lenne, ha az igazgatási feladatok végzésére (pl. építhetőségi, árhatósági feladatok, belső ellenőrzés) valóban igazgatási társulások alakulnának, a közös intézményfinanszírozást felváltanák az intézményfenntartó társulások, s a területi tervezést is társulások formájában végeznék a községek. A jelenlegi gyakorlat ugyanis nem ebbe az irányba mutat. Kutatott térségünkben hatósági igazgatási társulás egyáltalán nem működik, intézményirányító társulásra

mindössze egy élő példát találtunk, valamint egy van formálódóban a Művelődési és Közoktatási Minisztérium azon körlevelének hatására, melyben az 500 fő alatti kistélepüléseknek oktatási intézmények finanszírozásához pályázati lehetőséget kínál azzal a nyomós feltétellel, hogy a fenntartásnak intézményesített társulásban kell történnie.

Tagadhatatlan, hogy az önkormányzatok, amikor együttműködésre lépnek egymással – noha nem létesítenek társulást – a megállapodás tartalmi elemeinek meghatározásakor mégis figyelembe veszik az Ötv. társulásokra vonatkozó rendelkezéseit. Idestova eltelt öt év az Ötv. hatályba lépése óta. Önkormányzati társulások messze nem a kívánatos mértékben alakultak, ami – vélekedésem szerint – nem a képviselő-testületeknek rovandó fel, hanem a szabályozás kimunkálatlanságának. A jelenlegi jogi keretek között társulás alapításának valós előnyeit nem látják az önkormányzatok; ha csak a hatósági igazgatási társulás lényegét vizsgáljuk, kiderül, hogy hatáskör átruházásra nem kerülhet sor. Eredeti példánknál maradv a térség városközpontja „célszerűségi okokból” mondta fel az 1990-ben frissiben létrehozott hatósági igazgatási társulást, mivel a jogszabályi háttérből eredően a társulás merőben formális volt. Bár a város jegyzője volt az ügyintéző munkáltatója, kiadmányozni csakis az adott ügyben illetékes helyi jegyző nevében és pecsétjével lehetett, minthogy az adott hatósági jogkört a város hivatala nem gyakorolhatta a társult önkormányzatok helyett és nevében. Hasonlóképpen problematikus az intézményirányító társulásban kötelezően megalakítandó bizottságnak a működése, mivel az Ötv. értelmében másodlagos önkormányzati szervre, társulásra hatáskör nem ruházható át. Azaz valamennyi érdemi döntéshez az egyes képviselő-testületek külön-külön történő szavazása, illetőleg utólagos megerősítése szükséges, ami által a társulás tartalma kérdőjeleződik meg.

Az Ötv. alapján társulási formában kistérség fejlesztésre alakult szövetségek alapszabályaiban is gondot okozott a döntéshozatal kérdése. A társulások egyik hányada noha döntéshozatali joggal ruházta fel a tagok gyűlését, a döntés jogi ereje tisztázatlan maradt. A társulási megállapodások nagyobbik hányada úgy rendelkezett, hogy a szövetség a képviselt önkormányzatok helyett és nevében megállapodást nem köthet, kötelezettséget nem vállalhat, mert az *funkcióját tekintve előkészítő, javaslattevő, kezdeményező, érdekegyeztető, véleményező és összehangoló szerv*. Tehát a törvény szellemével adekvát szabályozás az együttműködések tartalmi felhígulását, konzultatív keretszervezetekké válását eredményezte.

Kistérségi társulások mint a területfejlesztés egy szintje

Az utóbbi években a gazdasági fejlődés, a lakosság élet- és munkakörülményeinek javításáért érzett felelősség, és annak egyértelmű összefüggése az önkormányzatok gazdasági erejének növekedésével gazdaságpolitikai tevékenységre készíteti világszerte a helyhatóságokat. Nálunk ez a jelenség immáron 5-6 éve a kistérségfejlesztés mezébe bújtatva jelentkezik sokfajta, főleg az infrastruktúra fejlesztésével összefüggő cél felsorakoztatásával. Ma már hozzávetőlegesen kettőszáz ilyen jellegű kistérségi szervezet léteéről van tudomásunk. Az utóbbi időben számos rendszerező elemzés készült működésükről, jellemzőikről különösen a Területi PHARE Program Iroda megbízásából. Az eddigi feldolgozások egyértelműen kimutatták, hogy *a kistérségi szövetkezesek egyik központi problémája a szervezet jogi formájának megválasztása*. A településszövetségeknek mintegy 40%-a bíróságon bejegyzett szervezet, többnyire egyesület, ritkábban alapítvány. Sőt számos esetben előfordult már eddig is, hogy az együttműködés jogi formát váltott hol a pályázati feltételeknek való megfelelés, hol pedig a kedvezőbb elszámolási, adózási lehetőségek igénybevétele céljából.

A területfejlesztés alapvetően az állam és az önkormányzatok közös terrénuma, de csak akkor vihető sikerre, ha valamennyi térségi érdek becsatormázódik a döntésekbe. Éppen ezért a szervezet optimalizálása szemszögéből két kérdés érdemel figyelmet, egyrészt valamennyi területi szereplő (gazdálkodó szervezetek, civil szféra stb.) erőforrásait összpontosítani kell, másrészt ezzel összefüggésben elengedhetetlen egy a térségi érdeket kifejezésre juttató döntéshozó szervezet léte. Az Ötv.-ben intézményesített társulás egyik követelménynek sem felel meg, hiszen a hivatalos jogértelmezés szerint tagja kizárólag önkormányzat lehet, illetőleg tagjaira nézve közvetlenül – képviselő-testület közbenjárta nélkül – döntést nem hozhat.

Valószínűsíthetően e szervezeti problémák irányították a kistérségi szövetségek figyelmét az egyesülési jogról szóló törvény felé, ami első megközelítésben nem vet fel problémákat, lévén a kistérségfejlesztésre létrehozott egyesületek, társadalmi szervezetek is rendszerint önkormányzati dominanciával működnek, ami a tevékenység legitimitását biztosítja.

A nemzetközi példákat összegezve a kistérség- ill. gazdaságfejlesztés számára a magánjogi és a közjogi formák egyaránt nyitva állnak. Magánjogi forma problémamentes választásának kritériuma, hogy az együttműködés közvetlenül ne érintsen közigazgatási hatáskört. Továbbá az önkor-

mányzat felelőssége nem terjedhet túl a társaságba bevitt vagyon mértékén, ebből kifolyólag a korlátolt felelősségű társaság és a részvénytársaság a leggyakoribb intézményesülési forma. Más országokban, pl. Ausztriában, Franciaországban vagy Németországban is megtalálható az egyesület mint a községközi együttműködés kerete, a szakirodalom azonban térségfejlesztési szempontból behatárolt lehetőségekkel bír, csakis a tagok közötti koordináció lebonyolítására alkalmas intézménynek tekinti. A magánjogi formák előnye a feleket megillető messzemenő szervezetalakítási és tartalmi szabadság, hátrányukként pedig azt szokás felhozni, hogy szemben a társulásokkal nem lehetnek önkormányzati hatáskörök címzettjei. *Itt érhető tetten a köz- és magánjogi együttműködési formák egyik leglényegesebb különbsége, ami hazai viszonylatban nem létezik.*

Németországban, mely Európa talán legkifinomultabb társulási jogával rendelkezik, a térség- és gazdaságfejlesztés szférájában a céltársulás mint közjogi forma az egyik legelterjedtebb együttműködési alakzat, melynek tagjaivá válhatnak a községeken és járásokon kívül (alapítók) más közjogi testületek, alapítványok, természetes személyek és egyéb magánjogi jogalanyok. *Részvételük a társulás gyűlésében, a legfőbb szervben a szavazati arányok felől korlátozott, azaz a nem önkormányzat tagok együttesen legfeljebb a szavazatok kétötödét birtokolhatják.* Ezzel együtt az alapító községek és járások feladatteljesítésének joga és kötelessége a társulásra száll, ami kiegészül a rendeletalkotás jogával is a társulás feladatterületére korlátozottan.

Tehát a kistérségfejlesztés intézményrendszere alapjaiban a magyar önkormányzatoknak is rendelkezésére áll, de a jog- szabályi háttér továbbfejlesztést és részletes törvényi kimunkálást igényel. Az önkormányzati társulás jelenlegi formájában nem alkalmas térségi érdekek integrálására, kistérségfejlesztésre, az legfeljebb a szolgáltatásszervezés egyik alakzatának tekinthető, bár mint láttuk ennek a célnak sem felel meg hiánytalanul. Differenciáltan kellene kezelnie a jogalkotónak a társulások jogi személyiségének kérdését, mivel *nem igényel valamennyi típus közjogi jogalanyiságot; lehetőséget kellene teremteni – különösképpen a kistérségfejlesztés szempontjából – magánjogi jogalanyok részvételére, és legfőbb képviseleti szervét döntéshozó jogosultsággal lenne szükséges felruházni, hogy feladathordozóvá válhasson.* E néhány kiemelt feltétel teljesülése nélkül a társulás nem tud beépülni a közigazgatás struktúrájába és nem válhat a kistérségfejlesztés adekvát szervezeti keretévé.

Márpedig a Területfejlesztésről és Területrendezésről szóló törvény eddig ismert tervezetei a *decentralizált területfejlesztés modellje* mellett

foglalnak állást, sőt legutóbbi ismert változata egyértelműen kifejezésre juttatja, hogy a kormányzat az önkormányzati területfejlesztési társulásokat preferálja, számukra biztosít legitimitást azáltal, hogy a megyei területfejlesztési tanácsok tagjai között kizárólag az Ötv. alapján létesült kistérségfejlesztési szerveződések kapnának képviselőket. Egyértelműen kiolvasható cél, hogy az egyébként is döntően önkormányzati részvétellel alakuló integrációs formákat dominánsan visszaterelje a közjogi szférába. A törvényjavaslatban kifejezésre jutó diszkrimináció – véleményem szerint – csak átmeneti lehet, mivel a társadalmi érdek azt kívánja, hogy a területfejlesztés alanyai mindenkor a megvalósítandó cél szempontjából válasszák ki az optimális intézményesülési formát.

A törvényjavaslat értelmében (13.§) a „...társulás által készített területfejlesztési koncepciót, programot a területileg érintett megyei önkormányzat véleményének kikérése után a társulás hagyja jóvá”. E javaslat feltétlenül üdvözlendő, noha némely szempontokból aggályos is lehet. A *kistérség fogalma egyelőre tisztázatlan*, nem tudni, hogy az egységes lehatárolást fog-e jelenteni, vagy pedig az önszerveződés alapjaira helyeződik. Ismeretesek ma is olyan önkormányzatok, melyek egyidejűleg két kistérségi szövetségnek is tagjai. A két fejlesztési koncepció összhangját kell megteremteni, vagy pedig, ha a tervezést rendszer oldaláról mint szigorúan vett szakmai tevékenységet fogjuk fel, úgy valamennyi önkormányzat csak egy társulásnak lehetne tagja.

A kistérségekre készülő területfejlesztési koncepció jogi konzekvenciái a törvénytervezet szintjén ugyanúgy tisztázatlanok, mint a megyei területfejlesztési koncepcióé. (A törvényi definíció értelmében „...meghatározza a térség hosszú távú, átfogó fejlesztési céljait, továbbá a fejlesztési programok kidolgozásához szükséges irányelveket...” (4.§ 12.)) Mivel a magyar önkormányzati rendszer egyik sarokpontja, hogy nincs hierarchikus viszony a megyei és a helyi önkormányzatok között, ezért a megyei koncepció sem bírhat jogi erővel a községi, városi önkormányzatok irányába. A Nyugat-európai országok tervezési rendszerei kivétel nélkül hierarchikus rendben épülnek fel abban az értelemben, hogy a nemzeti szinten készülő fejlesztési terv sarokpontjai követendők a regionális tervezésben, s a regionális tervekkel kötelezően összhangba kell kerülniük a lokális szinten készülőeknek. Természetesen megint másként vetődik fel a kérdés, ha a megyei területfejlesztési koncepció nem tervet jelent, mivel ekkor hiányozna a tervezési mechanizmus egy szükséges láncszeme.

Itt újra fel kell említenünk, hogy az önkormányzati társulás, legyen az területfejlesztési, nem döntési szint, ezért *kezelhetetlen közigazgatási*

szempontból a társulás által jóváhagyandó területfejlesztési koncepció, hiányzik a jóváhagyó szerv legitimitása. Visszajutottunk tehát kiindulópontunkhoz, vagyis, hogy a társulási jog mindenképpen korrekcióra szorul. Addig is amíg a Területfejlesztésről és -rendezésről szóló törvény megszületik, egyet tanácsolhatunk falvaink vezetésének, hogy kistérségi szövetségüket alakítsák át önkormányzati társulássá. A folytatást pedig kíváncsian várjuk.

MEZŐGAZDASÁG ÉS VIDÉKFEJLESZTÉS AZ ÚJABB EURÓPAI IRÁNYZATOK TÜKRÉBEN

Szakál Ferenc

A mezőgazdaság helyzetére és jövőjére vonatkozó szakirodalom tanulmányozása alapján az az érzés alakulhat ki, hogy az elemzések és levont következtetések egyrészt egyhelyben topognak, másrészt egyértelműen megállapítható, hogy bizonyos, ma már az új nyugati, ezen belül európai irányzatokhoz viszonyítva „hagyományosnak” minősíthető felfogás él tovább. Ezekhez a hagyományos elvekhez viszonyítva vannak le következőket a mezőgazdaság átalakulására és jövőjére vonatkozóan.

Az is általánosnak tekinthető, hogy az elemzők és kutatók „válogatnak” a tények és vélemények között, így egymás mellett párhuzamosan, az egymással való kommunikáció legcsekélyebb szándéka vagy lehetősége nélkül élnek alapvetően eltérő „tudományos”, „objektív” és szakértőinek nevezett vélemények.

A kérdés jelentősége: a kibontakozást akadályozó problémák a tudományos kutatásban

A bevezetőben említett általános probléma jelentősége abban van, hogy sajátos módon a „tudományos” kutatás is akadályozó vagy zavaró tényezőként jelenik meg a kibontakozás helyes útjának megtalálásában.

Számos olyan probléma akadályozza a kibontakozást, amiért a mezőgazdasággal és a vidéki térségekkel foglalkozó *tudományos kutatás is felelős*. A tudományos kutatás még mindig adós a mezőgazdaság és a vidéki térség elmúlt időszakban végbement fejlődésének valóban objektív tudományos elemzésével.

Miközben egyre objektívebb elemzések látnak napvilágot az 1990 előtti fejlődésről, az azóta bekövetkezett, illetve folyamatban levő változások megítélése nemcsak az érintettek részéről, hanem a magukat legelfogulatlanabbnak valló kutatók részéről is érzelmeiktől túlfűtött és politikai felhangoktól sem mentes.

A helyzet valóban objektív elemzése esetén észre kellene venni, hogy a jelenleg kialakult atomizált mezőgazdasági struktúra egy *szükségszerű dezintegrációs folyamat eredménye*, ami ugyan sajnos nem „tervszerű” és valóban sok áldozattal megy végbe, de mégis *feltétele* egy új, korszerűbb integrációs folyamatnak.

Ennek érdekében számos kérdésben kell a magyar kutatóknak nagyobb mértékben figyelembe venni a nyugati országok tapasztalatait és az ott kialakult legújabb irányzatokat. A magyar kutatók által alkalmazott „hagyományos” fogalmak és felfogás nem alkalmas valóban korszerű új mezőgazdasági és vidéki struktúra felvázolására.

Csak néhány példa azok közül, amelyek elfogulatlan, valóban „objektív” megvitatásával a magyar mezőgazdasági kutatás még adós:

- a) A mezőgazdaság mint nemzetgazdasági ágazat területe, céljai és feladatai.
- b) A célszerű mezőgazdasági szerkezet „optimum kritériuma”.
- c) A fenntartó (sustainable) fejlődés értelmezése, céljai és megvalósítási lehetőségei, szélsőségektől mentes értékelése.
- d) A föld mint természeti erőforrás értelmezése, társadalmi szerepe.
- e) A földtulajdon vagy – ahogy a magyar kutatók előszeretettel, de szerintem hibásan használják – a „birtok” és a mezőgazdasági vállalkozások kapcsolata.
- f) A „nagyüzem”, a „kisüzem” fogalmak tartalma, értelme, jelentése. Ezzel kapcsolatban a nagyüzemi és az intenzív (hagyományos) mezőgazdaság azonossága vagy különbözősége.
- g) A családi mezőgazdasági vállalkozás mint társadalmi-gazdasági entitás lényege, valódi előnyei és hátrányai. Ezen belül:
 - a családi mezőgazdasági vállalkozás és a „kisüzem”, „nadrágszjiparcellás parasztgazdaság” azonossága és különbözősége;
 - a családi mezőgazdasági vállalkozások társadalmi, vidék- és környezetgazdálkodási szerepe.
- h) A szövetkezetek, szövethkezés mibenléte, lehetséges formái és szerepük a vidék társadalmi életében (pl. hitelszövetkezetek, humán szolgáltatást végző szövetkezetek stb.).
- i) Az életképességhez szükséges méret, a maximális gazdasági hatékonyságot (pl. legolcsóbb termelés) biztosító méret és a maximális jövedelem tömeget szolgáló méret közötti különbség tisztázása.

A magyar kutatás számára megvizsgálandó európai irányzatok

Változatok kidolgozása a politikai döntések számára

Óriási előrelépés lenne, ha a magyar kutatók elfogadnák azt az önmagában mindenki számára nyilvánvaló ténytet, hogy a *legtöbb problémának több lehetséges megoldása van*, továbbá, hogy a különböző megoldások különböző célokat, különböző érdekeket, különböző időtávokat eltérő mértékben szolgálnak. Az érdekcsoportok, az eltérő érdekek pedig a *társadalmi élet természetes, megszüntethetetlen összetevői*.

Az Európa más részein élő kutatók úgy tűnik, készebbek az előbbi, magától értetődő tény tudomásulvételére.

Kitűnő példát találhatunk erre a holland kutatóknál. A kormányzati politikát szolgáló tudományos tanács (Scientific Council for Government Policy) például tudatosan nem törekszik a „helyes megoldás” kidolgozására, hanem a lehetséges megoldásokat és azok következményeit kívánja a politikai döntések számára kidolgozni.

Van Latestijn és Rabbinge (3) például bemutatja egy sokcélfüggvényes földhasználati munka eredményét az Európai Közösség (Unió) egészére. Különböző célfüggvények esetén optimális „scenariókat” dolgoztak ki, amelyek megfogalmazásuk szerint *„mint vezérfonalak szolgálhatnak a politika számára”*.

Azt is világossá teszik, hogy a fenntarthatóság *erősen szubjektív fogalom* (sustainability to a large extent is a subjective notion). A „szubjektív tényezők” mögött viszont nagyon is „objektív tényezők” húzódnak meg. Ez már átvezet a következő problémához, hogy nálunk még mindig „megdönthetetlen szakmai érv” az, hogy a helyes mezőgazdasági struktúra az, amely a *maximális ökonómiai hatékonyságot biztosítja*. Ráadásul ezt is csak részcélok vonatkozásában szemlélik. (Pl. a gépek időkihasználásának optimalizálása az élővilág és környezeti célok rovására.)

A mezőgazdaság mint nemzetgazdasági ágazat felfogása

Tapasztalatok szerint a magyar mezőgazdaság jövőképeének felvázolásával szinte *fel sem vetődik más alternatíva*, mint a mezőgazdaság hagyományos felfogása, amely szerint a mezőgazdaság célja élelmiszer célú termékek és néhány ipari nyersanyag termelése. Vagyis a mezőgazdaságnak csupán a termelési funkciójáról folyik a vita. Még ha a kutatók fel is vet-

nek itt-ott más feladatokat, azok az *agrárpolitika szintjéig még megfontolás erejéig sem jutottak el.*

Az agrárpolitikában az EU-ban is lassú a változás. Mint *Bonano* (2) megállapítja: „A korlátozott támogatás, amelyet „nem termelési célokra” fordítanak a CAP keretében ... azzal az ellenállással együtt, amelyet egyes farm- és agrobiznisz érdekeltségű csoportok kifejtenek azt mutatja, hogy a felmerülő új megközelítések beépülése az agrárpolitikába hosszú és ellentmondásos folyamat lesz.”

Az idézett szerző szembeállítja a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági (agrarian) és az általa helyesnek tartott *környezeti, élelmiszer- és természeti erőforrás alapú agrárpolitikát* (Environmental Food and Natural Resource Base for Agrarian Policy). Itt is érdemes újra felhívni a figyelmet arra, hogy a mezőgazdaság új értelmezése még a nyugati országokban is vitatott. Lásd pl. *Webster* (11).

Murdoch (4) azt hangsúlyozza, hogy a mezőgazdaság szerepe csak *társadalmi-politikai perspektívába* helyezve határozható meg helyesen.

Az, hogy az ilyen példákra a magyar kutatók nem reagálnak, csak az „egyre nagyobb farmokról” írnak, *ékes példája* az előzetes értéktételek alapján történő, csak a kedvező érveket válogató magatartásnak.

Az „óriásfarmok” és a családi gazdaságok valódi „társadalmi-politikai” perspektívába helyezett tárgyalásának jó példája *Strange* (8) könyve. *Statisztikailag bizonyított*, hogy a farmok méretének növekedésével pozitív korrelációban nő a szegénységi szint alatt élők száma az egyes régiókban. Vajon ez a követendő példa?

A mezőgazdaság teljesen *újszerű, szélesebb körű értelmezését* adja például *Alfons* (1) aki a mezőgazdaság feladatait, funkcióit a *következő három csoportra osztja:*

a) *Termelési funkciók*

- Élelmiszer
- Egyéb nyersanyagok
- Energia

b) *Térségi vagy tájfunkciók (Regional functions)*

- A minimális benépesítettség biztosítása
- Munkaerő-kiegyenlítés (Labour Market Buffer)
- Infrastruktúra-fenntartás
- A turizmus alapjának biztosítása

c) *A földdel kapcsolatos kultúrfunkciók*

- Tájfenntartás
- Földvédelem
- Ökológiai feladatok
- Levegőtisztítási feladatok

Ha a mezőgazdaság termelési funkcióját külön vizsgáljuk, akkor is azt láthatjuk, hogy a „nem élelmiszer célú” termelés, illetve termékhasznosítás egyre erősebben előtérbe kerül Európában. Az Európa Parlament egy „pártközi csoportot” hozott létre az ezzel kapcsolatos problémák vizsgálatára és a szükséges gazdaságpolitikai intézkedések kidolgozására (European Parliament Intergroup: „Non-Food Uses of Agricultural Products”). Ugyanebben a kérdésben dokumentumokat dolgoz ki az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Bizottsága is. Különösen kiemelten foglalkoznak

- a keményítő és cukor nem élelmiszer célú felhasználásával,
- az állati takarmány gyártásával és
- a bioüzemanyag-előállítás (bio-fuel) kérdéseivel.

Bár magyar kutatók is foglalkoznak a terület egyes kérdéseivel, az ipari vagy mezőgazdasági politika szintjén még komolyan nem merült fel a szükséges gazdaságpolitikai intézkedések vizsgálata (adózás, támogatás stb.). Véleményem szerint a magyar energiahelyzetet figyelembe véve, ez a kérdés nálunk fontosabb lenne, mint Nyugat Európában, de főleg a mezőgazdaság „jövöképe” szempontjából meghatározó lehet ez a kérdés.

A mezőgazdaság közvetlen energiatermelési feladatai (energia, erdő, biogáz) is úgy tűnik, holtponton van nálunk. Alfons (1) szerint Stájerországban már az összes energiaszükséglet 37%-át a mezőgazdaság adja.

A célszerű mezőgazdasági szerkezet kritériuma

A mezőgazdasági politika kialakítása, a mezőgazdaság szerkezetének befolyásolása természetszerűen szükségessé teszi annak meghatározását, hogy a különböző lehetséges szerkezeti változatokat milyen kritérium szerint minősíthetjük jobbnak vagy rosszabbnak, ill. „optimálisnak”.

A jövőben célszerű mezőgazdasági szerkezet meghatározása csak a különböző célok összehangolt rendszerének együttes figyelembevételével lehetséges. Még ha csak a szorosabb értelemben vett mezőgazdasági termelést vizsgáljuk is, az egyes szerkezeti változatokat az alábbi tényezők figyelembevételével kell összehasonlítani:

- a) A növekedési képesség, a rugalmasság (alkalmazkodóképesség) gazdasági előnyei (+).
- b) A tranzakciós költségek nagysága (+,-).
- c) A szervezési (belső tranzakciós vagy menedzsment) költség nagysága (+,-).
- d) Az erőforrás-felhasználás hatékonysága (+,-). (Pl. a gépi erőforrások felhasználása szempontjából a nagytablás, nagyüzemi termelés óriási előnnyel jár).
- e) A természeti környezetre gyakorolt hatások (+,-). (Ebből a szempontból az intenzív nagyüzemi gazdálkodás rendkívül hátrányos.)

A tranzakciós költségek lényegét és szerepét máshol részletesebben kifejtettem már. (10)

Ha a fentiekhez hozzátesszük még a különböző regionális és társadalmi célokat, akkor világos, hogy *egyik vagy másik kritérium szerint ugyanaz a szerkezet teljesen ellentétes minősítést kaphat.*

A családi gazdaságok és a szövetkezetek szerepe

Az előbbiekhöz szorosan kapcsolódik a *családi gazdaságok és a szövetkezetek szerepe*. A családi gazdaságok „korszerű európai” felfogásáról már máshol bővebben kifejtettem a véleményem.(9) Itt csak annyit: a probléma lényege, hogy a családi gazdaság *nem csupán egyik formája a vállalkozásnak*, mint ahogy a legtöbb magyar kutató értelmezi, hanem olyan gazdasági-társadalmi egység, *amelyben szerves egésszé integrálódik a mezőgazdasági vállalkozás, a családi-háztartási gazdálkodás és a külső munkavállalás, vagy a helyben megvalósuló tevékenységdiverzifikáció (pluriactivity). A tevékenységdiverzifikáció vagy a nem mezőgazdasági vállalkozás ugyanazon gazdálkodónál a mezőgazdaság szerkezetének, illetve a családi gazdaságoknak a megítélése során nálunk még igen kevés figyelmet kapnak.*

Ha tehát egy *teljesebb társadalmi-gazdasági kritériumrendszert veszünk alapul, akkor a családi gazdaságok a jelenleginél pozitívabb megítélést kaphatnak.* Fontos kiemelni, hogy a családi vállalkozások sok vonatkozásban más területeken is hasonló előnyökkel járnak (pl. családi kereskedelmi vállalkozás, szálloda stb.). De a mezőgazdaság sajátosságai miatt itt a legnagyobb a családi vállalkozások előnye a belső tranzakciós, vagy menedzsment költségek csökkentésében. (7)

Szövetkezeteket nálunk a közismert sajátos történelmi fejlődés következtében a „nagyüzemi” gazdálkodáshoz szükséges szerveződésnek tekintik. A szövetkezetek azonban Európában mindenhol a *vertikális szerveződést* szolgáló szervezetek. (Egyéb fontos sajátosságait most nem tárgyalhatjuk részletesen.)

A vidéki térségek szempontjából lényeges a *hitelszövetkezetek* helyes értelmezése is. Sajnos nálunk sokan „mezőgazdasági” problémának tartják ezt, holott a „jó” hitelszövetkezet az *egész falusi-vidéki közösséget* kell, hogy magába foglalja és szolgálja. Kevés figyelmet kap nálunk, hogy világvizonylatban nem a mezőgazdasági, hanem a *hitelszövetkezetek a legelterjedtebbek*.

A belső erőkre támaszkodó regionális fejlődés koncepciója

Holland kutatók vezetésével több európai országra kiterjedő kutatás folyik annak vizsgálatára, hogyan lehetne erősíteni a vidéki térségek fejlődésében a *belső erőkre, önfejlődésre épülő fejlődést* (endogeneous development), szemben az eddigi, főleg külső, sokszor romboló és erőszakos hatásokkal kiváltott fejlődéssel (exogeneous). Az eddigi vizsgálatokról kiadványok számolnak be. (6, 7)

A kutatókat az a felismerés vezette, hogy a kívülről gyakorolt, a mezőgazdaság fejlődését célzó hatások sok esetben *ellenkező hatást váltottak ki*, lerombolták a vidéki térségek szociológiai szerkezetét, a *változások passzív elszenvetődővé tették a vidéki lakosságot* és újratemelték a térségek egyenlőtlen fejlődését, egyes régiók szinte végleges lemaradását. Ezért keresni kell azokat a belső tényezőket, mozgató erőket, amelyek az önfejlődést szolgálják. A külső erőknél csak ezeket az önfejlődés-tendenciákat kell erősíteni. Mint a kutatás eddigi eredményei mutatják, számos elméleti és gyakorlati kérdést kell még tisztázni, de a koncepció elfogadása a *mezőgazdasági és vidékfejlesztési politika radikális átalakítását igényli*.

Ezért ennek az irányzatnak a figyelemmel kísérése és esetleg *hasonló hazai kutatások feltétlenül szükségesek*.

Újabb európai dokumentumok a mezőgazdaság és a vidéki térségek fejlődésével kapcsolatban

Mind az Európai Unió Parlamentje, mind az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése intenzíven foglalkozik a vidéki térségek jövőjével, ezen belül

a mezőgazdaság szerepével és a szükséges politikai döntésekkel. Számos, már elfogadott, vagy előkészület alatt álló dokumentum *radikális intézkedéseket sürget*. Az intenzívebb ilyen irányú tevékenység egyik kiváltó oka a GATT-tárgyalások voltak.

A piac nagyobb liberalizálása ugyanis kiválthatja, hogy még inkább a piaci gazdasági követelmények érvényesülnek Európában is, amely *tovább rombolhatja a mezőgazdasági társadalom szövetét* (the fabric of agricultural society), ahogy az egyik dokumentum megfogalmazza.

Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Bizottsága 1992 októberében fogadta el a „*Countryside, Environment and Agriculture*” című dokumentumot. Érdemes megjegyezni, hogy már a bizottság neve és az említett dokumentum címe is arra utal, hogy *a mezőgazdaság és a vidéki térségek szervesen összetartoznak*. A dokumentum megállapítja, hogy: „olyan dolog, mint vidéki környezet gazdálkodó közösség nélkül, nem létezik, és képtelenség elgondolni bármilyen módját is a környezet védelmének a gazdálkodók aktív részvétele nélkül.

1994 szeptemberében került megvitatásra az Európai Helyi és Regionális Vezető Testületek Kongresszusán (Chamonix, Franciaország) a *Hegyvidékek Európai Kartája* (European Charter of Mountain Regions). A Karta négy fejezetből és 31 cikkelyből áll, amelyek az általános elveken túl a regionális tervezésre, a mezőgazdaságra, az erdőgazdálkodásra stb. vonatkozó elhatározásokat tartalmazzák. Véleményem szerint ez a dokumentum *mintául szolgálhatna* a területi tervezésben nálunk is. (Remélhetőleg a Karta elfogadása után Magyarország is csatlakozni fog az aláíró államokhoz.)

A Karta „Alapelvek” fejezetének fontos megállapítása, hogy „A hegyvidékekre vonatkozó politikának tiszteletben kell tartania a helyi és területi önkormányzatokat *a szubszidiaritás elvének alkalmazásával*” [4. § (2)]. A regionális, illetve területi tervezés irányelveinél megállapítja, hogy az ilyen politikának a hagyományos tevékenységek, mint a mezőgazdaság, az erdészet és helyi kézművesség „fenntartható fejlődését” kell lehetővé tennie, továbbá, hogy a tervezési politika kidolgozásának és bevezetésének „mindenekelőtt és teljesen az érintett lakosság szükségleteivel és érdekeivel összhangban” kell történnie.

Előkészület alatt áll az Európa Tanács még átfogóbb dokumentuma a vidéki térségekre vonatkozóan. Ez a „*Vidéki Térségek Európai Kartája*” (European Rural Charter), amelynek első változatát 1994 szeptember elején Budapesten a CEA Kongresszus keretében vitattak meg, és a tervek

szerint még 1995-ben az ET Parlamenti Közgyűlés elé kerül. A dokumentum első része a *vidéki térségek jellemzőit, értékeit és funkcióit tárgyalja*, kiemelve többek között, hogy a vidéki térségek biztosítják a lehetőségét a „mezőgazdálkodásnak, mint egészséges értelmes és kiteljesedést biztosító életmódnak”, továbbá olyan „értékes hagyományoknak, szokásoknak, amelyeket mint kulturális értékeket érdemes megőrizni”.

A mezőgazdaság és a vidéki térségek *elválaszthatatlan kapcsolatának* hangsúlyozása az egész dokumentumon végigvonul. Csak néhány fontos megállapítás ennek alátámasztására: „A jó mezőgazdasági politika a legjobb regionális politika”. „A mezőgazdaságnak és erdőszetnek területi és tájmegőrző (struktúraalakító) funkciói is vannak, amelyek *messze túlmennek az élelmiszer- és nyersanyagtermelésen.*”

Kiemeli az anyag, hogy olyan mezőgazdasági politikára van szükség, amely a „multifunkcionális mezőgazdaságra” irányul, amelynek kiterjesztett feladatai vannak a társadalom szolgálatában. A megoldás fontos eszköze a *direkt támogatás* a társadalmi-gazdasági feladatokért az általános közvetlen kifizetések rendszerén keresztül, amelyet kiegészítenek *az ökológiai és egyéb szolgáltatásokért nyújtott juttatások.*

A további részletes ismertetés helyett javaslom az agrárpolitikával, a mezőgazdaság „jövőképével” foglalkozó kutatók és gazdaságpolitikusok figyelmébe az említett európai dokumentumokat.

Mindannyiunk érdeke, *hogy elkerüljük a hibás döntéseket*, az olyan fejlesztéseket és beruházásokat, amelyek később újabb válság okozói lehetnek. Az egyesek szerint „szétvert”, szerintem viszont a fejlődés érdekében szükségszerűen *dezintegrálódott* mezőgazdasági és vidéki struktúrából *olyan új integrált szerkezet felé is elindulhatunk, amely találkozik az új európai irányzatokkal.* Ehhez viszont elengedhetetlen, hogy változtassunk a mezőgazdaság „hagyományos” felfogásán. A „szakértő kutatók” pedig vegyék figyelembe *legalább az elutasítás szintjén* más kritériumokat is alkalmazó, nem kevésbé szakértő társaik érveit is.

IRODALOM

- (1) Alfons, H. 1994: Agricultural Policy and Market Regulation, the Case of Austria. Paper presented at the Workshop on „Agrarian Reform in Central and Eastern Europe”. *Jurmala*, 1994. március 10–20.
- (2) Bonano, A. 1991: From an Agrarian to an Environmental, Food and Natural Resource Base for Agricultural Policy: some Reflections on the Case of the EC. *Rural Sociology*.56 (4).
- (3) Leisteijn, van H.C. and Rabbinge, R. 1994: Sustainable Land Use in the Ec.: an index of possibility. In: *Sustainable Land Use Planning* ed. H. van Lier, Elsevier.
- (4) Murdoch, J. et al. 1992: Sustainable Development: A Socio-Political Perspective on the Role of Agriculture. Paper presented on CERES/CAMAR seminar. Chania.
- (5) Van der Plough, J. D. 1994: On the Impact of Endogenous Development. *Proceedings of a seminar*. Assisi.
- (6) Van der Plough, J. D. 1993: Strengthening Endogenous Development in European Agriculture (*Proceedings of a seminar*, Chania).
- (7) Schmidt, G. 1991: Why is the agriculture of advanced Western economies still organized by family farms? Will this continue to be so in the future? *European Review of Agricultural Economics*. Vol. 18.3/4.
- (8) Strange, M. 1988: *Family Farming New Economic Vision*. University of Nebraska Press.
- (9) Szakál, F. 1993: A családi gazdaságok szerepe a mezőgazdaság szerkezetében. *Gazdálkodás*, XXXVII. évf. 7. sz..
- (10) Szakál, F. 1994: A tranzakciós és szervezési költségek szerepe a mezőgazdasági sturktúra alakításában. *Gazdálkodás*, XXXVIII. évf. 1. sz.
- (11) Webster, J.P. 1992: Development and Change in U.K. Agriculture (ECE/FAO Workshop on „Specific problems of the transformation of collective farms into viable market oriented units. Gödöllő).
- (12) Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Bizottsága (Committee on Agriculture and Rural Development) dokumentumai:
 - a) The Countryside, Environment and Agriculture. (Rapporteur: Victor Ruffy, Doc. no. AS/Agr. (44) 17)
 - b) Non-Food Uses of Agricultural Products. (Information paper by Jean Grenier, Doc. no. AS/Agr. (1994) 31.
 - c) Resolutions Adopted. European Conference of Ministers Responsible for Regional Planning. Oslo, 1994. sept. 6–7. Resolution No. 1. and No. 2.
 - d) European Charter of Mountain Regions (Draft) Doc. no. CONF/CHAM (1994) 15.
 - e) European Rural Charter (Secoud draft). Prof. Hans W. Popp (Switzerland), Doc. no. AS/Agr. (1994) 25. rev. 2.

A BRIT VIDÉKPOLITIKA

Philip Lowe

A vidéki népesség számára nagyon fontos, hogy teljes mértékben integrálódni tudjon az új Európába, számunkra pedig az, hogy minél többet tudjunk meg egymás nemzeti tapasztalataiból.

Előljáróban a vidéki, rurális Nagy-Britannia néhány jellegzetes tulajdonságával szeretnék foglalkozni. Hosszú hagyományai vannak Nagy-Britanniában az urbanizációnak. Már 1850–51-ben a város népességének az aránya meghaladta a falusi rurális népesség arányát, a parasztság pedig gyakorlatilag eltűnt Nagy-Britanniából. Mindamellett, hogy a parasztság eltűnt, az arisztokrácia megmaradt. (Ez egy sajátos jelenség, aminek részletezésére itt most nem térek ki.) Nagy-Britannia mai népességének mintegy 15%-a él a vidéki térségekben.

A vidéki népesség mind szociális, mind gazdasági téren erősen diverzifikált, és korántsem mondható el, hogy nagyon függ a mezőgazdaságtól. A mezőgazdasági népesség az ország teljes foglalkoztatottságának mindössze 1,3%-át teszi ki, és ez az arány a vidéki területeken sem haladja meg a 10%-ot. A mai vidéki foglalkoztatottság jelentős része, több mint 60%-a a szolgáltatások területén, további 20%-a pedig az iparban található.

További jellegzetessége a brit vidéknek, hogy ott igen nagy számban található, kulturális, történelmi, illetve vadvédelmi egyesületek és erős a rurális környezetvédelmi lobby is. Az egész ország lakosságának körülbelül 6%-a tagja valamilyen rurális érték megőrzésére, fenntartására hivatott szervezetnek. Az egyik legnépszerűbb szabadidő-eltöltési forma a vidéki nyaralás. A vidéki üdülésben éves szinten a lakoságnak legalább kétharmada részt vesz.

Áttérve a közigazgatás területére, Nagy-Britannia hasonlít Magyarországra abban a tekintetben, hogy centralizált állam, csak három olyan régió található Nagy-Britannián belül, amelyek nagyfokú autonómiával rendelkeznek. Ezek: Észak-Írország, Wales és Skócia. Nagy-Britanniában hagyományosan erős az önkormányzati struktúra is. A néhány nagy konurbációtól eltekintve, általában a brit önkormányzati struktúra két szintből áll. Az egyik a megyei szint, amely többnyire 100 ezres lakosságot tömö-

rít, a másik pedig a körzetek szintje, amely általában 10 ezres mértékben mérhető.

Áttérve a *rurális politikára*, külön taglalom a II. világháború utáni időszak politikáját a nemrégiben bekövetkezett változásoktól. Nagy-Britanniában van mezőgazdaság-politika, regionális, környezet- és önkormányzati politika, illetve a közműveink számára kidolgozott politika is, de nem létezik vidékpolitika. Ezután a kérdés az, hogy ezek mindegyikének még is milyen hatása van a vidékfejlesztésre?

A *mezőgazdaság-politika*: Nyugat-Európában talán a legextrémebb formájában Nagy-Britanniában fordul elő az, hogy a mezőgazdasági politika nem térbeli politika, hanem tisztán ágazati politika. A világháború utáni időszakban elsődleges célja az önellátás erősítése volt. A II. világháború kitörésekor Nagy-Britannia volt a világ legnagyobb élelmiszerimportőre, még a mérsékelt övi klímában természetből élelmiszerekből is csak 30%-os volt az önellátás aránya.

A *környezetpolitika*: A vidékfejlesztésre a második legnagyobb hatással a környezetvédelmi politika van. A II. világháború óta igen szigorú földhasználati szabályozás működik. Először igen erősen védtek a mezőgazdasági földet, további cél pedig az volt, hogy az urbánus hatásoktól is megvédjék azokat a vidéki területeket, amelyek vagy rekreációs célból, vagy egyszerűen a természeti szépségüknél fogva igen értékesek voltak.

A *regionális politika*: Nagy-Britannia sajátos történelmi fejlődéséből kifolyólag a regionális politika hosszú időn keresztül szinte kizárólag a régi iparvidékekkel, területekkel foglalkozott, úgyszólván teljes mértékben figyelmen kívül hagyta a rurális térségeket. Ez alól főbb kivételek voltak Skócia, illetve Wales távoli felföldjei, illetve a szó szoros értelmében elszigetelt skót szigetek. Amellett, hogy ezek a területek kedvezőtlen földrajzi, természeti adottságokkal rendelkeztek, történelmileg is már régóta kénytelenek voltak az elnéptelenedéssel szembenézni. E területeken saját fejlesztési hivatalokat hoztak létre, amelyek önálló forrásokkal rendelkeztek, amit arra használtak fel, hogy beruházásokat, fejlesztéseket vonzottak a térségbe, illetve, az infrastrukturális beruházásokra fordítsák az így létrehozott fejlesztési forrásokat.

Önkormányzati politika: Ez a politika megint csak nem a szó szoros értelmében vett vidékpolitika. Az önkormányzatoknak az a kötelezettsége, hogy megfelelő szinten és mindenki számára egyenlő szinten biztosítsák a szolgáltatásokat. Ez azt eredményezte, hogy a vidéki szolgáltatások is igen magas színvonalúak. Az önkormányzatok költségvetésének legnagyobb része a központi költségvetéstől érkezik Nagy-Britanniában. Ezek elosztá-

sakor az állam bizonyos kedvezményeket ad azoknak a területeknek, amelyek alacsony népsűrűséggel rendelkeznek, hiszen itt a szolgáltatások biztosításának, fenntartásának a költsége is sokkal magasabbak.

A közművekkel kapcsolatos politika: A második világháború után a közművek legnagyobb részét államosították Nagy-Britanniában. Tőlük is elvárták azt, hogy egyenletes minőségben és mindenki számára elérhetően nyújtsák a szolgáltatásaikat. Ez megint csak nem volt egy specifikus vidékfejlesztési politika, de azt eredményezte, hogy a gázellátást, a villamosenergia-ellátást, a vízszolgáltatást, a csatornázást, a postai szolgáltatásokat, a távközlési szolgáltatásokat nagymértékben ilyen „keresztfinanszírozással” a városok, az urbánus területek fizették meg a rurális térségek számára.

Az 1970-es évek óta alapvető változás következett be e politikában. Mi tette szükségessé az eddigi politika átértékelését?

Először is a legtöbb mérsékelt övi termékből sikerült elérni a teljes önellátást, illetve többlettermelést is. Ez egyre nagyobb ellenálláshoz vezetett a mezőgazdasági támogatási politikával szemben. Ugyanakkor a köztudatban egyre inkább tudatosult az a veszély, amelyet az intenzív mezőgazdaság jelent a vidéki területekre, mint amilyenek a vadállomány megfogyatkozása, a tájkép megváltozása, a mezőgazdasági szennyezés. Nyugat-Európa összes országa közül Nagy-Britannia az, ahol a vezető politikai körökben a legnagyobb az *ellenállás a mezőgazdasági támogatásokkal szemben*.

A másik, amiről szeretnék beszélni, a *népesedési folyamat megfordulása*. A legtöbb vidéki területen, beleértve a távoli vidéki területeket is, növekedett a népesség ebben az időben. Ugyanakkor a konurbáció lakossága csökkenőben van. A szolgáltatások magas színvonala és a távoli területek elérhetősége miatt is e területek lakóhelyként is igen vonzóvá váltak, elsősorban a városi, illetve fővárosi területekről érkező középosztálybeliek számára.

A harmadik elem pedig az, hogy ma egyre növekszik az érdeklődés a *vidéki, de nemcsak a mezőgazdasági* fejlődés iránt, amelynek az alapja a vidéki területek gazdasági életképességének és rokonszenvének felismerésében kereshető. Például az 1980-as években a rurális térségekben már jelentősen meghaladta a kis cégek alapításának, illetve növekedésének rátája a városi térségekben található növekedést, illetve alapítási rátákat.

A kormányzat részéről igen erősen ösztönözték és ösztönzik a farmereket arra, hogy térjenek el a hagyományos élelmiszertermeléstől. Ezáltal ugyanis a kormánynak is kevesebb mezőgazdasági támogatást kell kifizet-

nie. Azonban az is egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a korábban már említett erős megkötések, szabályozások a földhasználatban kapcsolatban nagymértékben behatárolják ezeket a diverzifikálási lehetőségeket.

Egyre inkább előtérbe kerül Nagy-Britannia rurális térségeiben a *társadalmi kirekesztettségnek, a megosztottságnak a problémája*. Nagy-Britannia rurális térségeiben fokozatosan meghatározóvá válnak a mobilis középrétegből érkezők, aminek eredményeképpen a helyiek, a gyengébb anyagiakkal rendelkezők szinte kiszorulnak az élet sok területéről. Például a vidéki területeken sokkal magasabb a családokra eső autóknek a száma, mint az urbánus térségekben. A családok legalább 70%-ának minimum egy autója, ezen belül legalább 40%-ának egynél több autója van a rurális térségekben. Következésként egyrészt a tömegközlekedés pozíciója jelentős mértékben gyengült, másrészt pedig gyengültek a lehetőségei a helyi, közösségi, illetve üzleti szolgáltatásoknak is. Az őslakosokhoz képest ezek a középosztálybeliek sokkal kedvezőbb helyzetben vannak lakáshoz jutás szempontjából, és ezért ellenállnak minden helyi fejlesztésnek. Sok vidéki térségben azok az őslakosok, akiknek nincs saját autójuk, azok egyre nehezebben tudnak lakáshoz, szolgáltatásokhoz vagy álláshoz jutni. A problémát csak súlyosbította az 1980-as években bekövetkező folyamat, a számos szolgáltatás, illetve közmű privatizációja. Az átalakult privatizált szolgáltatások, illetve közművek már nem azt az elvet vallják, hogy a szolgáltatásokat mindenki számára egyenletes színvonalon elérhetővé kell tenni, hanem egyre inkább az érdekük, hogy minél magasabb színvonalú szolgáltatást nyújtsanak annak a szűk rétegnek, aki hajlandó és meg is tudja azt fizetni.

E változások utolsó lényeges eleme, hogy egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a két irányzat nem esik egybe azzal a struktúrával, amelyet az Európai Unió regionális politikája favorizál. Mik voltak az erre adott politikai válaszok? Ezek a fejlemények meggyőzték arról a kormányzatot, hogy *újra kell értékelnie a vidék politikáját*. Ami azért is időszerű volt, mert a konzervatív pártnak népszerűsége a rurális térségek választói körében jelentősen csökkent. Ez év nyarán egy átfogó vizsgálatot végeztek el és a kormányzatnak írott előzetes jelentést 1995 őszén fogják kiadni. Már előre tudni lehet néhány olyan kérdést, ami biztosan felvetődik.

Az első ilyen elem az a szándék, hogy középtávon meg kell változtatni a mezőgazdaság támogatásának a rendszerét, politikáját. Ez azonban azt jelentené, hogy az Európai Unió mezőgazdasági politikája is reformra szorul.

A második elem, hogy az így felszabaduló pénzeket oda lehetne adni a farmereknek abból a célból, hogy ők különböző környezetvédelmi szolgáltatásokat végezzenek a rurális térségekben. Harmadik elem, hogy enyhíteni kell azokat a szigorú földhasználati megkötéseket, amelyek jelentős mértékben korlátozzák a vidéki gazdaság fejlődési alternatíváit. Ugyanakkor e téren a kormánynak óvatosnak kell lennie, nehogy elriassa magától azokat a középosztálybeli, rurális térségeken élő választópolgárokat, akik támogatják a különböző környezetvédelmi csoportokat. Különböző pénzügyi és egyéb támogatásban kell részesíteni azokat a szigorúan önkéntes és önfenntartó egyesületeket, társaságokat, amelyeknek célja a vidéki területek hátrányainak csökkentése.

Végezetül a központi fejlesztési szervek regionalizálására lenne szükség annak érdekében, hogy sokkal jobban megfeleljenek az Európai Unió fejlesztési kezdeményezéseinek. Ez csupán csak egy közigazgatási átcsoportosítást, átszervezést jelentene, mert mindkét közigazgatási szakemberstruktúra fogékony arra, hogy jobban megfeleljen az Európai Unió által kívánt követelményeknek.

A vidéki Magyarország és a vidéki Nagy-Britannia között jelentős különbségek találhatók, de Európa rurális térségei közös kihívásokkal kénytelenek szembenézni. Ez a kihívás pedig az, hogy a globális piacon hogyan találjuk meg versenylőnyünket, hogyan birkózzunk meg, hogy küzdjünk meg az egyenlőtlen fejlődés következményeivel, milyen mértékben kell decentralizálni a kormányzati struktúrát, hogy hatékonyabb legyen, de ugyanakkor hogyan lehet támogatásba részesíteni azokat a régiókat, csoportokat, amelyek a gazdasági szerkezetváltás következtében nehéz helyzetbe kerülnek.

***NAGYÜZEMI GAZDASÁGOK –
CSALÁDI VÁLLALKOZÁSOK
SZEKCIÓ***

AZ AGRÁROLLÓRÓL: NEMZETKÖZI TAPASZTALATOK – HAZAI TANULSÁGOK

Lakner Zoltán–Kocsondi József

Az agrárrolló

Az agrárrolló jelenségét a nemzetközi és hazai közgazdasági szakirodalom több mint egy évszázada elemzi. Heller Farkas szerint „az agrárrolló a mezőgazdaságban előállított termékek és az ezek előállításához szükséges iparcikkek ársorának olyan eltolódása, melyben a két árcsoport egymástól ollószerűleg szétnyílik” (Heller F. 1937: Közgazdasági Lexikon). Az agrárrolló jelensége a 80-as években került ismét a hazai közgazdasági gondolkodás előterébe. Már ekkor megfogalmazódott, hogy a mezőgazdaságban egyre kevesebb jövedelem képződik az agrárrolló nyílása következtében és ezért a mezőgazdasági vállalatok mintegy kétharmada csupán az egyszerű újratermelésre képes, nem képződik kellő mennyiségű forrás a termelés műszaki-technológiai színvonalának javítására (Csete L. 1987: Árak és költségek a mezőgazdaságban). Az 1. táblázatból szemléletesen kitűnik, hogy az agrárrolló folyamatosan nyílt az elmúlt közel másfél évtizedben, de napjainkból visszatekintve a tíz évvel ezelőtti állapotok szinte nosztalgiai ébresztenek. A 80-as évek legvégétől kezdődően a mezőgazdasági termelői árak alig növekedtek, míg a mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű inputok árainak emelkedése közel azonos mértékű volt a nemzetgazdaság egészére számított inflációval. A teljesség kedvéért a táblázatban feltüntettük a KSH 1993-ra és 94-re számított agrárrollóértékeit is, ez azonban a gyakorlatban a tényleges input-output ráfordítási és bevételi viszonyokról kevés információt tartalmaz, mert a gazdálkodók úgy kísérlik meg helyzetüket stabilizálni, hogy a lehető legkevesebb ipari inputot használják fel. Ennek szemléletes példája, hogy míg 15 évvel ezelőtt az egy hektárra jutó műtrágya-felhasználás 230 kg volt, addig 1993-ban ez az érték alig haladta meg a 30 kg-ot. A mezőgazdasági termelést szolgáló beruházások is jelentős mértékben csökkentek. Ez azt is jelenti, hogy a jelenlegi színvonalú mezőgazdasági termelés döntően arra a műszaki-technológiai háttérre alapul, amely a 70-es, 80-as évtizedben jött létre, ennek

elavulása azonban reális veszélyként vetíti elénk, hogy a mezőgazdaság rövid időn belül nemhogy a bővített, de az egyszerű újratermelésre sem lesz képes.

1. táblázat

Az agrárrolló Magyarországon, 1980–1994

Év	Termeléshez felhasznált iparcikkek	Termelői felvásárlási árak	Agrárrolló
	árindexe (1980: 100%)		100,0
1981	107,4	107,0	100,3
1982	111,9	106,7	104,8
1983	118,1	110,9	106,5
1984	127,5	117,7	108,3
1985	132,0	120,4	109,6
1986	134,7	124,9	107,8
1987	139,1	131,0	106,1
1988	149,8	135,8	110,3
1989	176,6	161,7	109,2
1990	257,0	207,8	123,6
1991	340,2	205,9	165,2
1992	367,9	223,6	164,5
1993	441,5	265,2	166,4
1994	524,8	322,0	162,9

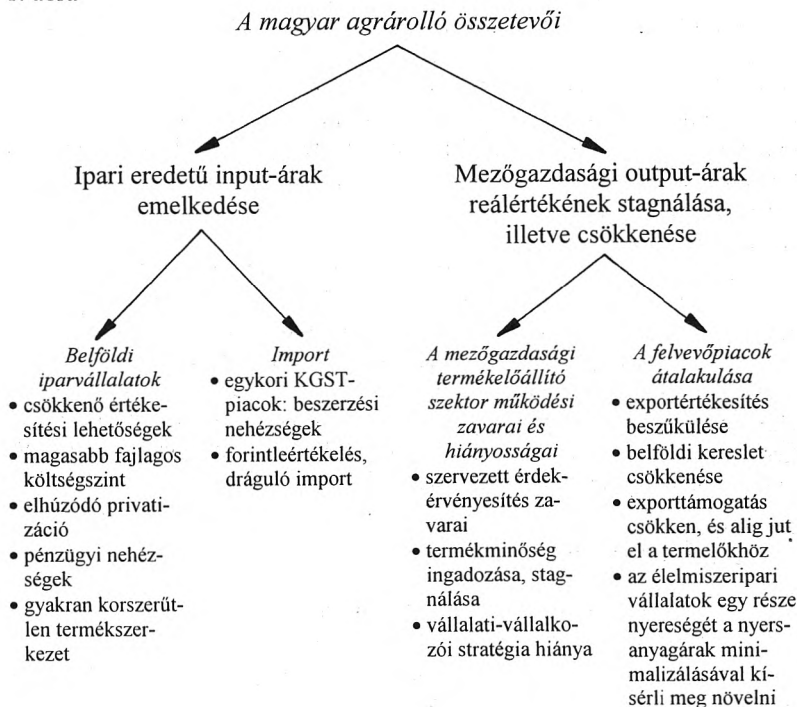
Forrás: KSH Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyvek.

Az agrárrolló összetevői

Az agrárrolló definíciójából következik, hogy alapvetően két tényezőre, részben a jelentős mértékű iparcikk-áremelkedésre, részben pedig a viszonylag alacsony mezőgazdasági termelői áremelkedésre vezethető vissza. Mindkét jelenség további résztényezőkre bontható. Ezek legfőbb összefüggéseit az 1. ábrán mutatjuk be. Az ábrához kapcsolódóan a teljesség igénye nélkül célszerű hozzátennünk, hogy a magyar mezőgazdaság gépszükségletének jelentős részét, több mint 40%-át a belföldi gépgyártóktól szerezte be. Ezen gépgyártók azonban fokozatosan ellehetetlenül-

tek, részben a hagyományos KGST piaci összeomlása, részben pedig a termékeik iránti belföldi kereslet hiánya miatt. Így olyan stratégiát kíséreltek meg alkalmazni, melynek keretében az egyre csökkenő mennyiségű gépet mind magasabb áron próbálták értékesíteni.

1. ábra

A mezőgazdasági termelők számára nemcsak maga az árnövekedés jelent fokozott nehézséget, hanem a beszerzett készletek finanszírozásának nehézsége is. Ennek közismert oka a *hitelkamatok magas szintje*. A mezőgazdaságban felhasznált inputok, mindenekelőtt az energiahordozók árban jelentős mértékű költségvetési elvonás is megtestesül.

A mezőgazdasági eredetű termékek értékesítési árainak emelkedésében egyaránt szerepet játszik a mezőgazdasági termelők általános működési zavarai és hiányosságai, a felvevőpiacok átalakulása, az agrárpiacok rendezetlensége, valamint az a tény, hogy az

élelmiszeripari vállalatok jelentős hányada a nyersanyagárak igen alacsony szinten tartásával igyekszik nyereségét növelni. *A mezőgazdaságban végbemenő átalakulások nem kedveztek a hosszú távú fejlesztési stratégiákra épülő koncepciózus tervezésnek.* Ebből következően a mezőgazdasági vállalatok és a vállalkozók célja gyakran inkább a túlélés, mint a hosszú távú érdekérvényesítés volt. Külön célszerű kiemelnünk a mezőgazdasági termékek minőségének kérdéskörét. A nagyüzemi gazdaságokban az iparosodó mezőgazdaság korszakában kialakult, felnőtt egy olyan szakembercsoport, mely szaktudásával és a mezőgazdaság műszaki-technikai innovációját segítő termelési rendszerekkel képes volt nagytömegű, homogén minőségű termék előállítására. A mezőgazdaságban végbemenő tulajdoni átalakulás azonban számos esetben nem kedvezett a termékminőség javulásának, sőt a szabályozás hiánya több termékcsoporthoz minőségromlást okozott.

A mezőgazdasági árak jelentős ingadozásában különösen nagy szerepe van a kereslet és kínálat megbomlott egyensúlyának. A piac szabályozásában napi problémákat okoz, hogy az agrárpolitikai döntéshozatal különböző szervei és szintjei alig rendelkeznek reális információkkal a valós viszonyokról. Ennek szemléletes példája, hogy becslések szerint a bortermelés mintegy egyharmada a hagyományos kereskedelmi csatornákon kívül kerül értékesítésre, ilyen körülmények között természetesen csak erősen korlátozottak a piacsabályozás eszközei.

Európai tapasztalatok

A mezőgazdasági termelők kielégítő jövedelemhez történő juttatása az Európai Unió agrárpolitikájának egyik sarokpontja. Igaz ugyan, hogy a világgazdaságban és a nemzetközi politikában végbemenő változások (pl. a hidegháború befejeződése) nagymértékben csökkentik az önellátásra törekvés biztonságpolitikai jelentőségét, de a vidéki települések népességmegtartó képességének fokozása és a mezőgazdaság fenntartása továbbra is elsőrendű cél marad. Az egykori NDK mezőgazdaságában bekövetkezett gyors ütemű változások szemléletesen igazolták, hogy a természeti környezet védelmének, a mezőgazdasági kultúrtáj megóvásának legelőszőbb módja a mezőgazdasági termelő tevékenység fenntartása.

Az Európai Unió közös agrárpolitikájának egyik elsődleges célkitűzése volt a mezőgazdasági termelők jövedelmének növelése és érdekeltségük növelése a termelés fokozásában. Ez a kettős célkitűzés azonban egy-

re inkább tarthatatlannak bizonyult a mindinkább növekvő, nehezen értékesíthető termékfeleslegек jelentkezéséből adódóan. Ezért napjainkra az Európai Unió költségvetésében a termelés mennyiségéhez kapcsolódó támogatásokon (pl. ártámogatás) túlmenően fokozódó jelentőséget kap a mezőgazdasági termelők jövedelempótló támogatása, valamint a vidékfejlesztés, ezen belül az infrastruktúra korszerűsítése (2. táblázat). Várható, hogy a GATT-tárgyalások eredményeként aláírt szerződésrendszer még inkább arra ösztönzi az Európai Uniót, hogy a mezőgazdasági termelő tevékenység központi forrásokból történő finanszírozása helyett a regionális fejlesztés és az infrastruktúra korszerűsítése kapjon elsőbbséget.

2. táblázat

Az Európai Unió költségvetésének néhány főbb tétele (millió ECU)

Év	Garanciaalap	Szerkezet- átalakítási alap	K+F, energia	Egyéb
1971	1 756	118	64	269
1980	11 484	2 916	443	2 645
1984	18 333	5 136	1 018	4 785
1988	27 500	8 326	1 360	8 156
1992	35 093	17 585	2 834	10 605

Forrás : EUROSTAT adatrendszer.

Nemzetközi tendenciák – hazai teendők

Az agráröllő további nyílása, a mezőgazdaságból történő jövedelemkivonás a magyar agrárgazdaság komparatív előnyeinek feladását, versenyképességünk jelentős mértékű csökkenését vetíti előre és ennek beláthatatlan következményei lehetnek mind a nemzetgazdaság makroegyensúlyi folyamatainak romlása, mind a vidék népességmegtartó képességének csökkenése szempontjából. A hazai tapasztalatok, az agráröllő kialakulását indukáló tényezők elemzése és az Európai Unió agrárpolitikájának vizsgálata alapján megfogalmazható néhány olyan fejlesztési irány, melyek hozzájárulhatnak a megbomlott egyensúlyi folyamatok helyreállításához:

- A mezőgazdaságban lekötött tőke megtérülési ideje különösen hosszú, ezért preferenciális hitelekkel lenne célszerű segíteni a mezőgazdasági tárgyi eszközérték szinten tartását és fejlesztését.

- A bankrendszer működésének átalakítása, rugalmasabbá tétele elengedhetetlen a mezőgazdaság finanszírozásának fejlesztéséhez.
- Az agrárpiac szabályozása a jelenleginél lényegesen fejlettebb informatikai háttérrel lesz szükségessé. Ezen infrastruktúra kiépítésében a központi költségvetésnek kiemelkedő szerepe kell hogy legyen.
- A mezőgazdasági termékminőség javítása, a komplex minőségbiztosítási rendszerek mezőgazdasági vállalatoknál történő bevezetése, és az ehhez kapcsolódó szaktanácsadás elengedhetetlenül fontos a mezőgazdasági termelésben megvalósuló értékteremtő folyamat megfelelő elismertetéséhez.
- A fejlett országok tapasztalatai egyértelműen igazolják a vidéki infrastruktúra fejlesztésének jelentőségét. Ez olyan tartós tendencia, melynek tekintetbe vétele mulhatatlanul szükséges a hazai regionális fejlesztési politika súlypontjainak meghatározásához.

„Adjátok meg a sorsforduló előtt álló magyar népnek azt, amire ma a legnagyobb szüksége van: az anyagi biztonságerzetet, a boldogulás lehetőségét és mindezek kútfejét: a nyugodt olcsó hitelt”

(Széchenyi I.: Hitel, Akadémiai Kiadó, 1979.)

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG FINANSZÍROZÁSI KÉRDÉSEI NAPJAINKBAN

Lentner Csaba

A magyar mezőgazdaságban végbemenő privatizációs átalakulási folyamatok bázisán a rendszerhez optimálisan illeszthető finanszírozási modell kialakítása a közeljövőben egyre égetőbb feladatként jelentkezik, ugyanis *az agrárszektor speciális igényeit kielégíteni képes hitelezési gyakorlat és intézményi rendszer ma Magyarországon nem létezik.*

A magyar mezőgazdaság átalakulásának legfrekvenciáltabb pontja a tulajdonosi viszonyok megnyugtató rendezése. A földtulajdon-rendezés az ország teljes területének több mint a felét (5,1 millió ha-t) és a lakosság egyötödét érintette. Az ún. kárrendezési és privatizálási folyamatok várhatóan még évekig is eltarthatnak, a földátírások földhivatali ügyintézéseivel egyetemben.

A kárpótlásra kijelölt földalap- és pótkijelölésekkel együtt 2,5 millió ha, az érintett tulajdonosok száma mintegy 600 ezer fő. A kialakult átlagos földtulajdonméret 4,23 ha/fő.

Az ún. részaránytulajdonok kiadása 2,1 millió ha területet és 1,3 millió főt érint. A tagi-alkalmazott tulajdonosok pedig 0,5 millió ha-t és mintegy 300 ezer főt. A részarányként kiadott tulajdonnagyság átlagosan 1,6 ha/fő.

Jellemző, hogy a kárpótlással és a részaránytulajdonnal megszerzett föld 60%-ban bérlet formájában közös művelésbe került vissza. A szövetkezetek gazdasági súlyát pedig mutatja, hogy arányuk az átalakulás után is a jogi személyiségű gazdasági szervezeteken belül közel 50%, a mezőgazdaságilag hasznosított területek 53,3%-án gazdálkodnak és a mezőgazdasági nettó árbevétel 53,4%-át realizálják.

Összességében elmondható, hogy az 1990-től eszközölt tulajdonosi rendezések, hasonlóképp az 1945–47. évi földreformhoz, Európa egyik

legszétaprózottabb mezőgazdaságát eredményezték. Mezőgazdaságunk válságának legsúlyosabb okát abban látom, hogy 1990-től kezdődően az ágazat egy hibás fejlődési pályára lett állítva. A változásokat az akkori politikai erők nem a realitások talaján eszközölték. A szerves fejlődési pályáról történő kisiklásban fontos szerepe volt – a politikai indíttatású kárpótlás primátusa mellett – a fejlett piacgazdaságok modelljei közül a nem kellő körültekintéssel történt kiválasztásnak. A modellek kiválasztása – a kisparaszti, családi gazdaságok eszményképe – alárendelődött a politikai rendszer gazdaságpolitikai elképzeléseinek.

A mai helyzetben igen nagy fokban valószínűsíthető, hogy rövidesen egy erős tőkés koncentráció fog megindulni a magyar mezőgazdaságban, amelyet a spekulációs motivációk döntő mértékben meghatároznak. Így a jelenlegi birtokszerkezet, főleg a kárpótlásból és nevesítésből juttatott magánbirtokok a jelenlegi elaprózott formájukban várhatóan nem sokáig léteznek.

Összegzésként elmondható, hogy a tőkehiány mindkét – szövetkezeti és paraszti – üzemtípusban krónikus. Az előbbieket azt vetítik előre, hogy az ország élelmiszerellátása rövid időn belül válságossá válhat. Az elpusztult, felélt termőalapok egyik napról a másikra nem pótolhatók. Az élelmiszerimport folyamatos növekedése is ennek egyik előjeleként fogható fel, ugyanis az élelmiszergazdaság importjának értéke – meghaladva az export növekedését – 1994-ben 33,4%-kal volt nagyobb, mint 1993-ban. A mezőgazdaság exportértékadatai folyóáron drasztikus csökkenést mutatnak (1992-ben 969 millió USD, 1993-ban 509 millió USD, 1994-ben 623 millió USD). A gyenge exportteljesítményekből kifolyólag nem kizárt, hogy az ország 30 milliárd USD-s külső bruttó adósságállománya is finanszírozhatatlanná válik a közeljövőben.

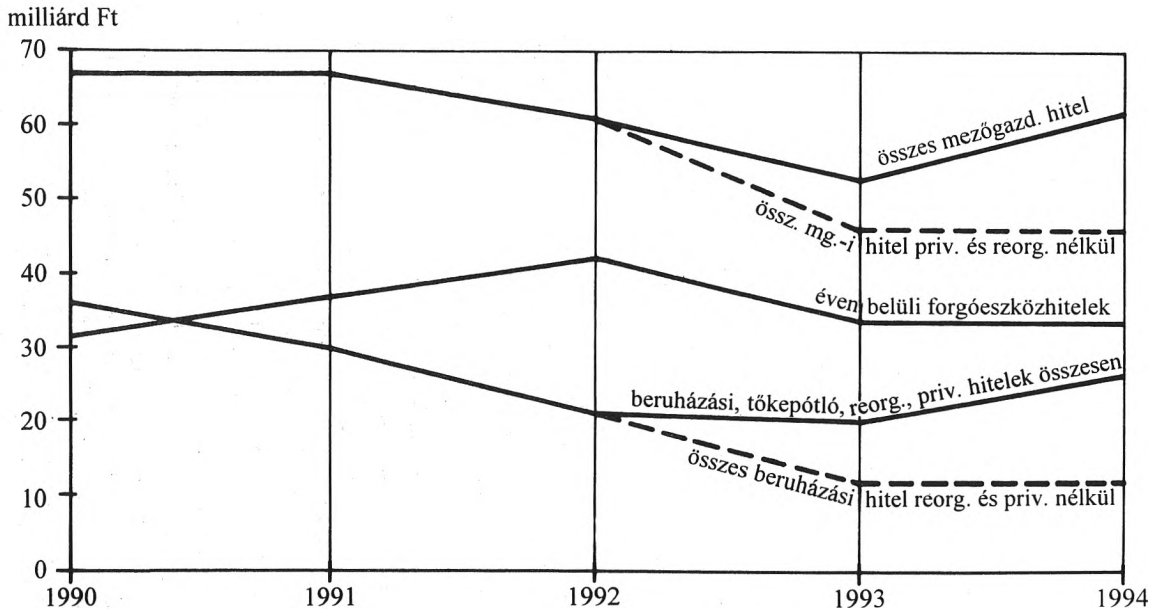
A mezőgazdaság termelési és tulajdonosi pozíciói finanszírozási szempontból eléggé lehangolóak, hiszen melyik pénzügyi intézet helyezi ki likvid forrásait egy olyan ágazatba, ahol értékesítési problémák, tartós tulajdonosi rendezetlenség, erősen erodált álló- és forgóalapok vannak. A pénzügyi intézetnek a transzmissziós szerep alapján úgy kell a szabad forrásait a gazdaságba visszaáramoltatni, hogy azzal egyaránt szolgálja betéteseit, részvényeseit, saját és ügyfelei érdekeit. A tartósan rossz jövedelempozíciójú mezőgazdasági ügyfelekkel szemben a bankok nem tehetnek kivételt, mert ha esetlegesen állna is rendelkezésre kellő nagyságrendben olcsó forrás, akkor azt, ha továbbra is alacsony kamattal adják, akkor hitelezési veszteségek lépnek fel. A magas kamatú hitel azonban veszteségesse teheti a termelést és az adós még fizetni sem tud. Kielégítő megoldást,

amely a bankok és a mezőgazdasági ügyfelek érdekeit egyaránt szolgálja, csak az hozhat, ha a mezőgazdaság tulajdonosi viszonyai rendeződnek, megindulhat a belső tartalékképzés és az ágazat elfoglalhatja teljesítményével arányos helyét a nemzetgazdasági palettán. Ehhez az ágazatok közötti belső jövedelem átcsoportosítása szükséges, illetve a központi támogatási politika újragondolása. Ha ezen két igen lényeges feltétel közül már az egyik megvalósul, akkor a mezőgazdaság egészét a bankok a jelenleginél jobb adósnak tekintik.

A mezőgazdaság finanszírozási kérdéseinek vizsgálatát tehát az alapként – a termelési-tulajdonosi problémák tisztázásánál kell kezdeni, nem pedig a banki források koncepció nélküli investálásának latolgatásával. A mezőgazdaság 1990–1994 közötti banki finanszírozási trendje erősen ellentmondásos képet mutat (1. ábra), ami a lehetőségeket eleve behatóra tárolja.

A hiteltrend belső szerkezete kedvezőtlen, mert a mezőgazdaság termelési alapjaihoz jobban igazodó éven túli beruházási és tartós forgóalapfeltöltő hitelek csökkenő trendet mutatnak. Ezen hitelfajták egyrészt államilag preferált hitelek, amelyek kamatozása a mindenkori pénzüpiaci kamatlábakénál szerényebb. A mezőgazdaság alacsonyabb jövedelmezőségi, valamint fél- és egyéves termelési ciklusai között a megtérülési esélyük biztosabb. Az alacsonyabb kamatok miatt a kigazdálkodás esélyei is keveset többek a termelők oldaláról.

Sőt, ha a „beruházási” jelzővel illetett hitelek közül a lerobbant nagyüzemi vagyon megvásárlását lehetővé tevő reorganizációs hiteleket és más egyéb tulajdonszerzést keletkeztető kölcsönöket leszámítjuk – ugyanis ezen hitelek nem a minőségi innovációt, a termelésfejlesztést szolgálják –, úgy a kritikusan vett beruházási hitelállomány zuhanó tendenciát mutat. Ugyanakkor az ágazat biológiai sajátosságaihoz futamidőben és megtérülési rátákban nem illeszkedő, magas pénzüpiaci kamatlábai miatt a jelenlegi jövedelmezőségi szint mellett kigazdálkodhatatlan éven felüli forgóeszköz-hitelek állománya növekvő tendenciát mutat. A magas, 30–40%-os normál pénzüpiaci kamatlábú hitelek tőke- és kamatterheinek kifizetési kényszere a termelés álló- és forgóalapjainak feléléséből lehetséges csak. Ezen rövid lejáratú hitelek felvételéből finanszírozták sok esetben a gazdálkodók a 90-es évek elején 3–5 évre folyósított, MNB refinanszírozású, jegybanki alapkamat standardhoz kötődő tőkepótló hitelek adósságszolgálatát is, amelyek 1992-től váltak esedékessé tőketörlesztésben is. Az éven túli hitelek 1993. és 1994. évi értékállomány-összegén belül 28 és 50%-

Forrás: Magyar Nemzeti Bank adatai alapján.

kal a reorganizációs hitelek állományi adatai szerepelnek. Ez a hitelkonstrukció a mezőgazdaság szervezeti és szerkezeti átalakításának elősegítését célozza, amely meglévő, de a korábbi szervezeti, szerkezeti formájában működésképtelen – magyarul csődbe ment, leépült – erőforrások újrahasznosítását segítené elő. Ez a vagyoni kör állagában gyenge vagyoni értéket képvisel, a mai piaci követelményeknek megfelelő termékkibocsátást csak szűk körben képes előállítani.

Szeretném kihangsúlyozni, és a felvázolt grafikon egyértelmű bizonyítéka annak, hogy azon 1990-től hallatott kincstári szlogen, miszerint a mezőgazdaságnak folyósított beruházási hitelállomány növekvő tendenciát mutat és annak hiteltípusonkénti szerkezete igazodik az ágazat sajátosságaihoz – hamis! Az a mezőgazdaság újrapiálási igényeit sem fedi le.

A hitelrend kapcsán szeretnék még rámutatni arra, hogy az 1979-ben elkezdődött, majd a 80-as években felgyorsult infláció egyik fő vesztese a mezőgazdaság és az élelmiszeripar lett. A támogatások gyors ütemben leépültek, a hitelkamatok pedig meredeken emelkedtek. A banki passzív üzletágak forrásokhoz mind nagyobb áron jutottak. Az élelmiszergazdasági ágazatok viszont a 30–40%-os kamatszintet mind nehezebben tudták kigazdálkodni, így elkezdődött a termelőalapok pótlás nélküli felélése. A vagyonfelélési folyamatot – tudatosan vagy tudat alatt – az egymással forráskihelyezési, ügyfélszerzési versenyben álló kereskedelmi bankok nem ismerték fel, jóllehet, a lényegi dolgok egy része felett a felszínes adósvizsgálatot végző pénzügyi felügyelők figyelme elsikkadt, mert a mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalatokkal való hitelkapcsolat-tartásukban a régi paternalista beidegződések erőteljesen hatottak. Az ágazat növekvő válsága ellenére a kihelyezett rövid lejáratú, kvázi likviditási tartós hiányt és beruházási hitel-visszafizetést szolgáló kölcsönök állományai megemelkedtek.

Ezt tetézte még, hogy a vállalati körben ezen felelőtlen banki hitelezési gyakorlat azzal járt, hogy a kihelyezett hitelek fedezete olyan nagyüzemi vagyon lett, amely leértékelődött, a java „kimentődött” és minőségi termékek előállítására, illetve piaci értékesítésre egyre kisebb eséllyel pályázhat.

A jelenlegi kereskedelmi banki struktúra a régi, rossz döntéseken alapuló hitelintézményeinek állam által történő konszolidálásában reménykedik csak 1992 óta, átfogó agrárhitelezési koncepcióval, kezdeményező-képességgel nem rendelkezik. Következik a leírtakból, hogy a jelenlegi banki struktúra szereplőivel és hozzáállásával egyetemben az agrárgazdaság modernizációjának egyik fő akadálya.

Mi a megoldás? A mezőgazdasági sajátosságokhoz 7–15 éves törlesztési idejű – a jelenlegi ágazati viszonyokat figyelembe véve max. 10–15% kamatlábra „leszorított” – beruházási és legkevesebb féléves rövid lejáratú forgóeszközhitelnek illeszkedése. Ezen igény teljesítésének egyrészt gátja, hogy kevés és nem ilyen összetételű, illetve bekerülési értékű a betétportfólió a bankokban, ebből eredően magasak a hitelkamatlábak és maximum 1-2 éves futamidejűek. Másrészt a fent írt ágazati hitelezési kritériumoknak csak tőkeerős pénzintézetek képesek megfelelni, a döntően földjelzalog alapján hitelező majdani földhitelintézet és 1-2 meglévő kereskedelmi bank jöhet szóba.

Elméleti standard szerint a kereskedelmi bank a hitel kihelyezésekor pénzügyi kockázattal járó kötelezettséget vállal, amelynek mérlegelése során a bank alapvetően azt a gazdálkodót tartja hitelképesnek, amely jövedelmező gazdálkodást folytat, termékeinek piaci realizálása biztos, fizetési kötelezettségeinek rendszeresen eleget tesz, értékálló – szükség esetén érvényesíthető – zálogfedezeti tárgyakkal rendelkezik. Viszont az kétségtelen, hogy a mezőgazdasági vállalkozások többsége nem ilyen bonitású ügyfél. Azonban a mezőgazdaságban lévő 1994. év végi statikus állapot szerinti 63,3 milliárd Ft összhitelállomány biztonságos megtérülése szempontjából is a közeljövőben sürgős beavatkozást igényel, mert csak ezáltal teremthetők meg a földhitelintézet gazdasági alapjai. A hosszú lejáratú futamidővel, mérsékeltebb hitelkamatokkal dolgozó bank a termelés álló és forgóalapjait megpezdíthetné, valódi innovációs forrást biztosíthatna. Az ágazat sajátosságaihoz igazodó tőkeforrás kerülne a rendszerbe, ami által a mezőgazdaság hitelképessége is javulhatna, lehetővé válna a termelés folyó finanszírozása is. *A földhitelintézet a földjelzalog-hitelezés intézményén alapulna.* Ez nem azonos a hazai közgondolkodásunkban eddig is nagy zavart keltő „vidék bankja” koncepcióval, ugyanis itt már nem meddő, elfecsérelt energiát és pénzt jelentő bankhálózati kérdések fessegetésével kellene foglalkozni, hanem a földhitelintézet forrásallokációjának biztosítását kellene megoldani. Álláspontom szerint egy általános pénzintézeti tevékenységgel felruházott kereskedelmi bank, minimális tőkeerővel, impozáns országos fiókhálózattal már nem hiányzik Magyarországon. *A földhitelintézet szervezése kardinálisan nem hálózatszervezési kérdés, hanem induló forrásbiztosítási kérdés.*

Amennyiben a földjelzalogbank kezdetben állami segítséggel, később záloglevelek kibocsátásával a szükséges hitelforrás tőkét birtokolja az ágazat finanszírozásához, az akár egy budapesti épületben is működhet. A konkrét finanszírozást, a hitelkeretek lehívását, néhány meglévő, komo-

lyabb presztízsű pénzintézet is képes megoldani a hálózatával egyetemben. Tehát arról van szó, hogy nem kell minden apró faluban új bankfiókot építeni, hiszen a magyar falvak zömében jelenleg – ismerve a pauperizálódási folyamatokat – hitelképes gazda sincs, akiért a bank a legkisebb pénzügyi kockázatot is fel merné vállalni. Az a párezer, később fokozatosan több vállalkozó, akik a hitelképességi-fedezetvizsgálati szűrőkön túljutva hitelhez jutnak, évi 1-2 alkalommal törlesztési, átutalási megbízással a lakóhelyükhöz közeli nagyobb helységekben is fel tudják keresni a meglévő bankfiókot vagy bankfiókokat, mert a kereskedelmi bankok vidéki hálózatépítésében a túlzott párhuzamosság így is, jelenleg is tettenérhető, amelyek in produktív működési költségei jelentősek. A szűkös költségvetési forrásokat a termelés felfuttatásába és nem bankfiókok építésébe kell investálni.

A földhitelintézet létrehozását a magyar költségvetés olyan hosszú távú szempontokat mérlegelő forrásallokációjával kell elérni, ami az ágazat elmaradt tárgyieszköz-fejlesztéseit és tartós forgóalap-feltöltését is képes megoldani fokozatosan annak függvényében, ahogy az ágazat mind az elvesztett külpiacon, mind pedig az EU importkvótákkal lekötött hazai belső piacokon teret nyer ismét.

Az ágazat *nemzetgazdasági presztízsének visszaszerzése tehát a beruházási hiteleket biztosítani tudó földhitelbankon múlik nem kis mértékben.* Ezen intézmény állami forrásfeltöltése jobb befektetésnek bizonyulna, mint a hazai bankrendszer korábbi felelőtlen hitelkihelyezéseinek állami konszolidációs rendezése, ami mindezekig már 400 milliárd Ft költségvetési pénzt emésztett fel, és a folyamat még korántsem lezárt egyes kormányzati vélemények szerint. A földhitelbank működésének elindításához a politikai akaraton túl a konszolidációs milliárdok töredéke is elég lenne.

A mezőgazdasági földhitelintézet indulótőke-alapjának megteremtésekor tekintve, hogy a központi költségvetési források is eléggé szűkösek, így a meglévő kereskedelmi bankok szabad likvidi forrásaikkal is indokolt, hogy betársuljanak az új bank forrásfeltöltésébe. Tekintve, hogy a magyar pénzintézetek döntő többsége, illetve tulajdoni hányada a magyar állam kezében van, így a központi akarat egyszerű érdekérvényesítési folyamaton keresztül juthatna érvényre.

Amennyiben ezen magyar kereskedelmi bankok bölcsebb előrelátással rendelkeznének, maguk is felismerhették – öntevékenyen akár már kezdeményezhették is volna –, hogy amennyiben akár konzorciális alapon feltöltenék a földhitelintézet tőkealapját, úgy ezen hitelintézet a majdani forráskihelyezéseivel a régi beragadt hitelek visszafizetését is elősegíthetné

a részükre. A vázolt technikával a kereskedelmi banki hitelportfólió-érdekek maximálisan érvényesülhetnének, ugyanakkor a magyar mezőgazdaság válsága is némiképp oldódhatna, a felfelé kapaszkodás megindulhatna.

A katalizátor szerep felvállalását vagy akár felismerését is egyelőre igen nagy fokban gátolja a szűnni nem akaró rejtett és nyílt bankkonszolidációs lépések sorozata.

A földhitelintézet nyilván a mezőgazdaság számára létfontosságú hosszú lejáratú hitelezést oldaná meg, de ez az agrárválság leküzdésének csak az egyik eszköze.

A hosszú lejáratú hitelek előteremtésén túl lényeges körülmény a tulajdonosi viszonyok alakulásának társadalmi szinten történő megnyugtató rendezése, a piaci térvésztes megállítása, illetve új felvevőpiacok megszerzése.

Az agrárválság leküzdése csak ezen résztényezők együttes, illetve lépésről lépésre történő megoldásával valósulhat meg.

Mottó: "Bár tudnám hova, de hova,
de hova, de hova megyek..."
(Illés együttes)

MERRE VAN EURÓPA, AVAGY MIRE SZÁMÍTHAT A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG AZ EU-BAN?

Tóth László–Richard W. Howarth

A közép- és kelet-európai országok „Európába menetelésének”, az „Európa-hoz való csatlakozásának”, az „európai integrálódásnak” a mára már egyre inkább kiüresedett, úton-útfélen szajkózott szlogenjei mögött kimondva-kimondatlanul két feltevés húzódik meg. Az egyik, hogy a csatlakozás feltétele e régió országainak közelítése a demokratikus intézmények és a gazdaság fejlettsége tekintetében Nyugat-Európa-hoz. A másik pedig, hogy a társadalmi és gazdasági intézmények, a társadalom és a gazdaság működési kereteit úgy biztosítsák, hogy az a nyugati piacgazdaságok kívánalmaihoz igazodjék. E páros feltevés azonban „csupán” két kérdést hagy megválaszolatlanul. Mindkettő különösen fontos az agárgazdaságot, közelebről a magyar agrárszektort illetően is. Az *első* az érintett országok felől jelentkezik: mi a feltétele, lehetősége, eszköztára Közép- és Kelet-Európa országainak gazdaságuk rendbetételéhez, ha úgy tetszik, „feljavításához”? A *második* az integrált Nyugat-Európa felől érkezik ide: hol tart majd maga az Unió gazdaságilag (mind fejlettségét, mind intézményrendszerét tekintve) akkor, amikor esetleg bekövetkezhet a csatlakozás? Egyáltalán, bekövetkezhet-e a csatlakozás, és ha igen, milyen körülmények között és mikor? Képes lesz-e, akarja-e a majdani megváltozott Unió ezt?

Viszonylag részletesebben és gyakrabban kerül szóba Európa középső és keleti részén az itteni országok, gazdaságok sanyarú állapota, az az útkeresés, ami segíthet a válságokkal küszködő gazdaságok rendbetételében. Ez így van a magyar szakirodalomban is, ezen belül az agrárkérdések elemzésekor. (E kérdéskör rendkívül reális, mértéktartó és széles körű közelítése található *Varga Gy.*: Magyarország mezőgazdasága és az EU c. tanulmányában. (Külgazdaság, 1995. 1. sz.) Szinte minden szerző meggyőzően érvel amellett a nézet mellett, hogy *Magyarország esetleges EU-csatlakozásának egyik lényeges, mind emellett neuralgikus pontja a „har-*

monizáció” a közösségi agrárpolitikával, illetve annak követelményeivel. A harmonizáció előfeltételét pedig döntően a magyar mezőgazdaság mai állapotának meghaladásában, egy technikai alapjaiban és struktúrájában korszerű, a múlt pozitív eredményeire is építő agrárágazatban látják. E végkövetkeztetéssel mi is teljes mértékben egyetértünk, vagyis nekünk is meggyőződésünk, hogy a tennivalók az ország számára saját érdekében végső soron függetlenek magától a csatlakozástól, a lejtőn való megállás, majd a továbbiakban egy versenyképes agrárgazdaság kialakításával szemben szerintünk sincs igazi alternatíva. Éppen ezért a hangsúlyt inkább a másik oldalra helyezve mi arra vonatkozóan fejtjük ki véleményünket, hogy *az EU és annak agrárpolitikája milyen kérdésekkel, kihívásokkal kerül szembe, ezekre várhatóan hogyan reagál az elkövetkezendő öt-tíz évben, mindezek hatására milyen lesz az az EU, amelyhez Magyarország – és benne a mezőgazdaság – csatlakozhat illetve csatlakozhatna.* Tisztában vagyunk azzal, hogy az egyoldalúság kritikáját kaphatjuk, amikor mondanivalónkat nagyobbrészt az EU (illetve korábban EK) *agrárpolitikájának hagyományos brit liberális bírálatára* alapozva fejtjük ki. Azonban szeretnénk leszögezni, hogy ez a bírálat nem tévesztendő össze a liberális monetarizmussal, hanem kifejezetten a protekcionista agrárpolitikával szembeni argumentálást jelenti, továbbá, hogy az ilyen jellegű bírálat jogosságát az EU eddigi agrárprotekciónizmusának közismert negatív következményei messzemenőkig igazolni látszanak.

Egy kis emlékeztető

A The Economist egyik 1990-es számában a Közös Piac agrárpolitikájáról a következőket írta: „A közösségi agrárpolitika (CAP) egyszerűen a legostobább rendszer ahhoz a rossz gazdálkodáshoz, amelyet a gazdag nyugati országok valaha is kitaláltak.” A CAP-pal szembeni ellenérzések és ellenvélemények – még az egyébként tagadhatatlan pozitív eredmények mellett is – lényegében a kezdetek óta léteznek és hevesen vagy kevésbé hevesen támadják mind céljaiban, mind következményeiben. A bírálatok közös nevezője nagyon leegyszerűsítve az, hogy *a történelmi gyökereiben a francia és a német protekcionizmusból táplálkozó közösségi agrárpolitika kezdettől fogva fékezi a hatékonyságjavulást, drágítja a termelést, nagy terheket ró a fogyasztókra a drága élelmiszerek révén, miközben nem tudja megfelelően kezelni sem a mezőgazdaság szükséges strukturális átalakítását, sem az agrárnépesség más szektorokhoz viszonyított rossz jövedelmi helyzetét.*

A protekcionizmust (annak egyre nyilvánvalóbb és keményebb negatív következményei miatt) mind a Közösségen belül, mind azon kívül egyre erőteljesebben támadó bírálatok hatására a '90-es években az EU rákényszerült arra, hogy határozott változtatásokat eszközöljön, melyek 2000-ig új célokat és feladatokat fogalmazznak meg. A belső változtatások – mint ismeretes – az 1992-es *MacSharry reformok* keretében, a külsők pedig az 1993-as *GATT-forduló* megállapodásainak adaptálásában öltöttek testet. Mivel mindkettő várhatóan komolyan megváltoztatja az agrárpolitikán keresztül a közösségi agrárviszonyokat, főbb momentumaikat érdemes felidézniünk a későbbi mondanivaló szempontjából.

Az 1992 májusában elfogadott MacSharry-reformok hat legfontosabb intézkedése a következő:

- 1995/96-ig a gabonafélék árának 29%-os csökkentése;
- hektáronkénti kompenzáció a megtermelt gabona után;
- a gabonatermő terület 15%-ának kötelező parlagon hagyása (hektáronkénti kompenzáció mellett);
- a marhahús intervenciós árának 15%-os csökkentése, valamint a marhahús speciális támogatásának limitálása farmonként 90 anyatehénre;
- a tejkvóta „befagyasztása 2000-ig, továbbá a vaj intervenciós árának 5%-os csökkentése;
- a juhtartás speciális támogatásának limitálása farmonként a kedvezőtlen adottságú területeken (less favoured areas) 1000, egyéb területeken 500 darab anyajuhban.

Ehhez társul az *Uruguay-forduló* során „kialkudott” négy további, a liberalizálás irányába mutató *kötelezettségvállalás*:

- 1995–2000 között a támogatások aggregát szintjének 20%-os csökkentése az 1986–88-as szinthez képest;
- a változó importilletékek átalakítása váموkká („tariffication”), valamint az átlagos váموk 36%-os csökkentése 1995–2000 között;
- 1995–2000 között az exporttámogatások értékben számított 36, volumenben 21%-os csökkentése (az 1991–92-es évek átlagához képest);
- megfelelnek azokat a „zöld box” típusú támogatásokat, amelyek főleg a termeléshez kapcsolódó jövedelemtámogatásban jelentkeznek (és amelyek nem tartoznak az első, 20%-kal csökkentendő csoportba).

A kihelyezett új „útjelző táblák”

Lényegében három alapvető „forgalomirányító jelzőtábla” került illetve kerül „kihelyezésre”: az Uruguay-forduló végrehajtása, a CAP funkciói és költségvetési lehetőségei közötti koherencia, továbbá az EU tervezett bővülése Közép- és Kelet-Európa irányába. Mielőtt a Magyarországot közvetlenül érintő harmadik kérdéskört érintenénk, azt a két elsőt vesszük vázlatosan szemügyre, amelyek az EU belső viszonyaihoz illetve azok változásaihoz kapcsolódnak.

Először is azt kell hangsúlyoznunk, hogy nem lehet eléggé túlbecsülni a *GATT-egyezmény* következményeit. Ez az első olyan egyezmény, amely következetesen és széles körűen érvényesíti a mezőgazdasági termékek tekintetében is az általános kereskedelem-liberalizálási elveket. A protekcionizmus mérséklésére *egyfelől* egyáltalán nem, illetve csak kivételesen és előzetes engedélyezés mellett ismeri el a vámon kívüli importkorlátozó eszközök alkalmazását, miközben – mint már említettük – csökkenti az alkalmazható vámkulcsokat, ezzel is fokozva az importverseny lehetőségét. (Olyan eszköz alkalmazására például, mint az 1995. évben Magyarország által kivetett import pótdadó, lényegében nem lesz lehetőség a *GATT-egyezmény* teljes érvényességét követően.) *Másfelől* kényszeríti az aláíró országokat arra, hogy az agrártermelést csak meghatározott mértékig és adott (nemzetközileg összehasonlítható, ezáltal ellenőrizhető) módon támogassák, *végül* korlátozza az agrártermékek exporttámogatásának volumenét és értékét. A *GATT* helyett újonnan létrehozott Világkereskedelmi Szervezet (WTO) a megegyezésben rögzített módon és eszközökkel ellenőrzi az egyezményben foglaltakat. Mindez olyan kötelezettségeket ró az EU-ra, amelyeknek természetesen tükröződniük kell a CAP-ban, és olyan következményekkel járnak, amelyek a maihoz képest a következő öt év során, *2000-ig* komolyan megváltoztatják a mezőgazdaság termelési szerkezetét, az árakat, a támogatásokat és a termelési volumeneket. Ezek a követelmények részét képezik nagyjában-egészében a *MacSharry*-reformnak is, hiszen a két folyamat – a nemzetközi kereskedelem liberalizálására irányuló tárgyalássorozat és az EU-agrárpolitika változtatásának feszítő szükségessége miatti reformmunkálatok – nyilvánvalóan nem volt, nem lehetett független egymástól.

Ez azonban csak a „külső presszió” a CAP változtatására. Rajta kívül vannak azok a *belső* feszítő, kényszerítő *körülmények* is, amelyek önmagukban is agrárpolitikai változtatásokat indukálnak. *Először* is nyilvánvaló az ún. „farmprobléma” folytatódása és ennek következményei. Vagyis a

belső kereslet növekedése élelmiszerek iránt csak nagyon korlátozott lesz, miközben a mezőgazdasági termelékenység várhatóan évi 2%-kal nő. A növekvő termelés és mezőgazdasági output hatására a mezőgazdasági termékek csökkenni (miközben a támogatások nem növekedhetnek a GATT-megállapodás értelmében), emiatt tovább tart a népesség elvándorlása a mezőgazdaságból.

A támogatások növelésére azonban nemcsak külső, hanem belső okok miatt sem nagyon lesz lehetőség. A *költségvetési nyomás* már eddig is erőteljes volt a mezőgazdasággal szemben, ami várhatóan nemcsak gazdasági, hanem politikai okokból is erősödik. Ennek nagyon egyszerű magyarázata van. A farmerek számának további csökkenése az EU-n belül ma még viszonylag magasabb agrárnépességű országokban is csökkenteni a mezőgazdálkodás politikai fontosságát, hiszen a *farmerek politikai érdekérvényesítő képessége csökken*. Éppen ezért egyre nagyobb nyomás nehezedik a kormányzatokra a fogyasztók részéről az irracionálisan magas árak csökkentésére, az olcsó import beengedésére stb. Ez utóbbihoz kapcsolódóan erőteljesebbé teszik a szabályozást olyan termékekre is, amelyek eddig nem estek a szigorú szabályozás alá. Ide tartozik a cukor, a gyümölcs- és zöldségfélék, valamint a bor.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a tervek szerint 2000-re az EU-piac a jelenleginél sokkal kevésbé lesz protekcionista, mint a mai, ami konkrétan azt jelenti, hogy a mezőgazdaság támogatása alacsonyabb szintű lesz a jelenleginél, a verseny pedig erőteljesebb és kíméletlenebb, ahol csak a jó hatékonyságú farmok, vállalkozások tudnak talpon maradni. Számítások szerint a 2000-ig terjedő időszakban az agrártermékek iránti kereslet növekedése (figyelembe véve a népesség számának, a gazdasági növekedésnek az előrejelzéseit, továbbá a kereslet-jövedelem rugalmasságot) az évi 1%-ot nemigen haladhatja meg. Ezzel szemben az egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó bruttó kibocsátás évente átlagosan 4%-kal nő. Ha feltételezzük, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 2%-kal csökken évente, akkor az agrártermékek kínálatának növekedése (4-2) évi 2%-os lesz, ez 1%-kal haladja meg a kereslet növekedését. Mindennek alapján – feltételezve, hogy a kínálat árrugalmassága az empirikus tapasztalatok alapján -4 -, a mezőgazdasági árszínvonal (egyéb tényezők változatlansága mellett) évi 4%-kal csökken. Ez a mezőgazdaság bevételeit valamivel több, mint 3%-kal csökkenti.

Az EU bővítésének belső megítélése

A közép- és kelet-európai országok agrárközgazdaszai és politikusai sokszor hajlamosak arra, hogy az esetleges EU-csatlakozás kérdéseit pusztán saját szempontjukból vizsgálják és értékeljék. Pedig természetesen az EU-nak (sőt az egyes tagországoknak külön-külön is) léteznek olyan szempontjai, amelyeket mérlegelni akar és fog bármiféle csatlakozási szándék esetén. Ezek egy része ugyanúgy találgatásnak és nem kellően megalapozott akár pozitív, akár negatív várakozásnak tekinthető, mint a csatlakozni szándékozóké, míg másik részük reálisnak tekinthető. Azonban a várakozások sem lebecsülendők, hiszen a politika formálói lehetnek, hangulatot kelthetnek, mint ahogy azt már többször lehetett tapasztalni számos eset kapcsán az elmúlt időben.

Mint az közismert, az EU-nak hat volt közép- és kelet-európai országgal (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária) van *társulási szerződése*, emellett Törökország már régebb óta „kopogtat ugyancsak társult országgént a bebocsáttatásért. Ezek az országok az első számú aspiránsok a teljes jogú tagságra. Azonban „várakozó listán” van még Szlovénia a Balti-államokkal, és „nézi a repülőgépet” Horvátország valamint Albánia is.

Az egyik legismertebb brit EU-agrárpolitikai szakértő, *Buckwell* szerint a csatlakozás időbeni lehetőségét elsődlegesen az határozza meg, hogy az EU majd csak jövőre rendezi azt a konferenciát, amelyen megállapodnak az új, Maastricht-on alapuló intézményi rendben, és amelynek kidolgozása legkevesebb egy évet vesz igénybe. Ebből az is következik, hogy 1997 előtt nem kezdődhetnek tárgyalások egyetlen országgal sem a belépésről, továbbá, hogy bármely egyéb óhaj és kinyilatkoztatás ellenére szinte valószínűtlen, hogy 2000 előtt ezen országok valamelyike is rendes taggá váljon. Inkább *az tűnik reálisnak, hogy a csatlakozási folyamat legkevesebb 5–10 évre tehető, amennyiben időközben nem erősödik fel a dezintegráció a Közösségen belül.*

A hat volt szocialista ország népessége közel száz millió, a GDP egy főre jutó átlaga mintegy negyede az EU átlagának, a mezőgazdaság nemzetgazdasági súlya pedig 2–10-szerese az EU-énak. Mezőgazdaságuk többé-kevésbé kaotikus állapotban van. Amikor a csatlakozás költségeit becsülgetik, sokszor abból indulnak ki, hogy a mezőgazdaság „rendbetételét” is a Közösségnek kell megfizetnie. Rendszerint legalább két „veszélyes” dolgot emlegetnek. Az egyik, hogy az egységes piaccal (single market) összefüggésben az alacsony költségek miatt a termeltetők áthelyezhe-

tik termelésük egy részét a csatlakozni kívánó országokba. Nem kétséges, hogy ez erősen ellenkezik a fog az EU farmereinek érdekeivel. (Ebben a tekintetben a legtöbb veszíteni valójuk a franciáknak lenne. Nem véletlen, hogy ők a legfőbb okvetetlenkedők minden konkrét kérdés kapcsán, miközben azért „elvileg” és nyíltan nem ellenzik a bővítést.) A *másik*, hogy ezek az országok egytől-egyig tagjai a GATT-nak, és mint ilyenek, szintén az Uruguay-forduló egyezményeinek hatálya alá tartoznak. Sok EU-agrárpolitikus számára nagyon valószínűnek látszik, hogy néhány csatlakozni kívánó ország a CAP égisze alatt a közösségi protekcionizmust arra szeretné felhasználni, hogy egyes termékekből fokozza exportját úgy, hogy eközben még a termelési támogatásokhoz is hozzájusson. (Ebből a szempontból a legnagyobb veszélyt – főként a gabona-hús vertikum tekintetében – Magyarország felől látják.

A két érvelés azonban inkább *spekulatív*, semmint valóságos veszélyeket tükröző, tekintettel arra, hogy valójában nincs meg az institutionális feltétele a csatlakozásnak addig, amíg a kaotikus, padlón lévő mezőgazdaság az aspiránsoknál, döntően saját erőfeszítések révén nem kerül megváltoztatásra. Végeredményben azonban (az esetleges csatlakozás időigényétől részben függetlenül is) e spekulációk módot nyújtanak arra, hogy bizonyos *alternatívákat* sugalljanak az EU kibővülése utáni viszonyokra. Talán nem érdektelen ezekre figyelmet fordítani. *Buckwell* például – már említett tanulmányában – *három* ilyen *alternatívát* vázol fel:

- a) *Az aspiránsok tagjaivá válnak az EU-nak, de nem lesznek részesei a közösségi agrárpolitikának.* Ezt persze még akkor is nehéz lenne megvalósítani, ha a jelentkező országok hajlandók lennének arra, hogy a közösségi tagságból eredő egyéb előnyeikért úgymond „feláldoznak” a CAP-ban való részvételt. Ez tulajdonképpen egyrészt ellentmondana magának Maastricht-nak, a „single market” elvének is, ami az EU ma talán legdédélgetettebb elve, másrészt a gyakorlatban is nehezen lenne megvalósítható annak az ellenőrzése, hogy az alacsony költséggel előállított keleti termékek ne kerülhessenek át nyugatra, ahol viszont az árak lennének a keletinél magasabbak.
- b) *Az újonnan csatlakozók számára a meglévő mellé egy „másik CAP” létrehozása.* Vagyis, ha a fejlettek számára kialakított agrárpolitika nem alkalmas a többieknek, ugyan hozzáférhetővé tenné számukra az összes, a CAP szerint az adott időben érvényes termék-támogatást, természetesen az összes vele járó kínálat-korlátozással és ellenőrzéssel a tejre, a cukorra, a hízómarhára és a juhra (kvóták).

Továbbá érvényesítenék velük szemben is a parlagföld-előírásokat, de nem nyújtva nekik kompenzációs kifizetéseket. Elvileg ez azzal lenne indokolható, hogy ők nem szenvedték el az 1992–96-os időszakban a MacSharry-féle 30%-os árcsökkenést, ezért nem is járhat nekik kompenzáció. Azonban két ellenvetés is tehető ezzel az elképzeléssel kapcsolatban. Az egyik, hogy nagyon valószínűtlen, mi több, nem kívánatos a következő század elején, hogy a szántóföld-höz kapcsolódó kifizetéseket, mint kompenzációt fogják fel. Ha ez még egyáltalán létezni fog akkor – mint ahogy valószínűleg létezik –, olyan objektívebb kritériumokon nyugszik majd, mint az igazolt jövedelem vagy a környezet megóvásával kapcsolatos ráfordítások. A másik, hogy politikailag különösen bonyolult lenne mondjuk a 21 miniszternek úgy megegyezni, hogy a nyugati farmerek bármely módon is „megideologizált” közvetlen kifizetésekhez jutnak, miközben a keletiek a „semmiért” vagy „morzsákért” cserébe átlagjövedelmük akár egytizedét elérő részét lennének kénytelenek a közös kalapba helyezni. Akkor viszont mi lenne közös a „közös” agrárpolitikában?

- c) A legvalószínűbb alternatívának az tűnik, hogy a *CAP* is *gyökeres változásokon megy keresztül 2001-ig*, hiszen mint láttuk, mai formájában az ezredfordulóra életképtelenné válna. A változás lehetőségei sajátos keverékét alkotják az árak csökkentésének, a kínálat erőteljesebb visszafogásának és annak, hogy az integrációs és dezintegrációs folyamatok erősödnek-e fel, ennek alapján a centralizáltabb vagy a decentralizáltabb (nemzeti alapokra visszahelyezett) közvetlen kifizetéseknek, támogatásoknak lesz-e kisebb vagy nagyobb szerepe.

Mondanivalónk lényege ennek alapján abban foglalható össze, hogy a közép- és kelet-európai országok – közöttük Magyarország – az EU-csatlakozás mezőgazdasággal kapcsolatos lehetőségeit illetően „mozgó célpontra” lőnek. A találati pontosságot ezért sokkal inkább az növelheti, ha a puska jó állapotban és kezekben van (nota bene saját maguk teszik rendbe alapvetően önerőből agrárgazdaságukat), nem pedig az, hogy a célpont mozgását akarják minden áron befolyásolni.

AZ INTEGRÁCIÓS RENDSZEREK PROBLÉMAKÖRE A HÚS-BUSINESS TERÜLETÉN

Pachinger Zoltán

A hazai élelmiszergazdaság folyamatainak alakulása hasonló trend szerint megy végbe mint ami a mezőgazdaság egészét jellemzi. A '90-es évek krízisei és kiútkeresése minden ágazatra rányomta a bélyegét. A politikai és gazdasági szerkezetváltás, a megváltozott piacgazdasági követelmények felkészületlenül érték az ágazatot. Az exportpozíciók elvesztése és a belső fogyasztói piac nagymértékű beszűkülése következtében a piaci szereplők gazdaságilag hátrányos helyzetbe kerültek, és felerősödött közöttük a verseny a meglévő pozíciók megőrzéséért.

A húsipari ágazaton belül is folyamatban van a tulajdonosi szerkezetváltás, melynek eredményeképpen kirajzolódni látszódnak az új erővonalak és a szerkezeti differenciálódás. Kialakultak *a régi állami húskombinátókból a főként külföldi tulajdonban lévő óriáscegek, valamint ezekkel ellentétben a magánvállalkozók által működtetett kis kapacitású vágóhidak*. Jelenleg az ágazat minden szereplőjét a hatalmas kapacitásfelesleg által okozott ésszerűtlen költségek terhe sújtja. A '80-as években kiépült húsipari kapacitások országos szinten mintegy 40%-os kihasználtsággal működnek napjainkban.

Ennek következtében a legtöbb vállalat forgóeszköz-finanszírozási problémákkal küzd. Elmaradnak a beruházások és a szintentartó beruházások – karbantartás – is néha leküzdhetetlen terheket jelentenek. Ezek finanszírozása bankhitelekből történik, mely újabb magas költségterhet jelent, és a nagyüzemek romló jövedelmezőségi pozícióját okozza. Napjainkra állandósult a pénzügyi egyensúly hiánya. A piacvesztés, likviditási zavarok, az eladósodás hatásai multiplifikálódnak, a cégek felélik vagyontukát, mely a forgóeszköz-hitelek további rülfizását, és végeredményben a csődközeli állapotot eredményezi.

A piaci szereplők másik nagy csoportja a magánvállalkozások. A legtöbb esetben ezek a vállalkozások nem rendelkeznek elég önerővel, és különböző hitelkonstrukciók útján működnek. Ezekhez viszont irreálisan

magas, 150–200% fedezeti igénnyel lépnek fel a bankok, mely a 30–35%-os kamatteher mellett ésszerűtlen kockázatvállalásra kényszeríti a vállalkozókat. A magas kamatok és additív költségek miatt csak azok a vállalkozások lehetnek sikeresek, melyek a jelenleg stagnáló húspiacon megtalálják a regionálisan fellépő piaci repedéseket, vagy olyan exkluzív termékkel jelennek meg, melynek kedvező a fogyasztói fogadtatása. Ami a másik problémát jelenti az önerő hiányán felül felmerül a szakismeret hiánya. Sajnos nem várható el egy hentesből előlépett vágóhid-tulajdonostól, hogy egyszemélyben eligazodjon a közgazdasági, jogi, és pénzügyi útvonalokban. Ezek megfelelő ismerete nélkül pedig hiába tud valaki mindent a húsról és húsfeldolgozásról, nehezen kerüli el a pénzügyi zavarokat. Nagyfokú differenciálódás jött létre a magánvállalkozások piacán, az egészen kicsi, ún. garázsvágóhidaktól az óriáscégekig. Az egészséges gazdasági előrehaladás érdekében meg kell találni a kis és nagy cégek között a megfelelő gazdasági-pénzügyi-piaci kapcsolatot. Ezt a kapcsolatrendszeret optimálisan a különböző integrációs rendszerek működtetése biztosíthatja. Ez az együttműködési forma, mely a gazdasági egymásrautaltság felismeréséből alakult ki, nem új keletű dolog hazánkban, hiszen a liberális piacgazdaság kialakulása előtt is sikeresen működtek. Azonban a gazdasági problémák felerősödésével a nagyüzemek, szövetkezetek sorra hagytak fel a kistermelők integrálásával. Többé már nem voltak képesek arra, hogy állami dotációk hiányában a súlyosbodó gazdasági körülmények között vállalják az *integrátor szerepét*. A gazdasági váltás után azonban kiderült, hogy a kis- és középvállalkozók, a termelők önmagukban nem képesek hatékonyan gazdálkodni, tehát kapcsolódniuk kell egy tökéletes vállalkozáshoz, mely képes felvállalni az integrátor szerepét. Az integrátorok képesek a különböző finanszírozási és forgóeszközhitelek biztosítására, garantálják a folyamatos munkát, az egyenletes piacot, képesek a fejlesztésre, és rendelkeznek megfelelő szaktanácsadó hálózattal.

Mivel napjainkban a vállalkozásokat a rövid távú nyereség elérése motiválja, sokszor ésszerűtlen gazdasági megoldások látnak napvilágot, és az egymásra utaltság felismerése helyett az önös érdekek kerülnek előtérbe. Véleményem szerint a hazai rendszerekben a *termelők állnak a legrosszabb helyzetben*, ami jellemezhető a nagy kockázatvállalással, a változó és nem elégséges nyereséggel, valamint a kiszolgáltatottsággal.

Ezért a következőkben egy olyan modellt szeretnék bemutatni, amely valóban a termelők érdekeit szolgálja.

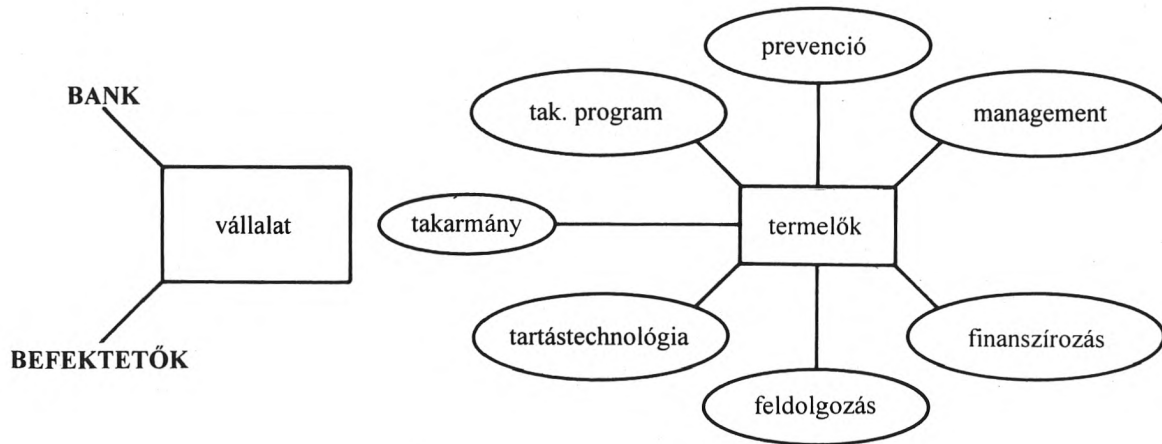
Egy holland takarmánygyár integrációs törekvései követhetők végig a modellben. Felmerülhet a kérdés, hogy a tanulmány címétől eltérően itt

nem húsipari vállalatról esik szó. Ennek magyarázata, hogy a bemutatott modellben szereplő vállalat filozófiája szerint nem az előállított takarmány, hanem a végső soron termelt állati eredetű végtermék a lényeges. Az 1. ábrán az integrátor és a termelő közötti kapcsolat látható, valamint a modellben helyet foglaló szolgáltatások:

- *Jó minőségű takarmány előállítása:* a vállalat fő profiljának megfelelően az állati takarmányozás minden területén képviseli magát (premix, koncentrátum, keveréktakarmány). A termékek fogyasztói árkialakításánál meg kell említeni, hogy az meghaladja a hollandiai átlagárakat. Ugyanakkor a hozamok alakulása révén magasabb a termelők által realizált nyereségszint.
- *Takarmányozási programok:* a szolgáltatások közül a legszorosabban kapcsolódik az alaptervekenységhez. Ezen programok egyénekre szabottak és a realitás határain belül a legmesszebbmenőkig figyelembe veszik a termelők lehetőségeit és igényeit.
- *Tartástechnológia:* a vállalat folyamatos takarmányozási kísérleteinek és a termelők lehetőségeinek függvényében kerül kialakításra. Az alternatív szabadtartástól a teljesen automatizált intenzív technológiákig alakíthatók ki. Az első három szolgáltatás egymással összefüggő és kiegészítik egymást.
- *Betegség megelőzés (prevenció):* az új állatorvos-tudományi irányzat alapján, olcsóbb a betegséget megelőzni, mint gyógyítani. Ennek feltetele a folyamatos, napi ellenőrzés és a szakemberek állandó kontrolláló munkája. Ezen szolgáltatás jóval inkább tanács és javaslat jellegű, amit a termelő dönt el, alkalmaz vagy sem.
- *Management (szaktanácsadó hálózat):* a fenti pontokban felsoroltakhoz szükség van képzett szakember gárdára, akik a folyamatos és közvetlen kapcsolatot tartják a termelőkkel. Ezt biztosítja a management-program. Minden állatfajnak megvannak a szakértői, akik meghatározott időközökben felkeresik a termelőket (broiler ágazatban 2–3 hét, sertéságazatban 1–1,5 hónap), valamint kiugró esetekben hívásra is házhoz mennek. Minden alkalommal ellenőrzik az állományt és megbeszélnek a termelővel a teendőket. Költség- és nyereségkalkulációt végeznek, melyet broilernél 8 hetente, sertésnél 6 havonta alkalmaznak. Így a termelő tisztában van a költségek alakulásával és képes előre tervezni.

1. ábra

Egy holland takarmánygyár modellje

- *Finanszírozás:* e szolgáltatás keretén belül a termelő élhet különböző finanszírozási segítséggel a forgóeszközhiteltől egészen a beruházás-fejlesztésig. Egy vállalkozás fejlesztésénél az integrátor segít a hitelkérelem megszerkesztésében és lebonyolításában. Kezesként áll a termelő mögött a bankkal szemben, részt vesz az optimális befektetés megtervezésében. Ebben nagy szerepe van annak, hogy a vállalat tulajdonosai között megtalálhatóak a bankok és egyéb befektetési alapok is.
- *Vágóhídi feldolgozás:* az állati eredetű termék-előállítás utolsó fázisa. A vállalat koordinálja ezt a munkát egyfelől mint feldolgozóüzem-tulajdonos, másrészt hosszú távú együttműködési szerződésekkel. Valóban működik a minőség szerinti átvétel és feldolgozás, mely alapköve a piaci pozíciók megőrzésének.

Az integráció alapján és a nyújtott szolgáltatásokkal a termelő valóban biztonságban érezheti magát és megvalósulni látszik a kölcsönös egymásrautaltság elve. A különféle szolgáltatásokért a termelő nem fizet hiszen a takarmány ára magában foglalja azok költségeit.

Végezetül az 1. és 2. táblázatban bemutatásra kerül néhány, a húsipar számára fontos mutató a sertés- és broiler-ágazaton belül.

1. táblázat

*Az 1994-es technológiai eredmények összehasonlítása
a sertéságazatban*

	Magyarország	Hollandia
napi testtömeg gyarap.	650 gr	713–750 gr
fajlagos tak. haszn.	3,5–4,0 kg	2,4–2,8 kg
színhús	47%	55,3%
elhullás	10–14%	2,9%
malac, koca/év	17–21 db	20–23 db

Forrás: KSH, saját adatok.

A hazai és a holland mutatók közötti különbségek is jelzik azokat a pontokat, ahol a hazai adatok még jelentős lehetőségeket rejtnek. Ezekben a pontokon lehetőség van a fejlesztésekre, melyre jó esélyt nyújtanak a különböző management-programok és a felvázolt modell is jó alapot adhat egy, a hazai viszonyokra installált rendszerhez.

2. táblázat

*Az 1994-es technológiai eredmények összehasonlítása
a broiler-ágazatban*

	Magyarország	Hollandia
hízalási nap	45–48 nap	42–44 nap
elhullás	7–8%	5–5,6%
hízalási végsúly	1700–2300 gr	1700–1900 gr
napi testtömeg gyar.	31 gr	44–48 gr
fajlagos tak. haszn.	2,3–2,5 kg	1,8–1,9 kg

Forrás: KSH, saját adatok.

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐK ELVÁRÁSAI A SZAKTANÁCSADÁSSAL SZEMBEN

Kajári Karolina

Bevezető

A mezőgazdaság átalakulásával kialakuló családi gazdaságok különböző szervezési és döntéshozatali problémákat vetnek fel.

A fejlett országokban a családi gazdaságok és a szaktanácsadás hosszú történelemre tekint vissza. Kialakultak a megfelelő információs és döntéshozatali eljárások és a hosszú lejáratú együttműködési gyakorlat a fogadókésztséget is általánosan kialakította.

A nálunk most alakuló családi gazdaságok problémái részben szervezési jellegűek. A döntéshozónak egyedül és szinte egyszerre kell fejlesztési és működési (stratégiai és taktikai) döntéseket hozni, a gazdaság szerkezetének és folyamatainak kialakításával foglalkozni. A hagyomány és a tapasztalatok hiánya ezen a téren komoly feladatok elé állítja a családi gazdaságok döntéshozóit.

A családi gazdaságok legfontosabb szervezési feladatai két csoportba sorolhatók:

- a) a munkamegosztás és munkavégzés szervezése,
- b) a gazdaság külső kapcsolatainak kialakítása.

Mindkét feladat komoly erőfeszítést igényel. Előrelátó, célorientált külső segítség nélkül véleményünk szerint minőségesen egyik feladat sem oldható meg a sok problémával küzdő családi gazdaságokban.

Egyik oldalon a családi gazdaságoknál ki kell alakulni a fogadókésztségnek. Be kell látniuk, hogy a szaktanácsadás képes biztosítani a döntéshozatalhoz szükséges információkat. A másik oldalon viszont a szakembereknek gondolkodásukban kell átállni arra a társadalmi közege, amelyben dolgozni fognak. A nagygazdaságokban a szakemberek a hierarchikus struktúra felső szintjeit foglalták el, a jövőben viszont a családi gazdaságok tőlük gazdaságilag független struktúrákat képeznek majd. A tudás és a döntéshozatali jog tehát szétválnak. Meg kell tanulni a tudást a döntéshozónak eladni.

A megkérdezett családi gazdaságok általános jellemzői

A kérdőíves felmérés az ország egész területén folyt, és 92 családi gazdaságot ölelt fel. Nem határoztuk meg előre egy-egy megye részvételi arányát, így alakult ki, hogy a legtöbb megkérdezett Zala megyében volt (18), majd Fejér (11), Baranya és Veszprém (10–10), Bács (7), Komárom-Esztergom és Tolna megye (6–6) következnek. Az ország többi megyéje csak jelképesen (1–5) megkérdezettel szerepelt.

A családi gazdaságok tulajdonosainak kora (1. táblázat) azt mutatja, hogy a tulajdonosok csaknem kétharmada ötven évnél fiatalabb, és mindössze egyötöde haladja meg a hatvan éves kort. Bízató a jövőre nézve, hogy a gazdák negyede negyven évnél fiatalabb. Véleményünk szerint a kapott adatok összhangban vannak azzal a tapasztalattal, hogy fokozatosan ugyan, de megindult a mezőgazdasági magántermelők fiatalodásának folyamata.

1. táblázat

A családi gazdaságok tulajdonosainak kora

Kor	Gyakoriság	%	Kum.%
25 év alatt	3	2,9	–
26–30	8	7,7	10,6
31–40	15	14,5	25,1
41–50	42	40,4	65,5
51–60	15	14,4	79,9
61–70	16	15,4	95,3
70 felett	1	0,9	96,2
Nincs adat	4	3,8	100,0
Összesen	104	100,0	–

A gazdálkodás kezdetére vonatkozó információkból (2. táblázat) lezűrhető, hogy a családi gazdaságok mintegy fele 1990 előtt kezdte meg tevékenységét, míg másik fele ez után kezdett gazdálkodni. Jellemző adat, hogy az 1993/94-ben beindított vállalkozások 21,7%-kal vannak jelen. Ez igen magas részvételi arányt jelent és csak erősíti azt az állítást, amely a bevezetőben a családi gazdaságok feladataira vonatkozott. Ugyanakkor el kell mondani azt is, hogy véleményünk szerint a már működő és korábban beindított vállalkozások sem mentesek a kapcsolat kialakítási problémák-

tól, annál is inkább, mert az utóbbi években a környezetben beállt változások az egész élelmiszertermelési kapcsolatrendszer újragondolását és újjáépítését követelik meg. A régebben működő gazdaságok az újakkal szemben ezen a téren csak az ilyen típusú szükségletek komolyabb, előrehaladottabb artikulációjával, és nem kielégítésükkel vannak előnyben.

2. táblázat

A vállalkozások kezdete

Év	Gyakoriság	%	Kum.%
1985 előtt	21	22,8	–
1985/86	6	6,5	29,3
1987/88	4	4,4	33,7
1989/90	17	18,4	52,1
1991/92	21	22,9	75,0
1993/94	20	21,7	96,7
Nincs adat	3	3,3	100,0
Összesen	92	100,0	–

A családi gazdaságok döntéshozatali problémái

Mindenekelőtt ki kell hangsúlyozni azt a tényt, hogy a döntésemélet és döntéshozói gyakorlat is megkülönbözteti a hosszú, és rövid távú döntéseket.

Ha két vagy több megközelítően azonos lehetőséget mérlegelünk, alacsony fokú bizonytalanság mellett, rövid távú operatív döntésről beszélünk. Ilyen döntéshelyzetek jellemzik az operatív irányítást, a gazdaság működési folyamatainak fenntartására irányuló tevékenységet.

Ha az adódó lehetőségekben a döntéselőkészítés ellenére is marad még bizonytalansági tényező akár az okokra, akár a következményekre vonatkozóan, hosszú távú döntésről beszélünk. Ezek stratégiai döntések, a családi gazdaság fejlődési folyamatainak irányítása során fordulnak elő.

A kérdőívben feltett kérdésben, amely arra irányult, hogy a megjelölt területek közül mely területek döntései jelentenek a gazdálkodó számára problémát (3. táblázat), szinte kizárólag stratégiai döntések szerepelnek. A válaszadás során nem korlátoztuk az adható válaszok számát, így előfordult, hogy a válaszadó több területet is problematikusnak jelölt meg.

(1,7 válasz gazdaságonként.) Jellemzőnek tartjuk, hogy a két leggyakrabban előforduló problémakör a hitelezés és az értékesítés, ami pénzügyi vonzatai miatt várható is volt, és eddigi tapasztalataink szerint meg is egyezik az ágazat általános pénztelenség okozta gondjaival.

3. táblázat

A problematikus döntések listája

Döntéstípus	Gyakoriság	%
A vállalkozás beindítása	16	10,4
Beruházási döntések	30	19,6
Hitelezési problémák	44	28,8
Termelés szerkezet	7	4,6
Értékesítés	46	30,1
Kinnlévőségek behajtása	8	5,2
Egyéb	2	1,3
Összesen	153	100,0

A szakmai tanácsok jellegénél (4. táblázat) mind a négy felkínált terület komoly érdeklődéssel találkozott. (Ezeknél a kérdéseknél sem limitáltuk az adható válaszok számát.)

A szaktanácsadás iránt mutatott fogadókészség

Mindezek alapján várható lett volna, hogy a családi gazdaságok döntéshozatalában komoly szerepet kapjon a szaktanácsadótól kapható információ, segítség, hogy a szaktanácsadók első helyet foglalják el azoknak a tényezőknek a rangsorában amelyek a családi gazdaság döntéshozóját döntéseiben befolyásolják, illetve problémáikat elsősorban velük beszélnek meg (5. táblázat).

Ehelyett az első két helyet a saját tapasztalatok és a családtagok véleménye foglalta el, míg a szaktanácsadás csak a 3. helyre került. Hasonló az a válaszsorozat is (6. táblázat), amelyet arra a kérdésre kaptunk, hogy a vállalkozó kivel beszél meg problémáit. Itt is a döntéshozóknak csak mintegy 14,5%-a beszél meg kételyeit tanácsadóval vagy falugazdával, a többiek inkább a családra és a „sorstársak” véleményére támaszkodnak.

Ez azt mutatja, hogy a fogadókészség nálunk még fejletlen. Megfelelő ismeretátadással, képzéssel a családi gazdaságokat rá kell vezetni arra,

hogyan az információ és döntéshozatali folyamatokat illetően célszerű munkamegosztást elérni a szaktanácsadókkal.

4. táblázat

Szakmai tanácsok jellege

Jelleg	Gyakoriság	%
<i>Növénytermesztés</i> (faj-, fajtakiválasztás, vetőmagmennyiség, talajművelés, talajerő-gazdálkodás, időbeni, hatékony gyomirtás és védekezés a kórokozók ellen, időbeni betakarítás jól beállított gépekkel, feldolgozás, tárolás, környezetvédelem, egyéb)	204	33,7
<i>Állattenyésztés</i> (fajtakiválasztás, takarmányozás, elhelyezés, állategészségügy, feldolgozás, környezetvédelem, egyéb)	123	20,3
<i>Pénzügyek</i> (nyilvántartás és adóelszámolás, hitelkérelmek, beruházással és fejlesztéssel kapcsolatos tanácsok, beszerzési és értékesítési információk, egyéb)	160	26,5
<i>Jogtanácsadás</i> (szerződés-kötés, biztosítás, kártérítés, kárpótlás, egyéb)	118	19,5

Az 5. táblázat adataival kapcsolatban meg kell még említeni, hogy a rangsorolás során nagy volt a szóródás, teljesebb összhangot csak az egyéb kategóriánál tapasztaltunk, amelyet két kivétellel szinte mindenki a 9. helyre sorolt.

Az egybehangzósági (konkordancia) mutató 50,53% ami alacsonynak mondható. Ez a mutató 1-es értéket vesz fel ha teljes, és 0 ha egyáltalán nincs összhang a megkérdezettek véleménye között. Az egybehangzósági mutató értékelésekor tisztában kell lenni azzal, hogy a társadalmi értékítéletek rangsorolása soha nem mutathat erős egybehangzóságot.

5. táblázat

A döntéshozatal befolyásoló tényezők rangsora, szélsőértékei és pontszámai

Tényező	Rangsor- szám	Min.- érték	Max.- érték	Pontszám
A szaktanácsadó véleménye	3	1	9	308
Az írott sajtóban olvasottak	6	1	8	370
A tv-ben, rádióban hallottak	8	1	8	434
A hagyományok	7	1	9	411
Saját tapasztalataim	1	1	9	113
Családom tagjainak véleménye	2	1	8	262
Vállalkozótársaim véleménye	4	2	8	317
Saját kívánságaim	5	1	8	356
Egyéb	9	2	9	624

Következtetések

Az 1994 nyarán készült adatgyűjtést próbának szántuk, a tanszékünkön folyó doktori értekezések adatgyűjtésének előkészítése során. A kapott adatok feldolgozása folyamatban van.

A kapott eredmények véleményünk szerint híven tükrözik azt a kettőséget, ami az agrárpolitikában is megnyilvánul a szaktanácsadással szemben.

Az adatok egyértelműen igazolják azt a feltevést, hogy a döntéshozóknak szükségük van különböző tartalmú segítségre, döntéselőkészítésre, de ugyanakkor a segítség igénybevétele helyett a „próbaszerencse” politikáját folytatva igyekeznek megoldani problémáikat.

A stratégiai management elvei között a „próbaszerencse” probléma-megoldási elv gyorsan változó környezeti feltételek között szerepel ugyan mint megoldási lehetőség, de jelenlegi körülményeink között használatát nálunk (a turbulens környezeti körülmények ellenére is) kétségessé teszi az a tény, hogy a családi gazdaságok nem rendelkeznek elegendő tartalékkal az ilyen kockázatos döntések negatív következményeinek semlegesítésére.

Mindezek a tények csak azt bizonyítják, hogy a szaktanácsadás iránti igények bizonytalanok és nagyok is, de csak egy kis hányaduk artikulálódik és jelentkezik a piacon mint kereslet. Komolyabb artikulálódásuk és a fizetőképes kereslet megteremtése érdekében nyilvánvalóan komoly támogatásra és „marketingre” van szükség.

A szaktanácsadás döntéshozatalban játszott szerepét tanulmányozva véleményünk szerint a szaktanácsadás szervezeti kérdéseit célszerű két kérdéscsoportra lebontani:

- a) A szervezeti háttérre, ami felöleli a szervezeti kérdéseket (központ, regionális központok, alközpontok, felügyeleti szervek, finanszírozás stb.).
- b) Az emberi erőforrás problémája, ami magába foglalja a szaktanácsadók szakmai és emberi milyenségét.

Az alapképzés szempontjából és a szakma új követelményeit figyelembe véve a holnap szaktanácsadójának hármasszakértelemmel kell rendelkeznie:

- műszaki hozzáértéssel (a termelési folyamatok mélyreható ismerete),
- vezetési ismeretekkel,
- kreatív hozzáértéssel (a tapasztalatokat rendszerező és tőkésítő hozzáértés).

6. táblázat

A döntések megbeszélése

Kivel	Gyakoriság	%	Kum.%
Családtaggokkal	69	50,0	–
Együttműködő vállalkozókkal	29	21,0	71,0
Ismerősökkel	14	10,1	81,1
Szaktanácsadóval	9	6,5	87,6
Falugazdával	11	8,0	95,6
Egyéb	6	4,4	100,0

A jövő szaktanácsadója egyidejűleg mérnök, menedzser és fejlesztő kutató. Az emberi erőforrás kialakításánál nem szabad szem elől téveszteni azokat a tapasztalatokat sem, amelyekre a külföldi szaktanácsadó szolgálatok tettek szert, sőt az ipari kis- és középvállalkozások szaktanácsadás tapasztalatait is figyelembe kell venni.

Az ipari vállalatok szaktanácsadó hálózatának működése során mára már élesen elhatárolódtak a különböző típusú (szellemi kalandozó, jövődömondó, stratégiai eligazító, a vezetés „doktora” a rendszerek építésze, a megbízható társ a vezetésben típusú) szaktanácsadók. Ezek szerepe az ügyféllel szemben a feladat megközelítésében különböző (kutató, tervező, körmegállapító, gondolkodtató, tanácsadó). Megállapítható, hogy a szaktanácsadói munka mindenféleképpen *csapatmunka*. Különösen igaz ez a mezőgazdasági szaktanácsadás esetében. Felvetődik tehát a kérdés, vajon a jelenleg vállalkozói formában tevékenykedő szaktanácsadók – kiknek legnagyobb része korábban mezőgazdasági vállalatokban dolgozott – technológiai ismeretei így parcializálódtak, vezetési ismeretei és kreativitása inkább ágazati szintű, nem pedig vállalkozásorientált, megfelelnek-e ezeknek a követelményeknek? A családi gazdaságok döntéshozóinak bizalmatlansága ezen az alapon tehát indokoltnak látszik. A kapott eredmények arra utalnak, hogy kereslet a rendszerek építésze típusú szaktanácsadóra van, aki az ügyféllel szemben gondolkodtatóként lép fel. (Hogy ez a jelenlegi körülmények között racionális-e és mennyiben, az nem képezi e kutatás tárgyát.) *Kínálat viszont a megbízható társ a vezetésben típusú szaktanácsadóra van, aki az ügyféllel szemben tanácsadói funkciót tölt be.* A válaszokban megjelenő befeléfordulás is véleményünk szerint részben a kereslet-kínálat ilyen típusú kiegyensúlyozatlanságával magyarázható.

A szaktanácsadás fejlesztési stratégiája tehát a tudásháló (knowledge network) megcélozása kell, hogy legyen annak érdekében, hogy az oktatással és kutatással együttműködve a tudományos eredményeket és a szabályozást jelentő állami törvényeket és előírásokat minél hatékonyabban lehessen átvinni és beépíteni a családi gazdaságok döntéshozatali folyamataiba.

NÉHÁNY GONDOLAT AZ ÉRDEKKÉPVISELETEKRŐL

Nemes Kornélia

Az agrár érdekképviseletekkel foglalkozó tanulmányom alapjául két szakdolgozat szolgált. Az interjúkat – melyek a konkrét információkat jelentették – Somogy és Békés megyében készítették a hallgatók.

Közismert tény, hogy az elmúlt öt évben az agrárágazat alapvető strukturális változáson ment át, de jelentősen módosult a cél-, eszköz- és intézményrendszere is. Mindez felerősítette az érdekvédelem igényét, az érdekképviselet szükségességét. Létrejött számos szervezet, folyamatosan – talán kissé lassan – a törvényi szabályozás is megtörtént.

Egy meghatározás szerint *az érdekképviselet lényegét tekintve tömörülés és összefogás egy tevékenységi körre, vagy területre, amely érdekeltségűen alapuló javaslatokat dolgoz ki és véleményez, közreműködik közfunkciók átvételében, a demokrácia kiszélesítésében és a mezőgazdasági termelést fejlesztő munkában.* Civil szervezetként mintegy beékelődik az egyén és az állam közé.

A fentieket tekintve vizsgáltuk azt, hogy mi a helyzet a két megyében, sok, vagy kevés az érdekképviseletet vállaló szervezet, egyértelműen elhatárolódnak-e akár a képviseltek, akár a feladatokat illetően?

Somogy megyében a TESZÖV utóda a *Mezőgazdasági Termelők és Társaságaik Érdekvédelmi Szervezete* lett, nevéből adódóan a szövetkezeteken kívül magán- és társas vállalkozások is kapcsolatban állnak vele, illetve tagjai.

Sajátos a szerveződése, ún. választmányokat alakítottak ki, három rendező elv szerint:

- ágazati csoport: gabonatermelők, tejtermelők, erdőgazdálkodók, zöldség-gyümölcs termelők, sertésenyésztők;
- funkcionális csoport: mezőgazdasági, jogi;
- szektorális csoport: szövetkezeti, társas és egyéni gazdálkodók.

Úgy tűnik, ez a felállás kellőképpen tagolt, az érdekkülönbségek és azonosságok jól kezelhetők.

Az *agrárkamara* működésében a törvény megszületését követően egy kettősség alakult ki; a régi kamarát új néven 1996-tól érdekegyeztető, érdekvédő szervezetté kívánják átalakítani.

Az új *agrárkamara* működésével kapcsolatosan elhangzott olyan vélemény, hogy sajnálatos a termelés, feldolgozás, felvásárlás bizonyos elkülönülése, hiszen az együttes érdekelismerés és kezelés igen fontos és szükséges.

A terméktanácsok köztudottan országos hatáskörű szervezetek. A Tej Terméktanács létrehozásában azonban a Somogy megyeiek úttörő szerepet vállaltak, elnökük is somogyi. A 90 tagú közgyűlésben 43-an képviselik a tejtermelőket, ugyanennyien a feldolgozókat, nagy- és kiskereskedőket, 4-en a fogyasztókat. Ennek alapján mód lenne arra, hogy eredményes és jó munkát végezzenek. Lehetőségeivel kapcsolatosan azonban pesszimizmus volt tapasztalható: anyagi gondokkal küzdenek, hiányzik az alapvető infrastruktúra, az érdekeltségi rendszer nem alakult ki. Látványos, kampányszerű megalakulásuk mellett legitimációs problémával küzdenek, úgy vélik, a nekik szánt konzultációs szerep kevés.

Somogy megyében működik a *Parasztszövetség* is, sőt 1989-ben Törrökpáncsiban alakult újra az 1941-ben betiltott szövetség, de sajnos konkrét információhoz nem sikerült jutni működésükről.

Békés megyében több szempontból eltérő a helyzet a megalakult szervezeteket, működésüket illetően. Véleményünk szerint éppen a helyi feltételekhez, tradíciókhoz való alkalmazkodás, a nem uniformizált megoldásokra való törekvés helyeselhető.

A Békés megyei *Mezőgazdasági Termelők és Szövetkezők Szövetsége* részben regionálisan, részben termékpályák szerint tagolt.

Hat körzet működik: Békés–Sarkad, Orosháza, Füzesgyarmat–Vésztő, Szarvas, Mezőkovácsháza, Békéscsaba – figyelembe véve a mikrorégiók eltérő adottságait, hagyományait.

A szövetség egyik legfontosabb feladatának a munkanélküliség kezelését tekinti, ugyanis Békés megyében az agrárnépesség körében ez nagy probléma. Segítik a szövetkezeteket foglalkoztatási pályázatok készítésével, közhasznú munkalehetőségek megkeresésével, az egyéni vállalkozás szövetkezeti keretek között történő kiterjesztésének propagálásával.

A *Parasztszövetségnek* 160 tagja van, az öt fős vezetőség társadalmi munkában végzi tevékenységét, mely szaktanácsadást, termeltetésszervezést jelent és igyekeznek egyfajta információs központként működni. A Parasztszövetség igény szerint képviselőt nyújt a felvásárló szervezetekkel folytatott üzleti tárgyalásokon. A beszélgetések során az egyik tag

megjegyzése figyelemre méltó: „Nem érdekképviselőként fontos a Parasztszövetség, hanem az összjöveteleken kicsit felenged a bizonytalanság, a belső feszültség.”

Békés megyében létrejött 53 *gazdakör*, több mint 2500 taggal. A falvak életében igen nagy szerepet vállaltak, a gazdasági tevékenység mellett a közművelődést is segíteni akarják. „A gazdakör képviseli a tagok érdekeit a helyi önkormányzat, az agrárkamara, a szakhatóságok, bíróságok, más szervek előtt. Állást foglal, javaslatot tesz, könyvtárat tart fenn, szakmai és tudományos esteket szervez. Támogatja a mintagazdaságok szervezését, lehetőségeihez képest segítséget nyújt a következő gazdálkodó nemzedék képzéséhez” – fogalmazzák meg célkitűzésüket. Az általános megfogalmazásban foglaltakat a helyi speciális lehetőségek és szükségletek szerint alakítják.

A Pusztaföldvári Gazdakör pl. a mezőgazdasági kistermelőket igyekszik információval ellátni. A Szarvasi Gazdakör 13 családja közösen vett egy földterületet, melyet közösen művelnek. Gerendáson a zöldségtermelők és a -feldolgozók, konzervgyárak érdekközvetítését igyekszik vállalni a gazdakör.

A Medgyesegyházi Gazdakör nagy tételben, olcsóbban vásárolja meg az igényelt garantált származású fémzárolt vetőmagokat, a gyomirtó és egyéb vegyszereket, biztosítva a szükséges szakértelmet. Sajátos az Eleki Német Gazdakör, bár „nemzetiségi alapon” szerveződött, az a lényeg, hogy a 60 gazda az együttes cukorrépa-termesztés és géphasználat előnyeit használja ki.

A tapasztalatok szerint a gazdakörök hasznos és működő kapcsolatot jelentenek a benne résztvevők számára. Elhangzott azonban, hogy a kezdeti lendület kezd alábbhagyni, a gazdasági-pénzügyi nehézségeken a gazdakör sem tud segíteni, s ez néhány gazdának csalódást okozott. A gazdaköri szervezetekben főként idősebbek vesznek részt, pedig sok olyan fiatal van, aki most kezd ismerkedni a földműveléssel.

A gazdaköri mozgalomnak komoly múltja van, az egyik nyilatkozó szerint „jelenük és főként jövőjük nem függhet a mindenkori hatalomtól, hiszen kormányok jönnek és mennek”.

Többek véleményeként fogalmazódott meg: nem helyes, ha az érdekképviselő túlpolitizált.

Sajnálatos módon e témával kapcsolatosan is megfogalmazható az általános jövőképihiány, bizalomvesztés.

Sokszereplős mezőgazdaságunkban, valódi piacgazdaságban azonban alapfeltétel a tudatosság, szolidaritás, a közös érdekek fel- és elismerése, a közös fellépésre való készség.

„Ha tudjuk, mit szeretnénk elérni, nézzük meg, saját erőnkől mennyit tudunk ebből megvalósítani és ami egyedül nem sikerül, kettőnek már sikerülhet” – nyilatkozta ezzel összefüggően az egyik interjúalany is.

A ZALA MEGYEI AGRÁRKAMARA

Soós Károly

A gazdasági kamaráknak Magyarországon több mint 100 éves hagyományai vannak. A kereskedelmi és iparkamarákat 1850-ben hozták létre, a mezőgazdasági kamarákat viszonylag később állították fel. Alapításukról az 1920. évi XVIII. törvénycikk rendelkezett, amely mezőgazdasági érdekképviselésekről szólt.

A mezőgazdasági kamarák működésének 1949-ben kormányrendelet vett véget. A totális államhatalommal nem volt összeegyeztethető a gazdaság szereplőit tömörítő közjogi önkormányzatok léte és működése. A gazdasági kamarákról szóló 1994. évi XVI. törvény elsősorban a magyar jog történetének a gazdasági kamarákkal kapcsolatos hagyományaira támaszkodik és egy olyan korszerű kamarai rendszer kiépítését alapozta meg, amely ma és holnap bel- és külgazdasági követelményeihez is megfelelően igazodik.

Szükséges megjegyezni, hogy a kamarai törvény módosítása szerepel a parlament 1995. évi őszi programjában. A módosítás elsősorban a kamarai tagságra, illetve a feldolgozóipar, élelmiszeripar hovatartozására vonatkozik. (Emlékeztetőül: a most érvényben lévő törvény értelmében a gazdálkodó szervezetek az egyéni vállalkozókig bezárva kötelesek kamarai tagok lenni, de azok a mezőgazdasági kistermelők, akik 1 millió Ft árbevételig adómentességet élveznek, azok nem kötelesek kamarai tagok lenni. A törvényt módosítás után viszont a kistermelők is kötelezve lesznek a kamarai tagságra és a tagdíjat a bevételük után sávosan állapítják meg.)

Napjainkban az agrárkamara arra hivatott, hogy önkormányzaton alapuló köztestületként működve segítse elő a gazdasági élet fejlődését és szerveződését, az üzleti forgalom biztonságát és a piaci magatartás tisztességét a gazdasági tevékenységet folytatók általános, együttes érdekeinek érvényesülését. Feladata továbbá, hogy ellássa a gazdaság működésével összefüggően azokat a közigazgatási feladatokat is, amelyeket a jogszabály feladatkörébe utal.

Az agrárkamara alulról szerveződő köztestületek. Régióként és megyéenként szerveződnek abból a megfontolásból, hogy a gazdasági kamarák az adott földrajzi terület gazdaságát fogják át. A kamara a törvény értelmében köztestület és a Polgári Törvénykönyv 65. §-a értelmében tehát államtól függetlenül közfeladatokat lát el.

A gazdasági kamarák létrejöttével nem változott meg a gazdasági érdekképviseleti jogok szabályozásainak rendszere. Az agrárkamarák nem a mezőgazdasági érdekképviseletek helyett és rovására jöttek létre. Ellenkezőleg. A kamarai törvény szabályozza a kamarák és egyes gazdasági érdekképviseleti szervezetek érdekvénesítő tevékenysége közötti viszonyt is. A kamarák nem válhatnak ágazati, szakmai, munkáltatói, munkavállalói érdekek képviselőivé. Ilyen érdekek érvényesítésére kizárólag az önkéntesen létrehozott magánjogi alapon működő érdekképviseleti szervezetek hivatottak. A gazdasági kamarák a gazdaság átfogó, együttes érdekeinek képviseletére alkalmasak.

A kamarai törvény meghatározza az állami, helyi önkormányzati szervek kötelességeit a gazdasági érdekképviseleti szervezetekkel való kapcsolattartásban. Véleménykérő és véleményt alkotó számára megadja a garanciális eljárás szabályait és kiszámíthatóvá teszi a gazdasági tárgyú koncepciók, jogszabályok előkészítésében való együttműködést. A kamarai törvény nem jogokat, esetleg többletjogokat ad a gazdasági érdekképviseleti szervezetek számára, hanem e jogok tényleges gyakorolhatóságát mozdítja elő a joggyakorlás szabályainak és a kormányzati, önkormányzati oldal kötelességeinek megállapításával.

A Zala Megyei Agrárkamara 1994. november 25-én alakult meg a megyeszékhelyen. A megyei agrárkamara közgyűlését egy közel féléves előkészítő és szervező munka előzte meg. Egy 12 fős szervező bizottság végezte ezt a munkát, amely döntően a megyében működő mezőgazdasági érdekképviseletek képviselőiből állt. A bizottság végezte el a rendelkezésre álló forrásokból a tagi regisztrációt és a tagok osztályba sorolását. Ebben nyújtott jelentős segítséget a megyében működő 30 falugazdász. Sajnos, meg kell állapítani, hogy az előkészítő munkában sok önkormányzat tájékoztatlan és közömbös magatartást tanúsított. Ennek eredménye volt a kis létszámú megjelenés is a helyi mezőgazdasági bizottságok tisztségviselőinek megválasztása során.

A szervezőbizottság elhatározása alapján a megyében 54 mezőgazdasági bizottság kialakítását határozták el. A 10 fő alatti településenkénti regisztrált tagokat összevonták a szomszédos településekkel. Elhatározás kérdése volt az is, hogy a megyei kamarai közgyűlésre 50-50%-ban küldenek küldöttet az osztályok, illetve a mezőgazdasági bizottságok. Területi, tehát megyei elhatározás volt az is, hogy Zala megyében 10 kamarai osztályt kell létrehozni. Az elmondottak alapján tehát a Zala Megyei Agrárkamara szervezeti felépítése, a területi elv érvényesülése és a szakmai szempontoknak megfelelően alakult ki. A megyei agrárkamarák, s közte a Zala Megyei Agrárkamara is fontosabb feladatait a következő 4 területre lehet meghatározni.

1. A mezőgazdaság általános érdekeinek szektorsemleges képviselése. Javaslatokkal, véleményekkel a jogalkotói és törvényhozói munka segítése. Elemzések készítése a gazdasági folyamatokról és a tagság tájékoztatása.
2. A mezőgazdaság általános fejlesztése és együttműködés a gazdasági élet háttértevékenységének (infrastruktúra-) fejlesztésében. Kapcsolattartás, információgyűjtés, szakmai vásárok és kiállítások szervezése.
3. Az üzleti forgalom segítése. Nyilvántartás a tagok tevékenységéről. A tisztességes piaci magatartás érvényesülésének elősegítése. Hatósági eljárás kezdeményezése a piacszegők és a piaci szélhámosok ellen.
4. Közigazgatási feladatok teljesítése és az államigazgatással összefüggő ügyek ellátása.

Ma mindenki nagy várakozással tekint a kamarák működésére. Sokat várnak a kamaráktól. Úgy gondolom, hogy elsősorban a gazdaságszervező és piacszervező munka területén lesz sok tennivalója. Ma a piacépítés és a piacszervezés azonos fontosságú a tulajdonváltással és akadályozó tényezője lehet a gazdasági fejlődésnek. A piaci szereplőknek sok az ismerethiánya és nincs kialakult kapcsolatrendszere. Piaci anarchia van. A privatizáció során és a kárpótlási folyamatokból következően ellenérdekelt felek jöttek létre a vagyonsztások alkalmával. A tőke az „erősebb” elvének szabályai szerint működik. A termelők teret vesztek a piacon, másrészt a termelők kiszorultak a felülről lefelé szerveződő integrációból.

Különösen sokat várnak a magángazdaságok, és az újra induló családi parasztgazdaságok. Nagyon kevés vagy szegényes információkkal rendelkeznek, nincsenek kialakult és bejáratott kapcsolataik és hiányzik számukra a kedvező hitelezési és támogatási rendszer.

Jelen helyzetben úgy tűnik, hogy a kamarák tényleges és konkrét működési mechanizmusának indulásában egyes szervezetekkel, pl. FM-hivatalok, terméktanácsok hatalmi harcot folytatnak. Minthogy várható a kamarai törvény módosítása a parlamentben, az érdekek és szervezetek közötti küzdelem eldöntéséhez politikai döntés meghozatalára lesz szükség.

A magyar agrárkamarák információs és tanácsadási rendszere csak a születés stádiumában van. E körül még sok az eldöntetlen kérdés. Ki működtesse az információs rendszert és ki adjon tanácsot? A falugazdászokból lett gazdajegyzők? Kötelező tanácsadás, és hány gazdának egyszerre? Kinek a pénzéből? A gazda pedig a kamarai tagsági díj befizetése ellenében vár valamit az agrárkamarától. Tanácsot, útmutatást, segítséget szeretne kapni. S ebben a várakozásában és hitében az érdekképviselete támogatni fogja a magyar parasztságot.

A TERÜLETI AGRÁRKAMARÁK FELADATAI ÉS EZEK VÁRHATÓ HATÁSA A MEZŐGAZDASÁG ÉS A VIDÉK FEJLŐDÉSÉRE

Kovács Lajos

A gazdaság fejlődésének és szerveződésének előmozdításában a fejlett piacgazdaságú országokban hagyományosan is nagy szerepe van a gazdasági kamaráknak. Ugyanez érvényes a mezőgazdasági szférára is, ahol az agrárkamarák töltenek be hasonló szerepet. Az agrárkamarák várható hatását a mezőgazdaságra, a falusi önkormányzatok fejlődésére három pontban foglalom össze:

- Az agrárkamarák megalakulása és szervezeti felépítése.
- A területi agrárkamarák feladatai.
- A szervezeti felépítés hatása és a feladatok végrehajtásának következményei a vidék, a falvak fejlődésére.

Az agrárkamarák megalakulása és szervezeti felépítése

Az 1994. évi XVI. törvény rendelkezett a területi és az országos kamarák létrehozásáról. A törvény értelmében 1994. május 15-én Ideiglenes Szervező Bizottságot kellett minden megyében létrehozni, a megyei főjegyző szervezésében. A szervező bizottságot minden megyében az ott működő, valamint országosan is létrehozott érdekvédelmi szervezetek választották meg.

Az Ideiglenes Szervező Bizottság kötelezettségei közé tartozott, hogy 1994. október 31-ig hozzák létre a területi gazdasági kamarákat, így a megyei Agrárkamarákat is. A megyei agrárkamarákat az Ideiglenes Szervező Bizottságok által szervezett mezőgazdasági bizottságok és szakmai osztályok által választott küldöttek hozták létre. A küldötteket általában a mezőgazdasági bizottságok és osztályok 40–60%-ban választották meg.

Ezek a küldöttek (pl. Csongrád megyében 135 fő) hozták létre a megadott határidőig (pl. Csongrád megyében október 29-én) az agrárkamarát, hagyták jóvá alapszabályát, választották meg a agrárkamara elnökét, alelnökeit, elnökségét, pénzügyi és ellenőrző bizottságát és etikai bizottságát,

valamint választottak 20 küldöttet, hogy ezek a többi megye küldötteivel együttesen létrehozzák 1994. december 20-án a *Magyar Agrárkamarát*.

Az agrárkamarák létrehozása és ennek szabályai mutatják azt, hogy ez a köztestület, amely önkormányzati módon működik, *alsóbb kezdeményezés következtében jött létre*, mert az egyes önkormányzatoknál létrehozott mezőgazdasági bizottság tagjai, valamint a 11 szakmai osztályba sorolt regisztrált kamarai tagok által megválasztott küldöttek szavazatai alapján jöttek létre mind a területi, mind a Magyar Agrárkamara.

A területi agrárkamarák feladatai

A megyei agrárkamarák feladatait három csoportra oszthatjuk:

1. az 1994. évi XVI. tv.-ben előírtakra;
2. a falugazdászati rendszer átalakításakor a gazdajegyzői rendszerbe hozott feladatokra;
3. a földművelésügyi miniszter és a Magyar Agrárkamara vezetése által közös megállapodás szerinti hatósági, közigazgatási és egyéb feladatokra.

Az 1994. évi XVI. tv.-ben előírt feladatok:

A törvény egyik legfontosabb alapeleme, hogy a gazdasági kamarák a gazdasággal összefüggő érdemi feladatokat látnak el.

A gazdasági kamara rendeltetése: a gazdaság közös ügyeinek intézése, a gazdaság fejlődésének és szerveződésének előmozdítása, a gazdasági tevékenységet folytató általános együttes érdekeinek érvényre juttatása, az üzleti forgalom biztosításának és az üzleti forgalom tisztességének megteremtése és megőrzése. A gazdasági kamarák elősegíthetik a forgalmi viszonyok és az üzleti etika stabilizálódását. A gazdaság szereplőinek információval való ellátását, a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatrendszer fejlődését, a gazdaság infrastruktúrájának javítását.

A törvény négy csoportba sorolja a kamarák feladatait:

- a gazdaság fejlesztésével kapcsolatos,
- az üzleti forgalom biztonságának megteremtésével összefüggő,
- a gazdaság általános érvényeinek érdekeit szolgáló, valamint
- a gazdasági tevékenységet érintő, közigazgatásban jelentkező feladatok.

A falugazdászti rendszerből áthozott feladatok:

- az állattenyésztéshez és növénytermesztéshez fűződő szakmai támogatás,
- a gazdálkodók és szaktanácsadók közötti kapcsolatok létrejöttének elősegítése,
- a piaci információ megszervezése,
- a termelés szervezése,
- az értékesítés szervezése,
- a szakmunkásképzőkkel és szakközépiskolákkal való kapcsolattartás,
- a felsőfokú oktatási, valamint kutatóintézetekkel való kapcsolattartás (információ, gyakorlat),
- felnőtt képzés szervezése (ezüst-, aranykalászos gazdátanfolyamok),
- tájékoztatás a törvényekről, rendeletekről,
- termelési tevékenységről falu szintű kimutatások készítése,
- információ a termelők termelési szándékáról, a várható termelésről,
- kapcsolattartás a falusi bankhálózattal, aktuális hitelinformációk,
- helyi fejlesztési elképzelések véleményezése,
- szakmai tájékoztatás a környezetvédelemről, különös figyelemmel a kémiai szerek használatára és a hulladékkezelésre,
- kapcsolattartás a környezetvédelmi szervezetekkel,
- egyéb, a megbízó által meghatározott feladatok.

A földművelésügyi miniszter és a Magyar Agrárkamara vezetése által közös megállapodás szerinti, hatósági-közigazgatási-egyéb feladatok:

A Magyar Agrárkamara e megállapodás alapján vállalja, hogy a 2003/1994. (I. 17.) Kormányrendelet alapján megszervezett falugazdász hálózatot 1995. július 1. napjától kezdődően olyan szinten működteti (gazdajegyzői rendszer megszervezése következtében), hogy a kamarai tagságtól függetlenül mindazok, akik eddig is igénybe vették a falugazdász hálózat szolgáltatásait, azok azt jövőben is igénybe vehessék.

A szolgáltatásokkal érintett települések száma (1995. június 30-i állapotnak megfelelő) nem csökkenhet. A továbbiakban a 187/1994. (XII. 30.) Kormányrendelet módosításával a következőket adja át a földművelésügyi miniszter a Magyar Agrárkamarának, illetve a területi agrárkamaráknak:

- elemi csapással kapcsolatos számítások igazolása,
- államigaranca-vállalásra jogosultság igazolása,
- tagi kölcsönnel kapcsolatos összesítés,

- vetés megtörténtének igazolása,
- támogatási előlegre való jogosultság igazolása,
- a gázolajfelhasználás utáni fogyasztásiadó-visszatérítés feltételeinek igazolásával kapcsolatosan a területi szerveinek átadja a fogyasztásiadó-visszatérítési igényt megalapozó igazolást, és ellenőrzi a fogyasztásiadó-visszatérítési igény jogosultságát.

A továbbiakban a Földművelésügyi Minisztérium a Magyar Agrárkamara egyetértésével olyan törvénymódosítást dolgoz ki, melynek alapján az elemi csapást, valamint a hozamkiesést a megyei agrárkamara igazolja.

A Magyar Agrárkamara vállalja az egyes földművelésügyi alapokról szóló végrehajtási rendeletekben foglalt kamarai feladatok zavartalan ellátását.

Felvetődik a kérdés, miben látjuk a továbbiakban azokat a közérdekű intézkedéseket, amelyek hozzájárulhatnak és járulnak a vidék mezőgazdasági fejlődéséhez a faluban élő állampolgárok életkörülményeinek javításához?

A mezőgazdaság egyik kritikus jellemzője a tőkeszegénység. Ennek felszámolása a hitelszférába való szerephez jutással oldható meg.

A jelenlegi kamatlábak agrártermelésben kigazdálkodhatatlanok. Nem jelent érdemi megoldást a 30–35%-os kamatok mellett a 10%-pontos kamattámogatás sem, ezért az ágazatnak külön érdeke, hogy a pénzücről az államháztartás olyan léptekkel vonuljon ki, amely a túlzott keresleti pozíció helyett legalább enyhe kínálati állapotra vált át, és ezáltal lehetővé teszi a külső forrásokhoz való hozzájutást és a kamatlábak jelentős csökkenését.

Az exporttámogatás mértékének meghatározása és a piacvédelem biztosítása eldönti a magyar mezőgazdaság termelési struktúráját. Ezek az eszközök ma nincsenek az FM hatáskörében, annak ellenére, hogy szakmai szempontból ez a tárca lehetne a legfelkészültebb az ágazat körében.

A gazdasági és piacintézkedésekkel azonos szinten kell kezelni a tulajdoni ügyek rendezését. Ennek alapelve az, hogy a változás a magántulajdon talaján kell, hogy folytatódjon, nem kizárva a magántulajdonosokból álló gazdasági szervezetek (pl. különféle szövetkezetek) tulajdonhoz való jutását sem.

Fontosnak tartjuk a mintegy 600 ezer kívülálló szövetkezeti tulajdonos tulajdonának a rendezését, a meglévő feldolgozó kapacitások magánosítása során a termelők tulajdonrészét. Erre jó esély már csak a zöldség-gyü-

mölcs feldolgozás terén van. Az agrárkamarák szintén foglalkoznak kedvezőtlen termőhelyi adottság átalakításával.

A fentiekben felsorolt feladatok végrehajtásával óriási hatást tudunk gyakorolni a mezőgazdaság fejlesztése mellett, a falvak gazdasági-kulturális fejlődésére, társadalmi életére is.

A mezőgazdasági bizottságok, melyek minden olyan faluban – önkormányzatok területén – működni fognak, ahol legalább 10 mezőgazdasági vállalkozó van, a település gazdajegyzőjének segítségével hatást gyakorolnak a mezőgazdaságra az új technológiák, a termelés szervezése, a piacra jutás elősegítése által. A mezőgazdasági bizottságokon keresztül hozzájutnak a kamarai – de a nem kamarai tagok is – az állami és egyéb támogatásokhoz, hitellehetőségekhez. Ezáltal fejleszteni tudják gazdaságukat, emelni tudják termékeik minőségét, a piacra jutást, és növekedni fog a falu gazdasági ereje.

A mezőgazdasági bizottságok mellett és ezekkel együtt a megyékben kihelyezett kamarai irodák működnek, ezek dolgozói, az oktatás szervezésében is részt vesznek. (Pl. Csongrád megyében 13 ilyen iroda alakult és kezdte meg működését, melyekhez 2–3 gazdajegyzői körzet, és ugyanennyi gazdajegyző és adminisztratív dolgozó tartozik.) Munkájukkal elősegítik a régi ezüst- és aranykalászos tanfolyamoknak megfelelő szakképzést, melyek a szakmunkás bizonyítványok megszerzését is megoldják, mert tudni kell, hogy egy idő után a jövőben mezőgazdasági vállalkozó az lehet, aki a kamarai tagságon kívül mezőgazdasági szakvizsgával is rendelkezik.

A mezőgazdasági bizottságok a gazdajegyzők segítségével a körzetükben, a megyében részt vesznek kiállítások, konferenciák szervezésében, a gyakorlati képzést szolgáló bel- és külföldi tapasztalatcserék létrehozásával, emelve ezekkel a körzet, a megye szakmai felkészültségét, a minőségi termelés biztosítását.

A mezőgazdasági bizottságok vezetői, a kamara kihelyezett megyei irodái a gazdajegyzők vezetésével keresik és megoldják az együttműködést az érdekvédelmi szervezetekkel és egyéb kulturális szervezetekkel, elősegítve ezzel a falvak kulturális fejlődését. (Énekkarok, színjátszó egyesületek, tánccsoportok működtetése, kulturális rendezvények létrehozása.) Az agrárkamarák a falusi fiatalok szakmai fejlődésének biztosítása mellett a sportolási lehetőségek létrehozásában-támogatásában is szerepet kívánnak vállalni az illetékes önkormányzatok sportbizottságaival szoros együttműködésben. Emlékezve az 50–100 évvel ezelőtt élő és dolgozó falusi tanítókra, akik nem csak a gyerekeket tanították, hanem a felnőtt la-

kosság képzésén kívül azok minden problémájának megoldásában is segítséget nyújtottak, az agrárkamara ezt a szerepet szeretné és fogja vállalni a gazdajegyzőin és a mezőgazdasági bizottságok és vezetőin keresztül.

Az elmondottak bizonyítják azt, hogy az alulról építkező megyei agrárkamarák – az önkormányzatok megfelelő hozzáállásával – nagymértékben hatást tudnak gyakorolni a falvak gazdasági helyzetének javítására, kulturális felemelkedésére, a falusi fiatalok sportolási lehetőségének biztosítására.

AZ ÁTALAKULÁS HATÁSA GYŐR-MOSON-SOPRON MEGYE AGRÁRTERMELÉSÉRE

Salamon Lajos–Kovács Tamás–Tanyi Zoltán

A magyar mezőgazdaságban és az agrárpolitikában bekövetkezett jelentős változások, alapjaiban változtatták meg a termelés helyzetét. A kárpótlási, szövetkezeti és az átmeneti törvény hatására új tulajdonviszonyok, termelési formák és termelési struktúrák alakultak ki. A változások különböző módon hatottak az egyes régiók gazdálkodására. Vizsgálataink az ezen változásokat elősegítő tényezők hatásmechanizmusára terjedtek ki (vagyonnevesítés, tulajdonváltás, szervezeti átalakulás, erőforrások változása és a gazdasági eredmények alakulása).

Korábban a magyar mezőgazdaságban legnagyobb részarányt képviselő szövetkezetek *vagyonnevesítését* az úgynevezett átalakulási törvény (1992. évi II. tv.) szabályozta. A törvényben foglaltak meghatározták, hogy a szövetkezetek által használt földtulajdont és a tárgyi vagyont, új tulajdonosokra (szövetkezeti tagokra, alkalmazottakra, volt tagokra és örökösöikre) kellett nevesíteni.

A törvényben foglalt előírásokhoz igazodóan, a közgyűlési határozatok alapján valósult meg a szövetkezeti üzletrészek felosztása, amit az *1. táblázat* mutat. Mivel a bevitt vagyon szerepe kevésbé érvényesült az üzletrészek meghatározásánál, nyilvánvaló, hogy *az aktív tagok és a nagyobb jövedelműek érdeke érvényesült*. Ezen kívül a tv. 9. §-a alapján a szövetkezetekben a tagoknak még részjegyeket is juttattak.

A vagyonnevesítésre jogosultak csoportjait, valamint az általuk megszerzett vagyonérték nagyságát a *2. táblázat* szemlélteti. Az adatok alapján belátható, hogy a vagyonfelosztás nem ad lehetőséget arra, hogy önálló vállalkozásba kezdjen a tulajdonos. Ráadásul a tagok közel felének az üzletrész nagysága 100 000 Ft-nál kevesebb, és 500 000 Ft feletti értékkel még a tagok 10% -a sem rendelkezik.

Az átmeneti törvény végrehajtása során az alapvető kérdés a *szövetkezeti tulajdon*, illetve ezen belül a *földtulajdon* rendezése volt. A *tulajdonváltásra* azonban a kárpótlási törvény is hatást gyakorolt, hiszen ki kellett

jelölni a kárpótlási célú területeket (a szövetkezeti tulajdonú földterületből). Ennek során a földtulajdonnal nem rendelkező tagok 30 AK, az alkalmazottak 20 AK értékű földet kaptak.

1. táblázat

A szövetkezeti üzletrész megoszlása

Megnevezés	Győr-Moson-Sopron megyei megoszlás,%	Országos megoszlás, %
Szövetkezetbe vitt vagyon	13,5	10,4
Tagsági viszonyban töltött idő	14,8	19,8
Ledolgozott évek	50,0	37,6
Munkateljesítmény	18,2	26,9
Egyéb szempontok	3,5	5,3

Forrás: KSH Győr-Moson-Sopron Megyei Igazgatósága kiadványa, 1993.

2. táblázat

A vagyonnevesítés a jogosultak csoportjai szerint

Megnevezés	Győr-Moson-Sopron megye	Ország
	Egy főre jutó érték, E Ft	
Aktív tagok	318	348
Nyugdíjas tagok	267	273
Alkalmazottak	90	113
Volt tagok és örököseik	78	101
<i>Átlag</i>	<i>184</i>	<i>216</i>
Szövetkezeti részjegy	22	21

Forrás: KSH Győr-Moson-Sopron Megyei Igazgatósága kiadványa, 1994.

A KSH megyei igazgatóságának reprezentatív felmérése alapján a földterület tulajdonformák szerinti alakulásába a 3. táblázat ad betekintést. A megye sajtáságos közgazdasági helyzetéből (a nyugati határ közelsége, az M1 autópálya, a viszonylag fejlettebb infrastruktúra) fakadóan a kárpótlásra kijelölt terület a megyében duplája volt az országos átlagnak. Ez a kijelölt magas részarány, a nagyüzemi állattartó telepek takarmányellátását veszélyezteti, mert nem áll rendelkezésre elegendő takarmánytermő terület, vagy a telepektől távolabbi területek hasznosításának kényszere tetemesen megnöveli a működési költségeket. Másik sajnálatos tendencia,

hogy főleg az idősebbek a kárpótlási jegyeket életjáradékra, illetve egyéb megvásárolható ingatlanra, ingóságokra váltották át. Az 1995. július 16-ával bezárólag megtartott árverések alapján a tulajdonhoz jutottak átlagos földterülete 3,2 ha. A licitáláson kialakult legkisebb ár 500 Ft/AK, a legnagyobb 2 000 000 Ft/AK volt. Egy tulajdonosra országos átlagban 67,4 AK jut míg a Győr-Moson-Sopron. megyei átlag 71,3 AK érték volt.

3. táblázat

A reprezentáns gazdaságok földterülete tulajdonformák szerint (1992)

Megnevezés	Földterület,%
<i>Szövetkezetek kezelésében lévő terület</i>	
Tagi és más személyi tulajdon	40,5
Állami tulajdon	3,4
Szövetkezeti közös tulajdon	56,1
Összesen	100,0
<i>Szövetkezeti tulajdonból</i>	
Tagok és alkalmazottak részére biztosított	20,2
Kárpótlásra kijelölt	68,3
Le nem kötött	11,5
Összesen	100,0

Forrás: KSH Győr-Moson-Sopron Megyei Igazgatóság kiadványa, 1994.

A földtulajdon rendezetlensége és a kárpótlási törvény végrehajtásának elhúzódása az egész gazdaság működését nehezíti, hátráltatja. Ezen körülmények alapján a szövetkezeti tagoknak dönteniük kellett, hogy az új típusú szövetkezetbe lépnek be, vagy egyéni vállalkozóként, illetve gazdasági társaságba szerveződve folytatják tevékenységüket.

Győr-Moson-Sopron. megyében az átalakulás folyamatában 7 szövetkezet vált szét kisebb egységekre, aminek eredményeként 82 szövetkezet helyett jelenleg 98 ismeretes. Sajnos ezek közül 15 szövetkezet felszámolás alatt van. Az átalakuló szövetkezetekben két ellentétes érdeket tükröző tulajdon alakult ki, hiszen a nyugdíjasok és a külső tulajdonosok a vagyon utáni osztalék fizetésében, míg az aktív tagok a munkadíjban érdekeltek. Az új típusú szövetkezetekben 39,5% az aktív korú tagok aránya, míg az alkalmazottaké és nyugdíjasoké 60,5%-ra tehető.

Más részről a szövetkezeti tőke 91,5%-a az aktív korúak, 8,5%-a idegen kézben van (ebből 63,6% rövid lejáratú hitel).

Az *agrárvezetők* szerepe, mindamellett, hogy egy átalakulási folyamat itt is végbement, lényegében nem változott. Bár volt aki visszavonult, magánvállalkozó lett, az átalakulás bebizonyította, hogy az egymásra utaltság, a bizalom sokkal erősebb a termelés vonalán, mint a politikában. Végül, becslések szerint 5–6%-ot tett ki az a vezetői réteg, akiről kiderült, hogy alkalmatlanok a vezetésre.

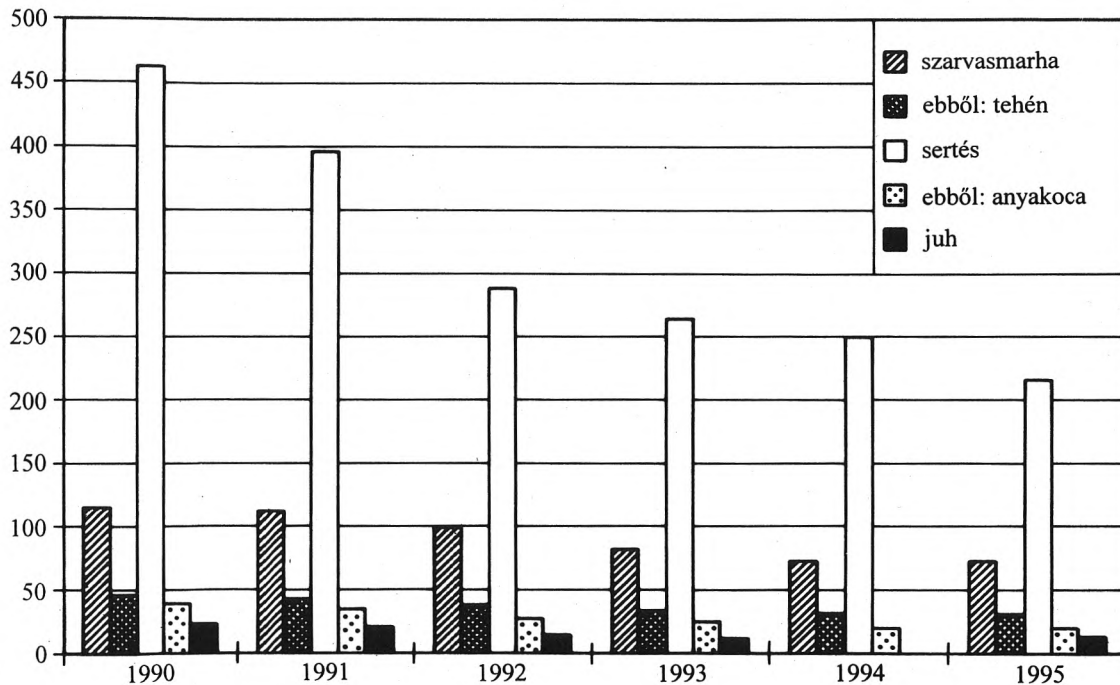
Az átalakulás folyamatának mezőgazdaságra gyakorolt hatása legszembeötlőbbben az *erőforrások változásának*, és a gazdasági eredmények alakulásának nyomon követésével szemléltethető. Ezért célszerű a termelésben kialakult tendenciák irányára figyelni. Az elmúlt időszakban kialakult trendek, a termelő alapok, az előállított termék és a fajlagos mutatók terén is csökkenő tendenciát mutatnak. A földhasználatban bekövetkezett változásokból kitűnik, hogy már 1993-ban is a megye összes területének 21,3%-át hasznosítják az egyéb gazdálkodók. Ezzel szemben a szövetkezetek kezelésében lévő földek aránya jelentősen csökken.

A *vetésszerkezet* összetétele szintén módosult az 1990 és 1993 közötti időszakban. A kalászos gabonákon belül a búzatermelés csökkent, amit az árpa vetésterület-növekedése ellensúlyozott. A kukorica vetésterületének közel 10 000 hektáros növekedésével szemben, a silókukorica vetésterülete csaknem hasonló nagyságrenddel csökkent. Elsősorban a takarmánynövények termesztésének csökkenése okozza az egyéb növények kategóriájában látható visszaesést. A kárpótlási törvény elhúzódoó végrehajtása pedig a bevetetlen terület nagyságának 3,5-szeres növekedését vonta maga után.

Az *állatállomány* alakulását az 1. ábrán mutatjuk be. 1990 és 1993 között a szarvasmarha-állomány 29%-kal, ezen belül a tehénlétszám 27,4%-kal esett vissza, a sertésállomány 42,9%-kal, a kocalétszám 37,7%-kal, a juhállomány 50,4%-kal valamint a tyúkállomány 48,8%-kal csökkent. Sajnos az 1994-es és 1995-ös év tájékoztató adatai sem biztatóak, bár úgy tűnik a folyamat intenzitása némiképp csökken.

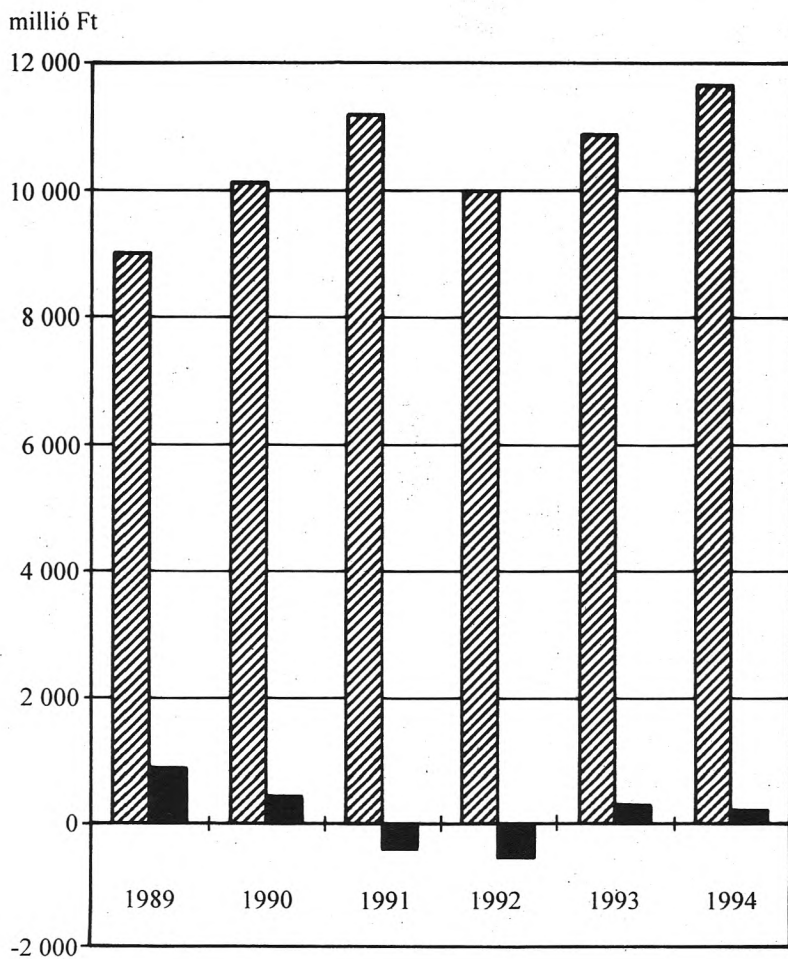
A termelő alapoknak ez a drasztikus leépülése a további termelést és ellátást veszélyezteti. Ezért természetesen hasonló tendencia figyelhető meg az *állati termékek előállításánál* is. A marhahústermelés átmeneti növekedése a tehénállomány felszámolásának a következménye, de a többi állatfaj esetében a létszámcsökkenés a vágóállat és állati termék előállításában is érezteti hatását.

Az állatállomány alakulása Győr-Moson-Sopron megyében

állatállomány
ezer db

Végső lépcsőként ezek a változások a gazdaságok *pénzügyi eredményeiben* is megmutatkoztak (2. ábra). A kialakult veszteségeket az átalakulással kapcsolatos folyamatok elhúzódása, a támogatások radikális csökkenése és a kedvezőtlen időjárás együttesen befolyásolta. Ennek következménye a gazdaságok vagyonfelélése, termelők jövedelemcsökkenése, a munkanélküliség növekedése. Bár 1993. és 1994. évben nyereséges volt a gazdálkodás, ennek mértéke messze elmarad attól, ami lehetővé teszi a termelő alapok újbóli fejlesztését, és ezek a tényezők olyan hangulatot teremtenek, amelyek fokozzák a termelők közömbösségét, érdektelenségét.

2. ábra

Az árbevétel és az eredmény alakulása

 árbevétel, M Ft

 eredmény, M Ft

EGYÉNI GAZDÁLKODÁS BARANYA MEZŐGAZDASÁGÁBAN

Zsibrik Istvánné

Az ország természetföldrajzi adottságai, az erre alapozódó hagyományok folytán évszázadok óta az itt élő emberek jelentős – talán kimondható, hogy nagyobbik – részének nagy az affinitása a földdel és az állatokkal való bánás, a velük történő gazdálkodás – röviden a mezőgazdasági termelés – iránt. Baranya megye adottságai e téren az országos átlagnál valamivel jobbak, különösen ami az éghajlati viszonyokat (csapadékeloszlás és -mennyiség, napfényes órák száma stb.) illeti. A földterület termőképessége (ami rendkívül sok tényező együttese) már heterogénebb; vannak e szempontból kimondottan kiváló adottságú térségek és vannak gyenge adottságúak.

A vizsgálatunk tárgyát képező gazdaságszerkezeti viszonyok – melyeknek adatbázisát két összeírás, az 1991 márciusi és az 1994 szeptemberi képezi – közvetlen előzményeit a második világháború befejeződése utáni földosztás, majd az azt követő „tsz-esítés” jelentette. Az azonban, hogy ma milyen irányban halad a birtokviszonyok alakulása, ennél korábbi előzményekből is táplálkozik. Érdemes tehát egy pillantást vetnünk a háború előtti földbirtokszerkezetre az 1935. február 28-i eszmei időpontra vonatkozó összeírás szerint. Az akkori *Baranya megye 309 településén 79 092 volt a földbirtokok száma, területük megközelítette a 400 000 hektárt, az átlagos birtokméret 5 hektáros volt.*

A földbirtokok megoszlottak ún. szabadforgalmú és ún. korlátolt forgalmú földbirtokokra. Ez utóbbiak voltak a kincstári, a községi, a közbirtokossági, a hitbizományi, a különböző felekezetek tulajdonát képező stb. birtokok, tehát lényegében a szabadforgalmúak feleltek meg a magántulajdonú birtok fogalmának. A 79 092 földbirtokból 76 963 volt szabadforgalmú (97%), amelyhez 268 735 ha (az összes terület 67%-a) tartozott, így a *szabadforgalmú földbirtokok átlagos mérete 3,5 hektár volt.*

Hatvan év ugyan közel két emberöltő, tehát az akkori birtokkal rendelkezők jelentős többsége már nem él, és nem élt az 1990-ben bekövetkezett rendszerváltáskor sem, amikor megnyílt az út különböző jogosultságok révén a birtokszerzésre. Azonban élnek a leszármazottak, s bennük az em-

lített erős affinitás a gazdálkodás iránt. Ez igen erős motiváló tényező abban a folyamatban, melynek során a mezőgazdaság gazdaságszerkezete átalakul. Ennek az átalakulásnak 1991-ben a kezdetén jártunk, és 1994 szeptemberében is még csupán körvonalazódtak a gazdálkodás új keretei, ezen belül az elemzésünk tulajdonképpeni tárgyát képező egyéni gazdálkodás jellemzői.

Az egyéni gazdálkodás mai „újbólí” formálódásának a II. világháború befejezésétől az 1990-ben bekövetkezett rendszerváltásig is van előtörténete. Anélkül, hogy részletesebben taglalnánk a háború befejeződése utáni eseményeket (földosztás, majd külaküldözés, közös gazdaságba kényszerítés, az 1956-os események, az ezt követő téeszesítés), leszögezhetjük, hogy a hatvanas évek végéig a termelőszövetkezeti közös gazdaságok és az állami gazdaságok használatában volt szinte a teljes földterület, ez alól igen kevés egyéni gazda földje és a háztartásokhoz tartozó konyhakertek képeztek kivételt. A termelőszövetkezetekben dolgozóknak járó háztáji és az állami gazdasági alkalmazottaknak járó illetményföld, ha kívánták, kimérésre került, amit meg lehetett művelni, azonban ehhez nem voltak meg az eszközök. Így a gyakorlat sok esetben e területek „megváltása” volt, azaz az „eszmei” háztáji és illetményföld termése pénzben vagy terményben, esetleg vegyesen került kifizetésre, magát a területet pedig a nagyüzem használta.

A hetvenes években a piacgazdaság szélesedésével egyre több falusi háztartásban kezdtek bővíteni állattartási tevékenységüket, amihez a háztáji és illetményföldet takarmánytermesztés céljából kimérették. Egyre inkább megtúrt, majd az évek előrehaladtával valamelyest támogatott ágazattá vált az ún. háztáji és kiegészítő gazdaság, melyet a nagyüzemek integráltak, törekedve az ideális egyensúlyra a kisüzemi kereteket kívánó és a nagyüzemi technológiát igénylő ágazatok között.

Végül a nyolcvanas évekről elmondhatjuk, hogy ekkorra az egyéni gazdálkodás az említett integrációs formában kimondottan kívánatos ágazattá vált: a nagyüzemeknél külön „háztáji agrónómus” kezelte ezt a területet, az itt megtermelt áru a nagyüzemi csatornán át került értékesítésre. S mellettük, ha lassan is, de erősödött az önálló egyéni gazdálkodás, első sorban a vágóállat-termelés és értékesítés vonatkozásában.

Az 1990-ben megváltozott politikai rendszer a gazdaság egészén belül a mezőgazdaságban is a tulajdonviszonyok gyökeres átalakulását indította el. A változás homlokterébe a föld birtokviszonyai kerültek. Megindult egy hosszú folyamat, melynek során a közel 40 évig túlnyomórészt állami

és szövetkezeti tulajdonban (használatban) lévő földterület mintegy 80–85%-ban magántulajdonba kerül.

Törvényi keretek szabták meg, hogy ki milyen jogosultság folytán és milyen módon juthat földterülethez. Kialakult a kárpótolt, a részarány-, a tagi és alkalmazotti földtulajdonosok köre.

E helyütt előre kell bocsátanom, hogy a két időszak összehasonlíthatóságához homogenizálni kellett az adatokat. Ugyanis 1991 márciusában 1500 négyzetméter termőterület, 800 négyzetméter kert, szőlő, gyümölcsös használata, illetve az állattállományról pl. 50 felnőtt baromfi, vagy pl. 25 anyanyúl megléte volt az a minimum, aminél gazdaságnak minősült egy háztartás. 1994 szeptemberében ennél alacsonyabbak voltak a limithatárok, ebből következően az összehasonlíthatóság érdekében mindkét időpontban csak az azonos méretfogalmaknak megfelelő háztartások szerepelnek anyagunkban „gazdaság” megnevezéssel.

E folyamat során a mezőgazdaságban a szervezeti keretek is gyökeres átalakulásnak indultak, de új alapokon a szövetkezeti tagság többsége ismét a szövetkezeti formát választotta. Jelentős volt a gazdasági társaságok – túlnyomórészt korlátolt felelősségű társaságok – számának növekedése, közülük számosan a korábbi nagyüzem kiegészítő tevékenységére szerveződtek. Az egyéni gazdálkodás ezen körülmények közötti nehézségeit jelzi, hogy azok száma az áttekintett időszakban nem bővült. A változás ugyanis a mezőgazdaságot rohamosan romló gazdasági helyzetben érte: elvesztek addig meghatározó külpiazi lehetőségek, gyengült a belső fogyasztás, nem álltak rendelkezésre erőforrások a fejlesztésekhez, romlott a mezőgazdasági tevékenység jövedelmezősége, nem látszott tehát különösebb perspektívája az egyéni gazdálkodásnak.

Az eddigiekben vázolt képlékeny állapotban került sor a mezőgazdasági kistermelők 1991. március 31-i helyzetét felmérő Általános Mezőgazdasági Összeírásra, majd három és fél év múlva 1994. szeptember 30-i időpontra vonatkozóan a mezőgazdasági gazdaságszerkezet összeírásra. A következőkben az egyéni gazdálkodásnak a két időpontban tapasztalt főbb jellemzőiről, az időszak alatti változásairól igyekszünk képet adni, majd az 1994-es összeírásról kissé részletesebben szövegek.

Az egyéni gazdálkodást folytató ezen gazdaságméretű háztartások (a továbbiakban: gazdaságok) száma Baranyában az 1991. évi összeíráskor 45 203, 1994-ben 43 505 volt, ami 4%-os csökkenést jelent. A gazdaságméret alatti állattartók száma ugyanakkor 3397-ről 4722-re, 14%-kal növekedett. Országosan az előzetes számítások szerint a gazdaságok csök-

kenése mintegy 14%-os, a gazdaságméret alatti állattartók számának növekedése 60%-ot meghaladó volt.

A gazdaságok számbeli csökkenésének alapvető oka abban jelölhető meg, hogy megszűnt a háztáji és illetményföld intézménye. Az 1991. évi összeírásakor Baranyában 1774 háztartásban műveltek háztáji és illetményföldet (mintegy 1000 hektáron), ezen kívül 21 302 háztartásnak volt terménnyel, vagy pénzzel megváltott háztáji és illetményföldje (ami 14 400 hektárnak felelt meg). Az átalakulás folyamatában ezt a fajta jogosultságot a 20, illetve 30 aranykorona értékű földterület magántulajdonba adása váltotta fel. Ezeket a területeket azonban javarészt ki sem mérték az új tulajdonosok, hanem bérbe adták az átalakult szövetkezeteknek, vagy kimérették és nagyobb volumenben egyéni gazdálkodást folytatóknak adták bérbe.

A gazdaság irányítói közül 1991-ben 1442-en (3,2%-uk), 1994-ben 1098-an (2,5%-uk) voltak főfoglalkozásban a magángazdaságban. A háztartásokhoz tartozók száma mindkét adatfelvételi időpontban átlagosan három főt tett ki, az első időpontban 139 ezret meghaladó, 1994-ben 135 ezer volt. A háztartás tagjai közül szinte megegyező arányban, mindkét időpontban mintegy kétharmaduk végzett valamilyen munkát a gazdaságban, országosan az arány ugyanilyennek mutatkozott. Az állandó alkalmazottak számában ugyanakkor jelentős volt a növekedés a megyében: 99-ről 422 főre. Az időszakos alkalmazottak 1991-ben gazdaságonként átlagosan nem egészen egy (0,7) munkanapot teljesítettek, míg 1994-ben már 2,3 napot.

A gazdálkodás személyi feltételeinek gazdaságtípusok szerinti áttekinthetése akár az adott időpontban, akár a két időpont összehasonlításában az előbbi átlagadatoknál többet mond. E szerint pl. a gazdaságok irányítói közül főként a *vegyes típusú* – tehát földterületük és állatállományuk alapján egyaránt gazdaságméretet elérő – *gazdaságokban álltak főfoglalkozásban a gazdaság élén*, ugyanakkor a két időpont között az ő számuk csökkent a legjelentősebben. *A földterületük alapján gazdaságméretű háztartások főfoglalkozású irányítóinak aránya ugyan alacsony volt, de az ő számuk a három és fél év során növekedett.* A gazdasághoz tartozók számában, a közülük a gazdaságban munkát végzőkében és egyéb személyi jellemzőkben már nem mutatkozott ilyen számottevő átrendeződés. Valamennyi személyi feltételre vonatkozóan valószínűsíthető, hogy az elkövetkező évek során nagyobb változásoknak leszünk tanúi.

A földterület használati jellemzőinek áttekintésekor különösen fontos annak hangsúlyozása, hogy az elemzés alapját képező adatok csak az

adott pillanatnyi helyzetet tükrözik, mert ezekben az években a föld magántulajdonná válása folyamatosan megy végbe. Az adatbevallásoknál tapasztaltuk, hogy az egyéni gazdálkodók egy része addig nem tekinti sajátjának a pl. kárpótlás útján már licitált területét, amíg arról telekkönyvi bejegyzést nem kap.

Az 1991. évi összeírásakor 44 433 gazdasághoz tartozott saját használatban levő földterület (21 053 ha). Gazdaságméretűnek minősülő termőterülete ebből 37 211 gazdaságnak volt, az ő termőterületük 17 439 hektárt tett ki, átlagosan tehát egy gazdasághoz 0,47 hektár használt termőterület tartozott.

Az 1994. évi összeírásakor 41 615 gazdaság használatában 51 934 hektár összes földterület volt. Ebből a gazdaságméretű termőterület 48 265 hektárt tett ki, amelyet 36 250 gazdaságban használtak, így az átlagos gazdaságonkénti területméret 1,33 hektár volt. E tekintetben tehát jól érzékelhető, hogy ugyan az 1991. évihez képest három és fél év múlva 961-gyel, mintegy 3,5%-kal kevesebb volt a termőterülete alapján gazdaságnak tekinthető háztartás, de közel háromszorosára nőtt a háztartásonkénti területméret. Országosan az átlagos földterületméret valamivel egy hektár alatt volt.

A folyamat jellemzőjének tekinthetjük azt a tényt, hogy míg 1991-ben a 21 053 hektár földterület 140 855 tagban volt, addig 1994-ben az 51 934 hektár 78 550 tagban.

A gazdaságok használatában lévő termőterület művelési ágankénti megoszlása 1991 és 1994 viszonylatában némi átalakuláson ment át. 1991-ben a 17 798 ha termőterület 60%-a volt a szántó, 1994-ben a 48 655 ha-ból 77%. A korábbihoz képest 1994-re csökkent a kert, a szőlő és a gyümölcsös, tehát az intenzív kultúrák aránya, nőtt viszont a gyepé és az erdőé.

Érdekes és jellemző képet kapunk, ha a két időpont gazdaságai földterületének nagyságkategóriák szerinti megoszlását vizsgáljuk.

A nagyság szerinti szerkezetváltozás három ponton érdemel kiemelés: a gazdaságméretű háztartások közül megnőtt a földterülettel egyáltalán nem rendelkező, csak állattartásra berendezkedett háztartások aránya; továbbá, hogy csökkent a minimális, legfeljebb 800 m² területi kategóriájú gazdaságok aránya; s végül, hogy az *egy hektárnál több területtel rendelkezők aránya az 1991. évi 7,5-ről 1994. szeptemberéig 16,0%-ra, azaz közel a duplájára emelkedett.* Közülük különösen figyelemre méltó a legnagyobb birtokméretű gazdaságok, a 20, illetve az 50 hektár felettiiek szám szerinti növekedése: 1994 szeptemberében az ilyen nagyságú gazda-

ságok együttes száma meghaladta a 350-et, szemben a három és fél évvel korábbi 14-gyel. Az átalakulása folyamatában feltételezhető a méretkülönbségek további eltolódása.

Részen a nagyobb területmértű gazdaságok számának növekedésével is összefügg, hogy a két időpont között *nőtt a gépellátottság*. Ismert tény, hogy a pénzforrás szűkösségéből eredően az egyéni gazdálkodók közül is csak kevesen engedhetnek meg maguknak beruházást, ezért, ha nőtt is a rendelkezésre álló gépállomány, ez messze elmarad a szükségesétől. Az áthidaló megoldást a gazdasági szervezetektől történő gépbérlés jelenti, ami persze a költségeket növeli.

A gazdaságok földterületének számbavételénél mindkét időpontban a használati viszonyok képezték a fő szempontot, felvételre került azonban külön a saját tulajdonként szereplő terület is.

Baranya földterülete mintegy 440 000 hektár, s ennek 80–85%-a magántulajdonba került, ami 350–370 000 ha körüli területet jelent, de 1994 szeptemberében ebből csak 90 000 ha volt egyéni művelésben. Itt ismét hangsúlyoznunk kell, hogy ez a terület a telekkönyvi bejegyzéssel szentesített tulajdonná válás révén folyamatosan növekszik, tehát a folyamat során az 1994-es állapot egy pillanatképnek minősíthető. A saját tulajdonú földterületből a bérbe adott és a saját művelésre megtartott hányad szinte pontosan 50-50%-os volt az 1994-es időpontban. A korábbi, 1991-es adatfelvételtől ezt a megoszlást nem ismerjük, de feltételezhető, hogy akkor a bérbe adott terület még nem tett ki jelentősebb tételt. (Országosan 1994-ben a saját tulajdonból a bérbe adott terület 41% volt.)

Végül a földterület kérdéskörének lezárásául a csak 1994 szeptemberére rendelkezésre álló, a saját tulajdon képező földterület forrásairól adunk képet. Eszerint a régebbi tulajdon, vagy adásvétel útján szerzett földterület a saját tulajdon egynegyedét tette ki, tagi részarány révén lett tulajdon a terület 28%-a, kárpótlás útján került tulajdonba a föld 26%-a, nevesítéssel pedig a maradék 21%.

Országosan – az előzetes adatok szerint – a saját tulajdonú földterület forrásai közül a régebbi tulajdon részesedett legnagyobb arányban, 32%-kal, kárpótlás és tagi részarány révén közel azonos, 28, illetve 27%, míg a nevesítéssel történt szerzés a baranyainál jóval kisebb, 13%-os arányú volt.

1994 szeptemberében azon közel 23 és félezer „vegyes” gazdasághoz, melyben mind a földterület, mind az állatállomány elérte a gazdaságméretet, és amely az összes gazdaság közel 57%-át tette ki, tartozott a földterü-

let 73%-a. A csak földterületük, vagy csak állatállományuk alapján gazdagságnak minősülők 21,6%-os megoszlásban osztoztak a többi területen.

Amikor a gazdaságméretű háztartásoknál tartott állatállomány alakulását tekintjük át, előjáróban le kell szögeznünk, hogy az 1991-től 1994 szeptemberéig terjedő időszakra országosan jellemző volt az állatállománynak szinte valamennyi fontosabb fajra kiterjedő csökkenése. A gazdálkodás különböző szerveződésesei közül mindig is az egyéni gazdálkodás reagált leggyorsabban a kedvező vagy kedvezőtlen feltételváltozásokra. Ez tükröződik a három és fél év alatti állattartás-változásban is. Eszerint 1994-ben az 1991. évinek szavasmarhából a 66%-át, sertésből a 65%-át, tyúkféléből a 93%-át, juhból a 63%-át tartották a megyében, a loállomány viszont 20%-kal meghaladta a három és fél évvel korábbit.

A változásra jellemző, hogy mind az állattartó gazdaságok (a lovat tartók kivételével), mind a főbb állatfajok (a loállomány kivételével) rendre kisebbek voltak, mint az 1991-es számbavételkor. Különösen kedvezőtlen, hogy a sertéseknél az összállomány csökkenését meghaladta az anyakocáké; továbbá összességében az a tény, hogy az állatot tartó gazdaságok állatsűrűsége is csökkent.

Az előbbieknél összességében talán kevésbé fontos, de egyes gazdaságok számára megélhetést jelentő állatfajok – melyeknek termékei fontosak a háztartások élelmezésében – tartásának különböző mértékű és irányú változása feltűnő. Ezek részben olyan állatfajok, melyek tartása régen a falusi portákon szokásban volt, viszonylag igénytelenek, könnyen szaporíthatók és a fizetőképes kereslet csökkenésével ezek a viszonylag olcsóbb termékek piacképesebbek is, az elszegényedő falusi háztartásoknak pedig biztos élelmezési cikkei.

A kép ezen állatfajok esetében igen heterogén: a jelentős állományt képviselő kacsatartásnál pl. a tartó gazdaságok átlagos állománysűrűsége 35%-kal nőtt. A pulykatartó gazdaságok és állományuk a három és fél év alatt a sokszorosára nőtt, ugyanakkor a 100 pulykatartó gazdaságra jutó állomány valamelyest csökkent. Sokszorosára nőtt a méhcsaládok száma is, de ez esetben a portánkénti számuk is sokszorosára nőtt. Kiemelést érdemel a házinyúl és az egyéb prémesállattartás változása is: előbbinél a tartó gazdaságok és a tartott állomány is jelentősen nőtt, de majdnem felére csökkent az átlagos állománysűrűség, míg az utóbbinál szinte a tartás megszűnéséről beszélhetünk, bár a még velük foglalkozó gazdaságokban megnőtt a tartott állatok száma. Végül essék szó a kecsketartásról: ennek az igénytelen, a szegény ember teheneként emlegetett, de értékes élelmezési cikket adó fajnak jelentősen megnőtt a tartása.

Az egyéni gazdálkodás napi gyakorlatában már megfigyelhetők olyan helyzetek, amikor a gazdálkodó, aki az egyéni gazdálkodás útját kívánta választani, kénytelen ezeket a reményeit feladni, mert a tőle független körülmények veszélybe sodorták egész háztartása létét. Másik végletként megfigyelhető, hogy a különböző jogosultságok folytán megszerzett földterület egészét bérbe adja a tulajdonos, maga teljesen más hivatást űz, nem is ért a gazdálkodáshoz, a földterület neki a bérleti díjat hozza. Ismét mások viszont a kialakított gazdaságukat, melyben maguk is „főhivatásban” dolgoznak, egyedül nem győzik ellátni, így bérmunkásokat alkalmaznak. Egyet azonban bizonyosan leszögezhetünk: a ma kizárólag mezőgazdasági termelésből megélni kívánó egyéni gazdálkodó épp úgy, mint a gazdálkodó szervezetek, rendkívüli erőfeszítések árán is csak szerény jövedelmet tudnak felmutatni, márpedig ha fejlesztésre nem termelődik forrás, akkor a mezőgazdaságra, mint húzó gazdasági ágra nem lehet számítani.

A CSALÁDI VAGYON MŰKÖDÉSE A VÁLLALKOZÓ MEZŐGAZDASÁGBAN AZ EZREDFORDULÓ UTÁN

Rendek László

A Keszthelyi Mezőgazdasági Akadémia a kisüzemi termelés, a Pannon Agrártudományi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar a háztáji gazdálkodás jövedelmi viszonyainak feltárását, elemzését és fejlesztését évtizedeken keresztül kiemelt feladatának tartotta.

A közelmúltban lezajlott politikai, társadalmi és gazdasági változások a korábbihoz képest minőségileg új helyzetet teremtettek a gazdálkodó szervezetek számára, ezért a családi gazdaságok megjelenése tényként kezelhető. Nagy valószínűséggel prognosztizálható, hogy a magántulajdonon alapuló mezőgazdasági vállalkozások a nyugati példát követve fejlődnek tovább. A tőke koncentrációja mellett a termelés speciális jellege erősödik és kialakul a földbérlés intézménye.

Kutató kollektívánk a század utolsó öt évében a mezőgazdasági vállalkozások vizsgálatával, az ezredforduló utáni működésének prognosztizálásával jobbító szándékkal kíván foglalkozni.

A hazai gazdaság fejlődési íve az ezredfordulóig várhatóan két elkülönülő szakaszra oszlik:

Az első, 1997-ig tartó időszakban minden valószínűség szerint általános növekedésre nem lesz mód. A gazdaság intézményrendszere, az öngazgatásra épülő gazdasági kamarák, érdekképviselések csak fokozatosan állnak talpra. A magángazdaságra – az előremenekülés nyilvánvaló tendenciái mellett – döntően a rejtőzködő magatartás marad a jellemző. Mindez legfeljebb a szinten tartáshoz elegendő és jó esetben része a későbbi szerény növekedés megalapozásának.

Az 1998-tól 2000-ig tartó időszakban – amennyiben a foglalkoztatási szerkezet kedvező irányban változik – növekedés várható. A tisztuló, legalizálódó piaci intézményrendszer kiszámíthatóbbá teszi a versenyt.

A mezőgazdaság fejlődési ívét ebbe a vázlatos jövőképbe ágyazva az átlagosnál is rosszabb képet kapunk. A tartósított tulajdoni bizonytalanság késlelteti az önvédelmi mechanizmusok kialakulását s a folyamatok tehetetlenségi ereje folytán a mégoly radikálisan irányt váltó agrárpolitika is csak késéssel érheti el a kívánt hatást. A hazai agrárgazdaság belső és

külső piacokon elszenvedett térvészése – nagyon kemény ellenállás lelküzdésével – csak lépésről lépésre változtatható. Számolnunk kell azzal, hogy csak lassan tisztázódnak a földhasználat kérdései és ma még beláthatatlan a korszerű birtokszerkezet kialakulásának időpontja.

Az ezredfordulóig tartó következő periódusban az általános gazdasági növekedés feltételeinek kialakulásával a mezőgazdaságban is értelmessé válhat az intenzív tőkeberuházás. Az első földbérletek lejártával megindul az átszerveződés, a koncentráció. Állandósulnak a tulajdonlasi és földhasználati viszonyok. Kényszerű erejű lesz az intenzív technológiák újrahasznosítása, tovább csökken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma.

A belterjes művelés hozamai és a piaci elhelyezés lehetőségei között fennmaradó feszítő különbség következményeként *többsszázezer hektárt kell kivonni a belterjes művelésből*. Államilag és önkormányzatilag támogatott programok indulnak a folyamat támogatására. Az *erdősítéssel és gyepesítéssel* egyidőben megkezdődhet az extenzív és részben különleges (pl. biotermék-) termelés fejlesztése. Meghonosodnak és elfogadottá válnak a ma még alternatív földhasználati és földművelési módok. A zöldturizmus fejlődésével, a szolgáltatások bővülésével jelentős kiegészítő jövedelemforrás lehet a *tájfenntartás*.

Az agrárpiazi intézményrendszer teljes kiépülése megtörténik és az agrárkamarai törvény érvényesülésével létrejönnek az agrárpiazi rendtartás és az élelmiszergazdasági érdekvédelem legfontosabb szervezetei, folyamatosan csiszolódnak az érdekegyeztetés mechanizmusai.

Kialakulnak az önképzés intézményei, a szaktanácsadói, szakértői hálózatok. Újra hajtóerővé válik a *biológiai csúcstechnológia*, a magas szintű szaktudás, a biotechnológia új eredményei beáramlanak az ágazatba.

Az időszak végére optimális esetben megteremtődnek az EU-hoz csatlakozás szakmai, piaci és intézményi feltételei.

Kutatási eredményeinkkel kívánunk hozzájárulni a mezőgazdasági vállalkozások sikeréhez és a szakmailag helyes döntések meghozatalához.

A kutatás alapvető célja a mezőgazdasági vállalkozások komplex vizsgálata az alábbi tematika szerint:

- Mezőgazdasági vállalkozások jövedelmi viszonyai és azok várható alakulása;
- Vendégfogadás, mint a falusi vállalkozás jelene és várható jövője;
- Mezőgazdasági vállalkozások kapcsolati rendszere;
- Mezőgazdasági vállalkozások információs rendszere;

- Mezőgazdasági vállalkozások szaktanácsadási rendszere;
- Háztartásökonómia napjainkban és a várható szerkezet változása;
- A vállalkozók munkaidő-szerkezete és a család életminősége napjainkban és az ezredforduló után.

A kutatást jelentősnek tartjuk, mert komplex módon vizsgálja a mezőgazdasági vállalkozásokat.

A tematikában feltüntetett témakörök önálló kutatási területet jelentenek ugyan, de kapcsolódási pontjaikat egyeztetve felölelik a mezőgazdasági vállalkozásokkal kapcsolatos fejlesztési kérdések zömét. Ebben jelenik meg előnye is, mert tudományos ismereteink állásához és az e kérdésekkel foglalkozó jelenlegi hazai kutatásokhoz képest is újat jelent.

A mezőgazdasági vállalkozásokkal kapcsolatos kutatásainkat a dél-nyugat-dunántúli országrészre koncentráljuk. Az eredmények tudományos értékét azzal is növelni kívánjuk, hogy mintegy 40–50 adatszolgáltatást végző mezőgazdasági vállalkozót – megfelelő arányban – az elmaradott területekről, az ipari válságkörzetekből és a támogatandó falusi környezetből választunk ki. Kedvező kutatási feltételek mellett eredményeink értékét tovább növelheti a kifejezetten mezőgazdasági termeléssel foglalkozó és az iparosodó falvakra, valamint mezővárosokra kiterjesztett vizsgálat.

A kutatás előzményeiből következik, hogy a jelenlegi helyzet felmérése csak minimális energiát és költséget kívánunk fordítani. Munkánk során elsősorban arra törekszünk, hogy a fejlesztés irányát és az ezredforduló utáni időszakra várható változásokat prognosztizáljuk.

A családi jövedelmek kimunkálására alkalmas módszerünk – pénztárnapló, természetbeni napló és leltárfüzet adatainak számítógépes feldolgozása, valamint ezek elemzése egyaránt – segíti a kutatás technikájában önálló témaként feltüntetett egyéb területek vizsgálatát is.

A szociológiai megközelítést igénylő témák vizsgálatára a kérdőíves felmérés és interjúkészítés módszerét alkalmazzuk.

A várható jövőkép és annak befolyásolhatóságára mélyinterjúk és előrebecslési eljárások alkalmazásával kívánunk választ kapni.

A kutatás révén begyűjtött adatokból levonható következtetéseinket a Kar Szaktanácsadási, Továbbképzési és Informatikai Központjában tároljuk, biztosítva a téma iránt érdeklődő kutatók és gyakorlati felhasználók naprakész tájékoztatását. A kutatás adatbázisára építve, eredményeinket konkrét javaslatokban fogalmazzuk meg. Az alkalmazott kutatási módsze-

rek folyamatos karbantartásával kidolgozzuk az ezredforduló után bevezetésre ajánlott eljárásokat.

A kutatás eredményeinek gyakorlati alkalmazhatóságán és a kutatásban alkalmazott módszerek fejlesztésén túl a konkrét eredményeket tananyagként rendezzük. A graduális képzés során fakultatív tárgyként kívánjuk oktatni a tematikához kapcsolódó ismereteket és jelentős mértékben hozzájárulhatunk a Dunántúli Mezőgazdasági Szaktanácsadók Szövetségének adatbázisa növeléséhez. Megbízható információkkal szolgálhatunk – *adóalapot nem érintő* minden egyéb kérdésben – az önkormányzatok felé.

A kutatás eredményeiről folyamatos publikus tájékoztatást adunk. Erre a célra felhasználjuk a népszerű szakmai heti és tudományos igényű folyóiratokat. Konferenciákon veszünk részt és előadásokon tájékoztatjuk a szakmai közvéleményt.

A kutatómunka befejezésével eredményeink ismertetését a Keszthelyen megrendezésre kerülő *GEORGIKON NAPOK* központi témájává kívánjuk tenni.

A MEZŐGAZDASÁGI KIS- ÉS KÖZÉPVÁLLALKOZÁSOK FEJLESZTÉSI TÖREKVÉSEINEK NÉHÁNY TANULSÁGA

Kocsondi József–Szénay László–Fodor Lóránt

Az OTKA 1420 számú téma eredetileg „A nagy-, közép- és kisvállalkozások a vegyes gazdaság kialakulásának korszakában (a mezőgazdaságban)” címet viselte. Az 1991–1994. években végzett kutatás során úgy módosult, hogy elsősorban a kis- és középvállalkozások, az egyéni és családi gazdaságok kialakulásának és működésének lehetőségeit és korlátait helyezte előtérbe. Ugyanakkor nagy súlyt fektettünk a magángazdaságok térnyerésének előzményeire, a politikai, gazdaságpolitikai, piaci hatásokra történő reagálásokra.

A kutatás előzményeiről és módszereiről

Magyarországon a politikai rendszerváltás kiindulópontja volt a szociális piacgazdaságnak (vegyes gazdaságnak) megfelelő vállalkezési, vállalati struktúra kialakulása. A tulajdonviszonyok átrendeződése mellett ennek a folyamatnak egyik oldalán az emberi tényezők a meghatározók. A kutatások nagy része és a szakmai, valamint politikai közvélemény általában az átalakulás tulajdoni és anyagi feltételeinek fontosságát és ellentmondásait hangsúlyozta. Ebben a felfogásban a korábbi nagyüzemeknek, mint állami és szövetkezeti tulajdonú vállalatoknak a tulajdonváltást és a vállalkozást gátló szerepét nem csak eltűlozták, hanem szakmailag tévesen ítélték meg. Éppen ezért a rendszerváltás alapfeltételének tekintették a nagyüzemek gyors szétrombolását. A nyugat-európai szakirodalom figyelmeztető – bár nem eléggé elemző – szakvéleményét eleve figyelmen kívül hagyták, pedig azok valójában a tulajdonváltás és a magánvállalkozás fontosságát (de fokozatos megvalósulását) vallják.

A termelőszövetkezetek hazai működésének problémáit vizsgáló korábbi kutatásaink, valamint a kis- és középvállalkozások kialakulásának és a vállalkezési, vállalati struktúra változásának nemzetközi és hazai kérdé-

seit elemző analíziseink határozott prekoncepciókat tettek lehetővé a témakörben. Ezek közül a legfontosabbak:

- A magyar termelőszövetkezetek mind tulajdoni, mind vállalkozási szempontból eleve kedvezőbb pozícióban voltak a piacgazdaságra való átmenet szempontjából, mint a többi szocialista ország.
- A tsz-ekben az állami totális beavatkozások köre jelentősen lecsökkent a reformok során.
- A tsz-ekben a mezőgazdaság technikai, technológiai korszerűsödésével együtt a szervezés humán feltételei is alapvetően változtak meg. A szakmai vezetésben az eredeti politikai kádereket nagyobb részt felváltották a képzett mérnökök, technikusok és más szakemberek. A szakembergárda jó része már a rendszerváltás előtt felismerte a technikai, technológiai és termelési struktúraváltás, valamint a jobb piaci alkalmazkodás szükségességét, s ezt belső vállalkozások kialakításában kezdeményezte megvalósítani.
- A mezőgazdaságban két évtized alatt az úgynevezett „többszektorúság” vált meghatározóvá. Ennek igen fontos jellemzője, hogy a magántulajdon és vállalkozás termelési részarányában és tapasztalataiban is jelentős volt.
- A nagyüzemekben dolgozó szakemberek jó része a szakmai ismeretek mellé olyan közgazdasági gondolkodásmódot sajátított el, amely a vállalkozást, a piaci alkalmazkodást és a korszerű vállalatszerkezeti mód szereket tartalmazta. Ezeknek a szakembereknek ma is hasznosítható a szaktudása. Egyes politikai körök véleményétől eltérően többségükben nem fékezői, hanem támogatói mind a magánvállalkozások terjedésének, mind az állam által elsajátított szövetkezeti elvek visszaállításának és a valóságos falusi szövetkezeti újjá- illetve továbbfejlesztésének.
- A termelőszövetkezeti tagság nagy része nem kívánt önállóan vállalkozni. Ennek okai igen sokrétűek, de a fő okok között megtalálható az alapjövedelem sajátossága és a háztáji önellátási és jövedelmi kiegészítése.
- A több évtizede működő és az utóbbi évtizedben, valamint a rendszerváltás éveiben alakult egyéni és családi gazdaságok (magángazdaságok) objektív helyzetét, versenypozícióját az utóbbi években sem a napi sajtó, sem a szakmai közvélemény (szaksajtó) nem értékelte objektíven. Ezt igazolták korábbi személyes (interjúink) tapasztalataink. Ezért a mezőgazdasági kis- és középvállalkozásoknak erre a körére nagy hangsúlyt helyeztünk a kutatás során is.

A korábbi kutatási tapasztalatok és a vázolt preconcepciók határozták meg a rész kutatás módszerét, amely lényegében a szakirodalmi tapasztalatokhoz igazodó felmérésen alapszik. A felmérés két részből állt, adatgyűjtésből és interjúból. Az adatgyűjtés csupán a vizsgált gazdaságok termelési struktúrájának, méretének és vállalati teljesítményeinek, valamint gazdasági feltételeinek áttekintését szolgálta. Az interjú az általunk évek óta alkalmazott alap kutatási módszer, amely a vállalati működés humán tényezőiből, a vállalati vezetők döntési alapmotivációiból, ezek összegyűjtéséből egészíti ki a gazdálkodás, a vállalkozás törekvéseinek és működésének részleges és általánosítható tapasztalatait.

Az egyéni és családi kis- és középvállalkozások (gazdaságok) felmérése 1993-ban történt, 17 megye 203 gazdaságában és az értékelő tanulmány 1994-ben készült el.

A vizsgálatok főbb tapasztalatai

A kutatás, benne a három felmérés tapasztalatait lehetetlen egyetlen tanulmányban egybefoglalni. A téma időszerűsége miatt minden lehetőséget megragadtunk arra, hogy a legfontosabb következtetések és problémamegoldási javaslatok időközben eljussanak az irányításban, az érdekvédelemben és a gyakorlatban dolgozó szakemberekhez. A nyers rész tanulmányok további analízise még folyamatban van. Bizonyos kérdésekben (piacrugalmasság, versenyképesség, vállalkozáskészség és vállalkozói reagálások, érdekvédelem, agrárpolitikai esélyegyenlőség stb.) még további kutatásra is szükség van. Ezért a nyers tanulmányokban leírt tanulságokból emelünk ki néhány részletet.

A szövetkezeti nagyüzemek törekvéseiről

A nagyüzemeket érintő felmérés 1991-ben történt, amikor még nem voltak előreláthatók a nagyüzemellenes, kormányzati intézkedések, a privatizáció, a kárpótlás és az új földosztás többé-kevésbé jó és rossz módszerei. Ezért érdekes, hogy viszonylag önálló szövetkezetek felelős vezetőitől kapott információk milyen általános vállalati, vállalkozói törekvéseket jeleztek.

A vállalkozási kilátások (lehetőségek) szempontjából a politikai várakozások és preconcepciók csődjére utalt a vizsgált gazdaságok munkaerő-helyzetének a realitása. Az átlagos taglétszámnak ugyanis kereken 60%-a

nyugdijas, akik eleve nem vállalkozóképesek. A lehetőségek mértékét mégis eléggé perspektivikusan jelezte, hogy a vizsgált nagyüzemek aktív munkaerőjének 33%-a 35 év alatti és kereken 50%-a középkorú (35–50 év közötti).

A politikai közvéleménnyel szemben a szövetkezetek vezető szakemberei a „valódi” szövetkezeti privatizált vállalkozás hívei. Ezt igazolja, hogy egyetlen esetben sem kívánták a régi szövetkezeti formát fenntartani.

A korábbi háztáji gazdálkodók felmérésének néhány tapasztalata

Tizenhárom megyében 113 háztájival rendelkező szövetkezeti tag (fizikai dolgozó) vett részt a felmérésben. Fontos, hogy az 1991-ig működött háztáji gazdaságok milyen csoportba voltak *sorolhatók* az egyéni és családi kis- és középgazdaság, illetve vállalkozás lehetősége szempontjából. A felmérés szerint csak a családellátásra terjedt ki a gazdálkodás a tagok 25%-ában. Figyelemreméltó, hogy kereken 65%-ban az önellátás mellett folyamatos jövedelemkiegészítő célú árutermelést is folytattak. Kifejezetten árutermelő kis- és középvállalkozást folytatott – a magyar háztáji gazdaságok átlagos lehetőségeit jóval meghaladó termelési tényezők vásárlásával, illetve tulajdonával vagy bérletével – a tagok, illetve gazdaságaik 9%-a. Végül azonban nemcsak az utóbbi 9%-os hányad, hanem a háztáji gazdaságok további 65%-a rendelkezett a mezőgazdasági kisüzemi termeléshez szükséges technológiai, szervezési tapasztalatokkal. A vizsgálatba vont tagok igen jelentős része (majdnem fele) a tulajdonváltozás során – megfelelő feltételek esetén – alkalmasnak tartotta magát és családját önálló családi gazdaság, kis-, illetve középgazdaság megszervezésére és hajlandóságot is mutatott erre a megfelelő feltételek kialakulása után.

Ez bizonyítja, hogy a rendszerváltás során eddig eleve nem számoltak azzal, hogy folyamatos átmenetben, a szövetkezetek és velük a háztáji gazdaságok indokolatlan szétverése nélkül, az okozott károk kis hányadát kitevő társadalmi többletköltséggel alakult volna ki a reális tulajdoni arány és vele együtt a nagy-, közép- és kisvállalkozások racionális aránya. Ezeknek ugyanis a meglévő nagygazdaságok mellett eleve a szövetkezeti tagok és két évtizedes gazdálkodási rutinnal rendelkező háztáji gazdaságok lettek volna a biztos bázisai az átalakulóban lévő termelőszövetkezetek ugyancsak rutinos integrációs háttérével együtt.

A felmérés szerint az átmenet körülményei között a háztáji gazdák zöme (59%-a) nem jelzett direkt egyéni gazdaság alapítására irányuló magatartást. Úgy vélekedtek, hogy számukra a szövetkezeti tagság és az önálló háztáji gazdaság a megfelelő egzisztenciális biztosíték. A tagság egy része (28%) szívesen maradt volna szövetkezeti tag, önálló és jövedelemtermelő háztájival. Érdekes, hogy mind a teljesen önálló vállalkozástól eleve elzárkózó, mind a bizonytalan tagságban sokan voltak a középkorú korosztályból, *akik ipari, szolgáltatási és kereskedelmi tevékenység vállalását jelezték, de a kockázat valamilyen állami mérséklésével.* Sokan voltak olyanok is, akik a szövetkezet nagyobb önállóságát és a tagsági tulajdonosi érdek érvényesítését megvalósító, de egészében a régi szövetkezet tagja kíván lenni vállalaton belüli önálló, csoportos, illetve családi vállalkozással és háztájival.

A szövetkezeti tagság bizonytalan vállalkozási magatartása miatt kérdeztük meg, ha egyáltalán lépni kíván, vagy arra kényszerül, milyen vállalkozási terület felé törekedne. A kettős vagy több válasz lehetőségével együtt 136 válasz volt.

1. táblázat

Milyen vállalkozási terület felé törekszik (%-ban)?

Nem törekszik semmire	45
Mezőgazdasági alaptevékenységre	23
Mezőgazdasági és élelmiszeripari tevékenységre	9
Élelmiszeripari tevékenységre	3
Ipari tevékenységre	2
Kereskedelmi tevékenységre	12
Szolgáltató tevékenységre	5
Egyéb	1
Összesen	100

A felmérés részletesen 5 csoportban vizsgálta az árutermelést (is) folytató háztáji gazdaságok működésének körülményeit, gazdálkodási problémáit, értékesítési, anyag- és eszközbeszerzési, piacvédelmi és egyenrangúsági jogszabályi, egyéb problémáit. A legfontosabb átfogó következtéseket a következőkben foglalhatjuk össze:

- A termelőszövetkezet integratív védelme nélkül szinte lehetetlen a háztáji gazdaság működése, még inkább vállalkozó egyéni kis-, illetve középüzemmé válása. Hiányoznak ugyanis a piaci versenyben való esélyegyenlőség piaci, szervezeti és intézményi feltételei, s eleve hiányos az agrárpolitika ehhez kapcsolódó cél- és eszközrendszere.
- A kis- és középüzemek zöme eléggé tájékozatlan az éleződő vállalkozói verseny és a jogi háttér ügyiben. Ezért eleve állami intézkedést várnak olyan kérdésekben is, amelyek a piacgazdaságban a vállalkozási feladatok és kockázatok körében rájuk tartoznak.
- Kétségtelenül bizonyított, hogy az input és az output piac a mezőgazdasági kisvállalkozók számára másként működik és a gazdák többsége mindkettőnek a hátrányát érzi elsősorban. A két piaci orientáció árviszonyaiban szinte teljes a kistermelők tájékozatlansága, s az információk nemcsak kevésnek bizonyulnak, hanem félrevezetők is.
- A gazdák zöme kilátástalannak ítélte az önálló gazdálkodás, föld, épület, gép és berendezés feltételei folyamatos megszerzésének pénzügyi, finanszírozási, pénzügyi és agrárpolitikai hátterét.

A kutatás eredményei

A felmérés egyik fő célja az volt, hogy az átmenet időszakának problémáit sajátosan is megvilágítsa. Ezért arra is törekedtünk, hogy a felmérésben szereplő gazdaságok nagyobb hányada a legutóbbi 15 évben alakult egyéni, illetve családi vállalkozás legyen. Ugyanakkor az egész mintán belül a működési időtartam országos arányait jelezze.

Az általános közfelfogással ellentétben a mezőgazdaságban az 1980-as évtizedben – a tényleges politikai rendszerváltozás előtt – felerősödött az önálló parasztgazdasági vállalkozói törekvés. Az általunk vizsgált gazdaságok 40%-a éppen a piacgazdaság előiskolájának, az ún. tervgazdaság bukásának korszakában alakult. Az is egyértelmű azonban, hogy a rendszerváltást követő években megnőtt az egyéni mezőgazdasági vállalkozók száma, hiszen néhány év alatt több volt a növekedés, mint a korábbi évtizedekben. Természetesen hozzá kell tenni, hogy az egyéni vállalkozások száma 1993-ig messze elmaradt a politikai várakozásoktól. Vizsgálatunk természetesen ennek okait is kereste. Rendkívül fontos konzekvencia a felmérés alapján, hogy a piacgazdaságra és a magántulajdoni vállalkozásra való áttérés az ún. szocialista rendszerben, illetve bukásának előkorszakában jelentős volt a mezőgazdaságban. Más szóval, akinek volt rá kedve,

már az 1980-as évtizedben is vállalkozhatott a mezőgazdasági tevékenységre. A szóbeli interjúk arra is felhívták a figyelmet, hogy az új egyéni gazdálkodók jó része éppen a termelőszövetkezeti és háztáji gazdaság megnőtt méretéből alakult át magánvállalkozássá.

Az egyéni és családi gazdaságok, a kisgazdaságok átlagos földellátottsága (földterület szerinti mérete) – a számok alapján – egyértelműen igen kicsi. Egy gazdaságra kerekén 6 ha saját és bérelt föld jut, hogy a kisgazdaságok több mint felének 3 hektárnál kevesebb földje van. A saját tulajdonú föld átlagos nagysága kerekén 5,4 ha. Nagyjából ez jellemzi az 1993 előtt alakult egyéni és családi gazdaságok földellátottságát. Igaz ugyan, hogy ez többszöröse a japán farmátlagnak, de Magyarországon ez eléggé kilátástalan helyzetet jelent a mezőgazdaság jövője szempontjából. Még sötétebb a kép, ha az 1994 évi helyzetet vesszük figyelembe, amikor is az ún. új földosztás nyomán 2 millió földtulajdonos rendelkezett átlagosan 1 ha földdel. Ugyanakkor még rendezetlenek a földhasználati, a földpiaci és bérleti viszonyok. A korszerű szövetkezeti formák kialakulásáig ez a helyzet mindenképp évekre alacsony mezőgazdasági termelékenységű szintet predesztinál.

Egyes politikai tényezők ezirányú optimizmusát rendszeresen félrevezető számszerűsések táplálják. Közöttük legjelentősebb, amikor a rendszerváltás előtti kistermelői (háztáji és kiegészítő gazdasági) szektor földellátottságát és termelési arányát vetítik át a mai lehetőségek térképére. Ebben csupán annyi az igazság, hogy 1988–1990 átlagában még az ország földterületének kerekén 14%-án gazdálkodó ún. kistermelő gazdaságok a mezőgazdaság termelési értékének majdnem 41%-át adták. Ez látszólag igen magas területi termelékenységet jelez. Egyesek úgy gondolják, hogy ez a kisüzemek előnyét ékesen bizonyítja a nagyüzemekkel szemben. Valójában ez csupán a nagyüzem földterületi, takarmánytermelési és szolgáltatási „árnyékában” realizált előnyöket jelenti. Ezeket az előnyöket viszont a nagyüzemek tudatos és megfontolatlan szétverése szinte „hiánytalanul” megszüntette, ezzel milliárdokat vett ki a nemzetgazdaság és a mezőgazdasági népesség zsebéből.

A gazdaságok teljesítményének felmérése során többek között az árbevétel szerkezete jelezte, hogy az egyéni és családi gazdaságokban a fő termelési irány az állattartás. Ezzel együtt jár viszont, hogy az állattenyésztés általában erősen anyagigényes ágazatokat foglal magában. Értethető tehát, hogy az elmúlt években miért volt olyan nagy az állattartás piaci és árproblémáinak visszhangja. De igen figyelemreméltó, hogy a problémák és a haszoncsökkenés ellenére az egyéni és családi gazdaságok

lényegesen nem csökkentették sem állatállományukat, sem az állati termékek termelését. Mindemellett a problémák rendezése sürgős feladat, mert az ősi állattenyésztési kedv már kevés lesz a termelési szint megtartásához. Ez legélesebben a szarvasmarha és a sertéságazatban mutatkozott. A felmérés során végzett 19 termék költség-jövedelem kalkulációjának két tanulsága figyelemre méltó:

Először: A közhiedelem ellenére gyakorlatilag egyetlen termék sem veszteséges az egyéni és családi gazdaságokban. Tehát az sem alátámasztott információ, miszerint az állattenyésztés értékesítési árai nem térítik meg a takarmányköltséget sem. Persze egészen más kérdés, hogy a bruttó haszon (a dologi költségek és az ár különbsége) mennyi személyi jövedelemre ad fedezetet és jut-e belőle tartalékolásra, illetve fejlesztésre. A gazdaságok összjöveldelme jelezte, hogy igazán nem volt megalapozott a vészharangok kongatása az egyéni gazdaságok vonatkozásában. Persze az újra alakult termelőszövetkezetekben és a privatizált állami gazdaságokban más a helyzet, és a különbség a konszolidálódott (1992 előtt alakult) egyéni és családi gazdaságok nagyobb alkalmazkodó képességét igazolja.

Másodszor: A növényi eredetű termékek esetében általában kevésbé, de az állati termékeknél magas az anyagköltség a technológiai optimum szerinti nagyságrendszerhez képest. Ennek alapja, hogy a fajlagos takarmányráfordítás a legtöbb gazdaságban magasabb a technológiailag indokolt szintnél és sajnos a takarmányok termelési költsége, illetve vásárlási ára is magasabb a szakmailag indokolt szintnél.

A gazdálkodási problémák jó részét az árutermelő háztáji gazdaságokéhoz hasonlóan ítélték meg a felmérésben részt vevő magángazdaságok. A piaci és az árproblémák, az állami támogatások csökkenése és a piaci partnerekkel szemben az esélyegyenlőség hiánya szerepelt a fő helyen a problémák között, de a föld szűkössége is általános kérdésként vetődött fel. A befektetéshez szükséges hitelek szűkössége, a magas kamatláb és viszonylag gyenge mezőgazdasági vállalkozási pozíció összefüggéseit szinte minden gazda felvetette. A felmérés igazolta, hogy saját gazdálkodási színvonaluk problémáit kevésbé kritizálják, s eléggé nagy a gazdaságpolitikai és agrárpolitikai informálatlanság, valamint a dezinformáltság a gazdák körében.

A VÁLLALKOZÁSÉLÉNKÍTÉS SZEREPE AZ ALFÖLD MEZŐGAZDASÁGÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A FALUSI VÁLLALKOZÁSOK JÖVŐJÉRE

Süli-Zakar István–Baranyi Béla

A leszakadás tendenciája

Aligha kétséges ma már, hogy a gazdasági rendszerváltás sikere az Alföld térségeiben is elsősorban a gazdaság egészének a gyökeres szerkezeti és szervezeti átalakulásától és megújulásától, az új vállalkozási formák elterjedésétől, s az előbbiekkal szoros összefüggésben – mintegy azok előfeltételeként – a privatizációs folyamatok eredményességétől függ. A ma is agrárjellegű Alföld hátrányos helyzetű térségeiben, mindenekelőtt Északkelet-Magyarország, illetőleg Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megye kiterjedt körzeteiben vagy éppen Bács-Kiskun és Csongrád megyék egyes kistérségeiben természetesen az agrárszektorban zajló folyamatok határozzák meg döntően a társadalmi-gazdasági rendszerváltás minőségét, jellegét és jellegzetességeit. A tét igen nagy, hiszen az ország területének közel 40%-án az össznépeesség mintegy harmada él.

Világos magyar agrárkonceptió, egyértelmű és hatékony központi agrártámogatás hiányában, a felaprózódott néhány hektáros kis gazdaságok többségét relative alacsony színvonalú „paraszi önellátó”, jövedelempótló, illetve kiegészítő tevékenység jellemzi. Jobbik esetben is csak az agrártevékenységet végzők nem egészen egyharmada foglalkozik a piaci igények szerinti árutermeléssel is, s mindössze 10%-ra tehető azoknak a családai vállalkozásoknak az aránya, amelyek megújult szellemben igyekeznek megfelelni a modern piacgazdaság magasabb követelményeket támasztó kihívásainak. Túlzás nélkül állítható, hogy a paraszi gazdaságok túlnyomó többsége, közel 70%-a hagyományos mentalitáson alapuló önellátó, itt-ott szinte a naturálgazdálkodás szintjén mozgó mezőgazdasági tevékenységet folytat a hátrányos helyzetű alföldi térségekben.

Jogos tehát a tagadó választ szinte önmagában hordozó kérdés, hogy az újonnan született „*paraszti önellátó*” *kisvállalkozások többsége egyáltalán vállalkozásnak tekinthető-e vagy sem?* A tudományos és tapasztalati tények, s nem utolsó sorban a 90-es évek első felében végzett *szociálgeográfiai felméréseink eredményei* azt igazolják, hogy általában véve is, különösen pedig a hátrányos helyzetű térségekben az új magángazdaságok, a kedvezőtlen körülmények hatására többnyire „*kényszervállalkozásoknak*”, *afféle „kvázi vállalkozásoknak” tekinthetők* ma még. Ezek a *kisvállalkozások* ugyanis nem képesek jelentős tőkefelhalmozásra, eltartóképeségük nagyon alacsony, s az itt folyó munka tulajdonképpen *önkiszákmányoló* tevékenységet takar, annak minden súlyos gazdasági-társadalmi következményével együtt. Fennáll a veszélye tehát annak, hogy *az ország keleti felében* tovább folytatódik a területi egyenlőtlenségek, a *halmozottan hátrányos helyzet* akkumulációja, s a *mostani átalakulás, a gazdasági rendszerváltás árát* – mint már annyiszor – *ismét az agrárregiók és a falvak fizetik meg.*

Kisvállalkozók és kisvállalkozások egy szociálgeográfiai felmérés tükrében

A munkanélküliséget a közgondolkodás manapság inkább városi jelenségnek gondolja, jöllehet egy sor falusi térségben talán még nyomasztóbb ez a gond, mint a városokban. A hátrányos helyzetű falusi térségek foglalkoztatási gondjai enyhítésében tehát nagy súllyal kell, hogy latba essen a *vállalkozásélénkítés*, az agrárátalakulás jelenlegi és várhatóan elhúzódó nehéz időszakaiban akár egy fokozott és eredményes *állami „intervencionista” politika* révén is. (Jöllehet az állami beavatkozás kérdését a fejlett országok kutatói bőséges kritikával illetik, ennek ellenére eléggé általános az a vélemény, hogy *az állam aktív szerepe* nélkül az egyenlőtlen fejlődés jelentősebb térbeli egyenlőtlenségekhez és egyre súlyosabb társadalmi konfliktusokhoz vezethet.) Éppen a *vállalkozásélénkítő tevékenység* elősegítése érdekében készült el (OTKA-támogatással) egy széles körű *kérdőíves szociálgeográfiai adatfelvétel*, amelynek segítségével azt vizsgáltuk, *hogy milyen lehetőségei vannak a mezőgazdasági vállalkozási formák gazdagításának, a vállalkozási kedv élénkítésének Kelet-Magyarország, döntően az Alföld falusi térségeiben.*

A vizsgálat abból a természetszerű és nyilvánvaló feltevésből indult ki, hogy *az Alföld falusi társadalma* az utóbbi években – már-már sokksze-

rűen – egy sor kellemetlen, az életet drasztikusan megnehezítő (külső és negatív) hatást volt kénytelen elviselni. Ezek között a keleti exportra kiépült nagyipar termeléscsökkenése és az elavult felszereltségű vidéki telephelyek bezárása miatti elbocsátások, s a gyorsan növekvő munkanélküliség kiemelkedő szerepet kapott. A mezőgazdasági nagyüzemek gazdasági és politikai válsága következtében mind jobban szétszakadt az a falusi szociális védőháló, amely a közelmúltig (pl. a tsz-melléküzemági tevékenységen keresztül) Kelet-Magyarországon is nem elhanyagolható stabilizáló tényező volt a bőséges munkaerő-kinálat foglalkoztatása terén.

Az Alföldön a munkanélküliség már most is több körzetben meghaladja a 30, nem ritkán az 50%-ot. A munkanélküliség egy része itt is természetesen *strukturális jellegű*, tehát a munkaerő képzettsége és az új munkahelyek igénye között van a különbség. Ugyanakkor nagy a veszély, hogy a képzetlen, alacsony kulturális szinten álló kelet-magyarországi *munkanélküliek* (akik itt a munkanélküliek igen nagy hányadát jelentik) nagy számban szorulnak ki a munkaerőpiacról, s *végérvényesen a társadalom periferiájára jutnak*. Ugyanez a veszély jelentkezik az elbocsátott közép- vagy idősebb korú bányászok, kohászok esetében is.

A gazdasági élet átalakulása, válsága miatt az *ipar*, ahogyan a közelmúltban, úgy a jövőben is jelentős munkaerő-kibocsátó lesz, s a *tercier ágazatok* jelentős munkaerő-felvételére esetleg még évekig is várni kell. (Ez a várható fellendülés is elsősorban csak a fiatalabb és képzettebb, az átképzésre alkalmasabb rétegek számára jelent majd elhelyezkedést.)

Ilyen kiindulópont alapján igyekeztünk már a korábbi években is szociálgeográfiai, részben szociológiai és társadalomtörténeti eszközökkel és módszerekkel vizsgálni a városok és a „szocialista” ipar által feleslegesnek minősített (a falvakba visszakényszerült-visszakényszerített) embercsoportok helyzetét és magatartását, a statisztikai adatok hiányossága miatt is döntően a „puha” megközelítési módokra támaszkodva, a hagyományos földrajzi diffúziós kutatásoknak megfelelően különös hangsúlyt fektetve az egyének között szabadon terjedő információk és a szomszédsági hatások vizsgálatára. A hetvenes években és a nyolcvanas évek első felében Kelet-Magyarországon elvégzett, majd 1991-ben újraindított több ezer kérdőívre alapozott adatgyűjtés első és meglepő tapasztalata és élménye a falusi emberek megváltozott hozzáállásából, elkeseredéséből és apátiájából formálódott.

A kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy az ország periférikus felében a *mezőgazdasági* tevékenység bővülése jelentős mértékben enyhítette az egyéb okokból (pl. az ipar leépülése miatt elsőként a *távolsági in-*

gázókat, majd a *bejárókat* sújtó elbocsátások nyomán) rohamosan növekvő *munkanélküliség* kedvezőtlen társadalmi-gazdasági hatásait. (Ezek a pozitív hatások természetesen távolról sem képesek ellensúlyozni a tömeges munkanélküliség okozta gondokat.)

Konkrét eredményeit tekintve Kelet-Magyarország – döntően az Alföld – falvaiban felvett 2500 kérdőív adatai mindenekelőtt azt bizonyították, hogy a *családi gazdaságok* szaporodását döntően a *kényszer* indukálja, s így módon ezeket jelentős részben „*kényszervállalkozásoknak*” tekinthetjük.

A kérdésekre adott válaszok alapján a családi gazdaságokat, illetve vállalkozásokat három csoportba soroltuk (1. ábra):

- a) kiegészítő gazdaságok,
- b) részmunkaidős családi gazdaságok,
- c) családi vállalkozások.

A vizsgált *családi agrárgazdaságok* általában *tőkeszegények*, csaknem kivétel nélkül saját megtakarításból keletkeztek, kisebb részük használt rokon és magánkölcönt, de OTP- vagy bankkölcönt elenyésző hányaduk igényelt. Vállalkozói hitelekről, újrakezdési kölcsönről alig-alig tudtak, s ezzel kapcsolatban inkább az ismerősök kellemetlen tapasztalatait emlegették.

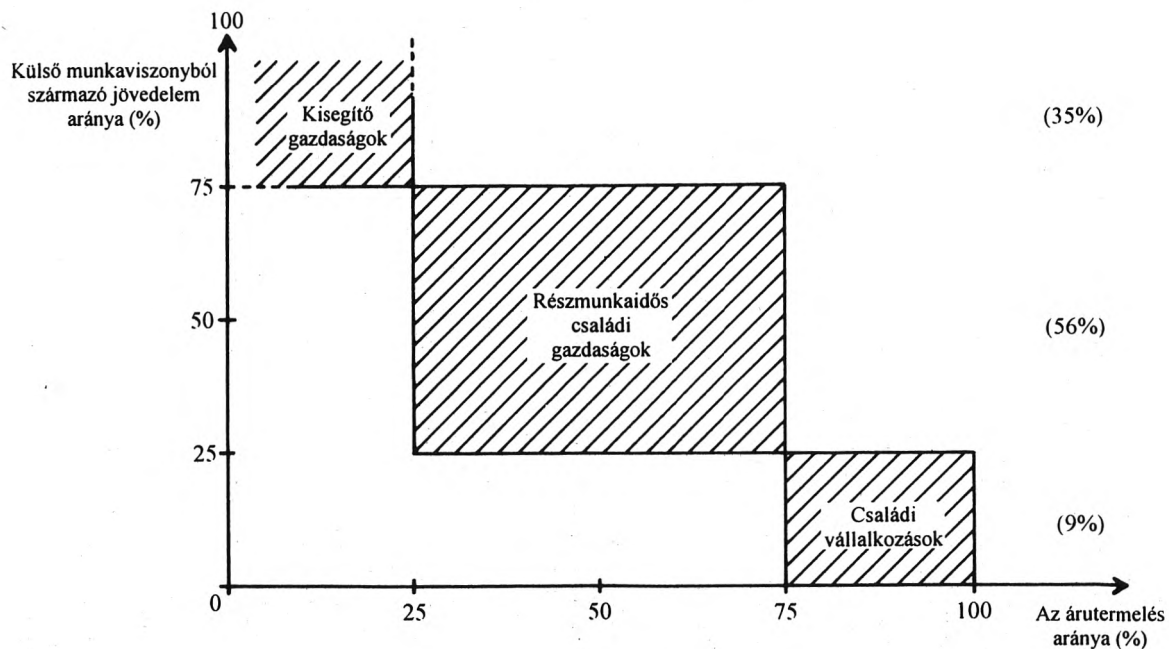
A családi vállalkozások nagyobb részben *állattenyésztéssel foglalkoztak*. A *növénytermesztés* jelentősebb arányával a Tiszántúlon (dohány, téli alma, zöldségfélék) és Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyes mezőgazdasági körzeteiben (szőlő, gyümölcs, zöldségfélék) találkoztunk.

A gazdaságok 91%-ában tartottak *sertést* (értékesítésre 55%-ban), *baromfit* csaknem mindegyikben, de igen kevés broilertelep fordult elő (főleg a baromfifeldolgozó üzemek körzetében), s mindössze a gazdaságok 17%-ában tenyésztettek *szarvasmarhát*. Kiegészítésként, szinte csak mellékes tevékenységként foglalkoznak a termelők *juh- és kisállattartással*.

Általában a *családi gazdaságok a hagyományos termékeket állítják elő, hagyományos módon*, (gabonafélék, kukorica, burgonya, zöldségtermesztés, sertés-, baromfi- és szarvasmarha-tenyésztés stb.). Az új növény- és állatfajták bevezetéséről kedvezőtlenek a tapasztalatok. Többen ráfizettek, vagy belebuktak pl. a humuszigilisza, tökmag, nutria stb. tenyésztésébe, termesztésébe. *A kudarc oka főként a megkétszerezés és a kiszolgáltatottság* volt. Tapasztalataink szerint ugyanis az innovációs lánc Kelet-Ma-

1. ábra

A családi gazdaságok típusai az Alföldön

gyarországon megszakadt, vagyis az *innovációs centrumok nem közvetítik a periféria felé a szükséges információkat.*

A családi gazdaságok üzemeltetői között egyre több a *közép- és fiatalkorú.* Az utóbbi években keletkezett gazdaságok vezetői mind 50 évnél fiatalabbak, s jelentősen nőtt a nők és a családtagok szerepe. Az új családi gazdaságok csaknem kizárólag a nagyvárosok körzetében keletkeznek döntően a *munkanélküliség kényszerítő hatására,* s csak kisebb részben a biztosnak tűnő felvevőpiacok közelsége miatt.

A családi gazdaságok jelentős *eladósodottsága* nem jellemző. A lakóházat és a gazdasági épületeket, gépeket, tenyészállatokat stb. saját megtakarításból építették, illetve vették az érintettek, döntően jelentős családi-baráti segítség igénybevételével. A családi gazdaságok *műszaki elmaradottsága* csaknem általánosnak mondható. Elavult, kiselejtezett gépek, elhasznált járművek jelentik jórészt a technikai bázist. A kanalizálatlanság és a kis telekméret miatt hatalmas méretű viszont a *környezetrombolás.* Különösen a sertésenyésztők – tehát a nagyobbik hányad – esetében agaszto méretű a telek és a terület szennyezése.

Az elmúlt időszakban *megváltozott a társadalmi csoportok viszonya az agrárvállalkozásokhoz:* az 1993-as év második félévében felvett kérdőíveinkben az egyetemet-főiskolát végzett agrárkeresők 32, az alacsonyabb képzettségű agrárvállalkozásúak 91%-a tervezte azt, hogy földet igényel kárpótlási jegyére. 1994 első felében beérkezett kérdőívek szerint viszont a felsőfokú végzettségűeknek már 56%-a gondolt termőföld igénylésére, az alacsonyabb képzettségűeknél ez az arány 41%-ra csökkent. A földet vásárolni, vagy bérelni szándékozók esetében ugyanilyen tendencia tapasztalható: a felsőfokú végzettségűeknél 21%-ról 42%-ra történt emelkedés, míg az alacsony képzettségű agrárvállalkozóknál 18%-ról 11%-ra történt csökkenés tapasztalható. Az adatok elsődleges feldolgozása tehát az *agrárértelmiségiek fokozódó agrárvállalkozási szándékát tükrözi.*

A falusi agrárvállalkozások esélyei az Alföldön

A magyar agrárátalakulás jelenlegi átállási periódusában, az agrárágazat itteni meghatározó súlya miatt, különösképpen az Alföldön vitathatatlanul *a tulajdoni viszonyok és a szervezeti keretek igazságos kialakítását elősegítő törvények* (kárpótlás, privatizáció, szövetkezeti átalakulás) mihamarabbi végrehajtása, illetőleg megnyugtató *lezárása a prioritást élvező feladat.*

Az elkövetkező évek *következetes agrárpolitikájának* nem a topográfiai és a társadalmi perifériára szorult hagyományos parasztgazdaságokat kell követendő példaként favorizálni, s az évtizedekkel ezelőtti „virágzó” paraszti állapotokat sem lehet már restaurálni. Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben az is bebizonyosodott, hogy a *családi gazdaságok* – a kisárutermelés „stabil” jellemvonásai mellett – *mindig képesek voltak meglepően gyorsan alkalmazkodni a lehetőségekhez, ami tehát a falusi társadalom jelentős részének rugalmasságát és innovációérzékenységét bizonyítja.*

Magyarországon az 1990-ben meglévő 36 ezer főfoglalkozású magán-gazdaság mellett egy-két év alatt újabb 50–60 ezer mezőgazdasági vállalkozás jelent meg, s természetesen többszázszáz maradt azoknak a kisgazdaságoknak a száma is, amelyek kényszerből, jövedelemkiegészítésként, kedvtelésből folytatnak mezőgazdasági tevékenységet. Az új agrárvállalkozók jelentős száma azzal is magyarázható, hogy *az elmúlt évtizedek gyors foglalkozási átrétegződése nem volt totális és tökéletes.* A falusi lakások megtartása, a rokoni kapcsolatok ápolása, a szerény és nem elégséges ipari fizetések miatt mindvégig jelentős keresetkiegészítést biztosító „*második (agrár-) gazdaság*” megléte egy *félparaszti állapotot tartott életben*, amelyből viszonylag könnyen „*visszarétegződött*” az ipari munkahelyén *feleslegessé vált* egyén.

A ma látható *üzemi struktúra* természetesen csak induló állapotként fogható föl. A piaci, jövedelmezőségi, finanszírozási lehetőségtől függően a magánvállalkozások szaporodása megállíthatatlan folyamatnak tűnik. Mindezt természetesen a piaci versenyképesség fogja szabályozni. Ezért a *decentralizációs törekvéseket* azonnal *követni fogja* a versenyképes méretekre *törő koncentráció* is.

Figyelembe véve az 1991–92-ben elmaradt beruházásokat, a racionális birtokszerkezet kialakulását elősegíteni hivatott földforgalmat, a kölcsöntőke arányának némi visszaszorítását, valamint a fenti strukturális változásokkal óhatatlanul felmerülő 1993–95. évi beruházási szükségleteket is, első közelítő becslésre a mezőgazdaság középtávon jelentkező beruházási forrásigénye 200 Mrd Ft körüli összegre tehető. Az agrárpolitika második súlyponti feladata tehát, hogy ösztönözze a fenti *strukturális átalakulást*, s olyan feltételrendszert alakítson ki, amelyben előteremthetők az ehhez szükséges pénzügyi források.

A hazai piac és a jövedelemtermelő képesség drámai zsugorodása különösen nagy veszélyekkel fenyegeti a tipikusan *agrártérségek* – így mindenekelőtt az Alföld népességét. *Számukra a termelés és az értékesítés*

nagysága nem elvi, nem is költségvetési, hanem – más alternatív megélhetési lehetőségek híján – *létkérdés*.

1990–1993 közötti három-négy év során csak az Alföld hat megyéjében *a mezőgazdasági nagyüzemeket* a kiváló (leépülő) nem mezőgazdasági tevékenységet végzőkkel együtt *több mint 300 ezer* teljes munkaidőben foglalkoztatott fő hagyta el. Önálló vállalkozást kezdve vagy nyugdíjba vonulva, ezek az emberek jelentős mértékben munkanélküliek lettek, s ma az Alföldön csak a mezőgazdasági munkanélküliek száma 160–170 ezer főre tehető. A szövetkezeti csődeljárások és felszámolási hullám áthúzódó hatásaként a mezőgazdaság kényszerű munkaerő-kibocsátó szerepe 1993-ban az ország keleti részén még fel is erősödött.

Napjainkban a gazdasági szerkezetváltás legfőbb ösztönzője *a tulajdoni rendszer átalakulása*. A 90-es évek közepén a magyar mezőgazdaság egészében már *meghatározó* szerepet játszik a *magántulajdon*. Az agrárnépesség ugyanakkor társadalmilag szétagolt és az elhúzódo értékesítési problémák miatt feszültségekkel telített lesz. Az előrelépést erősen hátráltatja többek között *a földpiac csaknem teljes hiánya, az alacsony földárak és a földtől fizikailag elszakadt tulajdonosok magas aránya*. A földtulajdonhoz jutó örökösök tulajdonosi érzése, gondolkodásmódja *nélkülözi a földszeretet érzelmi töltését*.

Az Alföldön *a családi gazdaságok terén* – már a közeljövőben – *valószínűsíthető egy gyors koncentrációs folyamat* beindulása. Szerencsés esetben ez talán majd egybeesik azzal, hogy a gazdaság egyéb szektorai – főleg pedig a tercier ágazatok – munkaerőigénnyel jelentkeznek. Ebben az esetben ugyanis *biztosra vehető, hogy az új falusi vállalkozók (kényszer-vállalkozók) zöme felhagy az egyébként is csak vegetálást biztosító mezőgazdasági tevékenységével*.

A sikeresen gazdálkodók zöme az évtizedek óta családi gazdaságot üzemeltetők közül fog kikerülni, akiknél a szakmai ismeret megfelelő személyes ismeretségi körrel és kiépített kapcsolatokkal párosul. A ma működő családi gazdaságok egy része is ki tudja majd elégíteni a hazai és külpiazi igényeket. Ezek lesznek azok a középüzemek, vállalkozói gazdaságok, amelyek a piaci lehetőségekre és a családi munkaerőre épülnek. Itt már nélkülözhetetlen lesz a korszerű technológia, a fejlettebb infrastruktúra és a jó szervezettség. Az Alföldön vizsgált agrárvállalkozók közül erre mindössze csak 9–10% esetében látunk lehetőséget.

Amíg a kibontakozás és fellendülés olyannyira várt jelei számottevő mértékben megmutatkoznak, addig is szembe kell nézni a ma még lehangozó valósággal: *az alföldi megyék-régiók jelenleg is az ország leghátrá-*

*nyosabb tájegységei-régiói közé tartoznak. Kényszerűen megszabadulva a rendszeres jövedelmet biztosító városi vagy falusi (tsz) állandó munkahe-lyektől, az immár „csak” kisvállalkozóvá vált paraszti népesség még szo-ruptabb helyzetbe került, mint a 60-as és 70-es években. Tőkehiánnyal és értékesítési gondokkal küszködve, megfelelő agrártámogatás és piac hiá-nyában, a földterülettel rendelkező mezőgazdasági vállalkozó eleve hátrá-nyos helyzetben van az Alföld jelentős részén. Az igazi „kitörés” várható-
an csak keveseknek adatik majd meg. Egyre többen kerülhetnek rövid időn belül a társadalmi-gazdasági élet periferiájára. Mindez pedig a ke-leti országrész kiterjedt területeinek a társadalmi, egyszersmind a területi léptékű leszakadáshoz vezethet, és egy később már nem, vagy csak óriási nehézségek árán visszafordítható folyamat felgyorsítója lehet.*

*Összességében a hátrányos helyzetű alföldi térségekre vonatkozó vizs-gálataink is meggyőzően bizonyították, hogy a kibontakozás előfeltétele a vállalkozásélénkítő tevékenység fokozása, mindenekelőtt egy újragondolt világos kormányzati agrárkoncepció, egyértelmű, célirányos és diffe-renciált agrártámogatási rendszer kidolgozása. Aligha kétséges, hogy az ország minél több sikeres mezőgazdasági vállalkozás létrejöttében érde-
kelt, különösen a hátrányos helyzetű térségekben. Az alföldi régiók fej-lesztése, a területi hátrányok felszámolása irányába megtett minden – közeli és távoli – lépés végső soron az egész ország boldogulását szol-gálja. Ezért, s az ország területi szétszakadozásának a megakadályozása érdekében a kormányzati gazdaságstratégiát a hatékony mezőgazdasági vállalkozásélénkítésnek kell mielőbb alárendelni az ország keleti felében. Az Alföld lakossága – különösen a falvak népe – ugyanis a gazdasági rendszerváltással együtt járó előnyök és hátrányok újfajta megosztását várja nemcsak egyes társadalmi csoportok és rétegek, hanem a különböző régiók között is.*

AZ ÁLLATTARTÁSSAL FOGLALKOZÓ CSALÁDI VÁLLALKOZÁSOK HELYZETE HAJDÚ-BIHAR MEGYÉBEN

Nagy Tibor–Gályász József

Bevezetés

A mezőgazdaság rendszerváltást követő átalakulásáról jelentős számban jelentek meg makrogazdasági elemzések, de a termelés alapegységeit jelentő vállalkozásokról ez már nem mondható el. Ezért választottuk vizsgálódásunk témájaként az állattartással foglalkozó családi vállalkozások helyzetének feltárását.

Meggyőződésünk, hogy a részletek kellő mélységű ismerete nélkül, csak a nagyobb összefüggésekre alapozott elemzésekből nem lehet az ágazatot érintő, helyes következtetéseket levonni. Ezen állítás alátámasztására – a teljesség igénye nélkül – szolgál a következő példa.

Az 1994-es KSH-felmérés 51 ezer egyéni gazdálkodót (főfoglalkozású mezőgazdasági termelőt) regisztrált. Becslések szerint ez a szám 200–300 ezer közé tehető (véleményünk szerint is ez a helyes adat). Ennek az igen nagy eltérésnek az oka több tényezőre vezethető vissza, melyek közül a termelőknek az adótörvényekhez való „rugalmas” alkalmazkodása számottevő torzítást eredményez. Pl. a beruházásokhoz kapcsolódó ÁFA-visszaigénylés lehetősége miatt többezren lettek egyéni vállalkozók, illetve még több azoknak a száma, akik azért nem lesznek egyéni vállalkozók, mert a mezőgazdasági kistermelőket 1 millió Ft-os árbevételig megillető adókedvezménytől ennek következtében elesnének, ráadásul fel kellene vállalniuk a vállalkozókat terhelő adminisztrációs kötelezettségeket (könyvvizetés, számlázási kötelezettség stb.).

Anyag és módszer

Debrecen környékén 20 családi vállalkozás állattartásának körülményeit vizsgáltuk a következő szempontok szerint:

1. Az állattartó telepek (istállók) elhelyezése, a majorok infrastruktúrája.

2. A telepek technikai ellátottsága.
3. A rendelkezésre álló munkaerő szakképzettsége.

Az adatgyűjtést kérdőívek és interjúk segítségével a helyszínek bejárása során végeztük. A begyűjtött adatokat számítógéppel dolgoztuk fel és táblázatba foglaltuk.

A gazdaságok kiválasztásának szempontja

A kiválasztásnál arra ügyeltünk, hogy a vizsgálatba bevont gazdaságok távlatilag alkalmasak-e családi vállalkozásként állattartásra. Véleményünk szerint ennek a feltételnek azok a gazdaságok felelnek meg, ahol egy család megélhetéséhez szükséges jövedelem megtermeléséhez szükséges állatlétszám elhelyezhető. Ha abból indulunk ki, hogy ma egy átlagos család jövedelemigénye 700–800 E Ft-ra tehető, akkor ehhez legalább az alábbi állatlétszám szükséges

tejtermelésnél	30–40 db tehén,
sertésfiaztatásnál	50–60 db tenyészkoca,
sertéshízlalásnál	1000–1200 db évi kibocsátást figyelembe véve 500–600 hízóférőhely,
juhtartásnál	500–600 db anya.

A fenti állatlétszám befogadására alkalmas gazdaság viszont már nem helyezhető el bárhol.

A magyar települések térszerkezetét figyelembe véve szóba jöhetnek a faluszéli porták, illetve tanyák. Ezek alapján megállapítható, hogy a magyar falvak portáinak többsége alkalmatlan „vállalkozás” méretű állattartásra.

További vizsgálatok szempontja lehetne az, hogy a tehetősebbek rendelkeznek leginkább a vállalkozásokhoz szükséges feltételekkel (tőke, piaci kapcsolatok, szakértelem stb.), de ők a falvak frekventált, belső részein laknak, ahol az állattartás lehetősége – településenként más-más mértékben – korlátozott.

A vizsgálat eredményei

Az állattartó telepek közöttől való távolságát, az istállók típusát, a munkahely technikai ellátottságát és a munkaerő szakképzettségét az 1. táblázatban foglaltuk össze.

Látható, hogy a telepek elhelyezése, a közüttől való távolsága 50 és 1500 m között változik. A majorok több, mint fele (55%) viszonylag kedvező fekvésű, a közüttől való távolsága nem haladja meg az 500 métert. Azonban megjegyzendő, hogy a 20 kisvállalkozó telepe közül csak kettőt lehet köves úton megközelíteni, a többi csak földúton érhető el.

A vizsgált gazdaságok 25%-a nincs villamosítva, így elektromos energiát nem tud felhasználni. Egyik gazdaság sincs csatornázva és csak négy rendelkezik vízhálózattal. A többi tanyán ásott vagy fűrt kút van. A vizsgált majorok közül csak kettőben van telefon.

Az istállók típusáról, állapotáról

A helyszínek bejárása során megállapítottuk, hogy az istállók 55%-ának az állapota az átlagosnál rosszabb, tatarozásukra vagy átalakításukra lenne szükség.

A vizsgálatba vont kisvállalkozók tehenistállói zárt-kötött tartásúak, fal menti jászlakkal. Az ilyen istállók nehezen gépesíthetők. Mivel az etetés és az állatok gondozása is csak az állatok között mozogva oldható meg, ezért nagy a balesetveszély is.

A kisvállalkozók tehenistállóiban majdnem minden munkaművelet kézzel végeznek. A 15 telep közül csak ötben van gépi fejés, az anyagmozgatást két gazdálkodó traktorral oldja meg.

A sertésistállók belső kialakításában nem találtunk lényeges különbséget. A vizsgált telepek mindegyikén kis csoportokban hizlalják a sertéseket. Elsősorban a gépesítés szintjében van közöttük különbség. Például Kulisz Imrénénel minden munkát kézi erővel végeznek, Gere Ferencnél az itatás és a kitrágyázás, Pulya Jánosnál pedig az etetés és az itatás van gépesítve.

A két vizsgált juhtelep elhelyezése, belső kialakítása és gépesítése között lényeges különbséget találtunk. Míg Tiba István juhászata megközelelti a nagyüzemi szintet, Oláh István juhászatában az anyagmozgatást kézi erővel végzik, mert nem rendelkezik sem traktorral, sem lófogattal.

A vizsgált vállalkozások dolgozóinak 55%-a rendelkezik valamilyen mezőgazdasági szakképesítéssel (ezüst kalászos gazdatanfolyam, szakmunkás vagy technikum), 45%-a 8 vagy 6 elemivel rendelkezik. Tapasztalataink szerint ez az arány nem rosszabb, mint a nagyüzemekben. Azonban meg kell jegyezni, hogy a nagyüzemek jól képzett vezetőgárdával rendelkeznek és a fizikai dolgozók ezek irányításával végzik a termelő tevékenységet.

1. táblázat

Az állattartó telepek (istállók) elhelyezése, technikai felszereltsége és munkaerő-ellátottsága

A telep vagy istálló megnevezése	Távolság a közúttól	Az istálló típusa	A munkahely technikai ellátottsága	A munkaerő iskolai végzettsége
Teremi Gábor tehénistálló 5 fh	500 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	■ ⊙ ☎	Erdészeti technikum
Kocsis András tehénistálló 5 fh	150 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	⊙ ⊙	Mg-i technikum
Nagy László tehénistálló 8 fh	50 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	◆ ⊙	Erdészeti technikum
Szilágyi József tehénistálló 12 fh	1.500 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	◇ + ⊙	6 elemi
Kiss Sándor tehénistálló 6 fh	1.000 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	◇ + ⊙	6 elemi
ifj. Fülöp Bálint tehénistálló 5 fh	800 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	◆ ⊙	Mg-i kovács és gépszerelő
Fülöp András tehénistálló 8 fh	1.000 m	Zárt-kötött falmenti jászlas		6 elemi
Tamás József tehénistálló 8 fh	800 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	◇ + ⊙	Ezüst kalászos gazda tanfolyam
Vancsa Csaba tehénistálló 10 fh	200 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	⊙	érettségi
Temesvári Tibor tehénistálló 7 fh	600 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	◇	6 elemi
Sáfrány János tehénistálló 4 fh	1.000 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	+ ⊙	6 elemi
Kovács Gyula tehénistálló 3 fh	100 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	⊙	6 elemi
Ignáth József tehénistálló 6 fh	150 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	+ ⊙	Tejipari szakmunkás
Ludman Gábor tehénistálló 8 fh	200 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	◇	6 elemi
Bíró Mihály tehénistálló 4 fh	1.200 m	Zárt-kötött falmenti jászlas	◇	Ezüst kalászos gazda tanfolyam
Kulisz Imréné 10 kocás telepe	500 m	Tömbösített, hagyományos		6 elemi
Gere Ferenc 800 fh hizlalda	250 m	Pavilonos, kiscsoportos alomnélküli	⊙ ⊙	8 általános
Pulya János 10 kocás telepe	50 m	Tömbösített, hagyományos	⊙ ⊙ ⊙ ■ ☎	Mg-i technikum
Tiba István juhászata	50 m	600 férőhelyes mélyalmos juhistálló	⊙ ◆ ⊙ ⊙ □	szakmunkás
Oláh István juhászata	1200 m	300 férőhelyes mélyalmos	⊙ ⊙	szakmunkás

gépi fejés
kövesút
vezetékes víz

+
■
⊙

gépi takarmányozás
villany
lófogat

○
⊙
◇

gépi kitrágyázás
gépi anyagmozgatás
telefon

□
◆
☎

Következtetések, javaslatok

Vizsgálataink alapján az alábbi következtetések vonhatók le:

- a) Az állattartással foglalkozó családi vállalkozásokban az átlagosnál rosszabb körülmények között folyik az állati termékek előállítás.
- b) A telepek, majorok infrastruktúrája messze elmarad az európai átlagtól, az út-, a villany-, a vízvezeték-, a telefonhálózat hiánya miatt.
- c) A családi vállalkozások istállóinak nagy része nem felel meg sem a munka-, sem a tartási követelményeknek, átalakításra vagy tatarozásra szorul.
- d) A családi vállalkozásokban dolgozók szakképzettsége nem felel meg a korszerű termelési követelményeknek, ezért egy hatékony, jól szervezett szaktanácsadási rendszer kiépítésére és működtetésére van szükség.
- e) Mivel a családi vállalkozásokban előállított állati termékekre nemzetgazdaságunknak szüksége van, ezért a kisüzemi állattartó telepek modernizálása, munka- és tartási körülményeinek javítása fontos gazdasági érdek. Ezt kedvező hitelek biztosításával és állami támogatással segíteni kell.

EGY KISALFÖLDI FALU GAZDÁLKODÁSÁNAK VÁLTOZÁSAI 1920-TÓL NAPJAINKIG*

Balogh Balázs

Tanulmányomban kísérletet szeretnék tenni arra, hogy bemutassam egy kisalföldi faluban folyó néprajzi megközelítésű parasztgazdaság vizsgálatának eddigi tanulságait.

A vizsgált falu Táp, Győrtől 24 km-re délkeleti irányban, a Bakony hegység északi nyúlványán, a Sokoró és a Kisalföld találkozásánál helyezkedik el. Lakosainak száma jelenleg kb. 760 fő, nemzetiségére nézve magyar, vallását tekintve kb. fele-fele arányban református, illetve római katolikus.

Az itt megkezdett kutatás a parasztgazdaságok *termelés-fogyasztás központú funkcióvizsgálatát* tűzte ki céljául 1920-tól napjainkig. A korszak főbb társadalmi-politikai eseményeinek a hatására a változó gazdasági magatartásformákat próbálja kideríteni a tápi parasztság körében. Első lépcsőjében 1959-ig, a termelőség-terjedésig terjedő időszakban, különböző vagyoni helyzetű egyéni gazdaságok konkrét vizsgálatát végezte el. Az 1920-as éveket azért tettük önkényesen a vizsgálat kezdő időpontjává, mert az adatközlők emlékezete általában ennél régebbi időkbe már nem ér el. Az 1959-es korszakzáró dátum viszont kézenfekvő volt: a tápi parasztgazdaság termelőség-terjedésbe való kényszerítésével átmenetileg megszűnt létezni eredeti formájában a vizsgálat tárgya, az egyéni parasztgazdaság.

Kutatásunk első, a tejesítésig terjedő időszakában Táp gazdáinak kb. 95%-át a kis- és középparasztok tették ki, a helyi „besorolás” szerint kb. a 20 katasztrális hold fölötti gazdaság számított nagygazdaságnak. Az egyéni gazdaságok működése a kis- és középparaszti gazdaságokban jószerével az önellátásra korlátozódott, megrekedtek néhány gyáripari termék fogyasztói igényénél, tulajdonképpen csak a földbérletek jelentettek tőkebefektetést számukra. Tápon kizárólag egy-két nagygazda rendezkedett be a tudatos árutermelésre. Ők a piacérintett gazdálkodás szellemében kitértek a gazdaságuk modernizálásával, újszerű befektetésekkel (pl.

* A kutatás az OTKA/017984 támogatásával folyik.

szójatermesztéssel 1943-ban), gyermekeik felsőfokú taníttatásával stb. A parasztság rétegeit vizsgálva az 1945-ig terjedő időben a *kisparasztság* önellátó gazdaságra rendezkedett be, amelyben (egy-két esettől eltekintve) a *földművelés volt túlsúlyban*. A *középparasztság* szintén önellátásra rendezkedett be, gazdaságaikban a *földművelés és az állattartás egyensúlyban volt*, de a tendencia az állattartás erősödése felé mutatott. A *nagyparaszti gazdaságok* az önellátásról próbáltak mind az állattartás, mind a földművelés tekintetében az *árutermelésbe bekapcsolódni*. Az 1945 utáni válsághelyzet múltán 1948-tól 1959-ig a nagyparaszti árutermelés piaci kibontakozását a kuláküldözés derékba törte. A nagyparaszti gazdaságok egy rosszul értelmezett egyenlőség eszmei keretei között nivellálódtak. E szűk, módos réteg mellett azonban mindenképpen tisztázandó, hogy a tápi gazdák túlnyomó többségének esélye sem volt az árutermelésbe való bekapcsolódásra, részint az újtól való idegenkedő szemléletük, részint tőke- és pénzhányuk miatt.

A termelőszövetkezet megalakulásától a rendszerváltozást követő, az 1992-es téveszből való kiválásokig terjedő időszakban csak egyetlen egy ember volt Tápon, akinek nem volt munkahelye, aki kizárólag magángazdálkodásából élt. Ő a téeszésítéskor magántulajdonban hagyott csekély gyümölcsösöket és szőlőket kezdte el az 1960-as években, a megöregedett, kertet művelni már nem tudó emberektől bérbe venni. Az 1970-es évek végétől kb. 20 magyar holdon gazdálkodott már. A gyümölcsösök helyét sok helyütt szántóföldi művelés alá vette, jelentős mértékű takarmányt termesztett, sertéshizlalással és növendék bikákkal foglalkozott. Az értékesítéssel nem volt különösebb nehézsége, így a családjának az átlagos falusi életszínvonalnak nagyjából megfelelő megélhetést tudott biztosítani. Mivel a szocialista Magyarországon „deviánsnak” számított, ha valakinek nem volt munkahelye, ezért amolyan csodabogárnak tartották és tartják őt a faluban. Kisparaszti származású családjának a közösségen belüli presztízse jelentéktelen volt, azonban rajta kívül nem volt senki Tápon, aki „főállásban” gazdálkodott volna, ezért némi elismerést vívott ki környezetében. E kivételtől eltekintve, a hivatalos munka után/helyett egyre intenzívebben művelt háztáji gazdálkodás jelentette ebben az időszakban a magánjellegű mezőgazdasági tevékenységet.

Mindezen előzmények után 1992-ben adatott meg a lehetőség újra – harminchárom évvel a termelőszövetkezet megalakulása után –, hogy a tápiak ismét egyénileg gazdálkodjanak. A termelőszövetkezettel való szakítás rendkívül nehéz döntés volt mindazon huszonegynéhány tápi gazda számára, akik az egyéni mezőgazdasági vállalkozás útjára léptek, azonban

a téeszben maradás sem járt dilemma nélkül. Elég ha arra az országosan is elterjedt riadalomra utalok, ami Tápon is hatott, hogy a nyugdíjasok nem merték kikérni a földjeiket (holott, ha nem a téesznek, hanem magánvállalkozónak adnák bérbe, akkor aranykoronánként nem 12, hanem 20 kg búza árát kérhetnék bérleti díjként), mert félték, hogy nem kapnak majd nyugdíjat. Mindenesetre az elmúlt három-négy év és az elkövetkezendő pár év még az a viszonylag cseppfolyós állapotnak a pillanata, amikor a mezőgazdaságból megélni szándékozók helyzete még nem merevedik meg. Ennek az időszaknak a vizsgálata jelenti kutatásunk jelenleg folyó másik fő szakaszát. Kik, milyen gazdasági feltételekkel, milyen háttérismeretekkel vágnak bele az egyéni mezőgazdasági vállalkozásba úgy, hogy ez az egyetlen megélhetési forrásuk, hogy „erre tették fel az életüket”? Mennyire játszik szerepet egyfajta földműves parasztidentitás, a hagyomány ereje, a földszeretet tradíciója? Milyen motiváció mozgatja a vállalkozókat és kinek-kinek mi a titkos aspirációja a távlati céljait illetően? És főleg a gazdasági-társadalmi nehézségek kihívásaira milyen válaszadási módok bontakoznak ki a talpon maradók esetében, és milyen túlélési technikák alakulnak ki a megélhetést más területen keresni kényszerülteknél? Egyáltalán, milyen jövőkép él az újrakezdőkben és vajon mi a realitás? Ha a szomszédos, egykor a monarchiához tartozó területeken folytatott jelenkutatásainkat nézzük, akkor borzasztó nagy különbségeket tapasztalhatunk a mezőgazdaságból élők arányát vizsgálva a Táphoz hasonló birtokstruktúrájú és demográfiai jellemzőjű falvak között. Például amíg Kalotaszeg falvaiban szinte minden család a hagyományos gazdasági eszközökkel és bivallyal műveli újra a visszakapott földjeit, addig a II. világháborút követően szerencsésebb politikai állomalakulathoz tartozó alsó-ausztriai Klein-Harrasban összesen négy gazdálkodó él már csak kizárólag a földművelésből. Annyi mindenesetre már az eddig eltelt időszakból is látszik, hogy Tápon is az egyéni gazdálkodás megtartotta családi jellegét. Hogy azok könyvelhetnek el kezdeti sikereket, akiknek volt valami meglévő tőkéjük már és/vagy megfelelő háttérismeretük, hogy hogyan lehet például újrakezdési hitelt felvenni, akik többé-kevésbé tisztában vannak nemcsak a mezőgazdasági javak megtermelésének körülményeivel, de az értékesítési lehetőségekkel is. Akik a megelőző struktúrában betöltött hatalmi pozíciójukból vagy presztízhelyzetükből nyert társadalmi kapcsolatrendszerüket át tudták menteni és azt tovább működtetni tudják. Mindezek tükrében Tápon tulajdonképpen összesen egy olyan mezőgazdasági vállalkozóval találkoztam, akinél tudatosan biztosítva látszik a gazdaság jövője, de ő sem egyedül gazdálkodik. Harmadmagával egy kft.-t

alapított, kedvezményes hitelekhez jutott, felsőfokú szakirányú diplomát, majd tudományos minősítést szerzett. Valós társadalmi hovatartozásán, középparaszti családi tradícióin messze túlmutató vágyott és részben már megvalósult aspirációi egy ritka és példamutatóan motivációgazdag esete a mezőgazdasági vállalkozóknak. Kb. 200 ha saját tulajdonú és bérbe vett földet művel, amit pár éven belül 4-500-ra szeretne növelni. A termék-szerkezet profilírozását szigorúan az értékesítési lehetőségek minél kedvezőbb kihasználásához igazítja. A gépparkját (amihez 4 traktor is tartozik) állandóan fejleszti, és annak maximális kapacitáskihasználására törekszik bérmunkákat is vállalva. A kft. tulajdonában lévő 400 hízó mellett 20 anyadisznaja is van saját tulajdonban.

A többi 20–25 vállalkozó egyénileg próbál szerencsét, hiányzik belőlük a társulás igénye, átlagban kb. 20 ha földet művelnek meg, amikre jellemző az elaprózottság. Ők jobbára az ipari növények és a vetőmagtermesztés erősítésére törekednek a sertés, illetve szarvasmarha mellett, de a gép- és munkaerő-kapacitáshoz és főleg az értékesítési lehetőségekhez mért tudatos profiltisztítás nem jellemző. A napjainkban annyit emlegetett „Manager-szemlélet” hiánya főleg a vállalkozás legkritikusabb részénél, az értékesítésnél szembeötlő. Sokuknak anyagilag nehézséget okoz, hogy a téesszel perben állva, több mint százezer forintot igényelnek eredménytelenül, amit a téesz nem fizetett ki a kiválásukkor. Ők a tipikusnak mondható *szereplői napjaink gazdálkodásának, akik az eddigi nagygazdaságokban végzett szűk, speciális munkát szokták meg.* A gazdálkodás egészét átölelő szakértelmük hiányzik, nem látják át a piaci helyzetet, nem tudnak eligazodni a bankügyletekben és az adózás szövevényes rengetegében. Súlyosbítja a helyzetüket a szaktanácsadás nehézkessége, például a falugazdásztól nem kértek szívesen tanácsot, mivel ő egy presztízsvesztett, a téeszből elbocsátott ember.

Az egyre jobban kirajzolódó problémák elemzésétől és azoknak a téesz előtti gazdálkodáskutatás eredményeivel való egybevetésétől azt reméljük, hogy Táp parasztgazdaságának majdnem nyolc évtizedet felölelő bemutatása segítséget nyújt majd a magyarországi gazdálkodás egészének részletező feltárásához.

AGRÁRÁTALAKULÁS NEMZETISÉGI TELEPÜLÉSKÖRNYEZETBEN

Aubert Antal

Kutatási előzmények

Az 1980-as évtized falukutatásai sokoldalúan foglalkoztak és feltárták a szocializmus évtizedei alatt jellemző településátalakulási folyamatokat. Bebizonyosodott, hogy e folyamatok erőteljesen differenciálták és hierarchikus függőségi rendszerbe kényszerítették a településeket. A települési státusz az életkörülmények meghatározó tényezőjévé lépett elő.

Ugyanakkor e kutatások arra is rámutattak, hogy a települések mozgáspályáit a helyi társadalom minősége, cselekvési képessége nagyban befolyásolta. A földrajzi kutatásokon belül a szociálgeográfia foglalkozik társadalmi csoportok mozgásainak törvényszerűségeivel, a mikrotársadalom morfológiai és funkcionális tagozódásával. Ide tartoznak az 1980-as évek második felében elkezdett kutatásaim is, melynek során az etnikai csoportok helyzetével, a falu társadalmában és gazdaságában betöltött szerepével, ill. annak vátozásával foglalkoztam. Nemzetiségi településkörnyezetben végbemenő társadalmi változásokat a gazdaság oldaláról kívánom bemutatni. Korábbi kutatásaimból a gazdaság és az etnikai csoportok viszonylatában a következő megállapításokat emelem ki:

- Az erősen koncentrált (közigazgatási, mgtsz-i, oktatási, egészségügyi) falukörzetekben a helyi gazdasági erő (többnyire az mgtsz) csak a centrumtelepülésen volt képes stabilizálni környezetét, a településnek a státusa felértékelődött.
- Előtérbe került a munkamegosztásban elfoglalt hely, a jövedelemcsoportok szerinti egyenlőtlenség.
- Etnikai szempontból a gazdálkodási módok eggyé váltak, tehát csökkent az etnikumok más-más gazdasági szerepe.

E megállapítások Kelet-Baranya agrártérségére érvényesek, melyen belül a somberek falukörzetre vonatkozóan megállapítható, hogy gazdasági szempontból a kollektív gazdaság sikere csökkentette az etnikumok

közötti markáns különbségeket. Ez azzal a következménnyel is járt, hogy a szocialista fejlődés kezdetén még elkülönülő etnikai csoportok mint társadalmi csoportok is léteztek, addig a későbbi évtizedek során az etnikai határok összemosódtak, így a helyi társadalom belső struktúrájában mint elkülönítő tényező egyre hátrább szorult.

Az etnikumok–agrár gazdaság viszonylatában milyen változásokat hozott az 1990-es évtized?

A rendszerváltással elinduló tulajdonváltási folyamatok gyökeresen új helyzeteket, élethelyzeteket eredményeztek a falvak lakóinak életében. Rendkívül izgalmas kutatási témák egész sora vetődik fel, így számomra elsőrendűnek vélt:

- A vizsgált térségben az agrárátalakulás milyen módon ment végbe?
- A különböző etnikai csoportok hogyan tudtak bekapcsolódni az új folyamatokba, történeti gyökereik elég mélyek-e ahhoz, hogy visszanyúlhassanak hozzájuk ill., hogy e gyökerekből hol, kiknél sarjadzik új hajtás? Konkrétabban: Mely etnikai csoport tagjai tudtak, tudnak a legaktívabban bekapcsolódni a privatizációs folyamatba, a kialakuló új helyi társadalomban milyen helyet foglalnak el a társadalmi pozíció, a vagyonszempontról?

Természetesen e kérdésekre itt és most nem fogok tudni megválaszolni, mindössze megkísérlem kutatásaimat ez irányban elindítani.

Vannak e az agrárátalakulásnak etnikai vonatkozásai?

E kérdés feltevésakor óhatatlanul vissza kell térnünk az agrárszektor tulajdonviszonyait döntő mértékben meghatározó jogszabályokhoz, így a termelőszövetkezeteket kötelező „Átalakulási Törvényhez”, valamint a kárpótlási törvényekhez.

- Az Átalakulási Törvény a nagyüzemi kvázi tulajdon üzletrészek formájában történő valódi tulajdonná való átalakítását szolgálta. Első változatában a vagyonszerzés 50%-a a ledolgozott évek alapján járt a tagságnak (így nem érvényesült a vagyongyarapításban való tényleges közreműködés), a második változatában (a megmaradt vagyonszerzés/ 50%) a tagságra bízta a vagyonszerzés mikéntjét. E folyamatban nem lelehetők fel etnikai jellegű momentumok.

– A kárpótlási törvények döntően hatottak az egész agrárátalakulás rendszerére, mivel a mezőgazdasági termelés központi tulajdoni elemét, a földet érintette.

Etnikai szempontból e törvények időbeli visszanyúlása, ill. megjelenése az érdekes, mivel ezeknek – ha nem is tudatos – etnikai lecsapódásai voltak. Régióink lakóira így e törvények eltérő mértékben és eltérő időben hatottak, ebből következik, hogy az átalakulási, tulajdonváltási folyamatba is különböző pozícióból indultak.

Az első kárpótlási törvény az 1949 után anyagi kárt szenvedetteket kívánta kárpótolni, így az e falvakban élő helyi németység ki volt zárva a kárpótlásból, hiszen ők 1950-ig állampolgári és vagyonjogfosztottak voltak.

A második kárpótlási törvény 1939-ig terjesztette ki a tulajdon-visszaigénylési jogokat, csak ekkor kapcsolódhatott be és juthatott kárpótlási jegyekhez a német nemzetiségű állampolgár.

Itt jegyzem meg, hogy ugyanarra a földalapra vonatkozóan többen nyújtottak, nyújthattak be kárpótlási igényt (az első kárpótlási törvény szerinti tulajdonos, valamint a második kárpótlási törvény szerinti helyben élő, de a kitelepített eredeti német tulajdonos is). Ez a tény már előrevetítette a földalapok szűkösségének a lehetőségét.

A harmadik kárpótlási törvény a személyi szabadságuktól megfosztottak kárrendezését szolgálta, amely kedvező volt a német nemzetiségűek számára, hiszen e törvény alapján ők jelentős tömegű kárpótlási jegyhez jutottak. A földárverések időbeli lefolyását tekintve az első és a második kárpótlási törvény között már elindultak a licitek, legtöbb esetben meg egyezésem alapon, kedvező áron (500 Ft/AK) jutottak termőföldhöz a résztvevők. A második és a harmadik kárpótlási törvény szerint juttatott nagy mennyiségű kárpótlási jeggyel szemben fogyó és dráguló földalap állt már rendelkezésre, valamint a kárpótlási jegyek valós értéke is rohamosan csökkent.

Elméleti szempontból tehát az agrárátalakulás kezdeti fázisában a nemzetiségi falvakban az egyes etnikai csoportok (német, székely, felvidéki) más-más időpontokban tudtak bekapcsolódni az árverésekbe. Különösen igaz ez olyan falvakban, ahol ennek történeti gyökerei 1945–1948 között keresendők, és ahol a még élő kárvallott generáció, ill. azok utódai között a tulajdonlás kérdése ismét felvetődött.

A kutató feladata, hogy a valóságban zajló folyamatokkal igazolja vagy cáfolja e feltételezést. Milyen lehetőségek állnak rendelkezésünkre?

1. Statisztikai vonalon: a KSH Baranya megyei Igazgatósága 1994 szeptemberében megkísérelte regisztrálni az új tulajdonosi struktúrát, ennek eredménye csak részleges volt, jelzés értékű adatokkal (1997-ben kerülhet sor teljes körű felmérésre).

2. Helyi felmérések, interjúk: a már korábban vizsgált kistérség bejárása, így példaként a volt somberekai falukörzet vizsgálata.

1. táblázat

Mezőgazdasági gazdaság szerkezet-összeírás, 1994

Megnevezés	Somberek	Palotabozsok	Görcsönydoboka
Gazdasághoz tartozók száma (fő)	1670	1104	504
Főfoglalkozású	18	16	2
Régebbi tulajdon, vagy adásvételi szerződéssel szerzett (ha)	325	200	114
Tagi részarány (ha)	170	164	0,3
Kárpótlással szerzett (ha)	60	15	–
Nevesítéssel szerzett (ha)	55	360	8
Összesen (ha)	610	739	122,3
ebből: bérbe adott (ha)	222	470	25

Agrárátalakulás „somberekai módon”

Az új tulajdon megszerzésének nehézségeit jól érzékelteti, hogy mind az első földárverésre, mind a volt mgtsz licitálásra kijelölt hányadára 1995-ben volt, ill. kerül sor. Témánk szempontjából nagyon fontos kiemelni, hogy az eredményeiről országosan is jól ismert „Béke öre” Mgtsz 1992-ben 7 jogutód szervezetre bomlott. Ezek:

- a Somberekai Szövetkezet,
- a Palotabozsoki Szövetkezet,
- a Görcsönydobokai Mezőgazdasági, Szolgáltató és Kereskedelmi Szövetkezet,
- az Építők Mezőgazdasági Szövetkezet,

- a HOSCHIBA Mezőgazdasági Szövetkezet (családi),
- az Asztalosipari Szövetkezet,
- az Ügyviteli és Kereskedelmi Szövetkezet.

A több mint 1 milliárd Ft. értékű vagyon 80%-a került a megalakuló 7 szövetkezet tulajdonába, 20%-a vált ki családi vállalkozás formájában.

A földtulajdon felosztása:

Kárpótlásra jelölt	21 805 AK
Tagi, alkalmazotti tulajdon	21 459 AK
Részaránytulajdon	28 537 AK
Összesen	71 801 AK

A kárpótlásra jelölt 21 805 AK értékű földalapra 1995 decemberében lehet licitálni. Részletes utánajárást igényel a 28 537 AK részaránytulajdon sorsa, mivel itt jelentkezik konkrétan: kinek a nevében van/volt? Az 1945 előtti eredeti tulajdonosé, vagy az 1945–48 között érkezett bukovi-nai székely vagy csallóközi magyar (felvidéki) nevében van bejegyezve a földhivatalban?

Földtulajdonhoz jutás kárpótlási jegyekkel: mivel az első földárverésre csak 1995 júniusában kerül sor, így nagy mennyiségű kárpótlási jegytömeg halmozódott fel, valamint elégséges idő volt ehhez, hogy a kárpótlási jegyek felvásárlásával „átrendeződjön” az eredeti tulajdonosok köre, amely a licitáláson meg is mutatkozott.

Kik jutottak nagyobb területű földekhez?

Először nézzük a tényeket: Sombereken mintegy 10 német és 2 felvidéki család, a volt tsz-vezetésből egy-egy fő, Palotabozsokon az arányok szinte megegyeznek az előzővel, míg Göröcsnyodobokán az új szövetkezet uralja a határt.

Az interjúk alapján kirajzolódott, hogy

- a somberekai és palotabozsoki licitálásokon a volt német közép-paraszti birtokos réteg tagjaiból (ill. utódaiból) kerültek ki nagyobb hányadában az új tulajdonosok (50–200 ha közötti területekkel),
- felvidéki családok csak elszórtan jelentek meg,
- míg székely új tulajdonosokat nem találunk.

Ennek okait kutatva rá kell mutatnunk, hogy

- a helyben maradt németiség földcentrikus életvitele, a volt mgtsz munkaerőbázisaként a folytonosságot képviselte az agrárszektorban, így érdekeltségi viszonyai, szaktudása, életkörülményei elősegítették az új tulajdonosi körbe jutását.
- A nagyon késői első földárverés miatt elvesztették előnyüket azok, akik korán jutottak kárpótlási jegyekhez, legtöbbjük – látva a jegyek értékvesztését, az elnyúló földhözjutási lehetőséget – eladta, felélte azokat.
- Természetesen nem szabad csak etnikai szemszögből csoportosítani, hiszen ismerve az új tulajdonosi struktúrát látható hogy ide tartoznak egyrészt volt mgtsz-ben jó pozícióktól megvált egyének, ill. valahány élelmes, az átalakulási folyamat összefüggéseit felismerő és azt jegyfelvásárlással kihasználó új tulajdonos is.

Még sok példára van szükség...

Egy kis körzeten keresztül bizonyítani az elvi állításokat helytelen lenne (mint láttuk a somberek példát, nem is igazolódott be), ehhez egyrészt az etnikai kisrégiók alaposabb kutatására lenne szükség, másrészt a már lezárt kárpótlási folyamat végső eredményét lehetne összevetni etnikai nézőpontból. Kelet-Baranyában egyébként későn indultak (jogviták miatt) a licitálások, a gyakorlatban így a korábban felvetett előnyök-hátrányok nem váltak el élesen.

A kérdés az, hogy a soknemzetiségű Baranyában, Tolnában mindenhol így volt-e? Úgy gondolom, ha nem is sikerült megnyugtató válaszokat adnom, a problémakört felvetni és megvitatni érdemes és szükséges.

ÜZEMTÍPUSOK ÉS AGRÁRGAZDASÁGI SZEREPLŐK NAGYKÖRÖSÖN

Kovács Katalin–Váradi Monika Mária

Egy 1995 nyarán megkezdett mikrokatatás* első eredményeit tesszük közzé tanulmányunkban; a színhely Nagykőrös, melyet más szempontok mellett azért választottunk az empirikus kutatás terepéül, mert feltételeztük, hogy a termelőszövetkezeti átalakulás és a földtulajdonviszonyok rendezése után a különböző üzemtípusok nagyjából azonos versenypozícióról indulnak, tehát közel egyenlő esélye van a megkapaszkodásra kis-, közepes és nagyüzemnek egyaránt. Az alábbiakban a helyi agrárgazdaság jellegzetes üzemtípusait, valamint e gazdaság szereplőinek markáns, gyakorta egymásnak feszülő csoportjait kívánjuk bemutatni.

A nagykőrösi agrárgazdaság mai szerkezetének bemutatását történeti utalással kell kezdenünk; eltűnt ugyanis ebből az agrárgazdaságból az az üzemméret, amely a háborút követő negyven esztendőben a nyugat-európai értelemben vett farmergazdasággá fejlődhetett volna, vagyis a tanya gazdaság helyi típusa. *A 7–8000 hektárnyi területet művelő nagyüzemek – egy állami gazdasági kerület és két, egyesítéssel földuzzasztott termelőszövetkezet – és az 1 kat. hold körüli tanyákat övező valamint a városköri kertek kettős szerkezete jellemezte a kőrösi agrárgazdaságot 1990-ben is.* Mindez a jellegzetes mezővárosi településszerkezet megbomlását jelezte: noha 1990-ben is még kb. 1000 tanyaépület állt a város határában, ahol a nagykőrösi lakosság 10%-a élt, kevés klasszikus értelemben vett tanya gazdaságot találhatunk.

Kiskertművelők és kertész vállalkozók

A hatvanas évek kollektivizálása során eltűntek *a város határában a két világháború között elterjedt öntözéses kertészetek*, ám hamarosan termett helyettük más; a néhány száz specializált kertészetet – amelyek egy-egy család elsődleges megélhetési forrását jelentik –, néhány ezer *kiskert* vál-

* Az OTKA I/7 T O18541 Agrárvállalkozók egy változó mezővárosi társadalomban c. kutatás vezetője Kovács Katalin.

totta fel a hatvanas években, röviddel a teljes kollektivizálás után. A zártkertek osztását, tagjaik számára nyújtott kedvezményként, a termelőszövetkezetek (számuk akkoriban 6 volt) kezdték el a várost közvetlenül övező hajdani szőlős- és zöldséges kertek elvadult, homokos területein, a föld minőségétől függően 6-800 négyszögöles parcellánként. A '80-as évek elejétől a városi tanács a szövetkezetektől ingyen átvett területeken maga is bekapcsolódott a telkek osztásába, a már csak 250 négyszögöles kertekhez 50 éves haszonbérleti szerződés formájában juthattak a nagykörsiek; e kerteket, melyek azóta a bérlők tulajdonába kerültek, a népnyelv csak „hobby”-nak nevezi. Ma 663 hektárnyi területen 3889 öntözött kert áll a kőrösi polgárok használatában.

E gyümölcsfákkal betelepített, zöldséges kiskertekben – ahol a tulajdonosok kutakkal, villannyal hamar megteremtették a szükséges „önerős” infrastruktúrát –, a kőrösi családok közel fele nem csupán önellátásra rendezkedett be, hanem több-kevesebb rendszerességgel a helyi Konzervgyárba és, ritkábban, a regionális (szolnoki, kecskeméti) piacokra is szállított termékeiből. A tömeges kiskerti áruterelés mellett – gyümölcsről, paradicsomról, paprikáról, mindenekelőtt azonban uborkáról van szó, *nem is igazi kőrösi az, aki nem tud uborkázni*, vélekednek a helybéliek –, megindult a kertek szabadpiaci forgalma és, helyenként, koncentrációja is; két-három egymás mellett lévő kert területén jelentős méretű *fóliás kertészeteket* hoztak létre és üzemeltetnek *a szocialista vállalkozók első generációjából kinőtt kertészek*.

A gazdaságukat a '80-as években felfejlesztő virág- és zöldségkertészek 15–20 fős zárt csoportja a város és közvetlen környezetének 100 ezer négyzetméterre becsült fóliával fedett területének mintegy 40%-át birtokolja. E kertész vállalkozók ma többnyire negyvenes éveikben járnak, vállalkozásaikat most is elsősorban a családi munkaerőre alapozzák. A teljesen új technológiát alkalmazó vállalkozók között többségben vannak azok, akik szegényparaszti családokból származnak ugyan, de maguk már nem végeztek paraszti vagy nagyüzemi mezőgazdasági munkát. Három mozzanatot tartunk kiemelésre méltónak, amely őket a helyi agrárgazdaság más termelői csoportjaitól markánsan elkülöníti. (1) A magas szintű specializáció mellett (2) egyedülállónak tekinthető piaci kapcsolataik gazdagsága; e vállalkozók a helyi, a regionális és az országos piachoz egyaránt kötődnek, s mivel vetőmagtermeléssel, fajtanemesítéssel is foglalkoznak, a legrangosabb és legerősebb külföldi cégekkel állnak szerződéses kapcsolatban, és ismereteik is adott kertészeti kultúrák nemzetközi szintjéhez igazodnak. Legfontosabbnak azt a tényt tartjuk, hogy *a kerté-*

szet az az ágazat, amely, ha megváltozott formában is, de jelentős részben mindvégig kisüzemi szerkezetben maradt a kollektívizálás után is.

Magas szintű szakmai ismeretek, ugyanakkor kemény kétkezi munkával megteremtett és fönntartott gazdaság, elsősorban azonban a „minden, siker és kudarc csak rajtam múlik” self-made man hitvallása jelenti e vállalkozói csoport öntudatának sarkköveit. A kertész vállalkozók – nem csupán a „nagyok”, hanem a kisebb kertészeteket üzemeltető 10–15 vállalkozón – a helyi közéletben megjelenő önálló szakmai csoporttá formálódtak a '90-es évek elején (Vállalkozók Egyesülete Mezőgazdasági tagozat). A legnagyobb kertész vállalkozó, egyben 1993-tól a Vállalkozók Egyesületének elnöke, az 1994 decemberi helyhatósági választásokon fölényesen nyert a polgármesteri székért folytatott versenyben. A polgármester szocialista-liberális támogatással indult a választásokon, és tipikusan a „baloldal” felé orientálódnak a kertész vállalkozók is; származási hátterük és a helyi politikai színtér szerkezete és konfliktusai egyaránt magyarázzák e politikai érzületet, a vállalkozói csoport politikai aktivitását. 1990–1994 között ugyanis az önkormányzat legerősebb frakciója, az FKGP volt az az erő, amely – választási eredményei alapján joggal érezhette magát erre fölhatalmazva –, az agrárgazdaság helyi átalakításának lebonyolítását magára vállalta.

Szántóföldi növénytermesztéssel, vegyes gazdálkodással foglalkozó magángazdák, gépi szolgáltatók

A város 10 502 hektáros, a kárpótlás illetve a szövetkezeti átalakulás során több, mint 90%-ban magántulajdonba került szántóterületének 63%-át (6666 ha-t) magántermelők művelik vagy magánvállalkozókkal műveltik. Az állami gazdaság tulajdonában 800 ha szántóterület maradt, további 250 ha-t bérletben művel. Parlagon 500 ha szántó maradt, a művelés alól kivett terület magántulajdonban van, lényegében a rossz minőségű, illetve kedvezőtlen fekvésű részarány-tulajdonú szántóról van szó. Az országos arány 18%. A birtokszerkezet pontos fölmérése jelenleg zajlik, de úgy becsüljük, hogy az 50 ha-nál nagyobb területet művelő/műveltető magángazdaságok száma meghaladja a 20-at, s közöttük számos család 100 ha-nál nagyobb terület tulajdonosa. 1–5 hektáros területtel a város polgárai közül 3100 fő rendelkezik. Az új tulajdonosok, gazdálkodók között sok az idős ember, aki élete alkonyán fogott újra a gazdálkodásba, egyrészt, hogy el ne vesszen a törvény szerint járó föld, „vót föld, legyen is föld”,

másrészt, mert meglegeggéssel tölti el őket a tudat, hogy a sajátjukban dolgoznak; „*olyan szép, hogy ahun megy a két traktor, meg a kombájn, és az a miénk!*”. Kétségtelen, hogy úgy származást, foglalkozást, társadalmi állást, mint a termelési ismereteket, piaci kapcsolatokat vagy a földhöz, gazdálkodáshoz fűződő ambíciókat, elvárásokat illetően rendkívül heterogén az új tulajdonosok köre: nyugalmazott, fiát és vejét gazdálkodni tanító kútúrómester, gazdaivadék; a visszakapott szülői örökségen való gazdálkodást kihívásnak tekintő autószerelő; drága hobbiként tanyát, földet és állatot vásárló és a gabonafajtákkal most ismerkedő orvos – hogy csupán néhány beszélgetőpartnerünk eredeti vagy ma is fő foglalkozását említsük. A túlnyomó többség vegyes gazdálkodást folytat – szántóföldi növénytermesztés, állat-, elsősorban sertéstartás és zöldségtermelés a “hobbin” –, az önellátás és a piacra termelés aránya gazdaságonként éppúgy változik, mint egy-egy gazdaságon belül, az értékesítési lehetőségek, kényszerek függvényében. A mezőgazdasági termelőknek ez a köre – és nem kizárólag az idősebb generáció – elsődlegesen nem a mezőgazdasági termelésből származó hasznot tartotta szem előtt, amikor belevágott a gazdálkodásba. A föld, a vele való “*bíbelődés*” önmagában vált értékké; „*a kisgazda nem attól az, hogy megörökölte a földjét, hanem, hogy minden tudását, képességét a föld szolgálatába állítja*”.

Nem véletlen, hogy az új tulajdonosok, gazdálkodók jelentik az FKgP bázisát, és az sem, hogy e csoport nevében (is) léptek föl azok – a helyi agrárgazdaság következő markáns csoportja –, akik konzervatív, főként *kisgazda politikusként jelentek meg a helyi közéletben*, illetve azok, akik – bár pártba nem léptek be –, *az 1990-es konzervatív többségű önkormányzati testület felkérésére pozíciókat vállaltak a földprivatizációt bonyolító földrendező és földkiadó bizottságokban*. E körülbelül 10 főt számláló csoport tagjainak szülei vagy nagyszülei, egy kivétellel, 80–120 holdas tanyás gazdaságokat veszítettek el 1949 és 1959 között. Az e csoport többségét képező idős generáció tagjait nem pusztán a származás köti össze; vezető állásokat töltöttek be a hatvanas években alakult 2-3000 hektáros nagyüzemekben, majd a '76-os egyesítések után a második-harmadik vonalba szorultak vissza. Az akkori „nagyüzemről” ezek az emberek éppannyi tapasztalatot szerezhettek, mint a szüleik s maguk által működtetett kisüzemről, s visszaemlékezve a kis szövetkezetek óriás szövetkezetekké egyesítését nem fájlalják kevésbé, mint családi gazdaságaik elvesztését. A szövetkezeti átalakulás során a kiválni szándékozók élére álltak, mert erkölcsileg és érzelmileg nem voltak elkötelezettek az egyesített (s eladósdott) szövetkezetek felé, továbbá mert bízhattak a családi összefogásban,

abban, hogy együtt megfelelő tőketartalékkal, nagyösszegű kárpótlási jeggyel és szövetkezeti tulajdonrészrel rendelkeznek. E személyek ma 50–200 hektáros területek tulajdonosai, tulajdonostársai – hisz családi birtokokról van szó –, van, aki a visszaszerzett családi földterületet maga műveli, van, aki másokkal művelteteti, s van, aki bérművelést is vállal, egyéni vállalkozóként vagy társas vállalkozás tagjaként.

Az új tulajdonosok többsége számára azonban problémát jelent a többnyire több családtag nevében és több tagban álló föld művelése, sőt, műveltetése is. Azok körében, akik földjüket nem a nagyüzemek utódszervezeteinek adják bérművelésre, az egyes munkafázisok elvégzése vagy családi, baráti szálak mentén szerveződő kalákában történik – mindenki a többiek rendelkezésére bocsátja kapacitásait, legyen szó kézi, gépi munkáról, ritkábban tárolási lehetőségről –, vagy gépi bérmunka igénybevételével. A gépi szolgáltatások iránti megnövekedett keresletet ki tudja elégíteni az a kb. 30–40 géptulajdonos, akik, a traktortól a kombájnon keresztül a bálázóig, egy vagy több munkagéphez jutottak a szövetkezetek átalakulása során. A két mezőgazdasági termelőszövetkezet – nevük legyen 'EGYBE' és 'SZÉT' – közül az utóbbiból az aktív tagok lényegében az egész gépállományt kivitték; a szövetkezet utódszervezetei számára valamikori dolgozók bérmunkában végzik el a kezelésükben álló földeken a gépi munkát. Az egyelőre bőséges kínálatot az új földtulajdonosok többsége munkafolyamatonként és több szolgáltatótól veszi igénybe, kisebb azok száma, akik minden műveletet egy vállalkozóval tudnak elvégeztetni, már csak azért is, mert egy kézen megszámálhatóak azok, akik ma ehhez elegendő számú és megfelelő minőségű, kapacitású gépparkkal rendelkeznek. Ők többnyire olyan vállalkozók, akik kiegészítették a kiválás során megszerzett gépeket újonnan vagy használtan vásárolt darabokkal, vagy 1-1 munkafázisra maguk is bérelnék mások gazdagabb állományából. Az a tény, hogy a legjelentősebb szolgáltató vállalkozót megválasztották a megyei Agrárkamara nagyköri mezőgazdasági bizottságának elnökévé, e vállalkozói csoport súlyát jelzi. Egyébiránt a körösi gazdálkodók többsége bizalmatlansággal szemléli a szerveződő agrárkamarát, e bizalmatlanság azonban a kamarának és nem a szereplőknek szól.

Mezőgazdasági nagyüzemek és utódszervezeteik

Az 1992-es átalakulás során a két nagyköri szövetkezet eltérő stratégiát követett. Az 'EGYBE' *hagyományos, ágazati rendszerben működő, alap-*

tevékenységet folytató szövetkezet maradt. 1995-ben a szövetkezet mintegy 140 főt foglalkoztatott, nyugdíjas tagjainak száma 341, a szövetkezet által bérben művelt terület (1289 ha) az 1992. évinek mintegy negyede. A hízósertéseket részben a szövetkezet telepén nevelik, részben, 50–100 fős csoportokban körösi ill. környékbeli magángazdáknak adják ki bérhíztlásra. A kétszázas tehenészeti telep sem teljes kihasználtsággal működik, noha a telep rekonstrukciójára használták fel az 1993-ban elnyert reorganizációs hitel egy részét. A reorganizáció keretében kapott összeg másik része egy hűtőházzal ellátott fóliás kertészeti telep kialakítására szolgált. A szövetkezet akkor sem volt nyereséges, amikor a hitelt elnyerte, a termelést azóta is csak hitelfelvételek árán tudják biztosítani, s mivel törlesztési kötelezettségeiket sem tudják teljesíteni, a szövetkezetet végelszámolás fenyegeti. 1992-ben 109 tag vált ki az 'EGYBE' szövetkezetből, a vagyron 10%-val, nekik kiválásuk előtt készpénzben kellett a szövetkezet kasszájába befizetni a kivitt vagyontárgyakra eső 22%-os terhet. Mai perspektívából úgy látszik, hogy ők jártak jól, mert radikálisan lecsökkent a bennmaradók üzletrésznének értéke. „Ma 10%-on fölvásárolható lenne az egész szövetkezet” fogalmazott az elnök – aki 1994 óta szocialista képviselő-testületi tag, és a Vállalkozók Egyesülete mezőgazdasági tagozatának elnöke.

A 'SZÉT' szövetkezet vezetése, miután komoly esély volt arra, hogy egy-egy vagyoncsoport a csatlakozó kívülállók üzletrészére támaszkodva kivigye a működőképes vagyron zömét, maga ösztönözte tagjainak kiválását. Sikerral: a 243 kiváló (köztük 158 kívülálló) a vagyron 35%-át vitte magával. Az eladósodottság e szövetkezetben jóval kisebb mértékű volt, a kivitt vagyonnak mindössze 10%-át kellett befizetnie az egyéni ill. magára vállalnia a csoportos kiválóknak. A szövetkezet a megmaradt vagyron működtetésére 1993-ban három – egy növénytermesztő, egy állattenyésztő és egy ügyviteli-adminisztratív – kft.-t alakított, s azóta *holding formában* működik. A holdinghoz tartozó egységek összesen 70-75 főnek adtak munkát 1995-ben, a nyugdíjas tagok száma 230. A holding központja alá tartozik egy kb. 40 főt foglalkoztató asztalosipari, s alig néhány fős építőanyag-értékesítő részleg is, a foglalkoztatotti létszám őket is tartalmazza. A mezőgazdasági termelést végző két kft.-ben a holding maga 85 ill. 49%-os tulajdoni részesedéssel bír. A vezetés is túlbiztosítottnak látszik; a kft.-kben tulajdonos és igazgatósági tag a holding igazgatója (a téesz volt elnöke), és valamennyi kft. ügyvezető igazgatója tagja a holding igazgatóságának vagy a Felügyelő Bizottságnak. A túlbiztosítás egyrészt annak köszönhető, hogy a szövetkezet másodvonalbeli vezető gárdájának zöme ki-

vált és vállalkozóvá vált, s így a bentmaradók egymásrautaltsága minden korábbinál erősebb, másrészt a gazdálkodás – s tegyük hozzá, fennmaradás – pénzügyi kereteinek megeremtése, a hitelhez jutás lehetősége, esélye is erősen nyomott a latba. A 838 hektárt művelő növénytermesztési kft. – mely, mint fentebb említettük, az ágazat volt dolgozóit külső vállalkozóként alkalmazza a gépi munkák elvégzésére –, tevékenységét kibővítette vetőmagtermesztéssel és -terjesztéssel, növényvédelmi szaktanácsadással, s jelenleg már két vetőmagboltot üzemeltet a városban; az állattenyésztő kft. az elmúlt három esztendő során profilt váltott, húsmarha-állományát százás tejtehen-állományra cserélte, és a fejtőház-rekonstrukció révén korszerű üzemmé vált, biztos értékesítési lehetőséggel. Ebben a szövetkezetben az állatállományt a telep nélkül is ki lehetett vinni – az 'EGYBE' tagsága mellett szavazott, hogy telep és állatállomány összetartozik, s így csak együtt vihető ki –, a 450-es marhaállomány 80%-át kivitték a kiválók, a kft. vezetői szerint a jószágok 60%-át rögtön vágóra vitték/levágták. A juhászat, akárcsak a másik szövetkezetben, kikerült a szövetkezetből magán juhászatokhoz, a véletlenül megmaradt kisszámú állományt apránként értékesítették. A kft. a legelőterületet bérlti az új tulajdonosoktól, ebben az évben a holdinghoz tartozó másik kft. adott át némi szántóterületet bérművelésre, takarmánynövény termesztésére. Ők ugyanúgy volt tagjaikat csalogatják vissza a gépi munkák elvégzésére. A kft. '91-ben 159 ha földet művel.

1995 nyarára a volt termelőszövetkezetek 800–1200 hektáros, vegyes gazdálkodást folytató középüzemekké olvadtak Bizonyosan folytatódik ebben az évben az 'EGYBE' szövetkezet további elemekre való bomlása, és nem lehetünk biztosak a 'SZÉT' holding szövetkezet stabilizációja felett sem. Valószínű azonban, hogy utódszervezeteik vállalkozásszerűen működnek majd, tartós versenyben azokkal a társas és egyéni vállalkozásokkal, melyeket a szövetkezetekből kivált és/vagy nagyobb birtoktesteket szerzett gazdálkodók alapítottak.

A mezőgazdasági nagyüzemek közül jószerivel változatlan formában csak a tartós állami tulajdonban maradó ceglédi *állami gazdaság kerületi üzemegysége* működik. Az állami gazdaság önálló szervezetként, elkobzott, és a legjobb minőségű területen fekvő parasztbirtokokon alakult az ötvenes években, 1976-ban azonban, a szövetkezetek összevonásával egyidejűleg a szomszédos állami gazdasághoz csatolták. A vállalati központ székhelye Cegléd lett. Az a csekély változás, ami eme üzemegységben az elmúlt években bekövetkezett, a kárpótlási folyamatnak köszönhető egyrésztől, és némi modernizációs törekvésnek másrésztől. Mintegy 1000 ha

került ki ugyanis az állami gazdaság kezeléséből, s e terület nagyjából a körösi gazdák kárpótláson vett tulajdonát képezi, kisebb részét 1 hektáros darabokban, az ÁG saját dolgozói között osztotta fel. Az 1050 ha saját és bérleti szántóföld mellett 250 hektár gyümölcsös és egy nyolcszázas tenyésztési telep áll a gazdaság kezelésében. E telepre és az állatok ellátásához szükséges takarmánytermelésre hivatkozva tér ki az ÁG az újabb kárpótlási földkijelölések elől, noha a körösi kisgazda politikusok mindent elkövettek, hogy a pótkijelölést kieszközöljék. Ugyanakkor egy kisebb hűtőházat állítottak üzembe 1992-ben a felnövekedő almaültetvény termésének tárolására.

Tulajdonközösségek

A magántermelők és a szövetkezeti utódszervezetek közötti átmeneti alakulatokat képeznek a *gyümölcsültetvények tulajdonos közösségei*. Nagy-körös határában van nagyüzemi, az állami gazdaság által művelt gyümölcsös is, és ugyancsak az állami gazdaság tulajdona annak a 70 hektáros ültetvénynek a földterülete, melynek meggyfáit a termelők egyesületi tagokként birtokolják. Ez az egyesület a rendszerváltást megelőző évek tipikus terméke, amikor is a nagyüzemek szervezetein belül lényegében társas magánvállalkozások jöttek létre, melyekben – mint az egyesület esetében is – számarányánál nagyobb mértékben szerzett tulajdonrészt a helyi és környékbeli elit; első- és másodvonalbeli nagyüzemi vezetők, házastársaik, köztisztviselők. Az ültetvény telepítéséhez a tulajdonosok maguk is körülbelül kéthavi átlagfizetésnek megfelelő induló tőkével járultak hozzá, s az első meggyes telepítése idején, kedvezményes hitelhez is hozzájutottak. Ez a tulajdonosi és gazdálkodási forma alkalmas arra, hogy egyfelől a gyümölcsfák tulajdonosainak felelősségi körébe tartozó kézi munkák és az egyénileg vagy közösen szervezett értékesítés, másfelől a nagyüzem által bérben elvégzett gépi munkák legkedvezőbb kombinációját adja.

A körösi határ harmadik egybefüggő, 110 hektáros gyümölcsösét jelenleg *szövetkezet formájában működtetik*. A 'SZÉT' szövetkezetből kiváló 47 fős vagyonszociális 100%-ban tulajdonosa a gyümölcsöshöz tartozó hűtőháznak, és 20%-ban az ültetvénynek, az ültetvény alatti földterületet nagyjában-egészében sikerült lefedni a tagok részaránytulajdonával. Az ültetvény 80%-ának tulajdonosa a 'SZÉT' szövetkezet maradt, a holdínggá alakulás után azonban megvásárolta tőle az igazgatási-ügyviteli

kft., s már e kft. adja ki művelésre az ültetvényt; költségeken és árbevételeken a tulajdonhányadnak megfelelően osztozik kft. és szövetkezet.

Egy állami nagyüzem; egy hagyományos s egy holding formában működő szövetkezet; korlátolt felelősségű társaságokként megszerveződő középüzemek; tulajdonközösségen alapuló új szövetkezesek; kertész és növénytermesztéssel foglalkozó vagy vegyes gazdálkodást folytató és/vagy gépi szolgáltató vállalkozások; s végül néhány ezer kistermelő, új földtulajdonos: – íme az agrárgazdaság nagykörösi szereplőinek köre. A nagykörösi üzemtípusok közül nem egynek bizonytalan a jövője, s nem csupán a volt nagyüzemek utódszervezeteire gondolunk, hanem a kistermelő gazdaságok tömegére; a különféle vállalkozástípusok, agrárvállalkozói csoportok elég erősek ahhoz, hogy érdekeiket és értékeiket közösen föllépve, a tagolt helyi nyilvánosság egymást is kiegyensúlyozó szerveződéseiben, fórumain képviseljék és érvényre juttassák. Konzervatív helyi politikusokhoz közelálló személyek kezdeményezték a *gazdakörök* megalkotását, azok után, hogy a maguk részéről kivonultak a helyi vállalkozói egyesület mezőgazdasági tagozatából. Úgy vélték, hogy a szövetkezetekből frissen kivált, földtulajdonhoz jutott, de politikailag passzív, hagyományos mezőgazdasági termelésbe kezdő gazdák vehetik hasznát a szerveződésnek. A konzervatív erők azonban az elmúlt választási ciklus végén megosztottá váltak, végül két, egy MDF- és egy kiscgazda szimpatizánsokat tömörítő gazdakör alakult meg: a tét a falugazdász jelölése volt, aki az MDF soraiból került ki. Ma gyakorlatilag egyik gazdakör sem működik, noha a kiscgazda orientációjú gazdakör éppen a gépek, eszközök, tárolási lehetőségek, korszerű szakmai ismeretek hiányának kiküszöbölésére szervezett előadásokat, s kezdeményezte tagjainak szövetkezését, például gépkörök létrehozására.

Az ilyen típusú kezdeményezések, legalábbis egyelőre, kudarcra vannak ítélve; „*az emberek fülig vannak a közösséggel*”, a körösiek többsége maga kíván gazdálkodni, próbálgatja erejét és lehetőségeit, legfeljebb a kölcsönösség alapján szerveződő rokoni és baráti segítségre támaszkodik.

ÖSSZEFOGLALÓ A „NAGYÜZEMI GAZDASÁGOK – CSALÁDI VÁLLALKOZÁSOK” SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

Kovács Teréz

A szekció célja nem e két üzemforma szembeállítás, hanem az eltérő és közös problémák megvitatása, a megoldások keresése volt. Az előadások a nemzetgazdasági szintű áttekintésektől a helyi sajátosságok elemzéséig terjedtek. Ezeken és az azt követő viták során kiviláglott, hogy az agrárfejlesztésnél csak is a komplex szemlélet vezethet eredményhez. Az előadások során az alábbi témacsoportoknál érződött ez a szemlélet:

1. A mezőgazdaság és a vidékfejlesztés

A mezőgazdaság nem választható el a vidékfejlesztéstől. Elhangzott, hogy a támogatásokat célszerű lenne EU-konforttá tenni és olyan támogatásokra összpontosítani, amelyek a minőségi termelést szolgálják. Egyúttal arra is figyelemmel kell lenni, hogy az EU-ban a látványos nyilatkozatok ellenére abszolút számban növekszik a mezőgazdaságnak nyújtott támogatás. A nyugat-európai viszonyokba ágyazva ezek jelentéktelen kiadások, de a magyar nemzetgazdasághoz viszonyítva óriásiak. Az EU-ban az utóbbi időben megfigyelhető egy komoly szerkezeti átalakulás a támogatáspolitikában, amely az infrastruktúra-fejlesztésben, a szociálpolitikában és a regionális politikában jelennek meg, de indirekt a mezőgazdaságot szolgálja. Hazai viszonylatban is ajánlatos lenne egy ilyen irányú elmozdulás.

2. Átalakult mezőgazdasági szövetkezetek, családi vállalkozások

Mindkét üzemszervezet közös gondja az, hogy hogyan biztosítsanak megfelelő jövedelmet a mezőgazdaságból élők számára. A nagyüzemek termelési értéke az utóbbi egy-két évben stabilizálódni látszik, de igencsak alulmarad az 1980-as évek teljesítményéhez képest. További kérdés, hogy mi lesz a családi vállalkozások sorsa? Országos szinten a KSH adatai szerint mintegy 51 ezer főfoglalkozású vállalkozó van a mezőgazdaságban. Számuk azonban még szigorú becslés alapján is legalább 150–200

ezerre tehető, de nem kizárt az sem, hogy mintegy 300 ezren vannak. A statisztikában nem szereplő főfoglalkozású mezőgazdasági vállalkozók jelentős része munkanélküli, illetve nyugdíjas. Ők nem igazi, hanem ún. „kvázi vagy kényszervállalkozók”. Gazdaság és életmód szempontjából ők egy átmeneti helyzetben vannak, akikről megoszlott a vitázók véleménye. Az egyik tábor úgy vélte, hogy ez a típus csak vegetál, amíg a szociálpolitika életben tartja őket. A vitázók másik része ezzel szemben úgy vélekedett, hogy ezek az emberek a pozitív megoldást választották a kocsmázókkal és segélykérőkkel szemben. Azzal viszont mindenki egyetértett, hogy ők nem lesznek versenyképesek a piacgazdasági elvek szerint. Sajnos az agrártevékenységet folytatóknak legjobb esetben is csak 20–30%-a tud majd a piacgazdaság körülményei között megélni.

A KSH a mezőgazdasági magántermelőkre vonatkozó 1991-es és 1994-es teljes körű összeírás adatainak összevetése azt mutatja, hogy ebben a három évben ugrásszerűen megnőtt a gazdaságok használatában lévő termőterületek nagysága, amit a magángazdaságok várható erősödésének jeleként lehet értékelni.

3. A termeléstől az élelmiszerfeldolgozásig.

Az élelmiszeripar ugyanúgy vesztese volt az átalakulásnak, mint a mezőgazdaság. Az élelmiszeripari vállalatok tönkrementek, a helyükbe lépett multinacionális vállalatok pedig lenyomják a felvásárlási árakat. Ráadásul jelenleg az ágazat minden szereplőjét a hatalmas kapacitásfelesleg által okozott ésszerűtlen költségek terhe sújtja. A 80-as években kiépített húsiipari kapacitások országos szinten mintegy 40%-os kihasználtsággal működnek napjainkban.

A szekció során még számtalan, a mezőgazdaság jelenlegi helyzetével kapcsolatos kérdés felvetődött, megvitatásra került. Az előadók kitértek arra, hogy némi előremozdulás is történt az agrárágazatban. Egyrészt öntevékeny szerveződés révén létrejöttek az agrárkamarák, másrészt szakmai társaságok, pl. hegyközségek, legeltetési társaságok, erdőbirtokosságok alakultak.

Az egész agrárium vonatkozásában kulcskérdés a tulajdonrendezés. Kiemelték valahányan, hogy a mezőgazdaság privatizációja (kárpótlás, részarány-tulajdonlás, tsz-ek átalakulása) után most egyféle birtokkoncentrációs folyamat indult el.

Ugyanilyen fontos kérdés az is, hogy a mezőgazdaság tud-e akkora bevételt biztosítani, hogy önmagát finanszírozza. Ma még egyértelműen nemleges az erre a kérdésre adott válasz. Hiszen immár egy évtizede fo-

lyik a mezőgazdaságnak nyújtott támogatások gyors leépítése és a hitelkamatok meredek emelkedése.

Ki fogja finanszírozni a mezőgazdaságot? – vetették fel többen is a kérdést. Nyilvánvaló, hogy a forrásgyűjtés oldaláról a hitelszövetkezetek nem lesznek versenyképesek a nagy bankokkal szemben. Nyugaton e tekintetben azért más a helyzet, mert ott a hitelszövetkezetek akkor alakultak, amikor a bankrendszer még nem gyűrűzött be a falvakba. Nálunk valószínű, hogy az lesz a megoldás, hogy a bankoknak – lévén, hogy nagy részük még állami tulajdonban van – az állam elrendeli, hogy szabad forrásait áramoltassák a mezőgazdaságba.

A szaktanácsadás kulcskérdés a mai átalakuló mezőgazdaságban. Felmerült az is, hogy a mai szaktanácsadó kínálat és kereslet nem egyezik meg. Kínálat a tanácsadó típusú szaktanácsadóból van, kereslet pedig a gondolkodó típusú szaktanácsadó iránt mutatkozik. Lehet, hogy az egész agrárképzést ennek értelmében kellene átalakítani? Rövidebb és gyakorlatiasabb oktatás bevezetése is felmerült a szaktanácsadás előmozdításának lehetséges megoldásaként.

„Az Úristen vette az embert,
és Éden kertjébe helyezte,
hogy művelje és őrizze.”
(Teremtés könyve, 2, 15)

A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS ÉS A KÖRNYEZETBARÁT RENDSZERVÁLTÁS A MEZŐGAZDASÁGBAN

Ángyán József

A világ és különösen Európa fejlett országaiban a vidéki táj és környezet szerepe, megítélése jelentős változásokon ment át. Rá kellett ébredni arra ugyanis, hogy *a vidéki térség nem csupán a mezőgazdasági termelés színtere, hanem egyben biológiai és társadalmi élettér is*, és ha beavatkozásainkat csupán a termelés hatékonyságának növelése vezérli, akkor az élet-térfunkciók komoly veszélybe kerülhetnek. A természetvédelem, a mezőgazdaság és a vidék egymásrautaltságának ismeretében, egy működőképes, értékfenntartó és „élhető” világ megteremtése érdekében elkerülhetetlennek látszik e területek összehangolása.

Definíciók

Gyakran hallunk napjainkban a „fenntartható fejlődésről” (*sustainable development*), a „fenntartható mezőgazdálkodásról” (*sustainable agriculture*), de magáról a „fenntarthatóságról” (*sustainability*) is. A fogalom magyar megfelelője azonban feltétlenül magyarázatot kíván.

A legegyszerűbb meghatározás szerint olyan fejlődés, amely a jelen generációk alapvető igényeit és törekvéseit úgy elégíti ki, hogy az a jövő generációk ugyanezen igényeinek kielégítését nem veszélyezteti. Messze nem arról van tehát szó, mint hogy ha az eddigi gazdasági-anyagi növekedési pályát kellene a világnak fenntartania, és olyan mesterséges rendszereket kidolgoznia, amelyek ezt hosszú távon garantálják, hanem az esélyeket, a lehetőségeket, a döntés szabadságát kell a jövő generációk számára is legalább olyan szinten biztosítani, amilyen szinten ez a ma élő generáci-

ök rendelkezésére áll. Ezért a fenntarthatóság helyett szerencsésebb lenne értékörzésről, értékfenntartó gazdálkodásról beszélni. (Ez persze az „érték” definiálási problémáját veti fel, vagyis az értékrend, értékválasztás kérdésköre nem kerülhető meg!)

Filozófiája azokból a gondolatokból táplálkozik, melyek az ún. *Brundtland-tanulmányból* eredeznek. Ez a „fenntartható mezőgazdálkodás”-t a következő módon definiálja:

„Olyan fejlődés, mely kielégíti a jelen igényeit, anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő generációk esélyét arra, hogy ugyanezekkel az igényekkel a jövőben ők is élni tudjanak”. A tanulmány azt is kijelenti, hogy a „fenntartható” fejlődés nem állandósított harmónia, hanem inkább folyamatos változás, melynek során a források használata, a beruházások célja, a technológiai fejlődés iránya és az intézményi változások összhangban vannak mind a jelen, mind a jövő igényeivel”.

A Kanadai Mezőgazdasági Minisztérium meghatározása szerint:

„Azokat nevezzük „fenntartható” mezőgazdasági-élelmiszeripari rendszereknek, amelyek

- gazdaságosak,
- kielégítik a társadalom korszerű táplálkozással kapcsolatos igényeit,
- és megőrzik a környezet minőségét, a világ természeti erőforrásait a jövő generációk számára”.

Az USA Kongresszusa a „fenntartható mezőgazdálkodás”-t a következő módon definiálta:

„A növénytermesztési és állattenyésztési gyakorlatnak olyan integrált, termőhelyhez alkalmazkodó rendszere, amely hosszú időszakra

- kielégíti az emberi táplálék- és nyersanyag-igényeket;
- megőrzi a környezet minőségét és a természeti erőforrásokat, melyek a mezőgazdasági termelés alapját képezik;
- a lehető leghatékonyabban használja a nem megújítható természeti és farmon belüli erőforrásokat, ahol csak lehet, integrálja a természetes biológiai körfolyamatokat és szabályozó mechanizmusokat;
- biztosítja a mezőgazdasági műveletek gazdaságosságát;
- megőrzi a mezőgazdaságban dolgozók és a vidéki társadalom egészének életminőségét.”

Az 1991 áprilisában tartott *FAO/Hollandia konferencián*, a fenntartható fejlődés alábbi meghatározását fogadták el a résztvevők:

„A természeti erőforrásbázis menedzselése és megőrzése, valamint a technológiai és intézményi változások olyan irányba terelése, hogy az em-

beriség szükségleteinek folyamatos kielégítése a jelen és a jövő generációi számára egyaránt biztosított legyen. Ez a fenntartható fejlődés (a mezőgazdasági, erdészeti és halászati szektorokban)

- megőrzi a termőföldet, a vizeket, a növény- és állatgenetikai erőforrásokat,
- környezeti szempontból nem káros,
- műszakilag megfelelő,
- gazdaságilag életképes és
- társadalmilag elfogadható.”

A néhány példán túl számos definícióval találkozhatunk. Valószínűleg nehéz volna ezeket egy minden tekintetben kielégítő, tömör, kerek, közös definícióban egyesíteni. A gyakorlati használhatóság szempontjából vélhetően egyébként is hasznosabb e meghatározások közös elemeit számba venni. Ha ezen elemek nem is fogalmazhatók könnyen egy kerek definícióba, ám jól használható vezérfonalat adnak értékörző stratégiai rendszerek kidolgozásához. Az általam ismert számos definíció legfontosabb közös elemei, értékösszetevői megítélésem szerint a következők:

- a termőföld mint kitüntetett természeti erőforrás megkülönböztetett használata;
- az erőforrások védelme és a környezetminőség, tájkarakter, biodiverzitás megőrzése;
- a gazdaságosság, produktivitás fenntartása és javítása;
- az életminőség javítása, elfogadható jövedelem és életszínvonal biztosítása a lehető legtöbb ember számára;
- az egymást követő generációk közti egyenlőség;
- a társadalmi és környezeti kockázatok csökkentése.

Célok, kritériumok

A mezőgazdálkodás értelmezése szoros összefüggést mutat azzal, hogy *miket tartunk céljainak, feladatainak*, s e célokat és feladatokat hogyan rangsoroljuk, közülük melyeket hangsúlyozunk. Fejlődése során ezek jelentősen változtak, a hangsúlyok különböző helyekre kerültek. A világ fejlődési tendenciáinak ismeretében ma úgy tűnik, hogy egyre inkább a *schuhmacheri megfogalmazás* hódít teret, amely szerint a *mezőgazdálkodásnak* legalább három *feladata* van:

- „*az embert állandó érintkezésben kell tartania az élő természettel, amelynek ő maga rendkívül sebezhető pontja és az is marad;*

- emberarcúvá kell formálnia és meg kell nemesítenie az ember tágabb környezetét, és
- meg kell termelnie az élelmiszereket és egyéb anyagokat, amelyekre az emberiségnek szüksége van.”

Ezen általános feladatmeghatározás pontosabb körülírását, *kritériumrendszerét* Harrach (1992) a következőkben foglalja össze:

- „*értékes beltartalmú, szermaradványmentes termékek előállítás;*
- *a kultúrtáj ápolása és a biodiverzitás fenntartása;*
- *a talajt, vizeket, levegőt érintő környezetterhelés csökkentése, ill. elkerülése;*
- *elfogadható jövedelem biztosítása a lehető legtöbb ember számára”.*

Jellemzők

Amilyen egyszerűnek tűnik az *értékfenntartó mezőgazdálkodás* alapvető célját meghatározni, olyan nehéz azt megmondani, hogy mely rendszerek és módszerek képesek e célnak megfelelni. Az eddigiekből kiindulva, azt összegezve, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ehhez a *függetlenséggel szemben* az ember belső és külső környezetéhez való *alkalmazkodás* általános alapelveinek (emberléptékűség, a körfolyamatok megőrzése, sokszínűség, sokoldalúság, az ember, az egyén középpontba állítása, gazdává tétele) kell a gazdálkodásban is érvényesülniük.

Magyarország népe, települései és helyi közösségei számára – a gazdaság, a társadalom és a természeti környezet állapotából kiindulva – az a gazdálkodási, környezet- (tér-) használati rendszer tűnik elfogadhatónak, amely a világban ma fellelhető irányzatok *jellemzői* közül a következőket egyesíti magában:

- A mezőgazdálkodás széles, *környezetgazdálkodási értelmezése*, amely a környezet védelmét, termelési és fogyasztási célú használatát, valamint alakítását és tervezését egyaránt magába foglalja.
- *Diffúz védelem* szigetszerű termeléssel és fogyasztással, melynek alapvető eszköze a természetes *biotóp*hálózat meglévő elemeinek megőrzése, hiányzó elemeinek pótlása és a rendszer ápolása, fenntartása.
- Természeti, társadalmi és gazdasági környezetéhez *alkalmazkodó*, saját mezőgazdálkodási és kulturális tradícióiból táplálkozó *termelés*, környezet- és tájgazdálkodás.

- Természetes-mesterséges energiáfordítási arányok változtatása, *elmozdulás az ökológikus (ciklikus) rendszerek irányába.*
- *Környezetgazdaság-tani* (environmental economics) alapkonceptióra épülő közgazdasági, gazdaságpolitikai szabályozás.

Földhasználati rendszerek

Egyetlen más gazdasági ágazat sem képes a természetet és a tájat olyan mélyrehatóan befolyásolni, mint a mezőgazdaság, a kultúrtáj fő használója. Ebből fakad, hogy a *természetvédelem alapvetően rá van utalva a mezőgazdasággal való együttműködésre. Másrészt a mezőgazdálkodás teljesítménye, eredménye nagyrészt a környezet, a természeti erőforrások állapotától, minőségétől függ,* ezért a leírt kritériumoknak és jellemzőknek megfelelő, értékfenntartó mezőgazdálkodásnak kétségtelenül egyik legfontosabb alapeleme a tájhoz, a környezetéhez illeszkedő funkció-, tevékenység-, ágazati rendszer és intenzitási fok megtalálása, vagyis olyan *földhasználati rendszer* kialakítása, amely magából a környezetből, annak adottságaiból és korlátaiból fakad, ahhoz a lehető legjobban illeszkedik.

A természetvédelem és a mezőgazdaság *egymásrautaltságának* ismeretében kétségtelenül el kell vetni az úgynevezett *szegregációs modellt*, amelynek alapelve a természetvédelem korlátozása meghatározott természetvédelmi területekre, egyéb védett felületekre, és minden egyéb területen megengedi a környezetorientált felelősség és korlátozás nélküli mezőgazdálkodást. („*Itt tiszta természetvédelem, ott tiszta mezőgazdálkodás!*”) Ez nem lehet egy előrelátó és fenntartó gazdálkodás és földhasználat vezérelve. De az a másik szélsőség sem tartható, amely szerint az egész mezőgazdálkodás *általános extenzifikálására* lenne szükség, így tulajdonképpen az egész terület természetvédelmi terület lenne, s az a felület 100%-án biztosítaná a fajok védelmét. Ez a nézet nemcsak a gazdasági szempontok miatt tarthatatlan, hanem éppen az előbb említett antropogén ökoszisztémák megléte miatt a fajok védelme szempontjából sem egészen igaz. Marad egy *harmadik stratégia*, amelyet először *Erz* (1980) az úgynevezett *földhasználati piramissal* irt le.

A földhasználati piramis

E stratégiának messzemenően az a célja, hogy a földhasználatot és a természetvédelmet integrálja.

1. A piramis csúcán – régióként eltérő nagyságú – olyan területek találhatóak, amelyek abszolút módon és egyértelműen a természetvédelem területei kell hogy legyenek (természetvédelmi területek, tájvédelmi körzetek, nemzeti parkok), az egyéb célú földhasználat teljes kizárásával.
2. Alatta egyéb védett területek korlátozott – pl. természetvédelmi szempontú mezőgazdasági – földhasználattal.
3. Ez alatt bizonyos földhasználati korlátozásokat igénylő területek (pl. vízvédelmi területek, pufferzónák stb.), ahol a korlátozások figyelembevételével a tradicionálistól az extenzíven, organikuson keresztül a félintenzívig terjedő gazdálkodás folytatható.
4. A piramis széles bázisát képezi végül egy – a talajadottságoktól függően – félintenzív vagy akár intenzív, ám környezetkímélő és környezetéhez, a termőhelyhez alkalmazkodó mezőgazdálkodás. Kiterjedése felfelé attól függ, hogy milyen régióban (nagy mezőgazdasági kapacitású, intenzív agrártájon vagy nagy természetvédelmi és kis mezőgazdasági kapacitású tájon) vagyunk. Az intenzitás fokát a terület környezetvédelmi kapacitása és védendő értékeinek érzékenysége határozza meg.

A gyakorlati megvalósítás elvei

A földhasználat intenzitásának és a talaj környezetvédelmi kapacitásának figyelembevételével a piramis *gyakorlati megvalósítására* a következő földhasználati koncepció javasolható:

1. Az extrém talajokkal borított felületek (túl száraz és túlságosan nedves termőhelyek) kivonása a mezőgazdálkodásból, és a meglévő értékes biotópokhoz csatolásával olyan biotóphálózat („zöld csatornarendszer”) létrehozása, mely biztosítja a vadon élő növény- és állatfajok, veszélyeztetett életközösségek védelmét. A biotóphálózat úgy biztosítja a táj biológiai diverzitásának és ökológiai alapkarakterének megőrzését, a környezet stabilitását és a tér természetes strukturálódását, hogy ehhez azokat a felületeket használja, amelyeknek mezőgazdasági terméspotenciálja egyébként is igen alacsony. Ahhoz, hogy e funkciót a rendszer el tudja látni, területi arányának a tapasztalatok szerint a legjobb szántó-

földi mezőgazdálkodási adottságú területeken is el kell érnie az összterület 8–12%-át. Hogy ez a rendszer a gazdálkodásnak szerves része kell hogy legyen, azt alapfunkciói kellő mértékben bizonyítják:

- élettérfunkció: a természetes flóra és fauna fenntartása;
- talajvédelmi funkció: szél- és vízerózió elleni védelem, talajregeneráció támogatása, terhelésének tompítása, szűrése;
- vízvédelmi funkció: az ivóvízbázisok, a felszín alatti és a felszíni vizek védelme, szűrőfunkció;
- levegőszűrő funkció: az áramló levegő mechanikai (por, egyéb szennyezés) szűrésével, az oxigéntermelés növelésével;
- mezőgazdálkodási funkció: termésmenés és minőségjavítás a talaj védelmével, kedvező mikroklimatikus hatással, a mezőgazdálkodás számára hasznos élőlények (beporzórovark, kártevők ellenségei stb.) számára élőhely biztosításával, a hálózat tudatos mezőgazdálkodásba integrálásával;
- tájképi-esztétikai, pihenési és regenerálási érték növelése a helyi közösség számára, vonzóvá tétele az idegenforgalom számára.

Kialakítása során figyelembe kell venni – pl. történeti földhasználati térképek alapján – a kultúrtáj korábbi struktúráját, el kell végezni a meglévő értékes biotópok felmérését, térképezését, ugyanakkor meg kell őrizni a táj népességeltartó képességét, s egyben gondoskodni kell a biotóp-hálózat kezeléséről is.

2. A biotóp-hálózat által strukturált térben a korlátozott szűrőképességű termőhelyek kivonása az intenzív (konvencionális) gazdálkodásból, és átállítása természetvédelmi szempontú mezőgazdasági földhasználatra, kiegészítve a természetvédelmi teljesítmények megfelelő honorálásával. Ezek elsősorban laza alapkőzetten kialakult sekély termőrétegű talajok, homokok és nedves termőhelyek, amelyek elsősorban vízvédelmi szempontból számítanak rizikótermő helyeknek, mezőgazdasági szempontból korlátozott értékűek, de megfelelő használat esetén természetvédelmi értékük nagy. Ahol az extrém termőhelyek, valamint a korlátozott környezetvédelmi szűrő és mezőgazdasági termőképességű talajok a jó talajokkal társultan, keverten jelennek meg, ott lehatárolásuk a genetikai talajtérképek és kartogramjaik segítségével elvégezhető, s megfelelő honorálás esetén ezek az intenzív mezőgazdálkodásból kivonhatók. Ahol ezek a talajok nagy felületeket, régiókat borítanak – mint például az igen laza szerkezetű homoktalajokkal borított tájak – ott olyan konszenzusos stratégiát kell a földhasználatra kidolgozni, amely a mező-

gazdálkodás, a vízgazdálkodás és a természetvédelem szempontjait, valamint az emberek, a lakosság kultúrtájjal szembeni igényeit egyaránt figyelembe veszi.

3. Minden egyéb területen alkalmazkodó, környezetkímélő mezőgazdálkodás, amelynek kritériumai:

- a talajtermékenység fenntartásával (a talajpusztulás megakadályozásával, a talajélet támogatásával) értékes beltartalmú, szermaradványmentes termékek előállítására;
- a korlátozottan rendelkezésre álló nyersanyagok (pl. forszfát) és energia takarékos felhasználása;
- a talajvíz nitrát-, növényvédőszer vagy más szennyezőanyag terhelésének elkerülése (a határértékek betartása);
- a felszíni vizek tápanyagokkal, illetve szennyező anyagokkal való terhelésének elkerülése (erodált talajrészecskék, trágyák, növényvédőszeres stb. vizekbe jutásának megakadályozása);
- a levegőszennyezés elkerülése (pl. ammónia az állattenyésztésből);
- hozzájárulás ritka ill. veszélyeztetett fajok és életközösségek védelméhez.

A kialakuló térstruktúra

E földhasználati koncepció megvalósításával olyan *fenntartható térhasználati rendszer* alakítható ki, amely hosszú távon biztosíthatja az alapvető (természetvédelmi-környezetstabilitási, termelési és fogyasztási térfunkciók harmóniáját (1. ábra).

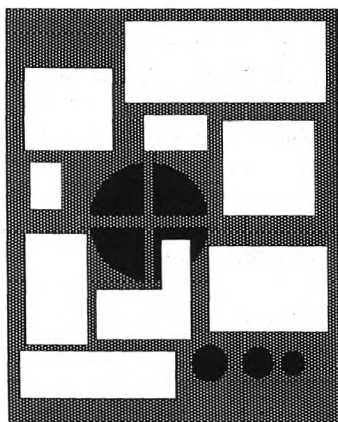
A *konvencionális* (ma általánosan elterjedt) *térhasználat* alapjellemzője, hogy a termelési és fogyasztási funkciójú térszerkezeti elemek összefüggő hálózatot, mátrixot alkotnak, amelyben egymástól elszigetelődnek és így folyamatosan elhalnak a stabilitást és védelmet biztosító, izolált térszerkezeti elemek. Ez a térhasználat még akkor is veszélyezteti a környezet stabilitását, ha a termelés és a fogyasztás maga környezetkímélő. *Fenntarthatónak*, kiegyensúlyozottnak inkább az a *térhasználat* tekinthető, ahol a védelmi, stabilitási funkciójú természetes biotóphálózat által alkotott mátrixban „úszik” a termelési és fogyasztási funkciójú térszerkezeti elemek szigetei, és ezeken a termelés, gazdálkodás és fogyasztás maga is környezetébe „belesimul”, annak adottságaihoz illeszkedő és ezáltal környezetkímélő. Számunkra ez a stratégia látszik elfogadhatónak.

Ma már világosan látható, hogy az eddigi növekedési stratégia hosszú távon tarthatatlan, és minél előbb állunk át egy más gondolkodásra, egy új növekedési pályára, annál kisebb lesz az átmenettel járó megrázkódtatás. A kizárólagosságra törekvő technicizmus ill. környezetvédelem egyaránt embertelen zsákutca! A ránk bízott javakat nem elég csak „művelni” és nem elég csak „örizni”. A gazdálkodás, a fenntartható földhasználat a kétőt – a termelést és a védelmet – együtt jelenti. Az e célkitűzésnek megfelelő – ma „fenntartható”-nak nevezett – rendszerek kidolgozása, megvalósítása érdekében azokat az alapelveket, amelyeket a nagyapák évszázados tapasztalataik során megtanultak és ismertek, azokat az unokáknak ismét érdemes felfedezni, és a kor fejlettségi színvonalán újrafogalmazni. Hogy az elődeinktől kapott örökséget utódainknak hiánytalanul tudjuk átadni, meghagyva nekik is a döntés lehetőségét és felelősségét.

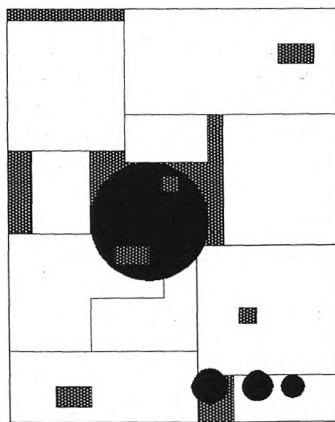
1. ábra

Térhasználati stratégiák

1. Fenntartható, kiegyensúlyozott térhasználat (diffúz védelem)

2. Konvencionális, kiegyensúlyozatlan, térhasználat (szigeteszerű védelem)

- Elsősorban védelmi, stabilizáló funkciójú természetes biotópok
- Elsősorban termelési funkciójú térszerkezeti elemek (mg. táblák, stb.)
- Elsősorban fogyasztási funkciójú térszerkezeti elemek (települések, tanyák, stb.)

GÖMÖRSZŐLŐS, A FENNTARTHATÓ FALU MODELLJE

Gyulai Iván

A fenntartható fejlődés egy olyan világnézet, amely a humán társadalom gazdasági és szociális kérdéseit egy rendszerben kezeli környezetünk ökológiai kérdéseivel. Ez azt is jelenti, hogy a problémákra adott választ holisztikus szemléletben, alternatívák kiválasztása révén, a lehető legtöbb összefüggés feltárása után kívánja megfogalmazni. Tény, hogy a fenntartható fejlődés gondolata a politika eszközévé vált és eddig inkább lejárátódott, mint sem, hogy konkrét napi gyakorlattá vált volna.

Mielőtt tudományos és kevésbé tudományos viták eredményeként kidobnánk a fenntartható fejlődés egyszerű gondolatát meg kellene kísérelni elvetni a gyakorlatban alkalmazni. Ennek a gyakorlati alkalmazásnak egy modellkísérlete a fenntartható falu koncepciójának megalkotása és gyakorlati kivitelezése.

1993-ban az Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért Alapítvány az intézet egyik projektjeként fogalmazta meg a fenntartható falu koncepcióját, egy gömri aprófalú, Gömörszőlős, esetében. A koncepció kidolgozását az tette lehetővé, hogy ebben az évben az Autonómia Alapítvány támogatott egy felmérést, amely feltárta a település szociológiai helyzetét, a földhasználat jelenét és történetét, a kommunális ellátás – víz, szennyvíz, hulladék, energia – problémáit.

A felmérésből kiderült, hogy Gömörszőlős egy olyan tipikus aprófalú, amely magán hordozza a többi aprófalú jellemzőit. Ezek: a népesség számának csökkenése, a fiatalok elvándorlása, a falu lakosságának elöregedése, a jövedelemtermelő lehetőségek beszűkülése, a helyben való foglalkoztatottság hiánya, nagyarányú (20%) munkanélküliség, alacsony jövedelmek, a népesség romló egészségi állapota, a helyben lévő orvosi, oktatási, kulturális ellátás teljes hiánya, a kommunális ellátás hiánya a víz, szennyvíz, hulladékgazdálkodás területén.

Ugyancsak jellemző, hogy a tradicionális mezőgazdaság piacképtelen, helyben nincsenek felvásárlási, eladási lehetőségek, a legkézenfekvőbb erő-

forrás, a föld kihasználatlan. A kisközösségeket fenyegeti kultúrájuk elvesztése, mert a hagyományos mesterségek eltűnnek, s ezek értői pedig kihalnak.

A felmérés ugyanakkor azt is megmutatta, hogy a hagyományos földhasználat és a helyi erőforrásokra épülő kismesterségek szépen illenek a fenntartható fejlődés gondolatához és azok felelevenítése szolgálhatja a fenntartható fejlődés gyakorlati mozzanatainak kialakítását.

A felmérés nyomán a terv középpontjába a következő feladatok kerültek:

- A tradicionális földhasználat lehetőségeinek feltárása a fenntartható mezőgazdaság megteremtése érdekében.
- A hagyományokon alapuló kismesterségek, kézművesség felelevenítése
- A kismesterségekre és fenntartható mezőgazdaságra épülő foglalkoztatási lehetőségek feltárása.
- A helyi természeti erőforrások racionális használatára épülő termék-szerkezet meghatározása.
- A vidéki környezetharmonikus élet hagyományainak felelevenítése, a meglévő fogyasztási szokások megőrzésének elősegítése.
- Segíteni a helyi lakosságot a jövedelemteremtésben és a szociális gondok enyhítésében.

Gömörszőlős, a fenntartható falu koncepciójának legfőbb elemei

1. Földhasználat

A területhasználat három, közel egyenlő nagyságú egységen folyt. Közel 30% erdő, ugyanennyi szántó, s legelő illetve kaszáló. A határmaradék 10%-án gyümölcsösök voltak. A szántóművelés többnyomásos, rotációs rendszerben folyt. A célszerűen nem használható területek fennmaradtak természetes állapotukban. Ezt a tagozódást először az intenzív mezőgazdaság borította fel a szántók javára, majd miután az ipar elszívta a munkaerőt, a föld nagy részét elhagyták. A természetes szukcesszió megindulása miatt, a terület egy része beerdősült.

A szántóterületeknek csak harmada kihasznált, a lecsökkent állattartás miatt a legelőket egyáltalán nem, a kaszálókat gyéren hasznosítják. A gyümölcsösök területaránya megmaradt, de a legtöbb faállomány elöregedett.

Feladatok:

- A területfelhasználás hagyományos arányainak visszaállítása.
- Az állatállomány létszámának növelése.

- A mezőgazdasági termelés szintjének optimalizálása a helyi igényeknek és a piaci feltételeknek megfelelően.
- A gyümölcsösök génállományának megőrzése (ösi, rezisztens fajták).
- A hagyományosan termesztett fajtákra alapozva a gyümölcsstermelés növelése az eredeti részarányig.
- A gyümölcsfeldolgozás feltételeinek megteremtése (gyümölcscsárítás, kandírozás, lekvárfőzés, pálinkafőzés stb.).
- A mezőgazdasági termékek számának bővítése, permakultúra bevezetése.
- Garantált minőségű biotermékek előállítása és forgalmazása.
- A piaci lehetőségek feltárása és bővítése pl. termelői–fogyasztói körök megszervezésével, a kereskedelem kizárásával.
- A finanszírozás feltételeinek megteremtése.

2. Kismesterségek, kisvállalkozások és családi manufaktúrák

A hagyományos kézműves tevékenységek közül alig maradt fenn néhány. A gömöri motívumokra épülő szövés, az épületasztaloság, seprűkötés még ma is megtalálható, de nem tekinthetők jövedelemteremtő, legfeljebb csak kiegészítő tevékenységeknek. A kismesterségek mégis feleleveníthetők, hiszen néhány hagyománytisztelő ember összeszedte a kézművesség tárgyi emlékeit, jellemző produktumait és a készítéshez szükséges eszközöket. Ezek a gyűjtemények múzeum formájában ma látogathatók a településen. Sikerült megőrizni a tűzi kovácsolás, fazekasság, népi bútorasztaloság, kosárfonás stb. hagyományait.

Feladatok:

- A feleleveníthető kismesterségek körének meghatározása és az újraélesztés feltételeinek megteremtése.
- A hagyományos, még meglévő tudás dokumentálása és továbbadása képzési programok formájában, képzési terv készítése.
- A termszervezet meghatározása a gyűjteményekben fellelhető tárgyak alapján, illetve ezek bővítése a helyi erőforrások adta lehetőségek által.
- A műhelyek kialakításának lehetőségei, a szervezeti formák meghatározása (kisvállalkozások, családi manufaktúrák, bedolgozók stb.).
- Üzleti terv készítése: beruházási igények, várható megtérülés.
- Foglalkoztatási terv készítése.
- Piackutatás.
- A finanszírozási források meghatározása.

3. A turizmus mint kiegészítő jövedelemforrás

A község legfőbb vonzereje, hogy egy épület kivételével régi házakból áll, s közülük számos népi építészeti műemlék. A már említett gyűjtemények évente 2–3 ezer látogatót vonzanak. A falu környezetében számos természeti érték található, közel van az Aggteleki Nemzeti Park, a szomszédságban néhány jelentős és helyi védett érték. A falu szépen illeszkedik viszonylag természetes környezetébe. Ezek a meglévő források, amelyek önmagukban is vonzó erőt jelentenek, de mivel nem alakultak ki a vendéglátás feltételei (szállás, étkezés, programajánlatok), a látogatók rövid ideig tartózkodnak itt.

A kismesterségek felelevenítésétől várjuk a minőségi turizmus fejlődését. A kialakítandó műhelyek lehetőséget adnának arra, hogy a látogató maga is rövidebb-hosszabb ideig megismerje vagy megtanulja a mesterségeket. Egy sajátos turistaágot kívánnánk meghonosítani, amely a tradicionális, de egyben a fenntartható fejlődéshez is tartozó technológiákat mutatná be, illetve erre oktatna. A programot kiegészítheti a falusi élet más jellemzőinek megismerése illetve a környék természeti értékeinek meglátogatása. Az efféle, kis létszámra építő, minőségi turizmus, jövedelem kiegészítést jelenthet, és kis méretei miatt nem veszélyeztetné a falu vonzó nyugalmát.

Feladatok:

- A turizmus forrásainak feltárása.
- A szálláslehetőségek felmérése, a fogadóképes családok meghatározása.
- Az ellátás infrastrukturális feltételeinek megteremtése illetve javítása.
- Piackutatás.
- Üzleti terv.

4. A kommunális ellátás tervezése

A településen jelenleg nincs vízellátás, a falu lakossága saját kutakat használ, amelyek vízminősége sok esetben alkalmatlan a fogyasztásra. A községben van két közkifolyó, amelyet gravitációsan egy forrás táplál. A vízfogyasztás viszont rendkívül kedvező, 10–20 liter/fő/nap körül alakul. Ahol állatot tartanak ez több.

A szennyvíz kezelését egyedileg ülepítőekben oldják meg, de azokat a talajba szivároztatják. Ezért egészségtelen a legtöbb kút vize.

Szervezett hulladékszállítás nincs, az önkormányzat két gyűjtőt alkalmaz és azt illegális lerakóra szállítja. Minden lakóház elektromos árammal ellátott, a fűtést főleg fával oldják meg, ritka a fűtőolaj vagy a szén tüzelése. Telefonvonal 95 elejétől várható a községben.

Feladatok:

- Az egészséges ivóvízellátás feltételeinek megteremtése: engedélyezési és kiviteli terv készítése, a finanszírozás feltételeinek megteremtése, a lakossági hajlandóság felmérése.
- A szennyvízellátás tervezése: alternatívák megfogalmazása, egyedi vagy szennyvíztelepi tisztítás, baktériumos lebontás, gyökérmezős tisztítás, kommunális szilárd és folyékony hulladék együttes kezelése, komposztálás, szekunderenergia-hasznosítás.
- Hulladékgazdálkodás tervezése, integrált hulladékgazdálkodás és legális lerakó létesítése.

5. Feladatok az egészségügyi és szociális ellátás területén

A község lakosságának elöregedése miatt – a lakosság 60%-a hatvan év feletti – az átlagosnál gyakoribb az igény az egészségügyi ellátásra illetve sok a rászorult a szociális segélyezésre. A településnek kis létszáma miatt nem lehet állandó orvosa, de kívánatos lenne a naponkénti, helyben történő betegellátás.

A szociális gondokat a szerény szociális segély alig képes enyhíteni. Az önkormányzatnak meg kell teremteni azokat a formákat, amelyek kis költséggel a leghatékonyabban működnek. A falugondnok intézményének létesítése ezen csak részben segített, s ennek az intézménynek a fenntartása is kétséges anyagiak hiányában.

Feladatok:

- A közösség szolidaritási érzésének erősítése.
- Részfoglalkoztatású szociális munkások képzése és alkalmazása.
- Az alkalmazás körülményeinek megteremtése (pl. szociális járadék kiegészítése munkabérré).
- A szociális ellátás infrastruktúrájának kialakítása (pl. közétkeztetés).
- A falugondnok működési körének bővítése és alkalmazásának biztosítása.
- Szociális foglalkoztató létrehozása.

6. Az intézményi háttér megteremtése

Az önkormányzat azoknak a házaknak egy részét (5 épület), amelyekből a tulajdonosok kihaltak, tulajdonába vette és felújította. Ezek közül egyből önkormányzati irodát alakított ki, a többi funkció nélküli. Az Ökológiai Intézet szintén megvásárolt egy három házból álló portát, s hozzákezdett a felújításhoz. Az önkormányzat tulajdonába lévő épületekben orvosi rendelő, közétkeztető, szociális foglalkoztató, valamint kismesterségekhez kapcsolódó műhelyek alakíthatók ki. Az Ökológiai Intézet pedig az épület együtteséből inkubátorházat kíván létrehozni.

Ez az intézmény több célt szolgálna és működése a gömöri aprófalvas térségre terjedne ki.

Az intézmény céljai és funkciói:

Cél: a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos technikai–gyakorlati tudás oktatása. Olyan ismereteket kívánunk átadni tréningek formájában, amelyek egyszerűek, kis léptékben, házilag alkalmazhatók, kivitelezhetők. A célcsoportok a mindennapi, falusi emberek, akik nem képesek nagyobb összegeket befektetni beruházásokba, de egyszerű ötletekkel élve megkönnyíthetik életüket, vagy pótlólagos jövedelemre tehetnek szert.

Ezt a célt szolgálja magának az intézményi épületnek a kialakítása is, amelyet úgy alakítunk ki, hogy mintaháza legyen az elterjeszteni kívánt praktikus technikáknak. Ezek ötvözik a tradíciókat és a legmodernebb megoldásokat.

Az alábbi rendszerek bemutatását tervezzük:

1. Energetika

- *Épületenergetikai bemutató* (hagyományos és új technológiák kiépítése).
- *Fűtéstechika* (szolártechnikák fűtésben való felhasználása, hagyományos és alacsony hőmérsékletű fűtőrendszerek).
- *Szigeteléstechika* (hagyományos, közetgyapotok, fagyapotok, mikroporózus anyagok).
- *Szennyvíz-hővisszanyerés*.
- *Szellőztetéstechnológia* (ellenőrzött légcserre, hővisszanyerés, elmenő levegő hőszivattyú).
- *Vízellátással kapcsolatos kérdéskör* (csapadékvíz-visszanyerés, használatimelegvíz-készítés).
- *Szélenergia felhasználása* (szivattyúk, *elektromos energia*).

- *Főzéssel kapcsolatos technika* (hagyományos, üvegkerámia tűzhe-lyek).
- *Hűtéstechnika* (épület, ételek, jégverem).

2. Környezetbarát technológiák

- *Szennyvízkezelés/egyéni tisztítás* (baktériumos, gyökérmező...)
- *Bio-WC építés, kezelés, technológia* (hagyományos, konténer, komposztáló)
- *Háztartási hulladékok hasznosítása* (komposztálás, biogáz...)
- *Szólár gyümölcs-, gombaszárító*

A felsorolt *technológiák betanítása* ebben az épület együttesben *tréningek formájában* valósul majd meg. A tréningek másik csoportja a *kis-mesterségek tanításához fűződik*. Az egyszerűbb, nem eszközigényes kis-mesterségek oktatása szintén az intézményben folya, míg az eszközigé-nyes mesterségeket az erre kialakított műhelyekben oktatnák.

Újraélesztendő kismesterségek:

– Fazekasság	– Épületasztalos
– Szövés, fonás	– Nemezelés
– Patkolókovács	– Fafaragás
– Kosárfonás	– Népibútor-asztalosság
– Vályogvetés	– Gyümölcsfeldolgozás

A tréningek harmadik területe a *fenntartható mezőgazdasághoz kap-csolódna*. Itt mintafarm létesítésével a biogazdálkodás, illetve a permakul-túra ismereteinek oktatására kerül sor.

A program sajnos nem valósítható meg a helyi humán erőforrásokra alapozva, a teljesen torz, nem fenntartható demográfiai mintázat miatt. Külső erőforrások behozatala szükséges a szellemi alkotói és irányítói tevé-kenységben, s néhány esetben a kismesterségek területén is. A program megvalósítása folyamatban van, a középtávú program anyagi forrásai ren-delkezésre állnak.

A FENNTARTHATÓ MEZŐGAZDÁLKODÁS RENDSZERÉNEK KIALAKULÁSÁHOZ SZÜKSÉGES VÁLTOZÁSOK

Somogyi Sándor

Bevezető

Az életminőség egyik legfontosabb tényezője a környezetbiztonság. Ennek keretében is különös fontossággal bír mezőgazdaságunk. Úgy is fontos, mint környezetünk tényezője, de úgy is, mint egyik legfontosabb gazdasági ágazatunk.

Az „AGRO-21” Kutatási-Fejlesztési Program első, „A vidék és a mezőgazdaság társadalmi-gazdasági helyzete, valamint kilátásai” alprogramjának keretében foglalkoztunk a gazdálkodási rendszerek kérdéseivel.

Abból indultunk ki, hogy a technikai-technológiai váltás a mezőgazdaságban ha nem is annyira ütemes mint az iparban, azért a gazdálkodási rendszerek változnak a környezeti tényezők, társadalmi munkamegosztás, rendelkezésre álló technikai-technológiai megoldások, üzemméretek és a termékkereslet függvényében.

Mivel 15–20 éves időhorizontban gondolkodtunk részben prognosztikai, részben futurisztikai megközelítésekre támaszkodva próbáltuk keresni a választ arra, hogy mely tényezők fogják meghatározni a gazdálkodási rendszerek fejlődési irányát, és milyen beavatkozásokkal lesz célszerű segíteni a kívánt jövőbeni állapot közelítését.

A gazdálkodási rendszer fogalma

A kézi munkaerő, fogat és mezőgazdasági eredetű inputokon alapuló alacsony termelékenységű mezőgazdaság korszakában teljes mértékben elfogadható volt, hogy a *gazdálkodási rendszert* az üzem, vállalat vagy vidék termelését adó ágazatok és azok aránya határozta meg.

Tekintettel a fejlődés irányára és a kialakult változásokra, a gazdálkodási rendszer tartalma és fogalma is megváltozott. Ezért fogadtuk el a következő behatárolásokat:

- A gazdálkodási rendszer magában foglalja a termelés szerkezetét, belterjességét, felszereltségét, technológiai rendszerét és színvonalát, ideértve a biotechnika, a kemizálás, a melioráció, a gépesítés stb. rendszerét is.
- *A gazdálkodási rendszer megítélésünk szerint nem foglalja magában a tulajdonviszonyokat, továbbá az érdekelttség és a gazdasági irányítás illetve önállóság kategóriáit.*
- *A termelési szerkezet csak egyik – bár alapvető – eleme a gazdálkodási rendszernek, de azonos szerkezetű gazdaságok eltérő felszereltség, illetve technológiai rendszer esetén már más gazdálkodási rendszert jelenthetnek. Ily módon a gazdálkodási rendszer egyik jellemzője az élő-, és holtmunka-ráfordítások aránya (illetve a „szerves összetétel”), ezen belül különös hangsúllyal a beruházások szintje és összetétele.*

A mezőgazdaság ipari forradalma

Gyakran használt kifejezés, hogy a mezőgazdaságban is „ipari forradalom” játszódott le. Az ipari eredetű termékek egyre fontosabb szerepet játszottak a mezőgazdasági termelésben. A termelést mind kevésbé a fizikai munka és mind nagyobb mértékben a holtmunka határozta meg.

Az ipari termékek lehetnek termőterület-kiváltó hatásúak (műtrágya). Ebben az esetben a méretökönómia nem korlátozza alkalmazásukat. A kis termőterülettel rendelkező gazdaságok is alkalmazhatják. Ha élőkunahelyettesítő hatású ipari termékekről van szó (gépek), alkalmazásuk döntően a méretökönómiától függ. A nagy termelőegységek tömegesen és sokkal rövidebb idő alatt bevezetik az ilyen ipari termékek felhasználását.

Az „iparszerű mezőgazdaság” jellemezhető a messzemenő munkamegosztás, szakosítás, együttműködés, szervezés és irányítás alkalmazásával is. Ezen szervezési megoldások hatékony alkalmazása kifejezetten méretökönómiai kérdés. A nagyméretű gazdaságok könnyebben és célszerűbben tudnak a logisztikai élelmezési láncokba kötődni. Mind a munkamegosztás folyamataiban kialakult szolgáltatókkal, inputtermelőikkel, mind a feldolgozókkal, forgalmazókkal célszerűbben tudnak együttműködni, mint a kisméretű termelőegységek.

Magyarországon a második világháborút követő tudományos-technikai forradalom keretében a mezőgazdaság „ipari forradalma” a nagyüzemesítéssel párhuzamosan játszódott le, ami az alkalmazott technológiák változásában, a befektetett élő és holtmunka arányának változásában, a terület-

egységenkénti és élőmunka-egységenkénti hozamokban valamint az (inputtermelő és feldolgozó) ipari kapcsolatokban jutott kifejezésre.

A legfontosabb változásoknak tekintjük:

- A termelés anyagi alapjainak nagyméretű változását.
- A kreatív, szervező, innovatív munka, azaz a szellemi tőke bevitelének lényeges növekedését.
- A termelés koncentrációjának növekedését.
- A technológiai fegyelem javulását.
- Az ilyen anyag- és energiaigényes mezőgazdaság hasonlóan fejlődő behozatalt, ipari inputtermelést és feldolgozóipart igényelt.
- Abba a helyzetbe jutottunk, hogy a drága ipari inputokkal termelt mezőgazdasági termékeket csak olcsón tudjuk eladni.
- Az elért fejlesztések szintjéről visszavonulni viszont nem egyszerű, mert az érdekek, kötődések, tehát a begyűrűző hatások is kiterjedtek.

A jelenlegi helyzet

A jelenlegi helyzet azt mutatja, hogy az üzemi formák, méretek, tulajdonformák olyan sokrétűsége alakulhat ki, ami mind Keleten, mind Nyugaton szokatlan és ismeretlen.

A nagyüzemek dominanciája mérséklődni fog, a magán és társas kisvállalkozások részaránya nő. Jelenleg uralkodnak azok az elvárások, hogy a nagy és kisüzemek munkamegosztása növelje a hatékonyságot. *A gabona, ipari növények és tejtermelés a nagyüzemek méretökönómiai előnyeit kellene, hogy érvényesítsék, míg a kisvállalkozások a munkaigényes termékeket kellene, hogy felkarolják* annál is inkább, mert a nagyüzemekkel együttműködő háztáji gazdaságok megszűnnek. A kisebb vállalkozások kialakulása azonban komoly problémákba ütközik.

Jelenlegi pozícióink között, de tekintetbe véve a fejlett országokban érvényesülő irányzatokat, érthetőek az átalakulás nehézségei. Ha tekintetbe vesszük a mezőgazdaság támogatási és szabályozási rendszerét, érthető, hogy *a magángazdaságok erőteljesebb terjedésének ma miért a legfőbb gátjai:*

- a tőkehiány;
- a nehezen működő hitelezés;
- a magas kamatlábak;
- az ellátó és felvásárló kereskedelem felkészületlensége;
- a technikai eszközök hiánya, ára;
- a szaktanácsadás hiánya.

Elképzelhetetlen, hogy olyan feltételek alakulhatnak ki, amelyek nálunk a felsorolt gátak mellett életképessé teszik a méreten aluli, gyengén felszerelt tőkeszegény kisgazdaságokat. Ebből a helyzetből csak a földforgalom és a bérleti rendszer kialakulása vezethet el olyan koncentrációhoz, amely lehetővé teszi a gazdálkodási rendszerek konszolidációját és dinamikus, innovációs megújulását, összehangolva a piaci és fenntartható fejlesztés követelményeivel.

Számolni kell tehát azzal, hogy a szerkezetváltás a technikai fejlesztést és a gazdálkodási rendszereket kedvezőtlenül érinti. Egy adott struktúra lebomlik, az új viszont csak kialakulóban van. *Az átmeneti bizonytalanság a gazdálkodási rendszerek fejlődésének stagnálását is okozza.*

A jövőképről

A jövőkép vizsgálatával kapcsolatban a legkézenfekvőbb a jelenlegi technológiákból kiindulni. Egy fejlett ország esetében feltétlenül azzal kellene számolni, hogy fejlődésük egy adott technológiára alapozva a logisztikus „S” görbén túlhaladta a progresszív növekedést és elérte a csökkenő hozaddal jellemezhető növekedés fázisát. Feltételezhető, hogy új minőségű technológiák bevezetésével újra sikerül progresszív növekedési pályára állniuk.

Az adott technológia hatása egy kevésbé fejlett ország esetében, mivel későbbben kezdte bevezetését csak a logisztikus „S” görbe progresszív növekedést jelző fázisával jellemezhető. Kézenfekvőnek tűnik, hogy az adott technológia mennyiségi fejlesztése, további terjesztése növekedést biztosít. Azonban, a fejlettek ha újabb technológiával új progresszív növekedési pályára állnak, akkor a fejlődők lemaradása minőségileg és mennyiségileg kifejezett és könnyen érzékelhető lesz.

Ennek ellenére számolni lehet egy egészen más irányú fejlődéssel is. A környezeti problémák felfokozódása, tudatosodása új dilemmák elé állítja a fejlesztést. A környezeti problémák dinamikusabb megoldása meg sem indulhatott, máris komoly viták folynak. Norgaard kétféleképpen fogalmazza meg a különböző koncepciókat. Először megkülönbözteti a környezetvédőket és a fenntartható fejlesztés híveit. Másodsor megkülönbözteti a technokrata és a populisták környezetvédőket. A technokraták azt gondolják, hogy vannak racionális megoldásaik. A populisták úgy szeretnék változtatni főleg az emberek hozzáállásán és etikáján, ahogy az saját értékrendjüknek felelne meg.

Lényegében a környezetvédők a gazdasági aktivitások csökkentését kívánják. A környezetvédőktől eltérően a progresszív fenntartható fejlesztés partolói gazdasági módszerekkel kívánják céljaikat elérni.

Véleményünk szerint a fenntartható fejlesztés elveit különösen hatékonyan és következetesen kell érvényesíteni a mezőgazdaságban és erdőszetben. A környezettel sokkal kompatibilisebb technológiák bevezetését tartjuk szükségesnek, sokkal jobban szervezett környezeti monitoring és elemzések alapján. Emellett fontosnak tartjuk az olyan megoldások bevezetését, amelyek lehetővé teszik az externáliák (természeti erőforrások és szennyezés) költségeinek felszámolását, kalkulálását a költségekbe.

A fenntartható gazdálkodási rendszer feltételei

A magyar mezőgazdaságot a komplex ipari inputokon alapuló rendszer fémjelezte, magas ipari input- és energiafelhasználással, magas hozamokkal, költségekkel, alacsony munkaerő-lekötéssel a közvetlen termelésben és környezetkárosító jelenségekkel.

Ez a rendszer a felmutatott eredmények ellenére megmutatta gyengeségeit is az utolsó időben. Ez elsősorban a pénzügyi kezelhetőségben nyilvánult meg és megkezdődött az útkeresés.

A jelenlegi ismeretek alapján a legvalószínűbben elfogadható, célszerű rendszer a *fenntartható mezőgazdasági termelés rendszere*, amely :

- *fenntartja a termelés relatíve magas színvonalát* kihasználva a megújuló erőforrásokat és a biológia nyújtotta lehetőségeket,
- *csökkenti a környezeti ártalmakat* – más szóval *fenntartja a jó minőségű élet (quality of life) szükségleteihez mért környezetet* az előzőekben kiemelték szerint.

A fenntartható fejlesztés dilemmáit *D. Pearce* és mások is megfogalmazták. A fenntartható mezőgazdasági termelést sem lehet általánosítani s szűk technikai – technológiai keretekbe szorítani, egységesíteni tekintet nélkül a környezeti tényezőkre és szükségletekre.

A mezőgazdaságban három alapvető lehetőség van:

- a zöld forradalom integrált mezőgazdasága (Integrated Green Revolution Agriculture);
- az organikus mezőgazdaság (Organic Agriculture);
- alacsony külső erőforrás-felhasználó mezőgazdaság (Low External Input Agriculture).

Helyi adottságoktól, szükségletektől függ, hogy hol, ki, milyen termelést szervezhet sikerrel. Döntő jelentőségű, hogy a választott megoldás környezettel és az emberi szükségletekkel harmonikus legyen.

A fenntartható mezőgazdaság gazdálkodási rendszere csak fokozatosan, nagyon sok tényező együttes hatása alatt alakul ki.

A mezőgazdasági termelők aktív részvétele és a támogató gazdaságpolitika együttes hatására alakul ki:

- a célszerű szerkezetváltás mind a növénytermelésben, mind az állattenyésztésben;
- a környezetkímélőbb tápanyag- (beleértve a szervesanyag-) gazdálkodás;
- a kevesebb vegyszeren alapuló növényvédelem;
- a termőtalaj javítása.

A felmerülő nehézségek, ellentétek, érdekütközések ellenére egyértelműen a fenntartható gazdálkodási rendszerrel kell számolni mint céllal. A nagyüzemek méretökönómiai előnyeikre támaszkodva képesek lesznek közelíteni ezt a gazdálkodási rendszert. A közepes méretű családi gazdaságok lehetőségei az agrárpolitikai megoldásoktól – támogatásoktól – függetlenül tudnak majd sikeresen közelíteni az ilyen gazdálkodási rendszerhez.

További kutatások szükségessége

Az előzők alapján célszerűnek látszana további kutatásokat végezni:

Kreatív technikákat alkalmazva, szakértők véleményét feltárni a nagyüzemek és közepes méretű farmok gazdálkodási rendszerének, technikai fejlesztésének jövőbeni kérdéseiről.

Az előző nem zárja ki, sőt elősegíti a kvantifikálható jelenségek jövőbe vetítését matematikai vagy szimulációs módszerekkel, különböző forráskönyvek keretében.

A vizsgálatokat célszerű kiterjeszteni a következő dilemmák – változások valószínűsítésére és azok hatásának vizsgálatára:

- mérsékelt vagy gyors általános gazdasági növekedés;
- a mezőgazdasági lakosság gyors vagy lassú csökkenése;
- az államháztartás és költségvetés jövedelemelszívó hatása, továbbá magas vagy alacsony szintje;
- lesz vagy nem lesz működő tőke a mezőgazdaság számára;
- piaci lehetőségek jól vagy rosszul alakulnak;
- az infláció és kamatok jelenlegi szinten maradnak, vagy csökkennek;

- a földforgalom és bérleti rendszer gyorsan vagy lassan növeli a koncentrációt;
- a mezőgazdasági termelés energiamérlegének lehetséges változataira;
- a speciális termékek, biotermékek piaci elhelyezésének változataira;
- a fenntartható fejlesztés környezetkímélő követelményei a termékpálya ellenőrzésének növelését mennyire domborítják ki;
- tekintettel a fejlődési lemaradásunkra, milyen szinten számíthatunk az új technológiák megjelenésére;
- az állatok, növények variabilitása még igen nagy. A homogén minőségű termékek iránti kereslet milyen hatással lesz, s ez milyen ellenőrzésfokozást követel meg?

A PIAC SZABÁLYOZÓ HATÁSA A KÖRNYEZET TERHELÉSÉRE A MEZŐGAZDASÁGBAN

Fodor István

A modern piacgazdaság működésének számos előnye mellett nem kerülhetik el figyelmünket annak negatív kísérőjelenségei sem. Ezek közül az utóbbi évtizedekben kiemelkedő jelentősége van a környezet károsodásának. A piac szabályozó hatásának környezetvédelmi összefüggéseit csak úgy tudjuk feltárni, ha részletesen elemezzük a természeti környezetnek mint erőforrásnak a minőségét, a terhelhetőséget és a terhelést a környezetszennyezés ágazati oldaláról is. Ez nélkülözhetetlen egy hatékony szabályozó rendszer kialakításához és folyamatos karbantartásához. A mezőgazdasági ágazat szerepe a környezetterhelésben pontosan nyomon követhető a központi tervutasításos rendszerben. A rendszerváltás azonban a birtokviszonyok megváltozásával alapvetően megváltoztatja a helyzetet. Az eltelt négy-öt év mindössze az új tendenciák felvázolását teszi lehetővé.

A környezetszennyezés, amit a rendszerváltás örökségként kapott

Az 1989–90. évi politikai, gazdasági rendszerváltást fokozott remények kísérték mind a gyors gazdasági fellendülést, mind pedig az egyre erőteljesebbé váló környezeti, ökológiai pusztulás megállítását illetően. A mezőgazdaság az ágazat iparszerű termelésének rohamos növekedésével az 1960-as évek második felétől a környezetterhelés egyik markáns szektorává vált. A kedvező természeti adottságokhoz párosuló kiváló szakértelem a magyar mezőgazdaságot nem túl nagy tőkebefektetéssel is privilegiált helyzetbe hozta Kelet-Európa zárt piaci rendszerében. Miután a központosított tervutasításos rendszer ezt a pozíciót a politikai prioritás rangjára is emelte, már kevésbé számítottak a terméshozamok költségtényezői, de még kevésbé a termőföld nagyarányú terhelése kemikáliákkal, nem beszélve a technológiai folyamatok talajra gyakorolt káros környezeti hatásairól.

Az 1. ábra azt a folyamatot mutatja be, hogy a súlyos környezeti-ökológiai válság kialakulását előidéző, az 1940-es évektől egyre fokozódó környezetterhelésben a különböző szektorok milyen szerepet játszottak. *A kumulatív modellben jól követhető a mezőgazdaság szerepe a környezet-terhelés növekedésében az 1960-as évek közepétől.* Környezetszennyező szerepe azonban tovább fokozódott e folyamat másodlagos hatásában a vegyipar – mint ipari szektor – révén.

A valós piaci mechanizmus hiányában a legnagyobb kárt a természeti környezet minősége szenvedte el. Míg a területegységre jutó terméshozamok az 1960-as évektől 1980-as évek közepéig átlag megkétszereződtek, a felhasznált műtrágya és növényvédő szerek mennyisége átlagosan négyszörösrésére növekedett.

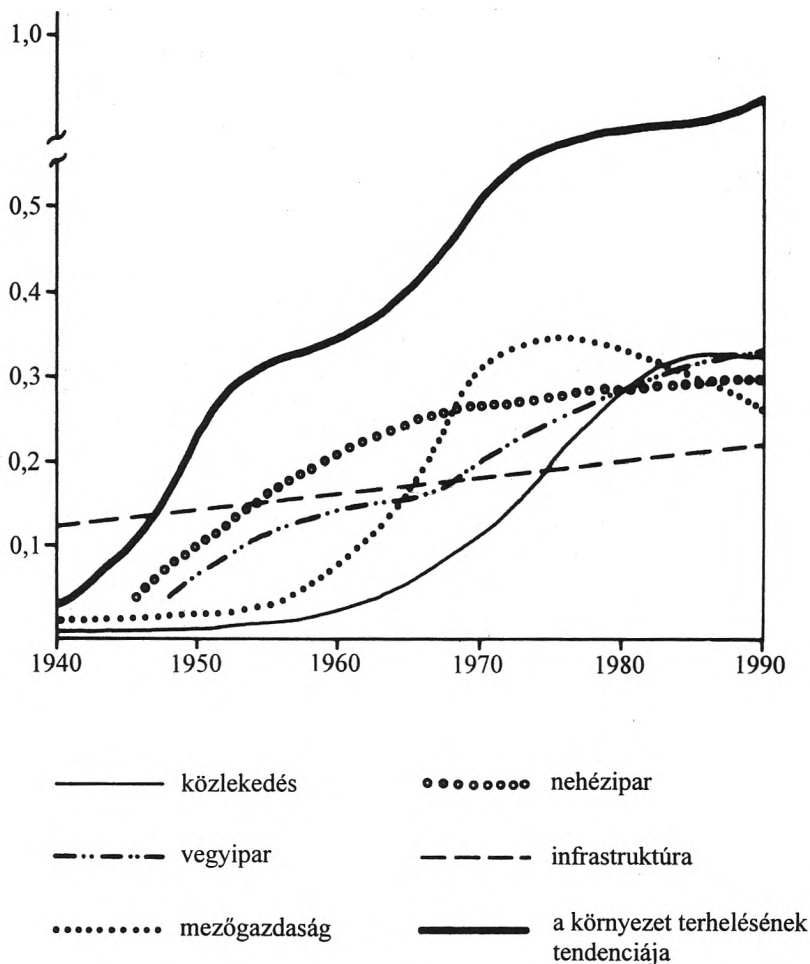
Érdeemes összehasonlítani a mindvégig piaci feltételek mellett gazdálkodó Svédország és Magyarország műtrágya-felhasználását 1930-tól 1994-ig (2. ábra). Az országok eltérő területi méretei ellenére az összehasonlításra az ad alapot, hogy a mezőgazdasági művelés alatt álló területek nagysága mind Svédországban, mind Magyarországon közel azonos. Természetesen figyelembe kell venni a termelési struktúrában meglévő jelentős különbségeket is. Ameddig Magyarországon működött a piac és amikortól kezdve ismét működni kezd, a felhasznált műtrágya mennyisége igen hasonlatos. Amikor azonban ezt a felhasználást nem a piaci viszonyok, hanem politikai döntések szabályozták, a magyar mezőgazdaság műtrágya-felhasználása a terméshozamokhoz viszonyítottan is abnormálisan megnőtt. Erre az időszakra tehető talajvizeink teljes elszennyeződése (nitrátosodás), a szennyezett ivóvíz fokozott veszélyének elterjedése, a methaemoglobinos gyermekhaláloságok megjelenése, valamint az élővizeink minőségének nagyfokú romlása.

Mit hozott a gazdasági modellváltás a környezetvédelem számára?

A gazdasági modellváltás az 1990-es évek elején (1990–92) a gyors fellendülésben reménykedők várakozásával szemben súlyos terhekkel lepté meg az agrárágazatot is. A piaci mechanizmus serkentő hatásával szemben sokkal inkább a piacok megtartásáért, megszerzéséért újracsoportosításáért vívott küzdelem jellemezte ezt az időszakot.

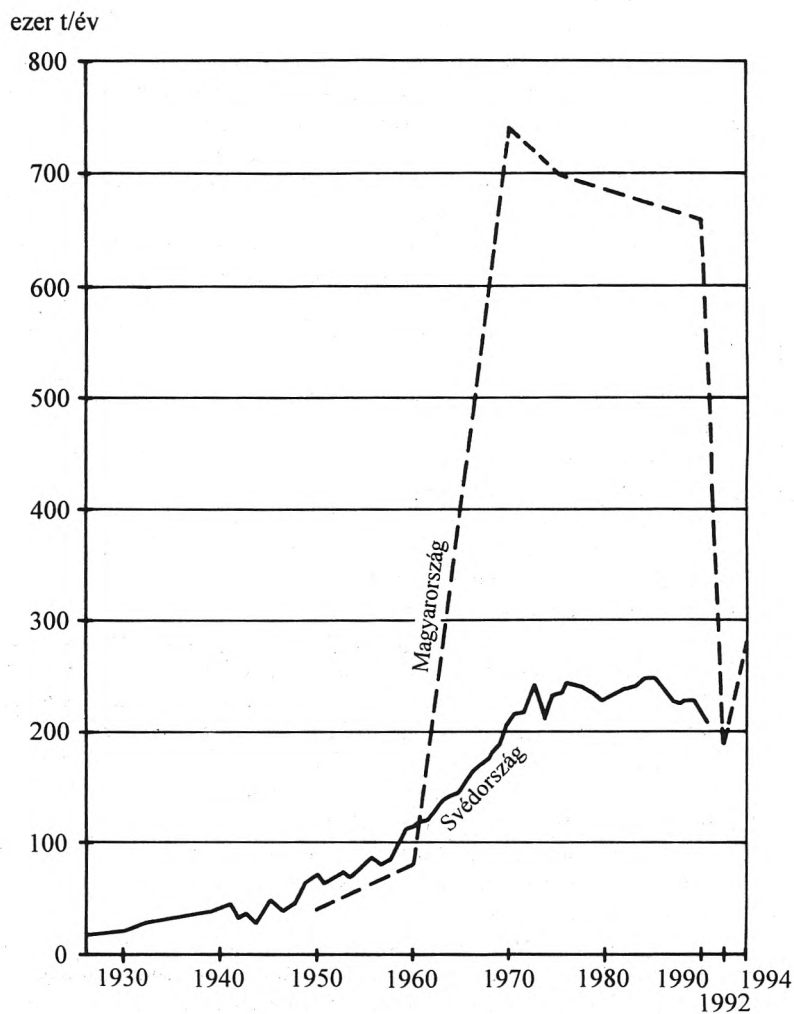
1. ábra

*Magyarország környezetterhelésének változása 1940 és 1990 között
a főbb környezetszennyező szektorok terhelése alapján*

2. ábra

*A műtrágya felhasználásának változása 1930–1994 között
Magyarországon és Svédországon*

A zárt piacot jelentő szovjet blokk összeomlásával ugyanis a keleti piacok többségében elvesztek, a nyugat-európai politikai-gazdasági integráció fejlődésével pedig a nyugati piacok jelentősen szigorodtak és helyenként beszűkültek. A hazai piac keresztmetszete és felvevőképesége is változott a társadalmi feszültségekkel teletűzdelt gazdasági válság mellett. A megváltozott környezetterhelő hatások kiszűrését a piaci zavarok mellett a tulajdonosi viszonyok átalakulása is nehezíti. A termelés szerkezetében bekövetkező változások környezeti hatása sem elhanyagolható (pl. talajpusztulás, beszivárgási viszonyok stb.). A növénytermesztésben a privatizáció hatására erősen változtak a megművelt földterületek táblaméretei, a magántulajdonú parcellák túlzott felaprózódása számos agrotechnológiai problémát vet fel környezetvédelmi szempontból is. Becslések szerint Magyarország megművelt szántóterületeinek alig 50%-án az egykori nagyüzemek helyét több mint 1,5 millió kisparcellás földművelő vállalkozó foglalta el. Ehhez járul, hogy „... a földhöz jutottak kicsiny területe több, esetenként 10–15 helyen, egymástól távol fekvő dűlőkben van ...” (MTA Ajánlásai az agrárfejlesztésre. Bp. 1995.)

Mindezek alapján látható, egyáltalán nem könnyű megválaszolni azt a kérdést sem, hogy a privát gazdaság előnyomulása mérsékli, vagy fokozza a környezeti veszélyeztetettséget. E tekintetben az elvi-logikai alapvetésre támaszkodó megfontolások kevés útmutatást adnak.

Kutatásaink eredményei azt mutatják, hogy *önmagában a privatizáció folyamata az agrárszférában sem kedvez a környezetvédelemnek*. A területi szétszabdaltság csökkenti a művelési hatékonyságot. A tőkehiány negatív környezetvédelmi hatása mellett legtöbb problémát a környezet-szennyezéssel összefüggő technológiai fegyelem megsértése jelenthet.

A piaci mechanizmusnak azonban már a kezdeti érvényesülése is számos területen kedvező irányba befolyásolta az agrárágazat környezetterhelését a gazdaság gyötrelmes buktatói és potenciális környezeti veszélyforrásai ellenére. Ilyen pl. a kemikáliák használatának mérséklődése. Az agrár szakemberek ugyan a műtrágyázást az egyik legnagyobb és leghatékonyabb termelésnövelő tényezőnek tartják. Ez nem vitatható, mint ahogy az sem, hogy a természet gazdagsági növények által igényelt mennyiség feletti kiszórás jelentősen növeli a környezet terhelését. E hatást az egyéb kemikáliák csak súlyosbítják. A 2. ábra jól mutatja, hogy a műtrágyafelhasználásra milyen markáns hatással vannak a piaci viszonyok. Az 1970-es évek végéhez képest folyamatosan mérséklődő tendencia ellenére a gazdasági modellváltást megelőző évben (1989) még 206 kg volt az 1 ha mezőgazdasági területre jutó vegyes műtrágyahatóanyag-felhasználás. A

KSH adatai szerint a mélypontban 30 kg/ha (1992), illetve 36 kg/ha (1993) mennyiségre csökkent. A piaci viszonyok fejlődésének hatására 1994-ben már ismét 60 kg/ha-ra emelkedett a vegyes műtrágya-hatóanyag felhasználása. A statisztikai átlagok a hatásmechanizmus számos összetevőjét eltakarják.

A földtulajdonviszonyokban bekövetkezett változásokat és a piaci mechanizmus hatását elemző interjúkból az derült ki, hogy korábban nem a legjobban gazdálkodó egységek (szövetkezetek, állami gazdaságok) használták fel a legtöbb műtrágya-hatóanyagot; és az 1992–1993-as években sem ezeknél a gazdálkodó egységeknél csökkent legnagyobb mértékben a kemikáliák felhasználása. A Pécs melletti Reménypusztai Tsz földterületén pl. a kemikáliák kiszórása 1989–1990-től 1993-ig mindössze 30%-kal csökkent. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy a környezetkímélő technológiák alkalmazásával e 30%-os csökkenést is jelentősen ellensúlyozni tudták a hatékonyságnövelésével, akkor előtűnnek a piac környezetbarát hatásai is.

Ugyancsak a piaci mechanizmus által kikényszerített technológiai modernizáció eredménye a folyékony műtrágya repülős kiszórása, illetve az új légszákos földi kiszóró beállítása. A műtrágya hatóanyag, ill., a kemikáliák hatékonyságnövekedése mellett a gazdálkodó szervezet így már mentesül a szilárd műtrágya átmeneti tárolásának költségeitől, valamint a tárolási veszteségektől. Ugyanis közepes műszaki felszereltséggel a gondos gazdálkodás mellett is átlagosan 10% veszteséggel kell számolnunk a szilárd műtrágya-hatóanyagok esetében. Ez utóbbit pl. vitathatatlanul csupán környezetszennyezést okozó veszteségként tarthatjuk nyilván, ami a csúcsfelhasználás éveiben alulbecsülve is elérte az évi 140 000–150 000 tonnát.

A kutatási eredményekből is kitűnik, hogy a piac kedvező befolyása az agrárágazat környezetterhelő hatásának mérséklésére nem csupán a felhasznált kemikáliák mennyiségének csökkentésében, illetve szabályozásában nyilvánul meg, hanem különösen hosszabb távon, elsősorban a környezetkímélő technológiák alkalmazásának elterjesztésében. Ehhez azonban tökeerős, a piacon is versenyképes gazdaságokra van szükség mind a magángazdaságok, mind a szövetkezetek és állami gazdaságok szférájában.

A MAGYARORSZÁGON SZÉLES KÖRBE ALKALMAZOTT NÖVÉNYTERMESZTÉSI RENDSZEREK (STRATÉGIÁK) HOSSZÚ TÁVÚ HATÁSA A TALAJ NÉHÁNY FONTOS TULAJDONSÁGÁRA*

Szalai Tamás–Nyárai Horváth Ferenc

Hazánkban a mezőgazdaság és a vidék szempontjából a szántóföldi növénytermesztés szerepe kiemelkedően nagy. Az ország területének közel fele szántó (4,7 millió ha), ez igen magas arány, mivel a világ országainak átlagában ez mindössze 10% körül van. Éghajlati és talajadottságaink lehetővé teszik számos növény sikeres termesztését, amelyeknek gazdasági, társadalmi, környezetvédelmi és esztétikai jelentőségük van.

Magyarországon hosszú évtizedek óta a két legfontosabb növény az őszi búza és a kukorica; egyenként több mint egy millió hektáron termesztjük, így összességében a szántóterület felét ez a két kultúra foglalja el. Ezt a napraforgó követi 300–400 ezer ha vetésterülettel, majd a lucerna 250–300 ezer ha, árpafélék 300–400 ezer ha és a cukorrépa 100 ezer ha körüli területe adja a legjelentősebb területű növények körét. A faj- és fajtaválaszték ennél természetesen még lényegesen szélesebb.

A növényeket különböző termesztési és táplálási rendszerekben termesztjük. A növénytermesztési rendszer olyan természetes és mesterséges komponensekből álló kapcsolathalmaz, amely magában foglalja a növények és a talaj (illetve annak alkotói), az éghajlat, illetve a különböző emberi beavatkozások (vegyi, technikai stb.) összességét. A történelem során az emberiség nagy számban alakított ki ilyen rendszereket. Ezek közül hazánkban az utóbbi évtizedekben a legszélesebb körben a vetésforgót, a vetésváltást és a mono-, illetve bikultúrát alkalmazzák. A növények tápanyagellátása régebben a talaj természetes termékenységére és az istállótrágyára korlátozódott, majd különösen a világháború után gyors ütemben emelkedett a műtrágyák használata. Ezt jól kiegészítheti, néhány területen esetleg pótolhatja is a zöldtrágyázás. A mezőgazdaság intenzívebb, ún.

* Ezúton is köszönetet mondunk Debreczeni Bélának, A. Dexternek és Holló Sándornak a munkánkhoz nyújtott értékes segítségükért.

iparszerű szakaszában (a hetvenes évek közepétől egy-másfél évtizedig) számos területen jelentősen megnövekedtek a műtrágyákkal bevitt N–P–K adagok, egyes területeken a 600 kg/ha vegyes hatóanyag általános volt, míg országos átlagban ez a szám 300 kg/ha körül alakult. Néhány területen ez a vetésszerkezet leegyszerűsödésével is párosult, ilyen volt például a monokultúrás kukoricatermesztés.

A nyolcvanas évektől számos környezeti probléma vált ismertté szélesebb körben is, felerősödtek a környezetvédelmi törekvések az ipar és a mezőgazdaság területén is. Ezt követően a gazdasági és piaci feltételek változása is megkövetelte az eddig alkalmazott termesztési rendszerek (stratégiák) környezeti- és gazdaságihatás-elemzését. A rendelkezésre álló termesztési adatok és kísérleti eredmények vizsgálatánál gyorsan kiderült, hogy a feladat összetett, igen bonyolult rendszerek elemzését igényli, amelyekben számos tényező hatását, változását, kölcsönhatását nehéz egyértelműen számszerűsíteni és bizonyítani egyrészt már az évjáráthatás miatt is.

A bonyolult helyzetben szerencsére – az adott termesztési adatokon túl – rendelkezésünkre állnak a hatvanas években Keszthelytől Debrecenig, az ország kilenc pontján beállított Országos Műtrágyázási Tartamkísérletek, illetve néhány egyéb, több évtizedes múltra visszatekintő tartamkísérlet, például az angliai Rothamsted-ben és hazánkban Martonvásáron és Kompolton. A hosszú távú hatásokat ezekben a kísérletekben kitűnően nyomon követhetjük, annak ellenére, hogy legtöbbjüket a helyes műtrágyaadatok megállapítására állították be, mivel következetesen rendelkeznek kezelés nélküli kontroll, illetve egyéb tápanyag- (például szervestrágya-) kezelésekkal is. A rothamsted-i kísérletben számos változás már 1852-től megfigyelhető.

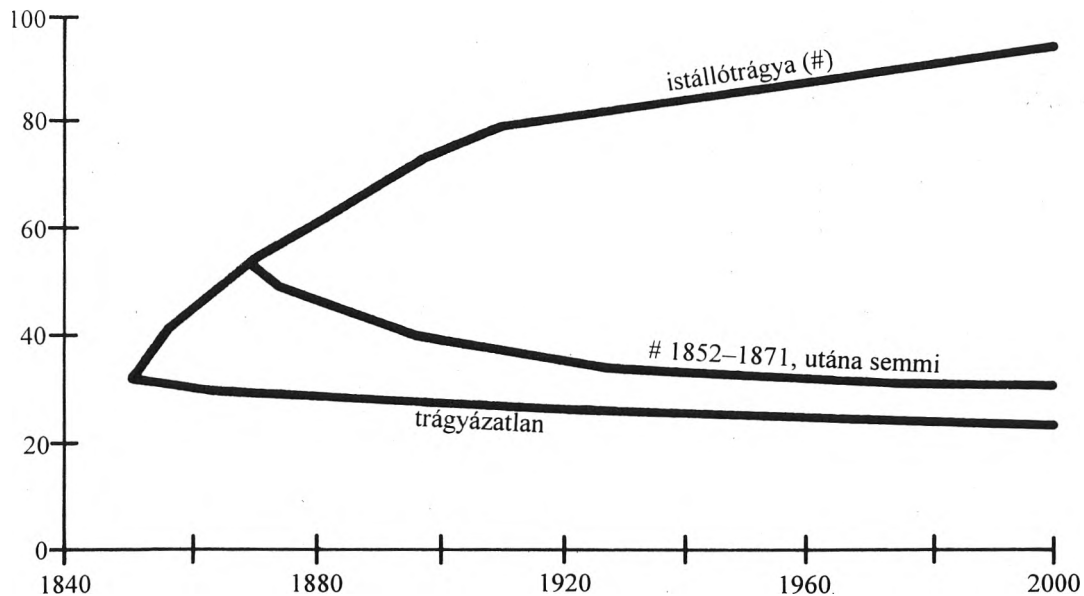
Jelen munkákban a hosszú távú fenntarthatóságot figyelembe véve a talaj szervesanyag-tartalmának változását mutatjuk be az angliai, közel másfél évszázados kísérlet alapján. A talaj savanyodását a különböző kezelések függvényében a kompolti kísérlet adatai szemléltetik, míg a növénytáplálási rendszer hatását a nitrát felhalmozódására a gödöllői vizsgálatok mutatják.

Az 1. ábra jól szemlélteti az istállótrágyázás hosszú távú hatását a talaj szervesanyag-tartalmára.

A trágyázatlan kezelés nem okozott számottevő szervesanyag-csökkenést, míg a rendszeres trágyázás jelentős növekedést eredményezett a rothamsted-i kísérletben 1852-től napjainkig.

1. ábra

*A talaj szervesanyag-tartalmának hosszú távú változása
(Rothamsted)*

A 2. ábra a talaj 1962–1989 közötti pH-változását szemlélteti különböző tápanyagellátási és termesztési rendszerek esetén. A növénytermesztési rendszerek közötti különbség csak a magasabb N–P–K adagok esetén jelentős; az istállótrágya viszont megakadályozta a pH csökkenését (a talaj további savanyodását).

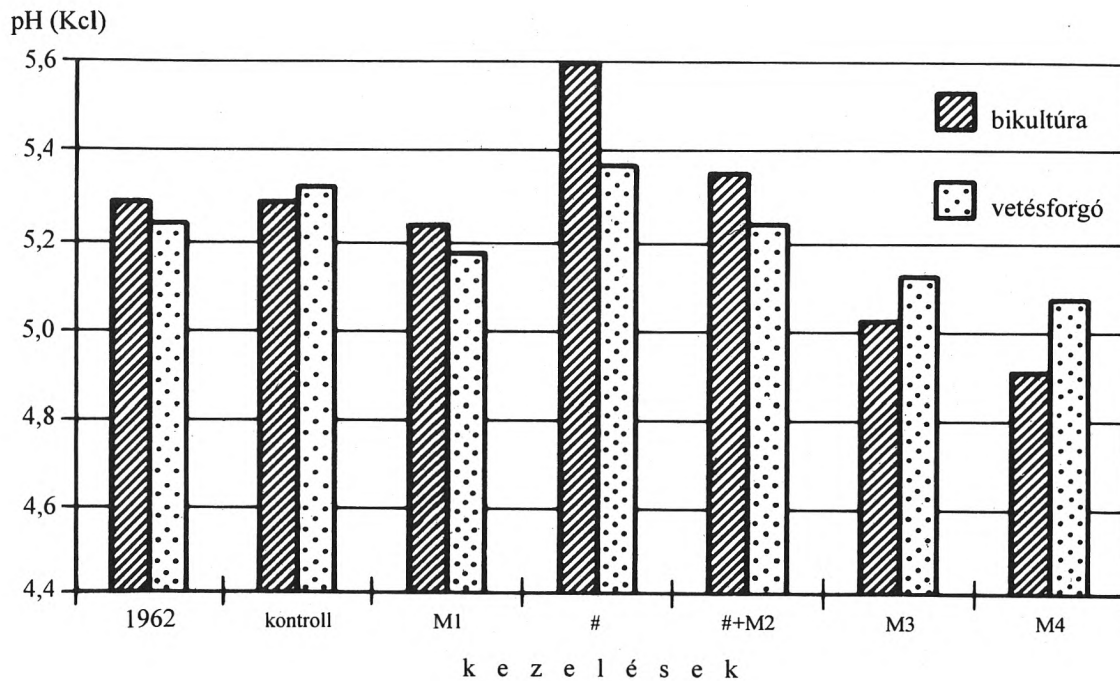
A 3. ábra a nitrátkimosódás mértékét szemlélteti különböző növény-táplálási szintek esetén a talaj 3 m-es mélységéig. Az N–P–K adagok növekedésével az 1 m alatti rétegekben a nitrátfelhalmozás a kontroll sokszorosára nőtt, így fokozva a talajvizek szennyeződésének lehetőségét.

A 4. ábrán a három leggyakoribb növénytermesztési és különböző tápanyagellátási rendszer hatását szemlélteti a kukorica termésére az 1982–1991. évek átlagában. A két legnagyobb N–P–K szint között (M^3 – M^4) nincs jelentős különbség, így az M^4 -es dózis kijuttatása a termés szempontjából felesleges és a környezet terhelése miatt az előzőekben bemutatottak alapján káros is lehet. Az alacsonyabb műtrágyázási szinten, illetve a kontrollnál – ahol a termesztési rendszer hatása jobban kifejezésre juthat – látható a vetésforgó és a bikultúra kedvezőbb eredménye a monokultúrához viszonyítva.

Az említett tartamkísérletekből természetesen még számos egyéb információ is nyerhető. A fenti példákkal is érzékeltetni szeretnénk, hogy a jelen mezőgazdasági és környezeti problémáinak számos megoldási lehetőségét is hordozzák ezek a kísérletek.

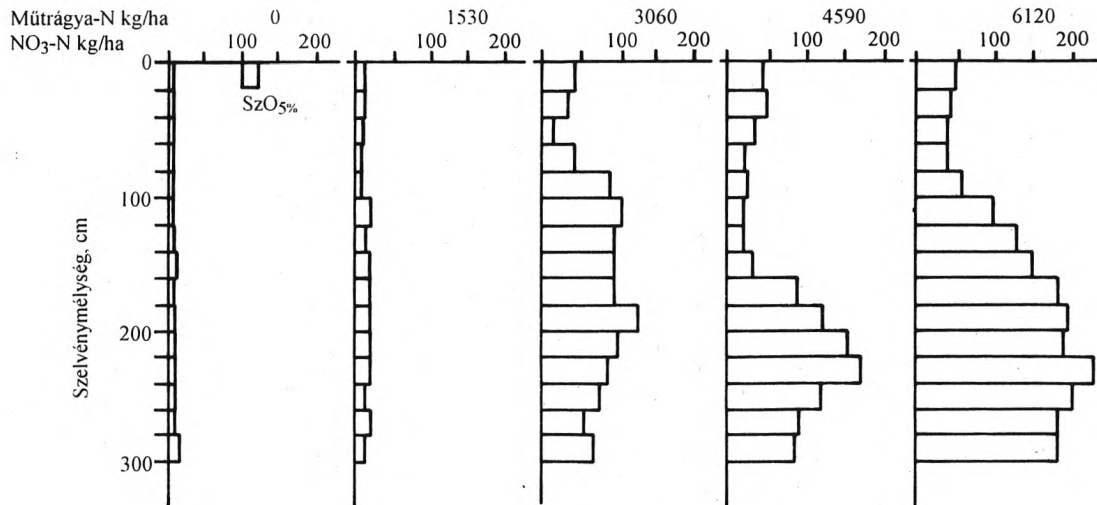
2. ábra

*A tápanyagellátás és a növénytermesztési rendszer hatása a talaj pH (KCl)-re
(Kompolt, 1989)*

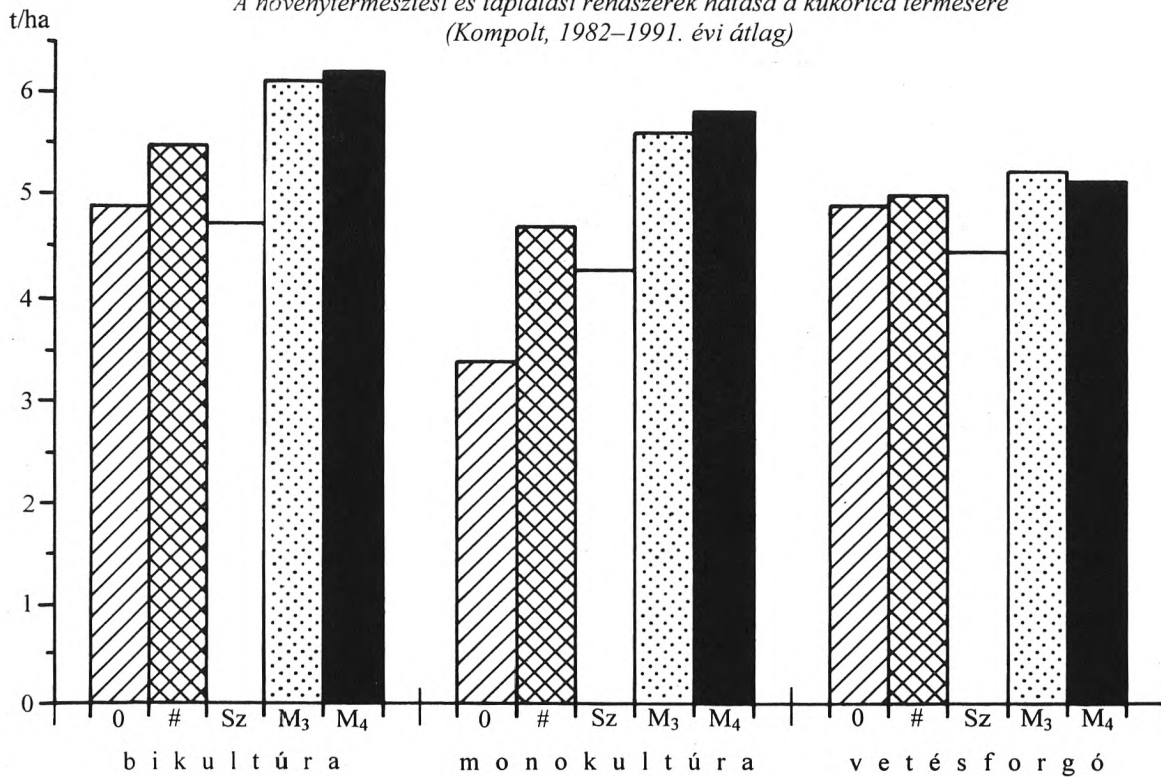
3. ábra

*A N-műtrágyázás hatása a nitrát-N felhalmozódásra
(Gödöllő)*

4. ábra

*A növénytermesztési és táplálási rendszerek hatása a kukorica termésére
(Kompolt, 1982–1991. évi átlag)*

A TÁJFOGALOM ÉRTELMEZÉSE ÉS A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS

Gerzanic Annamária

A fenntartható fejlődés gondolatát az ENSZ Környezeti és Fejlesztési Világbizottsága által 1987-ben közzétett „Közös jövőnk” című jelentés fogalmazta meg. A fenntartható fejlődést úgy határozták meg, mint olyan fejlesztést, ami kielégíti a jelen igényeit anélkül, hogy veszélyeztetné az eljövendő generációk lehetőségeit a saját szükségleteik kielégítésében.

A fejlődés fogalmának újszerű értelmezése azt jelenti, hogy különbséget kell tenni a növekedés és a fejlődés fogalma között. Míg az előző egyértelműen mennyiségi fogalom, addig a fejlődés minőségi tartalmakat is hordoz és megvalósulhat mennyiségi növekedés nélkül is. Ezeknek a fogalmaknak az átértékelődése azt is jelenti, hogy egyéni és társadalmi értékrendünket átvizsgálva, annak középpontjába a környezeti szempontból is kiváló minőséget kell helyezni. Az emberi élet minőségének javítását az életfenntartó ökoszisztémák teherbíró képességének figyelembevételével, az emberi környezet természeti és értékes művi elemeinek, elemegyütteseinek megőrzésével kell elérnünk. A fenntartható fejlődés filozófiája az értékrend általános és környezet szempontú újrendezésével – ez a folyamat a 70-es évek elejétől nyomon követhető – felértékelte a táj és a tájértékek szerepét. A fenntartható fejlődés filozófiáját jellemző komplex megközelítési mód ráirányította a figyelmet a táj emberi tevékenység által alkotott minőségeire is és az emberi tevékenység hangsúlyozását eredményezte az olyan tudomány- és szakterületek tájfogalom-értelmezésében is, ahol ez korábban nem volt tapasztalható.

Nagyon nehéz egy fogalmat teljes bizonyossággal megragadni. A tájfogalom értelmezésével foglalkozó szaktudományok és a művelődéstörténet egyes irányzatai

- a táj összetettségében,
- a tájalkotó tényezők bonyolult kapcsolatrendszerének nehezen és nem mindig egzaktnak módon megfogható voltában,
- a táj változékonyságában

látják a tájfogalom értelmezésének nehézségeit.

Egy olyan sokszínűen árnyalt és állandó változásban lévő rendszert, mint a táj, a hagyományos gondolkodásmód szerint meghatározni, fogalmi úton megragadni, egyszersmind azt is jelenti, hogy egy adott pillanatban a róla alkotott képet ki kell merevítünk, rögzítünk kell, fel kell sorolnunk összetevőit és meg kell határozunk kapcsolatrendszerüket. A rögzítés ellentmond a változékonyságnak, a megfogalmazás tömörségre törekvésében szem elől téveszthetjük a kicsiny, de lényeges részleteket és így az igen-igen összetett kapcsolatrendszer leírásának követelménye ellen is vétünk.

A különböző szaktudományok tájfogalmi – e szakterületeknek az anyagi világra koncentrááló vizsgálati módszereiből következően és az egzakta meghatározásra való törekvés érdekében – részeire bontják és így környezetének egészétől izolálják vizsgálatuk tárgyát. Amikor pedig eredeti célkitűzésüknek megfelelően a részek szintézisével akarják előállítani az egészet – esetünkben: meghatározni a tájat – a logikára és a racionalizmusra épült tudományoknak éppen e szintézishez nincs meg az eszközrendszerük, fogalmi készletük.

Michael Dowernek az 1993-ban Magyarországon tartott „Kultúrtáj – Történeti táj – Műemlékvédelem” c. konferencián tartott előadásában elhangzott szigorú ítélete szerint a természettudományok olyan irányban befolyásolták gondolkodásmódunkat, hogy az egyes dolgokat egyetlen fogalomkörbe skatulyázzuk be, és kizárjuk őket minden más kategóriából. Azaz, nehezünkre esik a jelenségeket átfogóan vizsgálni. Pedig a konvencionális természettudományos gondolkodásmód mellett a 19. sz. második fele óta léteztek olyan irányzatok, amelyek azt hirdették, hogy a környezetünkben lejátszódó jelenségeket átfogóan kell vizsgálnunk. Ilyen példát szolgáltat a gondolkodásmódot teljesen megújítani kívánó Rudolf Steiner által alapított antropozófia. Az antropozófia szerint a megismerés folyamatában nem csak a materiális tapasztalatokra kell támaszkodnunk, vagy ahogy ezt a gondolatot Jochen Bockemühl továbbvezeti:

„Felelősségteljes tevékenység csakis olyan törekvésből fakadhat, amely a világnak nem csak egyetlen tapasztalati rétegét veszi figyelembe.”

R. Várkonyi Ágnes a történelmi ökológiát és a művelődés történetét elemző munkájában a földrajztudományt megújító Vidal de la Blanche és Lucien Febvre, valamint a művelődéstörténeti szempontból nem kevésbé jelentős Marc Bloch munkáját elemzi. Megállapítja, hogy munkásságuk során megfogalmazódott az a felismerés, hogy a

„természet lehetőségeket kínál és határokat szab, megoldásokat viszont a társadalom választ, az ember dönt”,

és ezeket a döntéseket a különböző korok műveltségében tárolódó természetismereti tapasztalatok befolyásolják és jellemzik.

Hasonló felismeréssel a hazai tudományos tapasztalat is szolgál. *Teleki Pál* 1937-ben „A tájfogalom jelentőségéről” írott tanulmányában a tájról azt tartja, hogy abban olyan humán tartalmak összegződnek, amelyeknek megismeréséhez a logikán és a rendszerelméletekre épülő gondolkodásmódon kívül olyan képességekre is szükség van, amelyeket nevezhetünk nyugodtan tapasztalaton alapulóknak, de öntudat alattinak is. Felhívja a figyelmet arra, hogy a természetközeli népek megőriztek valamit ebből a képességből. A tájban élő ember

„...Ismerete nemzedékek tapasztalatán, a mienknél összehasonlíthatatlanul finomabb, élesebb látó, halló, szagló, tapintó szerveken, élesebb, finomabb méret és távolságérzéken, finomabb öntudatlan megérzésben, nagyobb nyugodtságon és a környezettel, a tájjal való benső együttélésen alapszik. Ő maga része, eleme a tájnak.”

A tájban összegződő humán tartalmak megismeréséhez és értékeléséhez szükség van a tájjal való szoros együttélésben formálódott értékrend érvényesítésére is. Nézetem szerint a fenntartható fejlődés filozófiája ehhez az értékrendhez történő visszatérést sugallja.

A különböző szaktudományok tájfogalom-értelmezésének eltérései nem csupán a konkrét fogalmi meghatározásokban mutatkoznak, hanem jellemzik a tudományterület tájszemléletét és egyben tükrözik a tudományos gondolkodás és szemléletmód változását is.

A földrajztudomány területéről a *geomorfológiai* meghatározás *Somogyi Sándor* 1964-ben megjelent „Magyarország új természeti tájbeosztása” c. munkájából származik:

„A táj a Föld felszínének olyan része, melyben a külső és belső erők által keltett anyagmozgási folyamatok törvényszerűségei, valamint az általuk létrehozott formák típusai időben és térben azonosak.”

Ez a meghatározás a táj természeti erők által formáltságának tényére helyezi a hangsúlyt.

Mendöl Tibor 1963-ban megjelent „Általános településföldrajzában” röviden vázolja az ún. „*emberföldrajz*” szemléletbeli változásának menetét. A múlt századi *Ratzel*-féle emberföldrajz, amely alapvetően a természeti földrajzból fejlődött ki, a természeti környezettől függő, különböző

emberi jelenségek vizsgálatát tekintette az emberföldrajz feladatának. Így vizsgálta a természeti környezetnek a településekre gyakorolt hatását is. A 20. század elején az emberföldrajz új irányzata (*Schlüter, Brunhes*) gyakorlatilag ezzel a felfogással szemben nem a környezet hatását, hanem ennek eredményét, a tájba épített emberi alkotások összességét tette vizsgálatának tárgyává. *Mendöl* hasonló felfogása az 1932-ben megjelent „Táj és ember” c. munkájában tükröződik, amelyben a következő tájfogalmat adja:

„Minden tájat s a tájak összességét, a földfelszínt is csupa mozgás, változás, életjelenségek serege tesz össze. Minden tájban lejátszódó folyamat, mozgásjelenség külső érzékelhető formákkal jár: ezeknek az érzékelhető formáknak az összege a táj képe. A szükségleteit megszerző ember bizonyos tevékenységei módosítják a táj életét, s bizonyos alkotásai a táj képének is jelentős vonásaiá válnak.”

Mendöl a településföldrajzot az emberföldrajz központi fejezetének tekintti, bár leszögezi, hogy a településföldrajz érdeklődése még sokáig elsősorban alaktani, településmorfológiai. Nézetem szerint ezt támasztja alá a fentebb idézett tájfogalom is, amely csak a táj látványbeli, alaktani, és morfológiai sajátosságait hangsúlyozza. A településföldrajz másik ága a funkcionális településföldrajz csak később indult fejlődésnek.

A *természeti-földrajzi tájfogalom*, amelyet *Pécsi Márton* 1967-ben megjelent „Magyarország természeti-földrajzi tájai és geomorfológiai körzetei” c., *Somogyi Sándorral* közös tanulmányában közölte, az alábbi:

„A természeti-földrajzi tájban – szemben a geomorfológiai körzettel – benne foglaltatik az élővilág minden eleme. Sőt mivel ma már a társadalom által képviselt antropogén tényező nélküli természetes táj ... Európában csak a valóságos tartalomtól elvonatkoztatott elméleti absztrakció útján rekonstruálható, a természeti tájban általában benne értjük a társadalmi munka által létrehozott, állandó jellegű hatásokat is.”

Ez a meghatározás a geomorfológiai jellemzőkön túl tájalkotó elemnek tekinti az élettelen természeti elemek mellett az élővilágot és tájformáló tényezőknél a társadalmi hatásokat is. Ezen keresztül – bár csak közvetve – utal a művi (társadalmi) tájalkotó elemekre, az emberi tevékenység által létrehozott objektumokra. Az utalás közvettsége érthető, mert a természeti-földrajz vizsgálatai nem terjednek ki a táj művi elemeire. 1983-ban az MTA éves közgyűlésén elhangzott előadásában *Pécsi*

Márton kifejtette, hogy az emberi környezet tartalmát, illetve a természeti környezetet és a társadalom fejlődése közötti egymásra hatás lényegét nem helyes módon ítélte meg a földrajztudomány, és a kölcsönhatások, okozati összefüggések nem teljes körűen lettek feltárva. Mindez – nézete szerint – felveti a társadalom „földrajzi környezete” újraértelmezésének szükségességét.

„A társadalom földrajzi környezete szerintünk magában foglalja a természeti tájat, a mesterséges (vagy kultúrtájat), a népességet, mindenfajta termelési, gazdasági tevékenységet, eszközeivel együtt, továbbá az állami közigazgatási és ellátási rendszer működési körét, változását, illetve állagát.”

Majd a „földrajzi környezet” tényezőit négy különböző alrendszerbe sorolta:

1. természeti környezet (geoszféra, ökoszféra),
2. mesterséges környezet (átalakított természet),
3. társadalmi-gazdasági környezet (termelő szféra),
4. politikai-kulturális környezet (fogyasztási szféra).

Ez a meghatározás a tájépítészet „táj” fogalmától eltérő értelmezést jelent. Gyakorlatilag e fogalmat csak az első két alrendszerben kezeli, más hol a „földrajzi környezet” fogalommal helyettesíti. Lényeges azonban, hogy a földrajztudomány területén megfogalmazódik – bár *Telekinél* látuk, hogy e tudományág történetében nem először – az alrendszerek közötti egymásra hatások összefüggéseinek ismerete és ennek fontossága.

A *tájépítészet* szakterületén megfogalmazott „táj” meghatározásnak egyik alapköve az emberi tevékenység. Ez a tájfogalom *Mőcsényi Mihály* 1967-ben megjelent „A táj és a zöldterület fogalmi problémái a tájrendezés nézőpontjából” c. tanulmányában került először meghatározásra:

„A táj a természet és társadalom kölcsönhatásának ellentmondásos, ezért dialektikus egysége. A táj egyrészt a társadalom anyagi életfeltétele, másrészt magas szintű vizuális értékek hordozója... A természet és a társadalom olyan ellentétpár, mely kölcsönösen áthatja egymást és megbonthatatlan egységet képez.

E meghatározáshoz – a „táj” és a „környezet” fogalmak értelmezésének különbségét megkönnyítendő – magyarázó észrevételek tartoznak. A „táj” fogalom a természetes tájalkotó elemekre és az emberi tevékenység nyomán módosult tájelemekre, az állandó karakterekre és objektumokra terjeszthető ki. A „környezet” fogalom értelmezése esetében pedig a kör-

nyezeti elemek és a minőségüket módosító jelenségek, hatásmechanizmusok a meghatározóak.

A *történettudomány* által vizsgált síkok az idő, a hely és az ember. Ezért a térbeliség a történettudomány számára nem idegen. A történettudomány képviselői a *történeti földrajzban* látják a történettudomány és a földrajz kapcsolatát. A földrajzosok és történészek árnyalatnyi, de jól érzékelhető különbséggel határozzák meg a történeti földrajz feladatát. A földrajztudomány területéről *Somogyi Sándor* 1988-ban publikált „A magyar honfoglalás földrajzi környezete” c. tanulmányában erről így ír:

„Olyan önálló tudományág, amely a táj egykori állapotáról ad hű és megbízható, a tájalkotó tényezők időben és térben változó kapcsolatának felismerésén és magyarázatán alapuló leírást. ...az elmúlt idősza-
kok olyan tájainak oknyomozó és magyarázó leírását adja, amelyben már ott élt és hatott az emberi társadalom is.”

Friskyák Sándor 1990-ben kiadott „Magyarország történeti földrajza” c. munkájában a történeti földrajz feladatát és ismeretanyagát úgy összegzi, hogy a történeti földrajz az adott térbeli keretek között különböző időkeresztmetszetekben, ill. ezek egymásba kapcsolódó láncolatából kirajzolódó hosszmetsetben a tájékozódáshoz szükséges földrajzi ismereteket foglalja szintézisbe.

A történész *Györffy György* 1979-ben a „Történelem és földrajz kapcsolata: történeti földrajz” c. cikkében így fogalmaz:

„Alig van történelmi jelenség, amelynek valami térbeli vonatkozása ne volna ... Valójában a természeti környezet, amelyben az ember él s amelyből fenntartja magát nem különíthető el a történelemtől.”

Ebben a megfogalmazásban érzékelhető, hogy a hely, a természeti környezet, a táj fogalma (e fogalmak a történettudomány szempontjából nem különülnek el) megtelnek társadalmi tartalommal. Ha lehet ez még jobban kifejeződik *Kristó Gyula* 1986-ban megjelent „Történeti földrajz”-ról szóló tanulmányában (megjelent az ELTE „A történelem segédtudományai” c. kötetben), amikor azt írja:

„A történeti földrajz tehát a meghatározott korban élő ember természeti környezetét, a termelés földrajzi megoszlását, a társadalmi és etnikai tagozódás, a kulturális jelenségek térbeli jellemzőit vizsgálja írott források alapján.”

Ő a történeti földrajz társadalomtudományi jellege miatt e tudományterületet közelebb állónak tartja a történettudományhoz. Nézete szerint ide

sorolható a tudományos vizsgálatok módszere és forrásbázisa: az írott forrásanyag (határleírások, adóösszeírások, urbáriumok, birtoklajstromok, kataszteri felmérések, térképek és a helynévanyag) tanulmányozása is.

A történettudománynak és a *társtudományoknak* a kapcsolatáról *Belényesy Márta* 1957-ben írott „Középkori mezőgazdaság-történetünk kutatási módszereiről” c. tanulmányában kifejti, hogy a történettudományi módszereknek – és leginkább az írásos anyag tanulmányozásának – egyéb forrásanyagokra is támaszkodniuk kell ahhoz, hogy valóban hiteles képet adjanak vizsgálatuk tárgyáról. A szerző a forrásanyagot a tárgyi emlékekre, a szokásokra és a gazdálkodásban gyökerező hagyományok vizsgálatára alapozva feldolgozó társtudományokkal (régészettel, néprajzzal, nyelvészettel, művészettörténettel és az agrártudományokkal) történő kapcsolat felvételének fontosságát hangsúlyozza.

Az eddig említett tudományterületek feladataik megfogalmazásával, vizsgálati módszereikkel, tájfogalmaikkal sokat elmondanak a tudományterület tájszemléletéről. Ha az adott tudományág foglalkozott történeti vizsgálatokkal, akkor az egyes történelmi korok tájszemléletéről is adnak információkat. Azzal, hogy a természeti jelenségek, illetve a táj hogyan tükröződik az ember lelkében, milyen szubjektív kapcsolatba került vele, közvetett eszközökkel a néprajztudomány és közvetlen módon a művészetek, legközvetlenebbül az irodalom foglalkoznak.

A népi kultúra vizsgálatával foglalkozó *néprajz* feladata *Maksay Ferenc* „Néprajz és településtörténet” c. tanulmányában összefoglalt véleménye szerint a mai anyagi és szellemi javak formakincsébe sűrített sokszázéves emlékek vizsgálata. Olyan emlékeké, amelyek a szóban és a formavilágban fellelhető hagyományokban maradtak ránk. *Barabás Jenő* az 1978-ban megjelent Magyar Néprajzi Lexikon 3. kötetében megállapítja, hogy a néprajzi kutatók e tudományterület tárgyát és célját eltérően határozzák meg. Egyes irányzatok az embert, a társadalmat, mások a kultúrát és életmódot tekintik a vizsgálat tárgyának. A módszerekben is jelentős különbségek adódhatnak. Lehetséges a kultúra és életmód egyes területeinek tematikus feldolgozása, de egy másik módszer szerint vizsgálhatók a népi műveltség táji különbségei is. Ehhez az irányzathoz tartozik *Kósa László*, aki az 1983-ban *Filep Antallal* közösen megjelentetett, „A magyar nép táji-történeti tagolódása” c. munkájában azt írja az ember és a táj kapcsolatáról:

„Az ember mindenkor alakítja az őt körülvevő tájat, és viszont a táj formálja, megváltoztatja az embert, s ezért a néprajz minduntalan szemben találja magát a kultúra és táj kapcsolatának problémájával.”

Az ember–táj kapcsolatnak nézete szerint egyik árukkodó formája a „környezet névadással történő birtokbavétele”. A történeti-népi tájnevek többsége, nem az írásbeli kultúrában terjedt, hanem a szóhagyomány tartotta fenn e tájneveket. Így keletkezésük időpontja nem ismert, de gyaníthatóan igen régiek. A tájnevek egy része természeti földrajzi eredetű és ezen belül a domborzatra (Hegyhát, Hegyalja) és a vízrajzra utalóak (Rábaköz, Bodrogeköz) vannak többségben. Gyakoriak a közigazgatási egységekre (Háromszék) és az etnikai sajátosságokra utaló (Kiskunság, Nagykunság, Jászság) tájnevek is. Amint *Kádár* László 1941-ből származó „A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei” c. tanulmányában kifejti, e tájnevek alkalmasak a tájhasználattal, történeti háttérrel kapcsolatos információk hordozására is. Emellett az emberek által jól ismert, birtokba vett tájnak az egyedi, másutt meg nem ismétlődő névadásával kifejeződik az egyes népcsoportok helyhez, tájhoz való kötődése is.

Kósa László több tényezőt is mérlegelve az 1990-ben megjelent „Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon” c. munkájában így összegzi a tájfogalommal kapcsolatos nézeteit:

„Tájon olyan területegységet értek, amelyet huzamosabb ideig állandó kulturális, társadalmi, gazdasági és ökológiai tulajdonságok jellemeznek és ezáltal elválik környezetétől.”

Majd felrója a szakirodalomnak, annak ellenére, hogy a négy komponens elméletileg egyenlő súlyú, mégis előfordul, hogy egy-egy tájat egy-egy komponens kiemelésével jellemezznek.

A különböző tudományterületek tájfogalom-értelmezéséről szóló áttekintésnek ezen a pontján utalnék a már idézett, „A tájfogalom jelentőségéről”-ről írott *Teleki* tanulmányra, amelyben a szerző a következő tájfogalmat adja:

„A táj nemcsak kép, a képnek értelmében megjelenési forma. A táj típusos teremtő élet is, amely hegyet, növényzetet, embert, testet, lelket, gondolatot, érzést, munkát formál, – újat teremt, világot gazdagít, életet egyéni vonalban visz tovább. A táj nem változatlan.”

Teleki tájfogalmának komplexitását a legkülönbözőbb tudományterületek napjainkban kezdik újra felfedezni.

A TÁJTÖRTÉNETI KUTATÁSOK JELENTŐSÉGE A TERÜLETI TERVEZÉS SZEMPONTJÁBÓL

Illyés Zsuzsanna

A területi tervezési tevékenységen belül a regionális tájrendezési, a rendezési tervek tájrendezési és egyre több külterület-szabályozási, valamint a tájrehabilitációs tervek tartoznak a táj- és kertépítész mérnökök feladatai közé. A privatizációs és kárpótlási folyamat, a külterületi földrésztletek döntő többségében bekövetkezett tulajdoni változások, valamint a települési önkormányzatok megalakulása szakterületünk számára új megbízói elvárásokat, új feladatokat teremtettek. A települések és elsősorban a falvak számára ugyanis most terület- és környezetgazdálkodási stratégiájuk megalapozását jelentik a területrendezési tervek.

Az új helyzetben eltérő szemléletmódok alapján születtek metodikák és tervezői módszerek.

Amennyiben a tervezés feladata egy-egy település terület- és környezetgazdálkodási stratégiájának kialakítása, vagy befolyásolása, akkor az nem támaszkodhat csupán a jelen állapotra, hanem a tájban zajló folyamatokhoz kell kapcsolódnia. A tervezésnek a jövőre vonatkozóan a múltbéli változási tendenciák feltárásából kell kiindulnia, és a hátrányos folyamatok mérséklésével az előnyök erősítésével kell előkészíteni a következő állomást. A tájtervezés korábbi gyakorlatában a tervezési időszakra kialakult állapotot mintegy örök érvényűt kezelték, és a pillanatnyi végállapotból kiindulva fogalmaztak meg műszaki jellegű szabályozásokat (védőtávolság), természetvédelmi intézkedéseket.

A táj jelenlegi állapotából kiinduló, tehát azt akarva-akaratlan statikusnak tekintő szemlélet elvetése és a jelenlegi állapotot kialakító tényezők feltárása, az alakító folyamatok megismerése tekinthető saját tervezői megközelitésem alapjának.

Táj- és kertépítészként a tájat – *Mócsényi* professzor tanítása szerint – az ember által átalakított természetnek tekintem, ezért a tájban zajló folyamatok, változások keresése számomra az emberi használat, művelés tájváltató hatásának kutatását jelenti.

A táj változásainak képszerű, mérhető összehasonlítására az utóbbi 200 év katonai térképezései és az elmúlt 50 év légifelvételei kitűnő lehetőséget nyújtanak.

A *DÖRÖGDI-medence* tájtörténeti kutatása és térinformatikai feldolgozása példáján (1852-es, 1931-es és 1986-os állapot alapján) szeretném bemutatni a bekövetkezett változásokat és azok tendenciáit.

A mintaterület az általam tájtörténetileg feldolgozott területek közül a legizgalmasabb, mert az irtásgazdálkodástól a közösségi földhasználaton, a telettulajdonhoz kötött paraszti gazdálkodás kialakulásán keresztül a szövetkezeti művelésig tartó határhasználat-változási folyamat, a török időktől, illetve a Rákóczi-szabadságharcotól újra indul és játszódik le napjainkig, tehát a korszerű térképfelvételezés korában. A használat gyors változása miatt nagyon mozgékony a képsor és összehasonlíthatók a karakteres változások

A táj változásainak tendenciái sokféleképpen hozhatók összefüggésbe a társadalmi változásokkal. A tájtörténeti összefüggések térképek segítségével történő feltárására, a tájszerkezet morfológia és a területhasználati elemek változási tendenciái alapján néhány példát szeretnék bemutatni az alábbiakban:

Tájmorfológiai változási tendenciák

A táj strukturáltsága – amely a térképen, mint absztrakt képen vonalak mennyiségéből, az egyes területhasználati egységek, művelési ágak kiterjedéséből és szomszédságuk változatosságából adódik – egy-egy kor tulajdonviszonyaira, határhasználatára jellemző módon alakul ki.

Az 1852-es, az 1931-es és az 1986-os állapotokat összehasonlítva képet alkothatunk a közösségi földhasználat, majd a felbomlását követő individuális művelés, és az ezt eltörlő szövetkezeti gazdálkodás tájformáló, a tájképben megjelenő hatásáról.

1852-es állapot

A földközösségi művelés korában a medence geomorfológiailag meghatározott alapszerkezetének megfelelően a löszös síkságon szántó, a hegylábakon gyep, a hegykoszorúszegélyeken erdő helyezkedett el.

1931-es állapot

Az önálló telettulajdonokon történő individuális termelés idején már kevésbé érzékelhető a természeti adottságok befolyásoló hatása. A kép az

individuális gazdálkodás hatására a bonyolulttá, a sorozat lapjai közül a legelaprózódottabbá válik. A tájat finoman tagolják az utak. A hegylábakon is, a szántóparcellákhoz hasonló tarkaságban sorakoznak egymás mellett az erdők, a gyümölcsösök és a szántóterületek.

1986-os állapot

A szövetkezeti, nagyüzemi gazdálkodás a szántóterületek többségét visszaszorította a medence löszös síkjára, valamint a táblaméretek megnövelésével erőteljesen leegyszerűsítette. A hegylábakon újra az erdő és a gyepek jellemző, azonban az előző térképállapot örökségeként mozaikszerű, összefüggéstelen elhelyezkedésűek.

Megállapítható, hogy a közösségi (földközösségi vagy szövetkezeti) gazdálkodás a területhasználatot, illetve a művelési ágakat a geomorfológiai szerkezetnek megfelelően alakítja ki, és nagyvonalú tájszerkezetet alakít ki, míg az individuális gazdálkodás aprózott, finoman strukturált tájhasználati szerkezetet, és a művelési ágak nem kötődnek erősen a természeti adottságokhoz. A telektulajdonnak megfelelő tájváltozások létrejöttére újra számíthatunk, és megfelelő szabályozására fel kell készülnünk.

Az egyes tájelemek, területhasználatok tartóssága és változékonysága

A használat állandósága és változékonysága összefüggésben áll a természeti feltételek állandóságával, felismerésével, illetve az adottságokkal való gazdálkodás színvonalával.

A Dörögdi-medencében a keleti összefüggő erdőterületek a vizsgált időszakon belül állandónak tekinthetők az Eszterházy-birtok – egy hosszú távú gazdasági szempontokat figyelembe vevő nagy területeken gazdálkodó uradalom – részeként maradtak fenn.

Az északkeleti és déli mészkőhátak erdei éppen az egyéni gazdálkodás nyomán irtódtak ki és váltak legelővé, szántóvá, szőlővé. Ezeken a területeken az eredeti erdőállomány kiirtása elindította a fennsíkok kopárosodását. Helyszíneléssel jól követhető a csak legelőként, vagy a valaha már szántóként is használt területek talajai közötti különbség, a nagyfokú erodáltság az utóbbi területeken. Az egykori szántóterületeken a rövid távú gazdasági szempontok érvényesülésének hatására változtak meg a termőhelyi feltételek annyira, hogy ma már az erdőtelepítés is csak nagy nehézségek árán kivitelezhető.

Védendő növénytársulások, területhasználatok összefüggése

Az értékes, védendő társulások előfordulási lehetőségeit vizsgálva a hosszú távon mindig gyepeként vagy erdőként használt területeket kiemelve a következő megállapításokra juthatunk:

- védendő értékek az azonos, állandó területhasználatú területeken helyezkednek el (Kinder-tó maradványa, Imár, ...),
- annak ellenére, hogy az azonos használatú, tehát zavartalan területek száma csekély, az ökológiai feltárás célterületeit meghatározhatjuk az egyes területhasználatok „korából” is (pl.: Tik-hegy, déli hegyvonalat erdei).

A tájkarakter változásai

A változások összességét értékelve a mészkőfennsíkok művelésbe fogása, a csak mozaikszerű visszaerdősülés, illetve az erdőterületek csökkenése összefüggésbe hozható a víz előfordulásának csökkenésével, a patakok kiszáradásával. Ez a „száradási” tendencia itt a bauxitbányák közelsége miatt erőteljesebben jelentkezik, de eredetében mégis korábbi, mint a víz-háztartást erőteljesen befolyásoló bányászat.

A fenti szempontok alapján természetesen maga a táj is vizsgálható. Szakértő szem a növénytársulásokból vagy a talajból fejti meg egy-egy terület használatának történetét.

Mi a gyakorlati jelentősége a térképes történeti kutatásoknak?

1. Nyilvánvalóvá és megismerhetővé válik általa az emberi tevékenység és a tájállapot, tájformák közötti összefüggés. Ezáltal az emberi felelősség kérdése táji lépkében is megkerülhetetlenné válik.
2. A tendenciák tanulmányozása lehetővé teszi, hogy a tervezés a fejlesztési elemeket a változási folyamatokhoz kapcsolja.
3. A térképeken szemléltethető, dokumentálható, követhető módon jelenik meg a történet, és bárhol bemutatható, demonstrálható.

A területi tervezésben megjelenő térképes tájtörténeti kutatások elsődleges jelentőségét a szemléletformálás lehetőségében látom, mely éppen

egy-egy település, falu jövőképeinek, céljainak alakításában játszhat szerepet legközvetlenebbül. A tájtörténeti kutatások alapján bizonyíthatóvá válik, hogy az, amit korábban ott cselekedtek és ami környezetükben visszaköszön, összefüggésben áll egymással és így felébreszthető a tájért való felelősség egy-egy település, falu esetében is.

A Dörögdi-medence példájánál maradva *az összefüggő erdőterületek megtartása, a mészkökopárok újraerdősítése, -gyepesítése, a vízmegtartás művelési ág változtatásokkal tekinthető többek között a felelősségteljes tájalakítás céljának a múltbeli változások tükrében.*

Az ilyen és az ehhez hasonló, a táj élettörténetéből, sorsából adódó tájalakítási célok megvalósítása, vagy legalább segítése azonban meghaladja az önkormányzatok gazdasági és a területrendezési tervek jogi hatáskörét, túlmutat a gazdálkodók gazdasági lehetőségein, vagy éppen ellentétes pilanatnyi érdekeikkel.

Ezért elengedhetetlenül fontosnak tartom, hogy az egyes településekre az ismertetett szemlélettel *kidolgozott tájjövőkép regionális-országos szinten megfogalmazott törekvésekkel is összehasonlíthatódjék*, és ezáltal megerősítést nyerjen, hogy hol, mely változási tendenciát kell támogatni és mely ellen kell fellépni. Települési szinten a nagyléptékű elhatározásoknak anyagi támogatási rendszerekben kell megjelennie ahhoz, hogy egy-egy falu tudatos törekvéseihez a kivitelezőket, a gazdálkodókat is meg tudja nyerni.

TALAJOK MINT TERMÉSZETI ÉRTÉKEK VÉDELME

Barczy Attila

Bevezetés

A természetvédelem egyik alapszabálya az, hogy minden ország elsősorban azokat a természeti értékeket helyezze védelem alá, amelyek páratlanok, máshoz nem hasonlíthatók, így részben a világörökség részét is képezik. Egy-egy terület védetté nyilvánításakor azokat az értékeket kell szem előtt tartani, amelyek amellet, hogy a természeti táj jellemző és fontos elemei, ritkaságuk és megőrzendő voltuk miatt védelmet érdemelnek.

Hazánk egyik legfontosabb, feltételesen megújítható természeti kincse a *talaj*. A talaj az élő és élettelen közegek határán foglal helyet, termőközege legfontosabb természetes és természetes vegetációban élő növényeinknek. Környezetünk védelmében betöltött szerepe elvitathatatlan, s emellett óriási szerepet játszik a szárazföldi életben, de a geológiai és biológiai körfolyamatokban is.

A *talajaink védelme* címszó alatt általában azt a talajvédelmi munkát értjük, amellyel talajainkat termőföld voltukban igyekszünk megóvni az erózióval, a deflációval szemben. Ha mint védendő természeti értékünk-ről, a természetes ökoszisztémák fontos szerepet betöltő tényezőjéről beszélünk, fontos feladatunk marad továbbra is, hogy talajainkat ilyen érték-ként is megőrizzük, megóvjuk, védelem alá helyezzük.

A védendő talajok kiválasztásának szempontjai

Felvetődhet a kérdés, hogy milyen elvek alapján és mely talajainkat jelöljük ki védetté nyilvánításra. Egy egyszerű csoportosítás alapján három irányból közelíthetünk a védendő talajok köréhez.

Az első csoportba azok a típusos talajok tartoznak, amelyek hazánk talajtakaróját alkotják, és hazánkon kívül is megtalálható, jól ismert talajképződmények. Ilyen talajok például a Soproni-hegység, Bükk, Bakony,

Mecsek stb. rendzinái. E talajok bemutatása és megismertetése a nagyközönséggel kiválasztási szempont lehet.

A második csoportba a magyar táj jellegzetes talajai tartoznak, amik másutt nem, illetve nem ilyen formában fordulnak elő. Példaként szikes területeink talajait és a mészmentes homokterületek kovárványos barna erdőtalajait lehet említeni.

A harmadik csoportba a nagyon ritka, világméretben is egyedülálló talajok tartoznak. Ilyen talajunk az atkári periglaciális csepptalaj.

A védetté nyilvánítás folyamatának főbb lépései

A védetté nyilvánítást megelőző munka három, egymástól jól elkülöníthető szakaszra bontható. Az első a rekonstruálás fázisa. Régi térképek (pl. az 1700–1800-as évek hadi térképei), levéltári okiratok, riportok, újabb keletű geológiai, botanikai, talajtani stb. térképek, táblatörzskönyvek segítségével rekonstruálni lehet a táj fejlődését, a gazdálkodási szokások kialakulását, a talajok változását. A második szakaszban a táj jelenlegi arculatának rögzítése történik, talajtani térképek, mintavétel és laboratóriumi vizsgálatok segítségével. A harmadik fázis az adatfeldolgozás, amely során a térképi és mért adatok összevetése, statisztikai elemzések és próbák elvégzése jelenti a feladatot.

A vizsgálati terület kiválasztása

Tihany a Balatoni-riviéra kistájhoz tartozó terület. A táj (Dunántúli-domb-ság) és a kistáj értékelésével foglalkozó művek természeti értékekben, kultúrtörténeti és mezőgazdálkodási hagyományaiban egyaránt gazdag vidékként tüntetik fel. Természeti kincseire a századelőn figyelt fel a nagyközönség, és az idegenforgalom kialakulásában fontos szerepet játszottak a kor neves Balaton-kutatói is, akik mind a szakmai, mind a nagyközönség figyelmét felhívták az egyre népszerűbbé váló félszigetre. Az egyedülálló természeti értékek hangsúlyozása mellett a figyelem a műemlék értékű kulturális emlékekre is kiterjedt, és a század közepére megszületett a Tihanyi Nemzeti Park gondolata. A védelem feltételrendszere elsősorban a természeti értékek védelmére irányult, de helyet kaptak a tájképi, kultúrtörténeti elképzelések is. Hamarosan, 1952-től hazánk első Tájvédelmi Körzeteként lehetett Tihanyt bemutatni. Napjainkra hazánk egyik legfrekvenciáltabb idegenforgalmi körzete Tihany. A szigorúbb védelem igénye

alakította újra ki a *Balaton-felvidéki Nemzeti Park* gondolatát. A háromfázisú védelmi zóna kialakításának része a talajtípusok, talajtulajdonságok feltárása. A talajok megismertetése a szakmai és nagyközönséggel előfeltétele annak, hogy a talajok (kiemelt ökológiai szerepüknek megfelelően) elfoglalják helyüket a természetvédelem jelenlegi rendszerében. Választásunk tehát azért esett Tihanyra, mert a talajok feltárása elősegítheti a Nemzeti Park koncepció kidolgozását, és a terület alkalmas arra, hogy a talajokat és azok szerepét bemutassa a többi védett érték mellett.

A talajtani kutatási előzmények vizsgálata

Hazánk talajairól írásos emlékek *Beudant*, F. S. francia geológus 1818-as geológiai tanulmányútja folytán jelentek meg először. A tudós megfigyeléseit először a francia akadémia adta ki, majd tapasztalatai nálunk is napvilágot láttak. Első talajtérképünk *Szabó József* nevéhez fűződik. *Sporzon* Pál munkáiban a talaj termékenységének szerepe, *Cserháti Sándor* tanulmányaiban a biológiai irányzat megerősödése jelenik meg. 1892-től *Inkey Béla* és *Treitz Péter* körutazásaik keretén belül szerzik meg a szükséges rálátást a későbbi térképezésekhez. *'Sigmond Elek* a talajképződés általános kérdéseit és a klasszifikációt gazdagította vizsgálataival. 1932-től *Kreybig Lajos* irányítása mellett megindult az országos átnézetes talajismereti térképezés. *Stefanovits Pál* 1956-ban jelenteti meg Magyarország talajai című könyvét, majd elkészül Magyarország genetikai talajtérképe is.

Tihany talajairól az első részletes (1:25 000) felmérés *Ballenegger Róbert* jóvoltából jelenik meg 1942-ben. *Góczán László* felvételezési munkái nyomán először tanulmányokban, majd egy összefoglaló térképsorozat keretén belül jellemzi Tihany talajait és készíti el a terület 1:10 000-es talajtérképét. A talajtípusokat a genetikai talajosztályozási rendszer szerint csoportosítja. Tihany korábbi talajviszonyait tehát különböző részletességű térképek mutatják be.

Munkánk során rögzíteni tudtuk a tihanyi talajok változását, a gazdálkodás és a talajfejlődés kapcsolatait (*1. táblázat*). Megállapítottuk, hogy elsősorban a félsziget belsejében található, nagyobb kiterjedésű, mély csernozjom barna erdőtalajok a legalkalmasabbak mezőgazdasági hasznosításra. Ez a terület művelés alatt is áll. Más területeken kisparcellákon szántók, legelők, szőlők, gyümölcsösök díszlettek. Ezek száma a Tájvédelmi Körzet alapítása után kissé visszaszorult. A tájba illő és talajadott-

ságokat is figyelembe vevő hasznosítás nem érintette alapvetően a talajképződési folyamatokat. Ilyen terület például a Levendulás, ahol megfelelő helyre táji adottságokhoz illeszkedő növény termesztését tervezték. A nem megfelelő, sekély termőrétegű talajra tervezett szántás, erős legeltetés az eróziót, a talajszerkezet szétesését, a talajok pusztulását, a természetes növénytakaró fajösszetételének megváltozását vonta maga után (Vad-parlag, Gödrös). A talajképző tényezők közül a hajdani nagy kiterjedésű erdők hatását és a visszamaradt erdőtalajokat, a már 1942-ben is említett, lassú csernozjomosodási folyamatokat, a félszigetet övező hegykoszorú közeteinek a talajképződésben betöltött szerepét, és néhány jellegzetes helyen (Rátai-csáva, Külső- és Belső-tó, Diósi-rétek) a vízhatást kell megemlíteni.

Tihany jelenlegi talajtakarója és védendő talajértékei

A felvételezett területen a következő talajtípusok találhatóak:

1. táblázat

Váz- és közethatású talajok	Barna erdőtalajok	Csernozjom talajok	Réti talajok	Láptalajok	Öntés- és lejtőhordalék talajok
köves-sziklás váztalaj	csernozjom barna erdőtalaj	réti csernozjom	csernozjom réti talaj	rétláp talaj	nyers öntés talaj
földes kopár talaj	karbonát-maradványos barna erdőtalaj		réti talaj		lejtőhordalék talaj
humusz-karbonát talaj	Ramann-féle barna erdőtalaj		öntés réti talaj		
rendzina talaj			lápós réti talaj		
fekete nyirok talaj					

A domborzati térképlapok tanúsága szerint a félsziget nyakában elhelyezkedő Diósi-rétek a Balaton-felvidéki hegyek és a tihanyi magasabb térszintek között fekszik. Ez a földrajzi elhelyezkedés alapvetően meghatározta a talajok kialakulását. A területen a talajképző tényezők közül leg-

inkább a magas talajvíznek van szerepe. Ezt a kissé mocsaras területet gyakran borította víz. A víz hatására agyagban és szerves anyagban gazdag réti talajok alakultak ki. Helyenként olyan magas a talajvíz állása, hogy a lápos réti talaj sem számít ritkaságnak. A 71-es sz. műút felé haladva az enyhén emelkedő felszín alatt a talajvíz egyre mélyebbre kerül, és alakul át a lápos réti talaj réti jellegűvé. A területet természetes növénytakaró fedi, ami leginkább bokorfüzeseket és ligeteket, vagy még ritkábban elhelyezkedő nyáras foltokat jelent. Az Aszófőhöz közeli sarokban, a műút másik oldalán a tömör, meszes alapközet hatásának következtében rendzina talajokat találunk, amelyek mezőgazdasági hasznosítás alatt állnak. A közettörmelék a felszínen is látható. A Köves-földeket a DK-i határon húzódó árok és nyárfasor választja el az Apáti-lapostól, amelynek D-i határa az Apáti-hegy lábánál húzódik. E terület már valamivel magasabban fekszik, mint a Köves-földek vagy a Diósi-rétek, de még mindig erősen érezhető a vízhatás. A Balaton öntése meszes alapközetet szolgáltatott a talajok alapközetéül. A vegetációkép megváltozásának hatására az eredeti réti talajon talajátalakulási folyamatok indultak el a csernozjomosodás irányába. A terület emelkedésével, a lejtőszög növekedésével együtt nő az erózió és csökken a talajok termőrétege. Ezek a folyamatok hozzájárultak ahhoz, hogy az Apáti templomrom környékén, illetve Diós térségében – a Diósi-réteket délről határoló 71-es úttól D-re – az Apáti- és Dióstető ÉNy-i oldalában és lábainál humuszkarbonát talajok alakultak ki. Az Apáti-lapos D–DK-i része a nyílt víz felé halad és egyre veszít magasságából. A talaj fokozatosan alakul át először réti, majd öntés réti, végül lápos réti talajjává. Ezek a talajfoltok övezetesen lehúzódnak a part mentén egészen addig, amíg a part menti sáv olyan közel nem kerül a hegylábhoz, hogy ott már a lejtő-, illetve a közethatás kezd érvényesülni. A terület érdekes talajtípusa az öntés réti talaj. Az itt ásott szelvényekben több, Balaton-öntés által eltemetett réti talaj réteget találtunk. Az újonnan kialakult réti talajokban kevésbé találhatók meg a típusos réti jellegek, hiszen a kialakult talajok fiatal képződményeknek tekinthetők. A Gödrös Tihany É-i részén, a Füredi-öböl partján húzódó műút által határolt terület. Legmagasabb pontja a 159,6 m magas meredek oldalú Diós-tető. A kisméretű fennsíkon közethatású talajok alakultak ki. Az erózió és a talajművelés következtében gyakori a köves-sziklás vázta. A domb anyaga a helyi vulkáni működésből visszamaradt mészsímentes bazalttufa, amely fekete nyiroktalajok kifejlődését segítette elő. Mind az É-i, mind pedig a D-i lejtők aljában az erős lejtőirányú talajmozgás következtében keveredett lejtőhordalék talajokat láthatunk. A D-i lejtők érdekessége, hogy az intenzív művelés és a

közeli talajvízviszonyok hatására helyenként réti csernozjom foltok színesítik a területet, amelyek folytatása gyűrűszerűen övezi a Külső-tó széleit is. Az itt ásott szelvényekben egyre feltűnőbben jelentkeznek a vízhatás nyomai. A Külső-tó körüli talajokra a medencehatás miatt a már korábban említett övezetes elhelyezkedés a jellemző. Az egyre erősödő vízhatás miatt a réti csernozjom talajokat először a csernozjom réti, réti, majd a lápos réti talajok váltják fel. A tóra jellemző, hogy míg a régi (1967-es) felmérések idején még kiszaradó tóról volt szó, addig mára egy viszonylag állandónak tekinthető vízszint alakult ki, és helyenként a rétlápot nyílt vízfelület töri meg, de a talaj feltehetően nem változott. A tótól Ny-ra az Apáti-hegy helyezkedik el. Anyaga vulkáni eredetű bazalttufa. A K-i lejtőkön a fekete nyiroktalajok jelentek meg. A lejtők érdekessége, hogy hosszmet-szetben nézve nem egyenes vonalúak, hanem lépcsőzetes kontúrral rendelkeznek, ezért a termőréteg vastagsága periodikusan változó: a kisebb lejtésű szakaszon vastagabb, a meredekebb szakaszokon sekélyebb. A lejtők aljában itt is felhalmozódott lejtőhordalék-talaj sávot találunk. A hegy tetején, illetve Ny-i oldalában az erdős vegetáció talajképző hatásának köszönhetően csernozjom barna erdőtalaj foltok helyezkednek el. Az erdők kiirtása, újratelepítése, valamint a szárazuló éghajlat a Tihanyi-félsziget jellegzetes Ramann-féle barna erdőtalajait gyenge csernozjomosodási folyamattal alakította át a ma látható stádiumig. A lakott területtől D-re egy D felé elnyúló keskeny sávban puha, meszes alapkőzet jelenik meg, amelyen humuszkarbonát talajcsík alakult ki. Itt lejtőhatással is számolni kell, bár a természetes erózió csak a termőréteget csökkentette, de a talajt nem keverte. A humuszkarbonát csíktól K-re fekszik a Nyereg-hegy. A meghatározó fő talajképző tényező a tufás alapkőzet. A vulkánok bazalttufával borították el a környéket, a vulkáni utóműködés pedig helyenként hol mésszel vagy kovával dúsította és cementálta az alapkőzetet. A talajok a nyiroktalajok közé sorolhatók, de helyenként a felhalmozódott mészhatására rendzinák alakultak ki. A hegytetőkön köves-sziklás vázталajok erodálódtak ki. A vízmű területétől K-re az erdő hatása érvényesül, és újra vastagabb termőrétegű csernozjom barna erdőtalajok jelennek meg. A Nyereg-hegytől DK-re, a Rátai-csáva felé haladva hasonló jelenséggel találkozhatunk, mint a Külső-tó partvidékén. A területet körülöleli a tufán kialakult sekély, 10–40 cm-es termőrétegű fekete nyirok talaj, amelynek az ÉNy-i részén találjuk a Levendulást. A Levendulást manapság már nem művelik. DK-re, kevésbé lejtős területen (ahol az erózió nem annyira jelentős) csernozjom barna erdőtalaj alakult ki. Ezek a talajok hagyományosan mezőgazdasági hasznosítás alatt állnak. Sok helyen azonban a szőlő-

kultúrákat kivágták, helyét legeltetik. A Csáva körül kívülről befelé haladva először csernozjom réti talajjal, majd lápos réti talajjal, végül pedig réti talajjal találkozhatunk. A Csáva, mint a félsziget hajdani harmadik tava, manapság is lehet időszakosan vízzel borított. A hajdani huzamosabb vízborítás szélein telepedett meg az a vízkedvelő növénytakaró, amely a lápos réti talajok tőzeges szintjét szolgáltatja. A kiszáradó tó medrében réti talajképződés indult meg vastagabb tőzegesedés nélkül. A területre a 20–30 cm-es sűrű hullámokkal rendelkező mikrodomborzat a jellemző. A Rá-tai-csávától D–DK-re, a Gurbicza-tetőn a hegykoszorúra jellemző talajok fejlődtek ki. A tető K-i lejtőjén a puha alapkőzetből kilúgozódó mészsav a talajoldatban a lejtő irányával párhuzamosan mozdul el, és meszezi vissza a kialakult erdőtalajokat. A nyirok talajok övétől K-re, valamint a Külső-tótól D-re a félsziget közepét nagy kiterjedésű csernozjom barna erdőtalaj folt borítja. A terület, mint Tihany egyik legértékesebb talajával rendelkező rész, régóta szántóföldi művelés alatt áll. Az erdők kiirtását és a használatbavételt a vastag termőrétegű, jó minőségű erdőtalaj, és a nyugodt, viszonylag sík terület indokolta. A régóta tartó művelés megváltoztatta az erdő által szabályozott klímát, szervesanyag-termelést és más, erdőre jellemző talajtani folyamatokat, ezért a mezőségi jelleg erősödik az erdőtalaj-jelleg rovására. A terület a Farkas-verem, a Lápi-dűlő, valamint a Kapuirtás dűlőkkel fedhető le, és a talajtípus a Szarkádi-dűlőig húzódik le. A Lápi-dűlőtől K-re fekszik a Belső-tó. A lefolyástalan, nyílt víztükrű, kevés növényzettel rendelkező tó csekélyebb láposodási folyamatot mutat, mint amit a Külső-tónál láthattunk. A tó mellett közvetlenül nagyon vékony, térképen ábrázolhatatlan nyers öntéstalaj alakult ki, néhol vékony tőzeges réteggel. Rögtön e talajtípus mellett kavicsozott út húzódik a tó körül. Az utat réti talaj zóna övezi, amelyen sókedvelő növénytársulások is előfordulnak, elsősorban a partszéleken. Ettől kifelé, a magasabban fekvő részekben helyenként szabdalt csernozjom réti talaj sávval találkozunk, amely D felől átvált réti csernozjomra is. A D-i partszakaszt legelőként hasznosítják, míg az É-i part lejtőin szőlőt termesztenek. A Kiserdő-hegyen továbbhaladva É felé, 20–40 cm vastag termőrétegű humuszkarbonát talajt találunk, majd a meredekebb lejtőkön a megjelenő tufa alapkőzet a nyiroktalajok létrejöttének kedvez. Mindkét talajtípusban kődarabok fordulnak elő, ami a lejtőhatásra utal. Ugyanez figyelhető meg a Külső-tó felé eső lejtőszakaszokon és a Külső-tó hegy felé eső csernozjom réti talaj sávjában is. A hegy tetején köves-sziklás vázталajok vannak. A Kiserdő-hegy É–ÉNy-i lejtőit egyöntetűen uralja a lejtőhordalék. A lejtőhordalékos talajfolttól K-re találjuk az Óvárat és az Attila-dombot. Bár a térképen

külön nem jelöltük, az Óvár környékén talákoztunk bolygatott, valószínűleg az Óvár kialakítása során megmozgatott antropogén talajfoltokkal, de uralkodóan az alapkőzet hatása érvényesült, ezért a fekete nyirok, illetve rendzina talajosztályba soroltuk a talajokat. Az Óvár tetején humuszkarbonát talajt találtunk, amin szőlőművelés folyik. Az Óvár, illetve Tihany K-i hegykoszorújának a Balaton felé eső, meredek partjában helyezkednek el a Barátlakások. A hegyoldalban a vastag pannon üledéket a későbbi vulkánosság jelentős mennyiségű bazalttufája váltja fel. Ebbe a tufás rétegbe vájták a szerzetesek barlangjaikat, amelyek környékén rendzina talajok találhatóak. A tufaréteg alsó határán helyezkedik el a félsziget egyetlen természetes vízforrása, a Ciprián forrás. A Barátlakások alatti meredek lejtő lejtőhordalék talajok kifejlődésének kedvez, amely állandó mozgásban-keveredésben van, és ezért a pannon és tufa alapkőzettel erősen vegyített, kevert talaj, néhol több talajszinttel. Az erózió több felszíni formája is jól látható, a barázdás, az árkos és a lepelerozió nyomai gyakoriak. Ez a lejtőhordalék végigvonul a félsziget K-i, meredek partközeli zónájában. A félsziget DK-i fokánál, a Fehér-part fölött láthatjuk az Akasztó hegyet. Lábainál széles sávban lejtőhordalékot találhatunk, de a hegy már kissé tarkább képet mutat. A teteje a közeli meszes alapkőzet miatt rendzinával fedett, míg Ny-i lejtőjén és É felé csernozjom barna erdőtalaj alakult ki. D felé köves-sziklás vázталajt vettünk fel, amely a lakott terület után is folytatódik. A hegytől Ny-ra fekvő területen talált csernozjom barna erdőtalaj folt része annak a csernozjom barna erdőtalajnak, ami a félsziget közepén húzódik. A két nagyobb kiterjedésű terület közötti keskeny összeköttetés még megtalálható a Hármashegy É-i lejtőjén. D felé haladva a Kenderfölkéhez jutunk. Itt alapvetően a Balaton vízszintje a meghatározó talajképző tényező. A növényborítottságtól, az öntések gyakoriságától és jellegétől függően alakult ki a lápos réti, illetve a nyers öntés talaj. A part menti hegyek lejtőhordalékai a hegylábaknál rakódtak le. Azokon a helyeken, ahol nem volt nagy a lejtési szög, humuszkarbonát talajfoltok képződtek. Ilyen talajfolt található az Újlaki templomrom közelében is. A félsziget D–DK-i partközeli részén húzódik a Szarkádi-erdő, amely a tetején lévő 1–2 rendzinafolttól eltekintve jobbra Ramann-féle barna erdőtalaj képződését segítette elő. A Szarkádi-dűlő környékén 10–40 cm-es termőrétegű humuszkarbonát talajok erodálódtak ki nem túlságosan nagy lejtőszög alatt. Néhol nem ábrázolható apró foltban földes kopárok képződtek. A tufa alapkőzet előbukkanása köves-sziklás vázталajok képződését és közethatású talajok megjelenését eredményezte. A Hosszú-hegy tetején szép rendzinák találhatóak, K-i oldalában visszameszeződött erdőtalajok,

lejtőhordalékok, D-i részén az erdő felé pedig Ramann-féle barna erdőtalajok alakultak ki. A Tihanyi-félsziget egyik legtarkább, legmozaikosabb része a Gejzírmező. A Gejzírmezőre jellemző, hogy bár tufás alapközetet hoztak létre a vulkánok, a gejzír működés következtében sok helyen mészsík került a felszínre. A gejzír kúpok kiálló, hegyes tetején rendszerint köves-sziklás váz talajokat találunk, a köztes területeken pedig rendzinákat, illetve az akkumulációs zónákban lejtőhordalék talajokat láthatunk. A kisebb sziklakibúvások és az azokon kialakult köves-sziklás váz talajok a térképen nem voltak ábrázolhatók.

A félsziget tehát talajtípusokban gazdag. A Tájvédelmi Körzet megléte lehetőséget biztosítana néhány jellegzetes talajtípus bemutatására, elsősorban természetes feltáródások formájában, és bemutató tanösvény létrehozására is. A tihanyi tájhoz szorosan illeszkedő talajokban is bővelkedik a terület. Több helyen talajsorok, talajsorozatok fejlődtek ki, így például a Külső-tavat övezve, sávokban találhatjuk meg a vízhatás alatt álló talajok szinte teljes sorát: a rétláp talajt, a lápos réti talajt, a réti, a csernozjom réti és a réti csernozjom talajokat egyaránt. Ezek a talajsorok a talajképződési feltételek szabályszerűségei, összekapcsolódásai alapján talajtársulásokként (talajcönózisként) is definiálhatók. A növénytakaróval, alapközettel történő együttes bemutatásuk igen tanulságos lenne. Egyedi talajképződésményként a hegykoszorúk kőzetein kialakult, változatos közethatású talajok érdemelnek kiemelés.

Összefoglalás

A feladat tehát az, hogy földtani, víztani, növénytani, állattani, tájképi és kultúrtörténeti értékeink között hazánk jellemző és ritka talajait is számba vegyük, védelem alá helyezzük, természetes, ahhoz közel álló vagy még inkább meghatározott természetes változási folyamataikban megóvjuk és megtartsuk őket. A talajok bemutatása a helyszínen talajmonolitok, nyitott szelvénygödörök, ismertető táblák segítségével, továbbá ismeretterjesztő füzet és audiovizuális anyagok, és a későbbiekben létrehozandó talajmúzeum segítségével történne.

MEZŐGAZDASÁGI TÁJÉRTÉKELÉS*

(A Bodroγκöz kistáj modellvizsgálata)

Kupi Károly–Tirczka Imre

Bevezetés

A vidéki térség stabilitásának, kiegyensúlyozott fejlődésének alapfeltétele, hogy a területhasználat egésze alkalmazkodjon természeti környezetéhez, a táj adottságainak megfelelő funkcióikra, tevékenységeikre épüljön. Az egyik ilyen lényeges funkció a mezőgazdasági termelés, amelyet a terület adottságaiból kiindulva úgy kell megszervezni, hogy összhangban legyen környezetével, s egyben biztosítsa a védelmi és fogyasztási funkciókat is. A vidék fejlesztésének tervezése során tehát a táj mezőgazdasági termelési alkalmasságának vizsgálatából, valamint a helyi gazdálkodási tradíciókból kell kiindulni, majd a táj adottságaihoz kell a gazdálkodási struktúrát, méreteket és technológiát alakítani úgy, hogy ez megalapozza a fogyasztási funkciókat és biztosítsa a tarthatóság (hosszú távon fenntarthatóság) elvének minél tökéletesebb megvalósítását, a táj védelmi funkcióinak zavartalanlanságát.

Adott térség lehetséges tájhasználati és ezzel egyszersmind fejlesztési stratégiáit alapvetően három tényezőcsoport határozza meg:

- a terület ökológiai adottságai,
- az adott helyhez kötődő földhasználati, tájhasználati, gazdálkodási tradíciók és kultúra,
- a térség népességének törekvései, jövőképe és ezekkel összefüggő demográfiai helyzete, tulajdonosi-gazdasági aktivitása.

Az adottságok-tradíciók-törekvések, mint egymásra épülő és egymással is kölcsönösen kapcsolatban lévő tényezők által körülhatárolt mozgástérben számos, közel azonos értékű földhasználat képzelhető el és dolgozható ki. Azt, hogy adott időszakban ezek közül melyik értékelődik fel, melyik válik uralkodóvá, az adott közösség értékrendváltozásai és a politikai-gazdasági környezet lehetőségei és korlátai határozzák meg.

* Vizsgálatainkat az OTKA-F013095 sz. kutatási pályázat keretében végezzük.

A tényezőknek ez a sorrendje és szerves egymásra épülése a “fenntartható fejlődés” szempontjából rendkívüli jelentőségűnek tűnik. Ebből a gondolatmenetből kiindulva a vidéki térségek fejlesztési terveinek elkészítése során:

- A vizsgálati terület és környezete természeti, ökológiai adottságainak felméréséből, feltérképezéséből kell kiindulni (ökológiai elemzés).
- Vizsgálni kell hogy ezen környezeti feltételek között milyen terület- (határ-) használati tradíciók alakultak ki, a tájhasználat milyen irányba mutat, beleértve a külterületi infrastruktúra és építési tevékenység történeti változásait is (tájfejlődés-történeti elemzés).
- Az ökológiai adottságok milyen környezeti kockázatokat hordoznak magukban (környezetérzékenységi vizsgálat).
- A környezeti feltételek milyen típusú és színvonalú mezőgazdálkodást, milyen birtokstruktúrát, ágazati méreteket tesznek lehetővé, milyen a környezet mezőgazdasági termelési terhelhetősége (ráfordításszintek, termésszintek, állattartó képesség, trágyaterhelhetőség, stb.) és potenciálja (mezőgazdasági területalkalmassági vizsgálat).
- Mindezek eredményeit számítógépes térinformatikai módszerek segítségével célszerű ökológiai szempontú területhasználati tervlapon összegezni (GIS-metodika).
- Végezetül vizsgálni kell a demográfiai, szociális változásokat, a gazdálkodási törekvések és a tulajdonosi struktúra mozgásait (szociológiai elemzések).

Táji, termőhelyi alkalmazkodás a mezőgazdaságban

A táji adottságokhoz való alkalmazkodás a mezőgazdasági termelés vonatkozásában a következő fő területekre terjed ki:

- A tájnak megfelelő gazdálkodási és üzemi struktúra kialakítása.
- A tájba illő biológiai alapok (növényfaj- és fajtaszerkezet) megteremtése, azok társítása, vetésváltásba, vetésforgóba illesztése (sokszínűség az egyoldalúság, pl. monokultúra helyett).
- A természeti tájak igen eltérő agroökológiai adottságai figyelembevételével tájankénti differenciált agrotechnika (talajművelés, talajvédelem, talajerő-gazdálkodás, trágyázás, vetés, növényápolás, növényvédelem) alkalmazása.

A környezet heterogenitásának mértéke megszabja a racionális üzemi és táblaméreteket, vagyis a környezeti adottságoknak a méreteken is ki kell fejeződniük. Teljesen abszurd általánosságban, a környezettől elvonatkoztatva „optimális gazdaság és táblaméretekről” beszélni. A tábla definíciója szerint többé-kevésbé „homogén gazdálkodási egység”, így mérete igen erősen függ a felszín mozaikosságától. Ebben az összefüggésben, de talajvédelmi szempontból is elkerülhetetlennek tűnik a gigantoman tendenciákat tükröző, emberléptékűnek egyáltalán nem nevezhető és egyben környezetromboló üzemi- és táblaméretek felülvizsgálata. Ellenkező esetben teljesen reménytelen törekvés a szóban eddig is szorgalmazott „*táblára adaptált*”, *termőhelyhez illeszkedő technológia megvalósítása*. A táj-karakter megőrzése szempontjából is rendkívül fontos olyan gazdaságok és méretek kialakítása, amelyek az ott munkálkodóknak és a külső szemlélőknek esztétikai élményt is nyújtanak.

Magyarország területén – medencei jellegéből fakadóan – az agroökológiai adottságokat illetően, a terület nagysághoz viszonyítva igen nagyok az eltérések. A széles növényfaj- és fajtaválasztékból, a területnek megfelelő helyes kiválasztása és térségek, táblák közti okszerű szétosztása, területi elhelyezése a (természeti, piaci, közgazdasági) környezethez alkalmazkodó, rugalmas növénytermesztés alapfeltétele.

A vizsgálati terület kiválasztása

Hazánk jelentős természeti értékekkel és mezőgazdasági hagyományokkal, valamint sajátos gazdálkodási adottságokkal rendelkező kistája a Bodrogsík, melynek déli részén láposodási folyamat indult meg a tisztalóki duzzasztó talajvízemelő hatása miatt. A térség vízháztartását átalakító beruházás révén törvényszerűen változásokkal kell számolnunk a kistáj agroökológiai viszonyaiban és ennek következményeként a mezőgazdasági termelés feltételeiben. A kistáj mezőgazdasági, agroökológiai szempontból kevésbé felmért, ezért akkor is „megérdemelné” a tájtermesztési kutatásokhoz kapcsolódó, komplex területalkalmassági vizsgálatot, ha nem fenyegetné ökológiai viszonyait és ezen keresztül gazdálkodási feltételeit a fent említett folyamat.

Módszerek és eredmények

A területi kutatások legfőbb nehézsége a szükséges adatbázis megteremtésén túlmenően a célkitűzésnek megfelelő módszerek megválasztásában rejlik.

A Bodrogek köz vizsgálata során összegyűjtöttük az elmúlt 12 év táblasoros mezőgazdálkodási adatait (terméseredmények), illetve a terület agroökológiai adottságait leíró térképeket, meteorológiai adatokat, talajvizsgálati eredményeket és talajjavítási dokumentációkat.

A rendelkezésre álló sokoldalú információk alapján elkülöníthetővé válnak a kistáj azon agroökológiai egységei, melyek a mezőgazdaság (szántóföldi növénytermesztés) számára többé-kevésbé azonos feltételeket nyújtanak, adottságaik révén homogénnek tekinthetők.

Az agroökológiai egységek elkülönítését a következő lépések alapján végezzük:

- az összegyűjtött térképeket terepbejárások révén pontosítjuk,
- a térképi információk feldolgozására a GIS- (Földrajzi Információs Rendszerek) metodika nyújt lehetőséget, melynek segítségével különböző alaptérképek digitalizált rögzítése után a foltszerű információkat (poligonokat) fedésbe hozzuk, és az így kapott metszetek szakmai értékelése után alakítjuk ki az agroökológiai egységeket.

Az agroökológiai egységeket sokoldalúan jellemezzük és művelési ágak alapján csoportosítjuk, majd a döntően szántóföldi művelésű egységeket részletesebben vizsgáljuk. Az összegyűjtött gazdálkodási adatbázis alapján megvizsgáljuk az utóbbi 10–12 év növényi struktúráját, terméseredményeit, illetve ezek kapcsolatát az adott agroökológiai egység nyújtotta feltételekkel. Az ily módon feltérképezett kapcsolatrendszer elemzéséből lehetőség nyílik az egyes agroökológiai egységek mezőgazdasági potenciáljának meghatározására, illetve az ökológiai adottságokhoz alkalmazkodó mezőgazdasági hasznosítás tervezésére.

AZ ÁLLATTARTÁS KÖRNYEZETI HATÁSAI ÉS A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS

Somogyi Sándor

Bevezető

A piacgazdálkodás és a magántulajdonú mezőgazdaság kiépítése megrázódtatásokkal jár. Csökkent a termelés, az élelmiszerfogyasztás és az export. A mezőgazdaság nagy károkat szenvedett. Az aszály évi 7080 milliárd forintot vitt el az utolsó években, az agráröllő szélesre nyílása megközelítőleg ugyanennyit ömlesztett át más ágazatokba, de csökkent az állami támogatás is. Mindez mára az elszegényedést eredményezhette. Drámaian csökkent az állatállomány, fellazultak a minőségi követelmények, a minőségellenörzés és közel vagyunk a mélyponthoz. Erről a mélypontról fel kell emelkednünk. A jövöképet azonban nem illeszthetjük csak az emberi fogyasztási szükségletekhez, vagy csak a környezeti értékek megörzéséhez, hanem egyszerre mindkettőhöz.

Az „AGRO–21” (Az agrárgazdaság jövöképe) Kutatási Program javaslatban és a kutatás eredményeképpen megfogalmazott fejlesztési stratégiai koncepcióban felvázoltak mutatják, hogy meddig jutottunk problémáink, kívánságaink megfogalmazásában. Az útkeresést ezekkel az álláspontjainkkal és az EU 1993-ban elfogadott ötödik környezetvédelmi akcióprogramjával összhangban kell folytatni.

Az élelemtermelés egyszerűsített modellje

A növénytermelés, az állattenyésztés és a termékfeldolgozás egyszerűsített kapcsolatrendszerét áttekintve is belátható, hogy mennyire fontos az egymásrautaltság.

Csak a növényvilág képes szerves anyagokból, napenergiát felhasználva, szerves anyagokat termelni. Tehát a növénytermelés képezi a napenergiát bioenergiává konvertáló folyamat alapját.

Az állattenyésztés mint konverter csak átalakítja a szerves anyagokat magasabb értékű szerves anyagokká, de hatásfoka alig éri el a 20–40%-ot.

A feldolgozás ugyanígy csak konverter, de sokkal nagyobb diverzifikáltságot mutat és ennek megfelelően hatásfoka is különbözően alakul.

A növénytermelés, állattenyésztés kapcsolata a külterjes mezőgazdaságban közvetlen. A fejlődéssel, a munkamegosztás növekedésével a jobb átalakítás biztosítása érdekében megváltoznak a kapcsolatok, megjelenik a feldolgozás mint közvetítő és a konverzió javítása érdekében gyökeresen változik az állattartás technológiája. A feldolgozóipar több ok miatt is jelentős hatással van a folyamatokra:

- Mind nagyobb mennyiségű sikeresen konvertálható mellékterméket tud visszaforgatni az állattenyésztésbe.
- A takarmányipar nagymértékben fellazította a kapcsolatokat a növénytermelés és állattenyésztés között. Így felborult a takarmánytermelés és az állattartás helye közötti szigorú kötődés. A takarmányipar ilyen beépülése lényegesen befolyásolja a konverziós hatékonyságot, de összetettebbé teszi a gazdasági viszonyokat is.
- A feldolgozóipar egyes szegmensei konkurálnak is az állattenyésztéssel. (Olajos magvak konvertálásában az előny egyértelmű. Bizonyos mértékig konkurálhat a szójafeldolgozás a hústermeléssel.) Valószínűsíthető, hogy a jövőben is fontos kérdés lesz a konverziós hatékonyságon alapuló konkurencia.
- A feldolgozóipar felsorolt hatásai mellett meg kell említeni, hogy környezetszennyező hatása és energiaigénye sem elhanyagolható.

Biztosan igaz, hogy a külterjes mezőgazdaság és élelemszerzés energiamérlege volt a legjobb, de azóta az energiaigény csak romlott. A növénytermelésben az energiamérleg általában pozitív, de az állattenyésztésben nem. Különösen a belterjes állattartás energiamérlege negatív. Az energiaráfordítást a feldolgozás csak tovább növeli. Ugyanakkor ez előnyt is jelent a feldolgozóipar számára a társadalmi munkamegosztásban, mert a háztartási hűtés, ételkészítés még energiaigényesebb.

Az alapvető vonalaiban bemutatott kapcsolatrendszer és annak minőségi változásai a kettős hatásokkal együtt elkerülhetetlen szükségszerűsége az emberiség fejlődésének, mert a legalapvetőbb szükségletéről, az élelemről van szó.

Az állattenyésztés környezeti hatásai

A klasszikus állattartás a természetes takarmányterületekre és a növénytermelés melléktermékeire támaszkodott. Ennek megfelelően a kérődzők is fontosabb szerepet játszottak. Az egy lakosra jutó mezőgazdasági terület csökkenésével és az élelemszükségletek növekedésével növekedett a takarmánytermelés szerepe. Farmszerű, belterjes állattartás el sem képzelhető szemestakarmányok és ipari melléktermékek nélkül. Nem véletlen, hogy ilyen állattartás azon országok nagy fogyasztóközpontjai körül alakult ki, amelyek gabonapotenciálja közelíti a fejenkénti 1 tonnát.

Az ilyen állattartás az alacsonyabb bioenergia-források konvertálási feladatát nem végzi. Teljesen főtermékcentrikussá vált. Ugyanakkor, kérdés hogyan tud konkurálni az iparral a konverzió javításában. Az iparban ugyanis gyorsabbak az innovációs és konverziójavító lehetőségek.

A szemestakarmány hússá konvertálása megbontotta a kérődzők és nem kérődzők arányát. Ez nálunk elérte az 1:5-öt is, márpedig a nem kérődzők melléktermékei sokkal környezetszennyezőbbek. Ez is oka annak, hogy az állattartást ma a mezőgazdasági termelés „szennyes ágazatá”-nak is nevezik. Könnyen belátható, hogy ez nem egészen igazolt. A környezetet szennyező hulladék mennyisége nem lehet nagyobb a felhasznált erőforrások mennyiségénél. Tehát az állatok sem termelnek több hulladékot mint amennyi takarmányt fogyasztanak.

Miért vált az állattenyésztés mégis szennyező ágazattá? Az előzőekből következik, hogy nem a hulladék mennyisége miatt. A klasszikus állattartás szorosabban kötődött az ember környezetéhez és szennyezte is azt, mégsem jelentett ekkora problémát. Egyik oldalon kisebbek voltak az emberek környezeti elvárásai, másik oldalon kisebb volt a háziállatok koncentráltasága és hulladékkibocsátásuk nem haladta meg olyan nagy mértékben a szűkebb környezet hulladékkasszimilációs képességét. Tehát a probléma diffúz vagy koncentrált hulladéktermelés és szennyezés problémájaként is kezelhető.

Az alapvető probléma a *főtermék-orientáltság*. A technológiák fejlesztése mindig annak szolgálatában volt. A melléktermékek visszaforgatása, reciklázsa szabály szerint fel sem vetődött. Mindenki természetesnek vette, hogy a környezetet úgy szennyezi, ahogy gazdasági érdekeinek megfelelő, mert ennek az úgynevezett külső gazdasági hatásnak költségeit nem fizeteti meg vele a társadalom.

Külön probléma az állattenyésztés elhelyezése. A mind jobban urbanizálódó települések ma nem tűrik az állattartás jelenlétét. Mivel az állatte-

nyésztés potenciálisan jelentős lég-, víz-, talajszennyezésre képes állat- és humán betegségek terjesztője lehet, a világ minden fejlett országában külön szabályozzák az állattartás mértékét, az állattartó telepek létesítését, azoknak a lakott településektől, élelmiszerfeldolgozó üzemektől stb. való távolságát.

Ugyanakkor a növekvő szükségletek a termelés fejlesztését kívánják. Nem csak a települések urbanizációja, de a termeléssel kapcsolatos méret-ökonómiai megfontolások is a háziállatok lakótelepeken kívüli telepekre koncentrálását kívánta meg. Az ilyen telepek viszont megfelelő technológiát és ipari inputokat feltételeznek. Az állatkoncentráció és ennek következtében a hulladékkoncentráció miatt az ilyen technológiák környezet-szennyezők lettek.

A negatív hatások ismeretében nem véletlenek a csökkentett termeléssel és biogazdálkodással kapcsolatos felvetések. Az emberi szükségletek kielégítése csökkentett termeléssel azonban el sem képzelhető. Nem hiszünk abban, hogy eredményes lehet csak az ún. biogazdálkodásra támaszkodni.

Szükség van a tömeges és olcsó élelemre, mert az emberiség nagy része ma is éhezik és jövedelme is korlátozott. Biztos, hogy van lehetőség a biogazdálkodásra is, mert a lakosság egy szűkebb rétege megfizetheti az ilyen termékeket. Realistának kell azonban lenni, mert Nyugat-Európában is az ezredfordulóra az ilyen termékek kereskedelmi részarányát kb. 2,5%-ra prognosztizálják csak.

Az állattartás szennyező hatása mellett azzal is számolni kell, hogy ugyanakkor a környezetkímélő agrártermelés kialakításának lényeges feltétele is. A takarmányok, főleg a pillangósok termelése nélkül a vegyszerek felhasználását mérséklő vetésváltás, az erózió ellen védelmet nyújtó vetésszerkezet nem alakítható ki. Nem oldható meg a füves területek mezőgazdasági hasznosítása, nem szüntethető meg a mezőgazdasági melléktermékek környezetszennyező megsemmisítése. Trágya nélkül nem valószínűsíthető meg a növénytermesztésben a műtrágya-felhasználás mérséklése és nem biztosítható a műtrágyák kedvező hasznosulása.

Az állattenyésztés és környezet harmonizálása

Alapvető kérdés, hogy az állattenyésztésnek az előbbieken tárgyalt ket-
tős, környezetkárosító és környezetkímélő jellege hogyan hangolható
össze, és napjainkban miért éppen az ágazat negatív vonásai kapnak na-

gyobb hangsúlyt? Nálunk a II. világháború utánra tehető a robbanásszerű fejlődés. A mezőgazdaságban az ipari szemlélet, a főtermék-centrikusság és a gyors eredmények hajszolása kezdett érvényesülni. A főtermékcentrikus technológiák kialakítása során csak a főtermék gazdasági versenyképességére koncentráltak. Nem fordítottak kellő figyelmet a technológiai veszteségekre és hulladékokra, amelyek a termelés ütemét és a környezet asszimilációs képességét meghaladó mértékben nöttek.

Az ilyen fejlesztés és az ágazati kapcsolatok szétszakítása termelékenyebb, de a melléktermékpályák nyitva hagyásával környezetszennyező mezőgazdasági modell kialakulásához vezetett.

Az állattenyésztés kedvezőtlen környezeti hatását is alapvetően a melléktermékek és hulladék kezelésének hiányosságai okozzák.

Mivel a környezetszennyezés mindig a környezetbe kerülő és hasznosítatlanul felhalmozódó anyagok következménye, a problémák a melléktermékek megfelelő kezelésével elkerülhetők. A melléktermékek azonban fajlagosan alacsony értékűek és a szállítási vagy bármilyen más költségekre nagyon érzékenyek. Ezért a termelés koncentrációjának növekedésével egy bizonyos határon túl a nagy mennyiségben keletkező melléktermék gazdaságos hasznosítása nehezen oldható meg. Ez jelenti a termelés-koncentráció gazdasági és környezetvédelmi korlátját is a jövőben. Úgy tűnik, hogy legnagyobb mértékben a természet asszimilációs képességére kell támaszkodni, amit a tudatosan kialakított hulladékkezelő technológiák költsége nélkül nem lehet túllépni.

A főtermékcentrikus, a melléktermékeket mellőző fejlesztés bizonyítottan nem működőképes. Megoldásként felvetődött az állattenyésztéssel kapcsolatban olyan elképzelés is, hogy a trágyát meg kell semmisíteni. Ezt nem csak a megoldás költségvonzata nem tette lehetővé, de a környezeti utóhatások sem. Jelenleg is felmerül a kérdés, hogy mi legyen a hígrágyás telepek sorsa? Úgy tűnik, hogy végleges megoldást csak azok almos tartásúvá történő átalakítása jelenthet. A trágyából való biogáztermelés környezetvédelmi szempontból kétségtelenül előnyös, de csak akkor javasolható, ha a gáz önköltsége a helyi fűtőanyagokkal versenyképes. Mindenestre figyelni kellene a kínai tapasztalatokra és mérlegelni kellene, hogy a németek miért működnek együtt velük az ilyen jellegű kutatásokban.

Egyértelmű, hogy a szervesanyagok-melléktermékek visszaforgatása tűnik a leginkább elfogadható megoldásnak. Koncentrálódásuk és a környezet asszimilációs szintjének meghaladása a mezőgazdaság feltételelesen megújuló erőforrásainak megsemmisülését jelentené, ami elfogadhatatlan és ellenkezik az emberiség hosszú távú érdekeivel.

Néhány ajánlat

1. Magyarország csak 30%-ban használja ki kérődző és kevesebb mint 50%-ban nem kérődző háziállattartó kapacitását. Tehát komoly fejlesztési lehetőségeink vannak, de szem előtt kell tartani a fenntarthatóságot és erőforrás-takarékosságot.
2. Mivel egyidőben megoldásra vár a nagy fogyasztóközpontok körüli állattartó gyűrűk kérdése és a marginális területek kihasználása, tisztázni kell az alacsony és magas inputszinten alapuló tartási rendszerek elhelyezését és mind a területi, mind a reprodukciós teljesítmények optimalizálását.
3. Hosszabb távú feladatnak tűnik az állattartó telepek fenntartható fejlődést biztosító rekonstrukciója. (Ti. a 30–40%-os kamatszint biztosítja a bankokat pénzügyileg, de sújtja a termelőket, az állam viszont visszafogja, vagy elvonja a mezőgazdasági termelők bevételét és kamatkedvezményekkel nem segíti sem a hitelterhek likvidálását, sem a fejlesztést.)
4. A mezőgazdaság „nehéziparát”, a szarvasmarha-állományt adottságaiknak megfelelő szintre kell növelni.
5. A megújuló erőforrásokra alapozott mezőgazdaság technológiai folyamatai majdnem cirkuláris (földtől földig) jellegűek voltak. A főtermékcentrikusság ezt megbontotta. Mivel a hatékonyságot a belterjes rendszerekben nem adhatjuk fel, de ez nem mehet a környezet kárára, megoldandó feladat a visszaforgatással biztosított cirkularitás.
6. Ahhoz a fontos, de szinte utópisztikus célhoz, hogy a mezőgazdaság nettóenergia-termelővé váljon, az állattartás maximális energiatakarékossággal járuljon hozzá.

AZ ÁLLATTENYÉSZTÉS FEJLESZTÉSÉNEK GAZDASÁGI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Széles Gyula

Az állattenyésztés közismerten fontos szerepet tölt be hazánk nemzetgazdaságában. Az 1980–85. években a mezőgazdasági termékek bruttó termelésének 52–53%-a az állattenyésztésből származott, viszont az elmúlt 1994–95. években 43–45%-ra csökkent részesedése.

Az állattenyésztés kibocsátásai révén meghatározó mind a hazai élelmiszerellátásban, mind a külgazdaságban, az exportban realizálható árualapok előállításában.

Az 1990–93. években a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek exportjában visszaesése ellenére is, méretét és arányát tekintve jelentősnek kell minősíteni a hús-, a tej- és a baromfiipari, valamint az élőállatok és egyéb állati eredetű kibocsátásokat. Erre utaló adatokat ismertetek a *1. táblázatban*, amely az 1990–93. évek összes mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek exportján belül az állattenyésztés bázisán megtermelt áruk részesedését tartalmazza.

A táblázat adatai az állati eredetű termékek részesedésének jelentős visszaesésére utalnak, mivel 1990-ben az összes mezőgazdasági és élelmiszeripari exportból 55%-ban részesedett, viszont 1992-ben 34%-ra, 1993-ban 39%-ra csökkent.

A vizsgált időszakon belül terméksoportonként értékelve az 1993–1990. évek indexei, amely a *2. táblázaton* látható, sajátos belső összefüggésekre hívják fel a figyelmet.

A főbb exportcikkek tekintve, a kivitelben bekövetkezett kedvezőtlen fordulat legerősebben a *húságazat értékesítésének visszaesésében mutatkozik meg*. 1992-től mind az élő, mind a feldolgozott formában kivitt sertés- és marhahús volumene, exportjának zuhanása rendkívül nagy mértékű. 1993-ban, az 1990–1991. évi eladások megközelítően egyharmadára estek vissza. Ezt a folyamatot a csökkenő állatállomány következtében mérséklődő árualap, állategészségügyi problémák (1992. évben sertéspestis), 1993-ban az Európai Unió húsembargója, továbbá a FÁK-országok sertés- és marhahúsvásárlásainak nagyfokú visszaesése súlyosbította.

1. táblázat

Az állattenyésztés kibocsátásainak részesedése a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek exportjából az 1990–1993. években, (ezer USD)

Szakágazat	1990	1991	1992	1993
Húsipari termékek	46 8176,1	546 108,2	375 654,3	267 729,3
Baromfiipari termékek	316 380,4	388 234,4	325 162,9	291 114,0
Tejipari termékek	87 248,5	90 496,0	62 490,7	54 262,4
Élőállatok és egyéb állati eredetű termékek	210 601,1	246 664,4	197 753,4	184 285,9
Állattenyésztési kibocsátás	1 082 406,1	1 271 503,0	961 061,3	797 391,6
Összes mezőgazdasági és élelmiszeripari export	1 980 680,1	2 743 221,0	2 761 364,9	2 048 923,0
Ebből állattenyésztési, %	55,0	46,0	34,0	39,0

Forrás: AKII 1994.

2. táblázat

Az állattenyésztés kibocsátásainak változása az exportban, index 1993/1990

Szakágazat	Index 1993/1990
Húsipari termékek	57,2
Baromfiipari termékek	92,0
Tejipari termékek	62,2
Élőállat és egyéb állati eredetű termékek	87,5
Összes állattenyésztési kibocsátás	73,7
Összes mg.-i és élelmiszeripari export	103,4

Forrás: AKII 1994.

A tej- és tejtermékek exportvolumene tejegyenértékben kifejezve ugyancsak csökkent, amely természetesen együtt járt az árbevétel látványos visszaesésével. Erre utaló adatok láthatók a 3. táblázatban, ahol az exportra jellemző mennyiségi és értékadatok mellett feltüntettem a tej- és a tejtermékek importját is.

3. táblázat

A tej és tejtermékek külkereskedelmi forgalma az 1990–1993. években, tejegyenértékben (millió l) és értékben (millió USD)

	1990	1991	1992	1993
<i>Export</i>				
Összes tejegyenérték, l	431	375	195	171
index	100	87	45	40
Összes árbevétel, USD	80,23	71,59	44,91	40,80
index	100	89	56	51
<i>Import</i>				
Összes import értéke, USD	2,3	13,1	47,7	49,9
index	100	570	2073	2170

Forrás: Tejgazdaság 1995. Babella–Unger.

A táblázat adatai rendkívül dinamikusan növekvő tejtermékimportra hívják fel a figyelmet és szembevetendő, hogy 1992. és 1993. években, az importból származó tejtermékek értéke jelentősen meghaladta az exportált áruk árbevételének tömegét. Ez a tendencia nemzetgazdasági szempontból is kedvezőtlen, súlyos gondokat vet fel, amelyek közül a következőket kell kiemelni:

- Itthon, hazai erőforrások (mezőgazdasági terület, munkaerő, állatállomány stb.) felhasználásával is megtermelhető termékeket külföldről hozunk be, amelyet konvertibilis fizetőeszközzel kell kiegyenlíteni. A nemzeti erőforrások kedvezőtlen kihasználása számos, gazdasági szempontból nem kívánatos hatást involvál: munkanélküliséget gerjeszt az alapanyag-előállítás (tej- és hústermelés) szférájában, szűkítve ezzel az egyébként is csökkenő belső fizetőképes keresletet.
- A magyar élelmiszergazdaság nem rendelkezik megfelelő importvédelmi rendszerrel, az importengedélyezési gyakorlatunk a GATT szempontjából is kifogásolható.
- A növekvő élelmiszerimport (tej- és tejtermékek például) piaczararó hatást fejt ki, fogyasztási árfelhajtó sajátosságokkal jellemezhető, a tehető rétegek vásárlóerejét leköti.
- Fokozza a nemzetgazdaság, ezen belül az élelmiszeripar nehézségeit azal, hogy egyfelől a termelési kapacitások kedvezőtlen kihasználása révén növeli az állandó költségeket, másfelől további munkanélküliséget gerjeszt a feldolgozóipar (tej-, húsipar) területén.

Az 1990–91. években tapasztalt, látszatra kedvezőnek tűnő export-árualapok bővülése mögött súlyos, hazai állattenyésztésünk erózióját, elmélyülő válságát igen jól kifejező gazdasági ellentmondások húzódnak meg. Az egyik kétségtelen tényező az, hogy az 1990–91. évi exportnövekedés összefügg a folyamatos áremelkedés miatt a hazai élelmiszerek fogyasztói piacon bekövetkezett fizetőképeskereslet-csökkenéssel. A hazai élelmiszerfogyasztás visszaesése tehát „árualapokat szabadított fel” a kivétel számára, amely számos, a későbbiekben még részletezett igen kedvezőtlen, főleg táplálkozásbiológiai összefüggésekkel jár együtt. Számos gazdasági elemzés kapcsán megállapítást nyert, hogy 1989–92. években 135–140 millió Ft-tal csökkent az alapvető élelmiszerek forgalma (1989. évi áron számolva) a hazai fogyasztók körében. Az állati eredetű alapélelmiszerek fogyasztási színvonalának változása is erre utaló tendenciákat igazol.

A 4. táblázat adatai számos gondolatot ébresztenek, tanulságos összefüggések tárhatók fel segítségükkel.

4. táblázat

Az állati eredetű alapélelmiszerek fogyasztási színvonalának változása 1989–1993. években (kg illetve l/fő)

Termék	1989	1990	1991	1992	1993
Hús és húskészítmények	81,0	76,8	74,3	76,2	72,4
Sertéshús	43,3	38,8	37,7	36,1	34,8
Csontos hús összesen	51,4	45,7	45,6	44,2	42,3
Tojás	20,2	21,6	19,9	18,9	17,7
Tej és tejkészítmények	100,9	90,2	78,7	75,5	68,8
Vaj	2,6	1,9	1,6	1,3	0,9
Túró	4,2	3,7	3,7	3,5	2,8
Sajt	4,7	4,1	3,8	3,8	4,1

Forrás: KSH 1994; Tejgazdaság 1995, Babella–Unger. (A tej és tejtermékek ön-fogyasztás és import nélkül.)

Táplálkozástudománnyal foglalkozó kutatók szerint az emberi szervezet számára nélkülözhetetlen napi 50–60 g állati eredetű fehérje legolcsóbban a tej és tejtermékek fogyasztásával fedezhető.

E mellett a tej és tejtermékek biztosítják az életfontosságú makroelemek, főleg a Ca és P folyamatos ellátását, amelyek hiánya a hazánkban, főleg nők körében immáron népbetegséggé váló csontritkulást (osteoporozis) okozza. Az állati eredetű táplálékok, alapvető élelmiszerek fogyasztási színvonalának további csökkenése népünk egészségét veszélyeztetik.

Az exportárualapok „látszatra kedvező bővülésének” másik forrása az állatállomány jelentős mértékű csökkenése, amely főleg a szarvasmarha és a sertés szakágazatokat érintette. A gondokat fokozza az, hogy a vágóállat-kibocsátás forrása itt a reprodukció alapját jelentő anyaállatok (tehén, koca és juh) kivágása volt. Ez látható az 5. táblázaton.

5. táblázat

*Az anyaállomány változása az 1985–1994. években,
az összes gazdaságban (1000 egyed, ill. %)*

Évek	Tehén	Anyakoca	Anyajuh
1985	688	756	1646
1990	630	702	1136
1991	559	533	1084
1992	497	511	971
1993	450	441	896
1994	415	335	734
Index			
1994/1985	60,3	44,3	44,6
1994/1993	92,2	75,9	81,9

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1994; 1994. év – saját adatgyűjtés

Az állattenyésztés felszámolásával a baromfi- és sertéságazatból nagyobb részt nem lehet a tőkét kivonni, egy megoldás marad, folytatták a termelést, amíg a tárgyi eszközök állapota ezt lehetővé tette, s közben más célra fordították a képződött és elszámolt amortizációt.

A szarvasmarha- és juhtenyésztésben, ágazati sajátosságaikból következően más a helyzet. Ezekben az ágazatokban az állatállomány és a takarmány jelentős összeget köt le, jóval meghaladja az összes lekötött vagy értékének felét. A szarvasmarha ágazatokat felszámoló gazdaság egy tehenre vetítve 130–150 ezer Ft mobil pénzüsszeghez jut, ugrásszerűen javíthatja likviditását. Emellett a szarvasmarha-tenyésztés létesítményei, a

telepek infrastruktúrája a leginkább felhasználható egyéb, jövedelmezőbb, kisebb kockázattal járó tevékenységekre, bérbeadásra.

A kedvező tenyészsüszőárak szinte ösztönöznek az értékesítésre. 1995 tavaszán egy előrehaladott vemhességű tenyészsüszőért elérhető 175–180 ezer Ft a hazai és külpiacon, amely a szorító gazdasági helyzetben azonnali likvid pénzt jelent. Az előzőekből következik, hogy a különböző gazdasági szervezetek a nőivarú állományokat tenyészértéküket figyelmen kívül hagyva vemhesítik, majd export útján értékesítik. Ez a gyakorlat a következő káros gazdasági konzekvenciákkal jár:

- A selejtezésre kerülő tehenek utánpótlása elmarad, tehát csökken a tehénállomány, illetve a kibocsátás (tej és borjú).
- A selejtezésre érett, kiüregedett teheneket továbbra is termelésben tartják, amely hozamcsökkenést és hatékonyságromlást okoz.

A belföldi élőállat-forgalomban kialakult torz és irreális értékrendek egyfelől közvetett módon állománycsökkenéshez, másfelől további hatékonyságromláshoz vezetnek.

Az első megállapítás alátámasztására egy, a szarvasmarha-tenyésztésből vett példát említek. Az Európai Unió agrárrendtartása lehetővé teszi országainak azt, hogy a 300 kg élőtömegnél kisebb, főleg húshasznú (charolais, limusin, hereford és hústípusú magyartarka) állományokat hízóalapanyagként diszkrimináció (védőhám, lefölezés) nélkül importálják. Az olasz piac részéről megnyilvánuló nagy kereslet olyan belső árfelhajtó hatással járt, hogy napjainkban (1995. év tavasza) egy 280–300 kg élőtömegű húshasznú növendékállatért 100 ezer Ft körüli árbevétel (300–320 Ft/élőtömeg) is elérhető. Itt a gondokat fokozza és az állomány csökkenéséhez hozzájárul az is, hogy a hízóalapanyagként exportált állományok között továbbtenyésztésre alkalmas üszők is vannak.

A hatékonyságromláshoz kapcsolódó második megállapításhoz egy, a vágósertés-előállításból vett példát említek. Közismert az, hogy a hazai sertéshúspiacon kaotikus állapotok uralkodnak. Két évvel ezelőtt a termelők nem tudták értékesíteni a vágásra kész sertéseket, jelenleg a húsipar 175–180 Ft/kg áron sem tud alapanyaghoz jutni. A hiány következtében hízóalapanyag-forgalomban kialakult árfelhajtás miatt (a piacon 7–8 ezer Ft egy választási malac) most minden kocasüldőt termékenyítenek, annak tenyészértékére való tekintet nélkül (zugkanok stb.). Az igényes, fizetőképes piacokon viszont olyan sertéshús értékesíthető, amely megfelel az EU kiemelkedő minőséget preferáló szabványainak. Az EU szabványainak

megfelelő minőségű árualapok előállításához erre alkalmas genotípus, műszaki és technológiai fejlesztés szükséges.

A termelői szervezetek ágazatai közötti versenyben a gazdasági megítélés egyik fontos mércéje a kibocsájtott termék egységnyi mennyiségére vetített jövedelem. Erre utaló adatok láthatók a 6. táblázatban, ahol 1989–93. évek főbb állattenyésztési termékeinek fajlagosjövedelem-termelése jelenik meg a gazdasági szervezetekben. Az állatállomány csökkenése nyilván összefügg az 1989–93. évek kedvezőtlen jövedelemelőállító sajátosságaival.

6. táblázat

Az állattenyésztési ágazatok termékegységre jutó jövedelme az 1989–1993. években, Ft

Megnevezés	Egység	1989	1990	1991	1992	1993
		é v e k b e n				
Tej	l	1,11	1,34	-0,77	0,80	0,94
Vágómarha	kg	4,41	2,89	-25,89	-23,89	-18,87
Vágósertés	kg	11,48	18,35	5,97	13,86	12,57
Vágóbaromfi	kg	1,92	0,50	-1,24	-3,92	-4,32
Tojás	db	0,26	0,15	0,35	0,66	0,59

Forrás: AKII 1994.

A vidék, a táj jövője szempontjából az állattenyésztés fejlesztése alapvetően fontos ökonómiai kérdés, mivel az erőforrások optimális hasznosítása gazdasági tartópillére lehet a falun élő népességnek.

KÖRNYEZETET FENNTARTÓ OKSZERŰ GAZDÁLKODÁS – LEGELTETÉSES ÁLLATTARTÁSSAL

Alpár György

Napjainkban az emberiség legnagyobb problémáját jelenti, hogy *az ember* a technika segítségével kirabolja a természet erőforrásait (víz, levegő, föld, ökológiai együttesek stb.), ezzel megbontja a természet egyensúlyát, tönkreteszi saját életterét, *végső soron felszámolja életének feltételeit.*

Az utódokért felelősséget érző embernek, el kell fogadni azt a meghatározást, miszerint: „Azokat nevezzük fenntartható mezőgazdasági-élelmiszeripari rendszereknek, amelyek gazdaságosak, kielégítik a társadalom korszerű táplálkozással kapcsolatos igényeit és megőrzik a környezet minőségét, a világ természeti erőforrásait a jövő generációk számára.”

A nem kívánatos folyamatok egyre gyorsuló módon teljesednek ki és ehhez sajnos az élelmiszertermelés is hozzájárul. A termékelőállítás folyamatában a nagygazdaságokhoz hasonlóan a kisgazdaságok is alkalmazzák a technika legújabb vívmányait, a gépeket, olajszármazékokat, kemikálokat, vegyszereket, a mesterségesen előállított, *természtől idegen anyagokat* (csomagolók, göngyölegek, eszközök stb.). Ezek közös jellemzője, hogy nehezen bomlóak, *a természet körforgásába nem kapcsolódnak be* vagy akadályozzák azt.

Környezetünk védelme érdekében határozott *szemléletváltásra van igény.* A környezetvédelem nagyon komplex feladat, amelyben legfőbb szerepe, kétségtelen, a megelőzésnek van. Ugyanakkor érthető az a törekvés, hogy a *környezetgazdálkodást* kell szorgalmazni, amely fogalom magában foglalja a környezetvédő technológiák tervezését, kivitelezését, a termelés során keletkező melléktermékek, hulladékok feldolgozását, ártalmatlanná tételét, visszajuttatását a természetes körfolyamatba. Ily módon az ember és a természetes környezet egysége helyreáll, fejleszhető és az okszerű gazdasági hasznosítás is megvalósulhat.

Az állati termékelőállítás nagy problémája a specializációval összefüggően a koncentráció, amely Magyarországon a nagy szakosított telepek létesítésével, Hollandiában a nagy állatsűrűséggel jelenik meg. Ezen terme-

lő egységekben a folyékony és szilárd istállótrágya oly nagy tömegben jelentkezik, amely már kezelhetetlen, szennyezi a környezetet, az élővizet, a gazdálkodás körfolyamatába csak nagy költséggel lehet beilleszteni. Megállapítható, hogy *a technokrata, főtermékcentrikus termelésfejlesztés leértékelte a természeti tényezőket.*

A környezetgazdálkodás egyes tényezőinek változtatása természetesen többletköltséggel jár (új fajták, gépek, tárolási módok stb.), másrésztől viszont meg van a megtakarítás lehetősége. Nem fogadhatjuk el kedvező irányú változásnak azt, hogy napjaink drasztikus állatlétszám-csökkenése javítja a környezet terhelését, könnyíti környezetmegőrzési gondjainkat. Látni kell, hogy az állattenyésztés és ezen belül *a kérődzők megfelelő számban való tartása alapfeltétele a környezetkímélő agrártermelésnek.*

Egyrésztől a szerveztrágyázás fokozásával csökkenthetjük a kemikáliák felhasználását, másrésztől a természetes tartás, a decentralizált elhelyezésben működtethető rendszerek, az ún. feltétlen takarmánytermő gyepterületek hasznosítása sok területen számos gazdasági előnyt jelenthetnek (kevesebb energiafelhasználás, több, olcsó melléktermék-felhasználás, kevesebb szállítási igény stb.) és kultúrállapotban tartják a környezetet, megóvják az elvadulástól.

A problémakör egy kis területére, a gyepgazdálkodás és a környezetgazdálkodás kapcsolatára kívánunk rávilágítani.

Gyepgazdálkodás – környezetgazdálkodás

A gyepgazdálkodásban rejlő lehetőségeink kihasználatlansága ismert. A mintegy 1,3 millió hektár területen az ökológiai potenciál kihasználatlan. Amíg a hazai szántóterületek potenciális termőképessége jól kihasznált, addig ez a gyepterületeknél csak 30–50%-os.

A gyepterületek megléte és okszerű hasznosítása is nagy jelentőséggel bír az ökológiai egyensúly megtartásában. A korábbi évtizedekben megfogalmazott hibás támogatási elvek következtében a fajlagos hozamok nem nőttek, a használat színvonala nem változott. Később (1983–88) sok gyepterületet feltörtek és gabonával vetettek be. A gabonakonjunktúra után a területek elvadultak, a lepusztulási folyamatok felgyorsultak. *A rét- és legelőterületek feltörése célszerűtlen*, mert azzal az erodált lejtős területek, a futóhomokos, a javíthatatlan szikes területek nagyságát növelnénk. Az ökológiai egyensúly javítása érdekében inkább a jelenleg szántóként hasznosított területek egy részét újra kellene gyepesíteni. Ily módon az erózióknak, a defláció-

nak kitett területeken megakadályozhatnánk a szerves anyagok és szervesetlen sók kimosódását, lemosását a talaj felső rétegéből, ezáltal a szerves anyagok és a sók felhalmozását élővizeinkben. Nem feltörni, hanem megóvni és ésszerűen hasznosítani kell a gyepeket.

1. táblázat

*A rét-legelő prognózisa
(agroökológiai potenciál az ezredfordulón)*

Megnevezés	Egység	Jelenleg	Várható			
			összesen	nagyüz. haszn.	húsm. haszn.	nem haszn.
Terület	1000 ha	1300	1300	716	241	334
Termésátlag	t/ha	1,5	3,7	6,0	2,0	–
Összes termelés	1000 t	1938	4783	4300	483	–
Tak. bázis fedezete	%	30	60	53	7	–

2. táblázat

A termésátlagok változása

Megnevezés	1935	1950	1970	1990	1993	Változás 1990/1935
	t/ha					%
Búza	1,3	1,5	2,1	5,1	3,1	377
Kukorica	1,8	1,5	3,4	6,2	3,6	338
Cukorrépa	19,9	14,3	29,8	43,9	22,3	221
Burgonya	6,7	4,7	10,4	18,6	13,2	277
Gyep	1,6	1,4	1,4	1,1	1,1	65

A gyepterületek racionális használatának legfőbb módszere a legeltetés. A gyepre alapozott állattartás a növényevő állatfajok esetében több gazdasági, környezetgazdasági előnnyel jár. A PATE-n Babinszky és munkatársai 1980-tól tejtermeléses hasznosítással szerzett tapasztalatai alapján a teljesség igénye nélkül megállapíthatjuk:

- A folyamatosan dráguló energia takarékosagra ösztönzi a termelőt. Bebizonyosodott, hogy a gépesítés legnagyobb költségét a betakarítás során okozza (nagy vonóerő, idényszerűség, speciális gépek). Ebből kö-

vetkezik, hogy a költségcsökkentés jelentős tényezője, ha az állat maga takarítja be a takarmányt.

- A legelőn tartott szarvasmarha-, juh-, lóállományok nyáron istállót nem igényelnek. Téli tartásban épületekre azért van szükség, hogy száraz, puha almot tudjanak biztosítani az állatnak. Ily módon eszköztakarékos a tartás.

3. táblázat

A tejtermelés eredményei eltérő tartásban

Év	Gyepre alapozott tejtermelés		Szántóra alapozott tejtermelés	
	hozam, l	önköltség, Ft/l	hozam, l	önköltség, Ft/l
1984	4666	6,75	4540	9,33
1986	5869	7,24	4960	9,62
1988	5381	8,10	5410	10,10
1990	5100	9,55	5010	11,28

- A gyepre alapozott állattartásban fél évig (180–200 napig) istállótrágya nem keletkezik, mert az állatok ürüléke a gyepterületen egyenletesen megoszlik. Rendszeres fogasolás után, eső hatására gyorsan a talajba mosódik. A téli mélyalmos tartásnál hígtrágya nem keletkezik, az istállótrágya kezelése, felhasználása kevés költséggel megoldható.
- A legelő állatok emésztése tökéletesebb, anyagcsere-rendellenesség alig tapasztalható, az állomány szaporodásbiológiai állapota a kívánt szintre áll be, a selejtezési arány csökken, a tehének élettartama meghosszabbodik a zárt kötetlen tartáshoz viszonyítva.
- A PATE Állattenyésztési Karán folyó összehasonlító vizsgálatok is bizonyították (*Babinszky* és mtsai, 1991), hogy a legelőn tartott szarvasmarhafajok területi termelékenységében jelentős eltérések vannak. Modellkísérletek igazolták, hogy a hidegvérű ló élőtömeg-termelésben elveszi a versenyt a húsmarhaállományokkal. A legeltetési idény teljes időszakában, nappal és éjjel is gyepen tartott tejtermelő állományok tejtermelése elérte a hasonló genotípusú istállóban tartott állományok termelését.
- A gyep szakszerű művelése, hasznosítása növeli a táj esztétikai értékét. A gondozottság, a gyepen legelő állatcsoport látványa a táj idegenforgalmi vonzerejét növeli.

A napjainkban folyó tulajdoni és termelés szerkezeti átalakulás, az ágazat jövedelemtermelő pozíciójának várható növekedése minden bizonnyal felerősíti az igényt a gyepék fokozott hasznosítása, a legeltetéses állattartás iránt. Az okszerű környezetgazdálkodás kapcsán is *megállapíthatjuk, hogy a tej- és hústermelés gazdaságosságának alapvető feltétele a legeltetés a kisüzemben és a nagyüzemben egyaránt.*

Reméljük, hogy a színvonalas gyepgazdálkodás, amely a magyar mezőgazdaság nagy tartaléka, a hatékony termékelőállítás bázisa lesz.

A DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓ KOMPARATÍV ELŐNYEIRE ÉPÜLŐ, KÖRNYEZETBARÁT VÁGÓÁLLAT-TERMELÉSI TECHNOLÓGIÁK ELEMZÉSE

Kitanics Tünde

A dél-dunántúli régió gazdaságában az agrártermelés az élelmiszeriparokkal együtt kiemelkedő szerepet tölt be. Ezt igazolja, hogy 1992-ben a GDP 43%-át itt állították elő, s az aktív keresőképes lakosság 25%-át foglalkoztatta az élelmiszergazdaság.

A régió fejlesztési stratégiáját a belső erőforrások újfajta kombinációjára célszerű alapozni.

A Dél-Dunántúl, kiemelten Baranya, Somogy, Zala megyék, az országos átlagnál jóval kedvezőbb agroökológiai feltételekkel rendelkeznek a vágóállat-termelés növeléséhez szükséges gyepfazamókhoz. Ezen ökonómiai feltételek előtérbe helyezik a szántóföldön magas költséggel előállított abraktakarmányok helyett az ún. feltétlen gyepterületek olcsóbb takarmányait.

Dunántúli-dombság az országban elfoglalt helyzete, kiterjedése és sajátos ökológiai adottságai következtében változatos és általában kedvező éghajlatú feltételeket nyújt a térségben uralkodó gazdasági ágazat, a mezőgazdaság számára.

A gyepp növényállománya akkor kedvező, ha nagyobb része pázsitfű, kisebb aránya pillangós. A pázsitfű bojtos gyökérzete miatt a vegetációban egyenletes csapadékeloszlást igényel. A gyepterületek hozama nagy mértékben függ a csapadék ingadozásától.

A másik fontos tényező a talajok hidrológiai viszonyai, a talajvíz mozgása és szintje.

A pázsitfűfélék előnye, hogy jól termeszthetők a különböző talajtípusokon (kivéve szélsőséges talajtípusokon). Azonban a talaj típusa és minősége, valamint a gyepp hozama között összefüggés van.

Vajon a gyeppgazdálkodás említett természetföldrajzi feltételei biztosítottak-e a Dél-Dunántúlon? Az 1. táblázat megyékre bontva foglalja össze az éghajlati tényezőket.

I. táblázat

Dél-Dunántúl megyéinek adottságai

Megye/jell.	Tolna	Baranya	Somogy	Zala
terület (km ²)	3609	4533	6082	3285
tenyészidő °C	17,5	16,0	16,5	16
évi csapadék- átlag (mm)	500–600	600–700	700–750	750–850
napsütés (Ó) órák száma	1900–2000	1900–2000	1850–1950	1750–1850
talajmin.	öntéstalaj, mezőségi t., homok, erdő t.	barna erdőt., öntést., réti t., mezőségi t.	barna erdőt., lősz	erdei vályog és agyagtalaj

A tenyészidő hőmérsékletének sokévi átlaga 16,0–16,5 °C. Tolnában 17,5 °C, ami megfelel a gyepek igényeinek. A közepes évi hőmérsékleti ingás viszonylag alacsony értékei (22–23 °C) is a hőmérsékleti kiegyensúlyozottságot tükrözik.

Az évi csapadék 790–800 mm, és az ország más részeihez képest jóval egyenletesebb ennek az eloszlása. A legcsapadékosabb hónap a május és a június. A napsütés évi összege 1900–2000 óra.

A szarvasmarha és juh nagyüzemi technológiák elszakítása a gyepphasznosítástól, a gyepek parlagon hagyása, a vízszabályozás elhanyagolása azt eredményezte, hogy a korábbi kultúrtájak elvadultak, a szarvasmarha- és juhtartás megdrágult, a természettől elszakított állattartás takarmányozási problémái megsokasodtak, az élettani problémák megszorodtak. Ezért az elkövetkező évtizedekben alapvető feladat a természeti adottságokhoz alkalmazkodó racionális technológiák kidolgozása és működtetése.

A hazai gyepterületek, melyek ma kihasználatlanok, s termőképességük kevés ráfordítással jelentősen növelhető, olyan erőforrást jelent, amely igen nagy tartaléka a mai magyar mezőgazdaságnak. E potenciális tartalék mozgósításának feltételei vannak:

Meg kell jelentetni a tulajdonosi, a vállalkozási érdekeltséget, hogy a gyepterületek ne a parlag föld szerepét töltsék be, hanem segítségével a mezőgazdálkodást, az állattartást, a takarmányozást ésszerűsíthessük, az állatiermék-előállítás gazdaságosságát javítsuk.

A gyeppgazdálkodás célját és módját a közzgazdasági viszonyok határozzák meg.

A 2. táblázat az állatállomány méretét mutatja be 1980-tól 1992-ig. A szarvasmarha-állomány a Dél-Dunántúlon az országgal megegyezően csökkent. Viszont drasztikus a juhállomány leépülése. Nyomasztó, hogy állattenyésztésünk jelenlegi mérete és struktúrája következtében a meglévő 1,3 millió ha gyepterület potenciális termőképessége kihasználatlan.

2. táblázat

*Az állatállomány mérete az 1980–1992 években
a Dél-Dunántúlon és Magyarországon (1000 egyed ill. %)*

Megye	Megnevezés	1980	1985	1990	1991	1992	1992. év az 1980 év %-ában
Dél-Dunántúl	Szarvasmarha	293,7	282,2	245,2	216,4	171,4	58
	ebből tehén	102,7	94,8	88,7	77,5	67,6	65
	juh	245,1	155,5	114,6	82,0	36,3	15
Magyarország	Szarvasmarha	2186	1836	1571	1420	1159	53
	ebből tehén	765	688	630	559	497	64
	juh	2487	2337	1865	1808	1752	70

Növelni kell a kérődző, ill. gyephasznosító állatfajok arányát. Ez irányban már történtek lépések, mind az állatállomány növelését célzó minisztériumi pályázat, ami az exportárualapok növelését is segíti kedvező kamattámogatással és nagy volumenű hitelekkel.

Nem csupán a hagyományos értelemben vett szarvasmarha- és juhtenyésztés fejlesztését kell szorgalmazni, hanem számos, új, gyepré alapozott állati eredetű termék előállításának technológia meghonosítását, ill. kifejlesztését, amelyre természetföldrajzi adottságainknál fogva vállalkozhatunk, és amelyek termékeit a piac igényli.

A gyepterületek általános hasznosítási módja a *húshasznú tehéntartás*.

A technológia egyik változatát az állami gazdaságok honosították meg az 1968–70-es években a nagy területű, kis hozamú, értéktelenebb fűféléket termő gyepterületet a kistestű (hereford) anyatehenekkel hasznosították extenzív szabad legeltetéssel, a tartásköltségek minimalizálásával (Izinger Pál).

A húshasznú tehéntartás másik változatát itthon dolgozzák ki, „Dália-program”, amelyre jellemző volt az intenzív legelőgazdálkodás, 50-es gulyaegységek, a magyartarka fajta beállítása, téli tartásban az önetetéses megoldás. (Harsányi Lehel).

Alapvető közgazdasági probléma volt, hogy a húshasznú tehéntartási ágazat végterméke, a választott borjú értéke nem fedezte a tehéntartás költségeit. A hozam értéke behatárolja a felhasználható költségek összegét.

A húsmarhatartással konkurens ágazat az *anyajuh tartás*. Legelőink 80%-a csak juhászatokkal hasznosítható.

A tulajdonviszonyok, az érdekeltiségi rendszerek és a gyephasznosítás összefüggései az anyatartás esetében világosan kimutatható, forintokkal mérhető.

A gyephasznosítás színvonalát, a gyepen tartott állatok számát (sűrűségét) a legelőkön megtermelt termékek piaci viszonyai döntik el.

A gyephasznosítási eljárás fontos és perspektivikus területének tekinthető a *vágóló-előállítás*. Az értékesített vágóló döntő többségét a selejtlovak képezik.

Az exportbővítés lehetőségeit a kifejezetten húshasznú állományok kialakításával vélem megvalósítani, ugyanis a vágóló iránti kereslet a világpiacon nő, az árak emelkednek és nem érvényesülnek az értékesítést megnehezítő, diszkriminált lefőlözési és vámkorlátozások, mint ami pl. a vágómarhaexportnál tapasztalható. A vágóló és vágócsikó világpiaci árait tüntettem fel a 3. táblázatban.

3. táblázat

*A vágóló és a vágócsikó világpiaci átlagára
az 1988–89. években, különböző minőség szerint USA dollár/t*

Megnevezés	Minőség	1988	1989
Vágóló	A	1,5	1,8
	B	1,4	1,7
	C	1,3	1,5
Vágócsikó, melegvérű	A	1,8	2,3
	B	1,7	2,1
	C	1,6	1,8
Vágócsikó, hidegvérű	A	2,0	2,5
	B	1,9	2,4
	C	1,8	2,2

A rendelkezésre álló biológiai alapok nincsenek kihasználva, a hízó-alapanyag előállítás jelentősen növelhető, hiszen a kancáknak mindössze 30%-át vehesítik.

A vágóelőtermelésnek kisebb az élő- és holtmunkaigénye, valamint gyors növekedés miatt korábbi az eszközmegtérülés.

Igazolásként bemutatom az 5. táblázatban a PATE, Kaposvár kísérleti telepén végzett kutatás eredményeit.

Az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy gyepre alapozott tartásnál a hidegvérű lovak eredményei felülmúlták az 50–75% vérhányadú anyatehenekét. (4. táblázat).

4. táblázat

Gyepre alapozott vágóállat-termelés

Megnevezés	Húsmarha	Hidegvérű ló
Élőtömeg választáskor (kg)	181	221
Életkor választáskor (nap)	179	183
Élőtömeg-gyarapodás (g/életnap)	1011	1207
Anyai élőtömeg (kg)	553	622

A hazai gyepterületek hasznosításában egy új hústermelő állattenyésztési ágazat, a *gímszarvastenyésztés* előtérbe kerülése prognosztizálható.

A PATE (1985 óta) kísérleti vizsgálódások az mutatják, hogy a minőségi vadhústermelés növelése jól járható útnak tűnik a gímszarvas domesztikációja, haszonállatként tartása.

A legelőterületek hasznosításában a gímszarvas minden tekintetben versenyképes, a vágómarha- és vágójuh-előállításal.

Horn és mtsai 1989-ben végzett kutatásaik eredményeit az 5. táblázat mutatja, s nagy potenciális lehetőségeket rejtett. A gímszarvas nem igényel istállózott tartást, a tenyészállatok élettartama legalább 12–14 év, a nehézellés nagyon ritka. Az üszők 85–90%-a rendszeresen megellik (5. táblázat). A Kaposváron folyó gímszarvas kutatás megindításának főbb okai a következők voltak.

- Hazánk, közelebről Dél-Dunántúl rendelkezik a világ legjobb növekedési esélyű és trófeájú gímszarvasállományával.
- A gímszarvassal a legelők hasznosítása új állatfajjal bővíthet. Ez egy környezetbarát állattenyésztési ágazata lehet a dunántúli dombvidéknek, szervesen illeszkedve az ökológiai potenciál kihasználását mind jobban sürgető országos programokba.

5. táblázat

*Gímszarvasok élőtömeg- és vágott test tömeg termelése
legelőn, hektáronként*

Legeltetési napok száma	171
Létszám, egyed/ha	31
Napi tömeggyarapodás, g	244
Élőtömeg-termelés, kg/ha	1219
Vágott testtömeg, kg/ha	731

Ehhez kapcsolódóan azt is szükséges kiemelni, hogy egy új gazdasági erővonal van kialakulóban Kelet- és Dél-Európában (Alpok-Adria), amely kedvező potenciális piaci lehetőséget jelentene a régió számára, úgy is mint tradicionális felvevő (Olaszország), és úgy is mint jövőbeni lehetőség (Horvátország, Szlovénia). Emellett a régióban nagyon jelentős húsipari feldolgozókapacitás (Pécs, Kaposvár, Szekszárd), valamint hűtőipari kapacitás (Zalaegerszeg) létesült. Az előzőekből is következik, hogy a vágóállat-értékesítés kedvezőbb feltételei teremődtek meg.

A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS TERMÉSZETI, GAZDASÁGI ÉS EMBERI ERŐFORRÁSAINAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE ZALA MEGYÉBEN

Kardosné Nagy Judit–Molnár Tamás

A regionalizmus elvét magában foglaló környezetstratégia vonatkozásában azt a felfogást valljuk, hogy a vidéki térségeket nem elsősorban a termelés színterének kell tekinteni, hanem életfeltételi erőforrásnak, ahol olyan gazdálkodást kell megvalósítani, amely biztosítja a környezet- és tájvédelmi, valamint a termelési és szükségletkielégítési funkciók harmóniáját, egyensúlyuk fenntartását. Ezen nézőpontból kiindulva kíséreljük meg munkahelyünk vonzókörzete, Zala megye, s benne elsősorban az agrárágazat helyzetét bemutatni, a fenntartható fejlődés lehetőségét latolgatni.

Természeti, társadalmi-gazdasági viszonyok

Az ország délnyugati részén fekvő Zala megye területileg és népesség szempontjából a közepes nagyságú megyék közé tartozik. A természeti adottságokat tekintve nem egységes. Több tájegységben mostohák a természeti körülmények (eróziós dombtság, nehéz, kötött savanyú talajok stb.). Ezekre vonatkozóan három fő jellemzőt emelünk ki:

- a) a természeti feltételek kedvezőtlen voltát a mezőgazdasági termelés számára,
- b) a talajvédelem fontosságát a természet minősége megóvása érdekében,
- c) a vonzó táj értékét, egyrészt az ott élők környezetének szépsége szempontjából, másrészt a turizmussal összefüggésben.

Fentiek szorosan kapcsolódnak a „fenntarthatósággal”, erre a későbbiekben visszatérünk.

A megyében a településhálózat kettős, ez részben történelmi, részben természeti adottságok következménye. Az aprófalvas térségekre való elkülönülés mellett megtalálható az egykori piacközpontokból kinőtt, terüle-

tileg arányos településhálózat is. A megyében 7 város van, ahol lakónépességének több mint a fele él.

A megye arculatát régen a mezőgazdaság, a hetvenes évektől az ipar fejlődése határozta meg. Jelenleg az iparban, beleértve a feldolgozóipart is, foglalkoztatják a keresők 73%-át. A mező- és erdőgazdaság ad munkát az aktív keresők 11%-ának. Ugyanakkor a lakosság 54%-a kapcsolódik valamilyen módon a mezőgazdálkodáshoz.

A gazdasági átalakulások a regionális fejlődési folyamatokban is módosulásokat idéztek elő. A változásokban úgy tűnik Zala megye a nyertesek csoportjába sorolható, igaz nem az élvonalba. Az elmúlt évek tapasztalatai azt látszanak bizonyítani, hogy a földrajzi fekvés – ez esetben a nyugati piacgazdaságú országokhoz közeli fekvés – ismét fontos szerepet kapott a regionális fejlődésben. A megyére vonatkozóan mindez a gazdasági szervezetek számának dinamikus emelkedésében, a termelő és szolgáltató ágazatok tevékenységének és az exportnak a növekedésében, a beruházások élénkülésében, a kedvezőbb foglalkoztatási helyzetben egyaránt megmutatkozik.

A demográfiai helyzet viszont tovább romlott, a születési arányszám a legutolsó a megyék közötti sorrendben, a halálozási arányszámnál is az egyik legrosszabb értéket regisztrálták Zalában. Az életkörülményeket meghatározó főbb tényezők vonatkozásában a megyében a korábban meglévő hátrányos helyzethez képest van némi javulás. Az országos átlagot meghaladó módon nőtt a kiskereskedelmi boltok, vendéglátó és kereskedelmi szálláshelyek száma, valamint a kommunális ellátás színvonala. „Fenntarthatóságban” gondolkodva ez pozitívnak ítélandó. A lakásépítésben ugyanakkor nagy a lemaradás, az új lakások száma jóval nagyobb mértékben csökkent, mint más régiókban.

A megye agrárágazata

A tulajdonviszonyok, valamint a gazdasági rendszerváltást követő időszakot a mezőgazdaságban a termelés drasztikus visszaesése, az erőforrás-kapacitások nagymértékű kihasználatlansága, jelentős falusi munkanélküliség, a szervezeti és tulajdonviszonyok rendezetlensége jellemezte. A korábbi nagyüzemi mezőgazdasági szerkezet szétesett. A négy állami gazdaságból viszonylag jól prosperáló, fejlődőképes kft.-k lettek, egy részük külföldi, illetve vegyes tulajdonban van. Az átalakult szövetkezeteknek

kb. fele élte, illetve éli át a felszámolást, 6–8 kivételtől eltekintve a többi gazdálkodása is hanyatló ágban van.

A kárpótlási földárverések zöme már korábban lezajlott. Az 1994-es gazdaságszerkezet-összeírás statisztikai adatai szerint a megyében az egyéni gazdaságok földhasználatának nagysága három év alatt a duplájára emelkedett (országosan ennél nagyobb mértékben, közel két és félszeresére). A szántó 25%-át, az intenzív művelési ágak területének 85%-át művelték az egyéni gazdálkodók. A szántó esetében a használonkénti földterület átlagosan csupán egy hektár körüli. Általánosan elterjedt a haszonbérletbe adás. A földhasználók 40%-ának egy, 31%-ának kettő, 16%-ának három, 13%-ának ennél több tagban van a termőterülete. Az egy földtag átlagos nagysága 0,5 hektár. A zalai birtokszerkezet jellemzéséhez hozzátartozik, hogy a magántulajdonú föld 40%-a korábban is a gazdák birtokában volt, 30%-a tagi részarány, 20%-a kárpótlás, 10%-a pedig a vagyonnevesítés révén került birtokukba.

Az egyéni gazdaságok száma 1991-hez képest 10%-kal csökkent, ez részben a háztáji és illetményföld megszűnésével magyarázható. Közülük a főfoglalkozású mezőgazdák aránya 1,8%. Mindez arra enged következtetni, hogy a megyében – legalábbis egyenlőre – továbbra sem az egyéni, hanem a közös földhasználat dominál. A tulajdoni váltás azonban még nem fejeződött be, földcserékre, eladásokra lehet számítani, ami a birtokmérétek és az egyéni földhasználat súlyának növekedését fogja kiváltani.

A nyolcvanas évek második feléhez képest 1994-re – a kukorica kivételével – lényegesen csökkent a termelés. Az ilyen mértékű visszaesés nincs összhangban a fenntartható fejlődés elvével, gondoljunk például arra, hogy a természeti viszonyoknak jól megfelelő szarvasmarhatartás is mélypontra került, miközben az ágazatban is jelentősen módosult az egyes gazdálkodási formák súlya az egyéni gazdaságok javára.

A fenntartható fejlődés esélyei a megye agrárgazdaságában

Korábbi vizsgálataink bizonyították, hogy kedvezőtlen termőhelyi adottságú térségekben – s ilyen Zala megye jó része – csak versenyképtelen mezőgazdálkodást lehet folytatni. Nyugat-Európában jövedelemkiegészítéssel ösztönzik a hasonlóan mostoha körülmények között gazdálkodókat, hogy ne vessék be az ilyen földeket. Reményünk szerint Magyarországon is pozitív hatása lesz annak az intézkedésnek, amelyet az agrártérség-fej-

lesztési program keretében vezettek be. Ennek lényege, hogy a szántó, kert, gyümölcs esetén hektáronként 1800 Ft, gyepnél 700 Ft jövedelem-pótló támogatást kapnak a kedvezőtlen adottságú (17 Ak alatt) térségben élők, s ez csupán a talajvédelmet (és termelést nem) biztosító művelés esetén is igénybe vehető. Igaz, hogy ez az összeg inkább jelképes, de elindíthat egy olyan folyamatot, hogy a legrosszabb földeket a termelésből ki-csapoljuk.

Általánosságban is megfogalmazható alapelv kell, hogy legyen a földhasználat és a talaj-, illetve természetvédelmet integráló gazdálkodási rendszer működtetése. Zalában mindig is fontos szempont volt a talajvédelmi funkció, a talajregeneráció és az erózió elleni védelem, amelynek legkézenfekvőbb, s egyben költségtakarékos megoldása a termőhelyhez való alkalmazkodás. A táji adottságoknak megfelelő gazdálkodás fontosságát hosszú idő óta hangoztatjuk, korábbi megyei vizsgálataink kapcsán a szükséges teendőket konkrétan is megfogalmaztuk.

Zalai viszonyok között *a racionális földhasználat elve további erdősítést és a gyepre alapozott állattartás fokozását követelné meg.* A helyzet jelenleg az, hogy az erdőtelepítés finanszírozását jelenleg az új tulajdonosok nem tudják magukra vállalni. A korábban rendszeresen folytatott erdőművelések is abbamaradtak, s az új tulajdonosok inkább abban gondolkodnak, hogy miként tudják a tulajdonukba jutott favagyont pénzre váltani. Ahhoz, hogy a korábbi erdőgazdálkodási szint visszaálljon elengedhetetlen a tagosítás és a birtokrendezés. Az erdők természetvédelmi és közjóléti szerepe érvényre jutása társult erdőgazdálkodást tételez fel, ezt az új erdőtulajdonosoknak is meg kell érteni. A gyepesítés, s a szántón a szalasz és tömegtakarmányok nagyobb mértékű termesztése csak akkor képzelhető el, ha a szarvasmarhatartás elmozdul a mélypontról. A korábbi nagyüzemi állomány erősen megcsappant, de az egyéni gazdák körében is jelenleg 25%-kal kevesebben tartanak marhát, mint 3 évvel korábban. Növekszik azon települések száma, ahol egyetlen szarvasmarhát sem tartanak. Pedig a környezetbarát mezőgazdálkodás és az istállótrágyázás összetartozó fogalmak.

Úgy tűnik nincs reális esély arra, hogy a falusi településeken levő magángazdaságok nagyobb méretű szarvasmarha-állomány tartására rendezkedjenek be. A természetvédelmi követelményeknek a sajátos település-szerkezetben amúgy is nehéz lenne megfelelni. Egyre többen vetik fel a meglévő telepek rekonstrukcióját, mint megoldást. Konkrét kezdeményezések kezdenek körvonalazódni Zalában egy olyan új szarvasmarhaprogram megvalósítására, amely ezzel is számol. (A rekonstrukciót külföldi

befektetők finanszíroznak.) Napirendre került az ágazatban olcsó beruházást igénylő, új külterjes technológia alkalmazása is, amely ugyancsak nem kisméretű tartást céloz meg.

A földhasználat, termelési szerkezet változtatási igénye kiterjed a szántóföldre is. Nem tartható a továbbiakban, hogy a dombos Zalában ilyen nagy arányban termeljenek kukoricát, de a búza ilyen mértékű felkarolására sincsenek meg a feltételek. *A termőhelyi körülmények elsősorban az árpa és a zab termesztésének kedveznek.* Fontos ágazat lehet az *olaj-növény-termesztés*, aminek lendületet adhat az a Nagykanizsán megvalósuló agráripari beruházás, amely e termékeket nemcsak emberi fogyasztásra alkalmas termékévé dolgozza fel, hanem pl. energiaforrássá, követendő példát nyújtva az alternatív hasznosításra.

Fontos feladat továbbá a technológia, az agrotechnika tényezőinek a termőhelyhez való igazítása. Ebben a vonatkozásban a jelek szerint az átmenet idejét éljük a tulajdon- és szervezeti változások kapcsán. A technológiát sok esetben a kényszer diktálja, kénytelenek az új gazdák a munkákat korszerűtlen gépekkel végezni, mert tőke hiányában csak ilyenhez jutnak hozzá.

Már volt szó arról, hogy a megye több részében a természeti erőforrások szűkössége csak természetési feltételként, s nem a táj szépsége és esztétikuma vonatkozásában jelentkezik. Aki járt Göcsejben, a szentgyörgyvölgyi tájvédelmi körzetben, vagy az őrségi tájvédelmi körzethez közvetlenül kapcsolódó zalai tájon, tanúsíthatja, hogy a vidék ideális körülményeket nyújt *a rekreációhoz, pihenéshez, egyszóval a falusi turizmushoz.* Hasonló tájvédelmi körzet státusa illethetné meg Zalaszentgrót–Zalabér környékét is. A hangsúly nem a státuson, hanem egy olyan összefogáson van, amely segít piacosítani a turizmust, először is felkeltve az érdeklődést a tájak iránt, anyagi és nem anyagi támogatást nyújtva a szolgáltatóknak. Számos pozitív kezdeményezés van e téren Magyarországon sőt a megyében is, de a nyugat-európai országok gyakorlatából is sokat lehet tanulni. Ezekben az országokban a támogatásrendszer központi eleme a vidékfejlesztés, amely a környezet, a tájképi értékek megőrzése mellett az egyes térségek gazdasági fogadókészségének javítását célozza meg. S ez a fajta vidékfejlesztés megfelel a fenntarthatóság, alternatív gazdálkodás elvének.

OBJEKTÍV MÓDSZEREK ALKALMAZÁSA A MEZŐGAZDASÁGI VÁLLALKOZÁSOK FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSÉRE

Reke Barnabás–Csatai Rózsa–Básthly Tamás

A tanulmány a többváltozós matematikai módszerek felhasználásával végzett kutatási eredmények módszertanát foglalja össze.

Célkitűzések és módszertan

A vállalkozói tevékenység minősítésének problémái az alábbi főbb ellentmondások köré csoportosíthatók:

- egy vagy néhány mutató kevés a vállalkozói tevékenység átfogó értékeléséhez;
- a sok mutató viszont éppen számossága következtében akadályozza az áttekintést, súlyozásuk és ezáltal a vállalkozások minősítése erőszakolt-nak bizonyul;
- rövid időtáv elégtelen a vállalkozói munka minősítéséhez;
- hosszabb távon viszont a gazdasági környezet permanens változásai jelentősen érintik a vállalkozásokat. Így a mutatók idősorában a vállalkozói munka eredményességének változása és a gazdasági környezet módosulása elválaszthatatlanul, együttesen hat.

Különböző módszerek alkalmazása után arra a meggyőződésre jutotunk, hogy megoldást, a keresztmetszet-elemzéssel kombinált többváltozós statisztikai módszer jelent, amely ha nem is küszöböli ki, de csökkenti azokat a veszélyeket, amelyek a rövid távú mutatók értékeléséből erednek, de azokat is, amelyek a gazdasági környezet változásának és a vállalkozói munka eredményességének összegzéséből adódnak.

A módszertan igazolására felhasznált adatokat a következő szemléletre alapozva csoportosítottuk: a vállalkozások pénzügyi stabilitása tekintetében a gazdasági fejlődésnek két oldala van (Reke B.: Stabilitás, rugalmasság, egyensúlyi állapot – mint vállalati kategóriák. Pénzügyi Szemle, 1988. XXXII. évf. 4.):

- a gazdasági fejlődés egyik oldala a gazdálkodás feltételeit, körülményeit jellemző input oldal, melyeket matematikailag magyarázó változóknak tekintünk;
- a gazdasági fejlődés másik oldala az output oldal, amely a vállalkozói munka eredményességéhez kötődik.

A 176 vállalkozás felhasznált 46 input mutatója az éves beszámoló mérlegével és az azt alátámasztó számviteli információs rendszerrel van kapcsolatban, míg az elemzésbe használt 37 output mutató az éves beszámoló eredménykimutatásaival, valamint az azt alátámasztó számviteli információs nyilvántartásokkal van kapcsolatban.

Az adatrögzítést és az adatfeldolgozás IBM-AT számítógépen EXCEL táblázatkezelő rendszer, valamint STATGRAF, STATSOFT, SPSS matematikai statisztikai programcsomagok segítségével végeztük.

A termelési függvények elterjedése óta a hagyományos, formalizált gazdasági elemzések legáltalánosabb módszere az, hogy a valamilyen módon értelmezett eredményt bizonyos ráfordítások hozamának tekintünk és ebből kiindulva végezzük el az elemzési munkát.

A különböző tulajdonságok előzőek szerinti elemzése önmagában nem kielégítő megoldás részben azért, mert a tulajdonságok egymással többé vagy kevésbé összefügghetnek, s ekkor az elemzés eredményében ugyanaz az alapjelenség kétszer vagy többször is megjelenik, csak más-más formában. De nem kielégítő megoldás főleg azért, mert a kutatásban nem annyira a megfigyelt tulajdonságok, mint inkább a mögöttük rejlő okváltozók vagy háttérváltozók érdekeltek. Ezek azonban vagy közvetlenül nem megfigyelhető hatótényezők, vagy komplex jelenségek, fogalmak, amilyenek pl. a hitelképesség, a pénzügyi-gazdasági egyensúlyi helyzet vagy a gazdálkodás biztonsága.

A kutatás elsődleges igénye az ilyen háttérváltozók feltárására, e komplex jelenségek kvantitatív változókkal való kifejezésére megfelelő módszerek keresése. Végül is megfelelő módszernek a keresztmetszet-elemzéssel kombinált többváltozós statisztikai módszer bizonyult.

A többváltozós módszerek alapvetően szintetizáló módszerek, amelyek a jelenségek megfigyelési adatainak elkülönített elemzése helyett a jelenségek együttes összefüggésrendszeréről adnak áttekintést.

A többváltozós adatelemzési módszerek alkalmazását az indokolta, hogy komplex vizsgálattal olyan információkhoz jussunk, amelyek áttekinthetővé teszik a vizsgált rendszer struktúráját.

Miután a faktoranalízis az információtartalom tömörítésével kijelöli a leginkább használható mutatókat, e mutatók alapján a kanonikus korreláció segítségével meghatározóvá vált, hogy mely ráfordításmutatók okoznak kedvező változást a gazdálkodásban.

Faktoranalízis a gazdasági mutatók kiválasztásának eszköze

A faktoranalízis, felismerve a jelenségek közötti sokoldalú összefüggést, magukat a jelenségeket, a jelenségekből képzett kapcsolatokat használja fel a számítási modellben.

A faktoranalízissel a gazdálkodás feltételeit leíró 46 input mutató néhány faktorra volt redukálható, a gazdálkodás eredményességét leíró 37 output mutató is néhány faktorra volt redukálható.

A faktoranalízis eredményeként levonható következtetések:

- Világosan kirajzolódik, hogy mely mutatók helyettesíthetők egymással és melyek nem.
- A közös faktorokhoz tartozó mutatók összefüggnek, ezért egy-egy mutató már jól reprezentálja a közös faktort.
- A közös faktor olyan szoros korrelációban van a hozzá legközelebb álló eredeti néhány mutatóval, hogy ezzel a reálszférában is létező, ismert néhány mutatóval helyettesíthető a közös faktor.
- A közös faktorba tartozó mutatók külön-külön történő további elemzése, értékelése nem feltétlenül nyújt többletinformációt a piac szereplőinek az egyes vállalkozásokról.
- A faktoranalízissel ki nem választott mutatók arra hívják fel a figyelmet, hogy a mutatókra vonatkozó értékítéletet célszerű objektív matematikai módszerrel ellenőrizni.

Miután a faktoranalízis objektív matematikai módszerrel, az információtartalom tömörítésével kijelölte a leginkább használható mutatókat, a szubjektivitást mellőzve, e mutatók alapján került sor a kanonikus korreláció alkalmazására.

Az objektív módszeren alapuló szaktanácsadás

Célunk volt olyan matematikai-statisztikai módszert bemutatni, amely lehetővé teszi a szaktanácsadás számára, hogy a válsághelyzetbe került vál-

lalkozóknak szakmailag megalapozott, objektív módszereken alapuló javaslatokat nyújtson gazdálkodásuk színvonalának javításához.

Ez a matematikai-statisztikai módszer a kanonikus korrelációs számítás, amely két változó csoport közötti globális függőségi kapcsolatok elemzésére szolgál. A változók egyik csoportját a magyarázó változók, a másik csoportját az eredményességi változók alkotják.

Kanonikus korrelációs számítással megválaszolhattuk, hogy:

- milyen erős a globális függőségi kapcsolat a két változó csoport között, és ez a kapcsolat szignifikáns-e?
- Hogyan oszlik meg a magyarázó változók egyes részhalmazainak szerepe az eredményességi változók ingadozásainak létrejöttében?
- A magyarázó, illetve az eredményességi változók halmazainak melyek azok az elemei, amelyek a leginkább felelősek a függőségi kapcsolat létrejöttében?

Miután a faktoranalízis az információtartalom tömörítésével kijelölte a leginkább használható mutatókat, e mutatók alapján, a kanonikus korreláció segítségével meghatározóvá vált, hogy mely ráfordításmutatók okoznak kedvező változást a gazdálkodásban.

A megalapozott szaktanácsadáshoz, a vizsgálatok rendszeres elvégzése szükséges. Ennek fontosságára hívja fel a figyelmet az 1992-ben hasonló módszerekkel elvégzett számítások eredményének (Reke B.: Statisztikai módszerek a hitelkérelmek elbírálásához. Bankszemle, 1993. 37. évf. 9–10.) és az 1993-ban elvégzett számítások eredményének (Bankszemle, 1995. 39. évf. 6–7.) egybevetése is.

Az 1992-ben végzett elemzéseknél a mezőgazdasági vállalkozásokat vizsgálva a két változó csoportból előállított kanonikus változó párok jellemzői például az alábbiak szerint alakultak:

- Az első kanonikus változó pár szerint az eszközellátottság növekedése csökkenti az összes eszközök hatékonyságát és a készletek hatékonyságát, de növeli a munkatermelékenységet;
- A második kanonikus változó pár alapján megállapítható, hogy az anyagköltség arányának növekedése növeli a területi termelékenységet;
- A harmadik kanonikus változó pár szerint a költség hatékonyság csökkentőleg hat az alaptevékenység arányának és a készletek arányának növekedésére stb.

Az 1993-ban végzett elemzések során a két változócsoporthoz előállított kanonikus változópárok jellemzői például az alábbiak szerint alakultak:

- Az első kanonikus változópár szerint a vagyonegység növekedése és a befektetett eszközök növekedése csökkentőleg hatott a tárgyi eszközök hatékonyságára, a készletek fordulatszámára.
- A második kanonikus változópár szerint a forgóeszközök aránya és a likviditási mutató kedvező alakulása növeli a tőkearányos eredményt stb.

A korábbi és a jelen kutatási eredményekből származó kanonikus változópárokat értékelve megállapíthatjuk, hogy a gazdasági környezet permanens változásaihoz hasonlóan nagyléptékű változások tapasztalhatók különböző évek között a vizsgált rendszer struktúráját leképező faktorváltozóknál, és így az ebből kiinduló elemzések eredményeiben. Mindezeknek a permanens változásoknak a szaktanácsadásban is tükröződnie kell. De ez csak akkor lehetséges, ha rendszeresen használjuk a keresztmetszet-elemzéssel kombinált többváltozós módszereket.

Ez azt is jelenti, hogy a válságmenedzselés, a pénzügyi-gazdasági tervezés kezébe egy jól használható eszközt adhattunk, mivel a magyarázó változók oldalán eszközölt beavatkozások hatásmechanizmusait az eredményességi változóknál bekövetkezett változásokban pontosabban, árnyaltabban és komplexebben megtervezhetővé tesszük.

Új és újszerű eredmények

Azt próbáltuk bemutatni, hogy a pénzügyi-gazdasági mutatók esetén milyen kérdések megválaszolásában segíthet a keresztmetszet-elemzéssel kombinált többváltozós matematikai-statisztikai módszer. A bemutatott módszer segítséget nyújt ahhoz, hogy kritikusabban ítéljünk és gondolkodjunk a pénzügyi mutatók világában. A helyesen alkalmazott matematikai-statisztikai eljárások jól segíthetnek a piac szereplőinek az auditált és nyilvánosságra hozott éves beszámolóik adatainak értékelésében, fokozva ezzel gazdálkodásuk biztonságát.

ÖSSZEFOGLALÓ A FÖNNTARTHATÓ FEJLŐDÉS SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

Lantos Tamás

A „fönntartható fejlődés”-egy olyan spekulatív fogalom, amelyet van aki nem ismeri, van aki ismeri, de nem érti vagy félreérti, mások pedig visszaélnék vele. A helyzetet nehezíti az, hogy az angol fogalom (sustainable development) magyar fordítása nem fejezi ki ugyanazt, mint az eredeti. Ez a zűrzavar indokolja azt a törekvést, hogy mind a szakemberek, mind a laikusok körében ismertebbé, megfoghatóbbá és alkalmazhatóbbá váljon ennek a nagyon fontos fogalomnak az eszméje, tartalma. A fönntartható fejlődés nehéz fogalom annál is inkább, mert a két szó, amiből áll, önmagában is nehezen értelmezhető. A fönntartható jelző a Brundtland Bizottság jelentése óta önállósodott, és hozzácsapódott számtalan új fogalomhoz: fönntartható mezőgazdaság, területhasználat, táj, közösség, település, sőt, még olyan szóösszetételben is elhangzik, mint fönntartható gazdasági növekedés. A probléma kezd hasonlóná válni az *ökológia* szó, illetve az *öko-* előtétiszó esetén már sokat bírált, túlságosan tág értelmezéshez. Bár nyelvtanilag a fönntartható gazdasági növekedés világos és helyes, de semmiképpen sem illeszkedik a fönntartható fejlődés eszméjéhez, szemléletéhez.

A szekció előadásaiban is megjelentek a fiatalkorúság jegyei, amelyek vitára serkentettek, ezzel is hozzájárulva a fogalom további tisztázásához. Az előadások problémafelvetésein keresztül egyrészt a gyenge pontok, másrészt az eddigi eredmények rajzolódtak ki. Ezek például a következők:

- fogalomértelmezések (táj, fejlődés vagy fejlesztés stb.),
- a fönntartható fejlődés mezőgazdasági vonatkozásai, azon belül különösen az állattenyésztésben rejlő problémák és lehetőségek,
- a fönntartható fejlődés egyes megnyilvánulásainak mérési, értékelési lehetőségei,
- a táj mint kulcsfontosságú entitás szerepe,
- a fönntartható falu (település) megvalósíthatósága,
- a vállalkozások, a gazdaságosság problematikája,
- a fönntartható fejlődés gyakorlati kérdései.

Megjelentek különböző nézőpontok, amelyek egészen más oldalát mutatták meg a „fönntarthatóságnak” és esetenként egymással nehezen összeegyeztethető szcmléleten alapulnak.

Fejlődés vagy fejlesztés?

Vannak-e olyan területek (tájak), amelyek örökké fejlesztést, vagyis külső beavatkozást igényelnek ahhoz, hogy fönntmaradjanak? Ha igen, akkor az egy elkerülhetetlen állapot, vagy csak a táj határainak meghúzása nem megfelelő (túl kicsi vagy túl nagy, nem veszi figyelembe az objektív, spontán tagolódást stb.). (Itt máris szembetalálkozunk azzal a nehézséggel, hogy a fejlődés elemzésénél mit tekintünk alapegységnek? Az egyik kézenfekvő lehetőség a *táj*, így válik kulcsfogalommá.) Nevezhetjük-e fejlesztésnek a tájban élő embereknek a fejlődést szolgáló tudatos tevékenységét?

Az egyik álláspont szerint egyes tájak sosem nélkülözhetik a külső segítséget, és ez indokolja a fönnttartható *fejlesztés* kifejezést. A másik nézőpont szerint a folyamatosan (örökké) fönnttartott fejlesztés paternalisztikus beállítódás, ami rögzíti a táj önálló fejlődésre való átmeneti alkalmatlanságát, és ezzel többet árt(hat), mint használ. Eszerint csak a fönnttartható *fejlődés* az elfogadható kifejezés. A fejlesztésnél pont az ellenkezője, a nem fönnttartottság, a végesség a kívánatos.

Tervezhető-e a táj (terület, térség, közösség, település stb.) fejlődése?

Az egyik kialakult nézőpont szerint a tervezés különösen fontos, ami a racionális erőforrás-használat és a hosszú távúság, vagyis a fönnttarthatóság alapfeltétele. A másik nézőpont szerint a táj és a többi fejlesztésre, illetve fejlődésre szoruló entitás olyan összetett, olyan sokrétű kapcsolatok hálója és olyan követhetetlenül változó, hogy ez erősen megkérdőjelezi a megismerhetőségét és különösen az egyes beavatkozások hatásának előrejelzését. E szerint a fejlődés alapvetően nem a szakemberek (a fejlesztők) terveitől, hanem az ún. strukturális irányítástól függ, ahol az irányításban minden rész a státusának megfelelően vesz részt. Ezt az álláspontot támasztja alá az a számtalan település- és területfejlesztési terv, ami még igen erőteljes külső szakmai és pénzügyi támogatás ellenére sem tudott jelentős strukturális, hosszantartó változást elérni.

Ha tervezhető a fejlődés, ha nem, a jó tervezés alapját képező cél (a jövőkép) megfogalmazása mindenképpen hasznos, hiszen az mind a tervezésben, mind a táj kultúrájának módosításában (amely kultúra a strukturális irányítás része) jelentős szerepet játszik. A jövőkép megfogalmazása azonban legalább annyi szubjektív elemet tartalmaz, mint szakmait, így örökké kérdés marad, hogy kinek van igaza. Az előadásokban elhangzott, hogy a táj mintázatára (mezőgazdasági szerkezetére), az állattenyésztés fönntartható technológiáira stb. vonatkozó szakmai elképzelések mind e jövőkép megfogalmazására törekednek.

Mérhető-e a fejlődés, illetve a fönntartható fejlődés?

A mérhetőség valóban nagyon fontos, hiszen bármilyen fejlesztésnél a visszacsatolás és értékelés, majd a terv és a beavatkozás korrekciójának egyik alapvető lehetősége. A mérés alapproblémája azonban az, hogy a fönntartható fejlődés túl absztrakt fogalom ahhoz, hogy tudhassuk, mit mérünk. Ha a mérhetőség szintjén konkrét kérdéseket teszünk föl, akkor féltő, hogy a lényegvész el, tehát a földolgozandó adatok már nem azt a jelenséget mutatják, mint ami az eredeti kérdésben szerepel. Mindazonáltal a fönntartható fejlődés egyes fontosnak tűnő elemei, mint például a vállalkozások gazdaságossága, mérhető és bizonyos, de nagyon óvatos következtetések levonására talán alkalmas is.

Kevés szó esett a gyakorlatról. Ez természetes is, hiszen az alkalmazás feltétele az alkalmazandó elgondolás beható ismerete. Mégis, a megfelelő fejlődést korlátozó egyre növekvő kockázat miatt hasznos lenne több erőforrást szánni arra, hogy a kutatásokkal párhuzamosan a megvalósulás is elkezdődjön. Utánozható minták sokaságára lenne szükség, amelyek egy idő után meghatározóvá válva komoly előrelépést jelentenének a fönntartható fejlődés felé, másrészt fontos visszajelzésekkel szolgálnának az elméleti kérdések tisztázásához. A fönntartható fejlődés semmiképpen sem ismerhető meg íróasztal mellett, mérésekkel és adatfeldolgozással, bármilyen korrektek is azok a tudomány nézőpontjából. A *cselekvésen keresztüli megismerés* (action research) nélkülözhetetlen fázis, amelyhez meg kell találni a megfelelő utat. Ez a pont már kijelöli a továbblépés lehetséges irányát:

- A kutatók irányító részvétele egy-egy táj valóságos fejlődésében és a fönntartható fejlődésnek ezen a részvételen alapuló továbbgondolása.

- A kutatások és a gyakorlati munka sokkal szorosabb összefonódása, ami a lobbizástól az egyes kezdeményezésekben való cselekvő részvételig minden lehetőséget magába foglal.

A kutatók ilyen „alászállása” közelebb hozná a fenntartható fejlődés gyakorlatában olyan kecsegtető *cselekvésközpontú hálózatok* (action-centred network) létrehozását, amelyekben a társadalom különböző szférái (kicsi és nagy szervezetek; szervezetek és egyének; kutató, vállalkozó, nonprofit és állami szervezetek stb.) az elképzeléseik és erőforrásaik egyesítésével törekednének a legmegfelelőbb fejlődésre.

***A FALUSI GAZDASÁG
FEJLESZTÉSI ALTERNATÍVÁI
SZEKCIÓ***

A FALUSI GAZDASÁG HELYZETÉT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK SZEREPE A RURÁLIS AGRÁRTÉRSÉGEKBEN

Sarudi Csaba

Bevezetés

A területfejlesztésnek különböző, földrajzilag is többé-kevésbé jól lehatárolható szinterei lehetnek. Ezek közül kiemelkedő jelentőséggel bírnak a kistérségek, a megyék és a régiók. Mindegyik területi egységen belül megkülönböztetett szerepük van a falvaknak, hiszen:

- ezek foglalják el az ország területének több mint négyötödét,
- itt él a lakosság 37–39%-a,
- ide kötődik az agrártermelés zöme,
- a foglalkoztatottak megközelítően egyötöde az élelmiszertermelésből él,
- az élelmiszergazdaság adja az ország export árbevételének egynegyedét és a GDP 12%-át.

Az agrártérségek nemzetgazdasági jelentősége mellett meg kell állapítani azt is, hogy a *mezőgazdasági régiók falvainak* társadalmi-gazdasági helyzete *rendkívül eltérő*. Még az ország községeinek kerekén 45%-át (1318 települést) kitevő elmaradott („területfejlesztési szempontból kedvezményezett”) települései között is igen nagyok a különbségek.

Az ugyan vitatható, hogy a fejlettségi nívó mérésére nálunk alkalmazott módszer (11 fajlagos ellátási mutatóval operáló diszkriminancia- és faktoranalízis) valóban objektív képet ad-e a települések fejlettségi állapotáról, ahhoz azonban nem fér kétség, hogy az elmaradott területek társadalmi-gazdasági helyzete az átlagosnál jóval kedvezőtlenebb: a gazdasági háttér leépülésének gondoljaival küzdenek, szűkösek a lakosság megélhetési forrásai, demográfiai szerkezetük eltorzult, magas munkanélküliség és az infrastrukturális ellátottság alacsony színvonala jellemzi őket.

A falvak társadalmi-gazdasági pozícióit befolyásoló számos tényező közül a következőkben a falvak méretével, földrajzi fekvésével és a helyi társadalom aktivitásával foglalkozom.

A falvak népességszámának néhány összefüggése

Közismert tény, hogy a *falvak népességszám szerinti differenciálódásának* a természetes fogyás és elvándorlás hatására bekövetkezett erőteljes *növekedése* összefügg azzal, hogy *az ötvenes évektől a területpolitikában, az exogén modellre jellemző* – döntően külső források bevonására alapuló – fejlesztési módszerek érvényesültek. A rurális problémát úgy kezelték, hogy figyelmen kívül hagyták az industrializáció és a falusi térségek fejlődésének összefüggéseit. Egyre több, korábban nagyobb népességű település „csúszott le” az aprófalvak kategóriájába. A falvak többségét – főként a kistelepüléseket megfosztották minden fontos funkciójától: fő tevékenységük szinte kizárólag az élelmiszertermelés maradt. Az a felfogás került előtérbe, hogy *a rurális területeket dinamikusán fejlesztendő központi településekkel kell összekapcsolni*, azonban a centrumok és a perifériák társadalmi-gazdasági egyensúlyának megteremtésére nem fordítottak kellő figyelmet. A falusias területek lakossága kirekesztődött az urbanus térségek előnyeiből, s arra kényszerült, hogy alacsonyabb életszínvonalon éljen mint a városoké.

Ugyanakkor meg kell jegyezni azt is, hogy *a hetvenes évektől kezdve* mintegy másfél évtizeden át – *erősödött az agrártermelés területfejlesztő ereje is*, ami elsősorban az akkori agrártámogatási rendszernek tulajdonítható. Erre vezethető vissza az *sajátos körülmény* is, hogy az agrártámogatások bizonyos hányadának a felhasználásával a *falvak iparosítását* Magyarországon döntő mértékben a *mezőgazdaság vállalta magára*.

Az agrártámogatásoknak a nyolcvanas évek közepétől utolsó harmadától kezdődő radikális csökkentése, a hitelallokáció feltételeinek átalakulása, valamint a *gazdasági válság terhei a kevésbé fejlett agrárterületeket az átlagosnál kedvezőtlenebbül érintették*. Ennek következtében a korábbi regionális települési nivellálódás után polarizáció indult meg és egyre élesebbé váltak az elmaradott térségek problémái. *A hátrányok halmozódásának mértéke* összefügg a települések népességszámával és több vonatkozásban is megragadható.

Az összefüggések közül az alábbiakat emelem ki:

- Az 1000 lakosra jutó vándorlási különbözet egyrészt az elmaradott rurális térségekben volt a legnagyobb, másrészt az aprófalvaktól a magasabb lélekszámúak irányába haladva a mutató értéke explicite csökken. Három évtizedet átfogó népszámlálási adatok alapján bizonyítható, hogy – legalábbis Somogy megyében – többnyire csupán az 5000 fő körüli települések tudták lakosságukat megtartani, illetve az ennél nagyobb lélekszámúaknál volt megfigyelhető a népességvonzó erő növekedése (1. ábra).
- A falusi munkanélküliség alakulása is az előbbi tendenciákat támasztja alá. Nevezetesen: minél kisebb egy település lélekszáma, illetve attól függően, hogy elmaradottnak minősíthető-e vagy nem, a munkanélküliség aránya is ennek megfelelően változik. (1. táblázat)
- Az egy lakosra jutó SZJA összegét is befolyásolja a településtípusok népességszáma és fejlettsége (2. táblázat).

1. táblázat

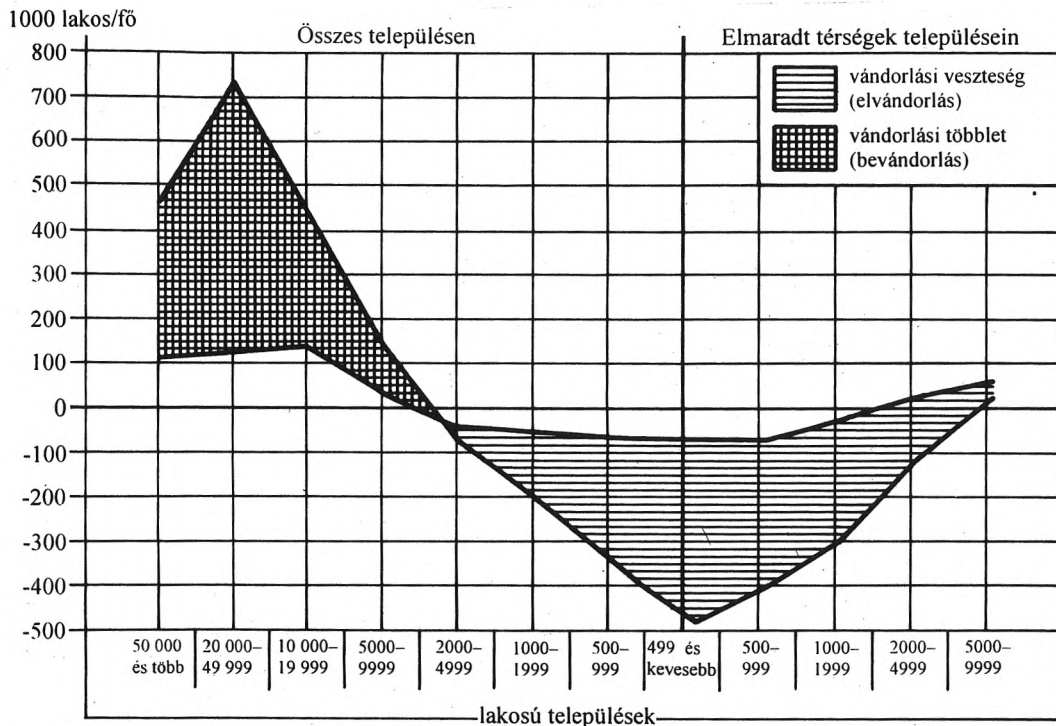
A munkanélküliségi ráta településnagyság szerinti megoszlása Somogy megyében (1995. május)

A település lélekszáma	Munkanélküliségi ráta %-ban
499 és kevesebb	21,4
500 – 999	19,9
1000 – 1 999	15,6
2000 – 4 999	13,2
5000 – 9 999	14,0
10 000 – 19 999	11,8
20 000 – 49 999	8,9
50 000 és több	7,9
Összesen	10,9
Városok	10,0
Községek	17,0
Elmaradott települések	22,9

Forrás: Somogy Megyei Munkaügyi Központ, Kaposvár (saját számítás).

1. ábra

Az ezer lakosra jutó vándorlási különbözet alakulása a települések nagyságcsoportjai és fejlettsége szerint (1960–1990)

Forrás: Somogy megye népszámlálási adatai. KSH. Bp., 1962, 1972, 1981, 1992.

Ha a táblázat adatait kiegészítjük annak a felmérésnek a tapasztalataival, miszerint Somogy megye elmaradott térségeiben 1994-ben segélynek és szociális támogatások címén 14%-kal többet fizettek ki, mint amennyi költségvetési bevétel az SZJA befizetésekből származott, jogosan feltételezhető, hogy a gazdasági háttér megerősítése és diverzifikálása nélkül az elmaradott falusias térségek hosszabb távon is inkább jövedelmet fogyasztó, mint jövedelmet termelő körzeteivé válhatnak az országnak.

2. táblázat

A személyi jövedelemadó alakulása a települések népességszáma szerint (1994. év)

A települések lakossága	Somogy megye		A megye összes települései átlagának %-ában	
	összes településén	elmaradott településein	az összes településén	az elmaradott településeken
	Ft/lakos/év			
499 és kevesebb	4 410	3 720	39,8	33,6
500 – 999	5 460	4 480	49,3	40,5
1 000 – 1 999	7 560	6 200	68,3	56,0
2 000 – 4 999	9 040	–	81,7	–
5 000 – 9 999	11 340	12 270	102,4	110,8
10 000 – 19 999	12 300	–	111,1	–
20 000 – 49 999	18 940	–	171,1	–
50 000 és több	18 440	–	166,6	–
<i>Összesen</i>	<i>11 070</i>	<i>5 120</i>	<i>100,0</i>	<i>46,3</i>
Városok	15 810	12 270	142,8	110,8
Községek	6 810	4 280	61,5	38,7

Forrás: 161/1993 (XI. 19) sz. Kormányrendelet és APEH adatai alapján készült számítás.

A falvak földrajzi fekvése

A falvak mérete (népességszáma) mellett földrajzi elhelyezkedésüknek is jelentős a befolyásuk a társadalmi-gazdasági helyzetükre. *Elvileg kedvezőbb pozícióban vannak azok a falusi települések, amelyek városok, vagy üdülőközpontok közelében találhatók. Az elvileg szót azért kell kiemelni, mert a földrajzi fekvés adott gazdasági körülmények között nemcsak pozitív, hanem negatív következményekkel is járhat.*

Pozitív abban az esetben ha város és/vagy üdülési centrum megfelelő foglalkoztatási, jövedelemszerzési alkalmat kínál a közeli falvak lakosai

számára, s egyben kedvezők az ingázás feltételei is. A városközelség további előnyt jelenthet a mezőgazdasági árufeleslegek közvetlen piaci értékesítésében is.

Ugyanakkor a hanyatló funkcióhiányos kisvárosi vagy depressziós nagyvárosi ipari térségekben levő falvakra (lakosságuk megélhetésére) *negatívan* hat a foglalkoztatási (ingázási) centrumok gazdaságának megin-gása, a városi munkaalkalmak beszűkülése. Az elmúlt négy-öt esztendő tapasztalatai azt igazolják, hogy a városi munkahelyek megszüntetése leg-először a bejáró (zömében falusi) dolgozókat érintette.

Mindent egybevetve azt állapíthatjuk meg, hogy a városi gazdaság di-namizmusa vagy hanyatlása az ingázási körzetben élő falusi lakosság jö-vedelmi kondíciójára is meghatározó befolyást gyakorol.

A falusi társadalom aktivitása

Nem szorul bizonyításra, hogy a falusi gazdaság fejlődése szempontjából egyre növekvő jelentősége van a helyi társadalom aktivitásának, kezdemé-nyezőkészségének.

Különösen sokat tehetnek a falu érdekében

- a települési önkormányzatok,
- a kistérségi társulások,
- a különböző lakossági szerveződések és
- a helyben élő, lakóhelyükhöz kötődő aktív személyek.

Számos példával igazolható, hogy:

- a lokális és kistérségi adottságok feltárása, a tradíciók újraélesztése és fejlesztési programokba foglalása;
- a helyi gazdaság és társadalom szereplőinek, képviselőinek és a la-kosságnak a bevonása a programalkotás folyamatába,
- az alternatív tevékenységek terjesztését élnéltítő helyi kompetenciájú intézkedések,
- a potenciális beruházókkal (vállalkozókkal) való átgondolt kapcsolatépítés és a kölcsönös információ megszervezése,
- a befektetések menedzselésének segítése,
- a humán tőke gyarapításának ösztönzése, a kistérségi igényekhez igazodó képzési rendszerek létrehozása, működtetése sokszínű és csak helyben vagy kistérségi szinten kezelhető módszereket és lehe-tőségeket nyújthat a saját (belső) erőforrások mobilizálásához, a he-lyi bázisú fejlődés feltételeinek létrehozásához.

Ez a belső erőforrásokra építkező *endogén területfejlesztési modell* azonban nálunk ma még csak *külső forrásokkal* (támogatásokkal) *kiegészülve* mérsékelheti a rurális mezőgazdasági térségek elmaradottságát. Ez egyben azt is jelzi, hogy az országos és regionális mellett a helyi (kistérségi) válságkezelés sem oldható meg a *területfejlesztés központi alapjainak erőteljes decentralizálása* nélkül. Ennek eredményessége azonban attól is függ, hogy a helyi aktivitást és kezdeményezést sikerül-e a források és a *növekedési impulzusok nagyobb arányú „helyben tartására” a kohézió erősítésére* kiterjeszteni és a fejlesztéseket a belső (kistérségi, regionális) prioritások fő vonalába terelni.

Néhány következtetés

1. Uniformizált területfejlesztési módszerek alkalmazásával nem lehetséges a különböző típusú rurális agrártérségek problémáinak megoldása. Más terápiára van szükség a depressziós nagyvárosi és a funkcióhiányos hanyatló kisvárosi ipari térségek vonzáskörzetében fekvő falvak esetében és megint másra az elnéptelenedés veszélyével fenyegetett társadalmi-gazdasági szempontból egyaránt „leépült” marginális helyzetű aprófalvas vidékek gazdasági struktúrájának átrendezése érdekében. *Az exogén és endogén fejlesztési módszerek egymással kombinálva az ország számos problematikus térségében használhatónak tűnnek, de a külső és belső fejlesztési források arányának meghatározásakor* figyelembe kell venni a rurális agrártérségek differenciált helyzetét, a regionális különbségek sokrétűségét.
2. *A mezőgazdaság önmagában a jövőben sem lesz képes arra, hogy a falusias agrártérségek gondjait megszüntesse.* Csupán arra vállalkozhat, hogy egy korszerű agrárpolitikai stratégiába ágyazódva keretet adjon az ökológiai adottságokon építkező helyi kezdeményezésű agrárprogramok kidolgozásához és megvalósításához. A mezőgazdaság „rendbetétele” nélkül a *vidékfejlesztés* sem képzelhető el. Ezen a téren az *agrárágazat sokrétű szerepének* (termelési, ökológiai és a földdel kapcsolatos kultúrfunkcióinak) egyidejű figyelembevétele, *egységes szemléletű kezelése indokolt.*
3. A rurális agrártérségekben sürgető feladatnak tekintendő a *mezőgazdaságon kívüli tevékenységek*, főleg az agrártermeléshez kapcsolódó, de ezen felül más *alternatív profilú kisvállalkozások* számszerű gyarapításának preferálása, valamint az infrastrukturális ellátás különböző ele-

meinek (főleg a közúti közlekedés, a hírközlés, az információs rendszerek, a termelési, üzleti és pénzügyi szolgáltatások) fejlesztése.

4. A lokális és térségfejlesztési *prioritások meghatározása során* nem nélkülözhető a *helyi társadalom* különböző szereplőinek *bevonása*, aktivitása, kezdeményezőkézsége, s a feladatok megvalósításában történő tevékeny közreműködése.

ÖNFOGLALKOZTATÓK, VÁLLALKOZÓK ÉS A TÉRSÉGFEJLESZTÉSI ERŐFESZÍTÉSEK

Madarász Imre

Minden fejlesztés érdekeket érint. Ennélfogva bizonyos személyek és/vagy csoportok támogathatják, mások ellenezhetik, míg ismét mások közömbösen viszonyulhatnak hozzá. Még az olyan általános előnyöket szolgáló fejlesztések, mint egy új út megépítése, vagy új közösségek életre keltése sem szolgálja valamennyi érintett érdekeit azonos mértékben.

Dolgozatom másik kiindulópontja, hogy a fejlesztések erőforrások át-csoportosítását jelentik. Gyakran a lokális erőforrásokra támaszkodnak, és azok mobilizálását szolgálják, s az újabban mind gyakrabban hangoztatott célkitűzések – az endogenitás, a fenntarthatóság – ezen erőforrások fontosságát hangsúlyozzák.

A fentiek alapján a fejlesztések sorsát nagyban meghatározza, hogy kik, milyen erőforrások birtokában és milyen érdekeltségeik mentén hajlandók részt venni egy-egy fejlesztés előkészítésében, kivitelezésében és működtetésében.

Tanulmányom – ami néhány rurális kisproject előkészítésének idején gyűjtött tapasztalataim és vizsgálódásaim alapján született – a falusi és kisvárosi vállalkozók részvételi hajladóságáról kísérel meg néhány általánosítható jellemzőt felmutatni. Eredetileg a vállalkozók egymás közti kooperációs munkakapcsolatai érdekelték. Olyanok, amiket *Piore* és *Sabel* ismert könyve nyomán a világ sok táján felfedeztek, kutattak és vitattak, és amelyek – minden vita ellenére – jelentős mértékben hozzájárultak a kis szervezetekben meglévő kapacitások, készségek és tudások rugalmas felhasználásához, megsokszorozódásához. A vizsgálat előfeltevése abban állt, hogy a helyi vállalkozók a lokális elit részét alkotják, s a térségi gazdaság potenciális organizátorai.

A *vizsgálat módszere* a vállalkozók meginterjúvolását, kérdőíves megkérdezésüket, a róluk informáló nyilvántartások elemzését, valamint a tevékenységeikhez kapcsolódó, azokat befolyásoló más intézmények munkatársaival történő interjúkat foglalta magába.

A használt *terminológia* konceptualizálása meglehetősen önkényesen történt: mindenkit vállalkozónak tekintettem, aki fél-, fő-, vagy mellékál-

lásban, illetve nyugdíjasként végzett olyan tevékenységet, amit a helyi polgármesteri hivatalok vállalkozásként tartottak nyilván, továbbá olyan magánvállalat menedzserét, (rész)tulajdonosát, amely vállalat a cégnyilvántartásokban szerepelt.

A rurális vállalkozói minőség sokszínűsége

A kategorizálás nem foglalja magában a mezőgazdasági alapanyag-termelő vállalkozásokat. Az első tájékozódások során az alábbi kategóriák különültek el a nyilvántartásokban szereplő vállalkozók között:

1. *Álvállalkozók*, akik valójában alkalmazottak, de az őket foglalkoztató vállalkozó – hogy megszabaduljon a közterhek kifizetésétől – alkalmazásuk előfeltételül kikötötte, hogy saját nevükre szóló vállalkozói igazolványt váltsanak ki. Az álvállalkozók közé sorolom azokat a kezdő vállalkozókat is, akik a településen jelentkező „prompt” szükségletek mindegyikének kielégítéséből afféle mindeneként szeretnének megélni. Jellemzőjük a „több lábon állás”, a többféle tevékenység végzése.
2. *Kezdő vállalkozók*, akik egy-két éves igazolvánnyal rendelkeznek. Többségük kényszerből választotta a megélhetőnek ezt a módját. Üzletük egyszemélyes, illetve házastársuk „besegít”, vagy fő-, illetve mellékállású alkalmazottként szerepel. Legfőbb tőkéjük a munkaerőjük és 10–15 éve, a formális oktatásban, illetve a hazai teremben szerzett szakmai ismereteik. Tevékenységük megválasztásakor nem a helyi (vagy a szélesebb) piac racionális számbavétele alapján jártak el, alapvetően más sikeres vállalkozások „másolásától” remélnék megélhetést, illetve a falun „prompt” jelentkező szükségleteket igyekeznek kielégíteni. Döntöek személyes tapasztalataik. „Végignéznék” egy sor vállalkozást ismeretségükben, a helyi önkormányzat előadójától, illetve a helyi vállalkozásfejlesztési iroda alkalmazottjától kérnek tanácsot, hogy „mire érdemes” igazolványt kiváltani. Egymás konkurensei, üzleti ellenfelei, ami nem segíti a köztük lévő kooperációt, befelé fordulásra, erősebb önkizsákmányolásra készíti őket. Üzleti összeköttetés-rendszerük kialakulatlan, azt személyes (rokoni, baráti) lokális kapcsolataikkal igyekeznek pótolni.

3. Talajt fogott vállalkozók

3/a *A tradicionális kisiparosok* azon része, akik évtizedes, esetleg generációkra visszamenő termelési, szolgáltatói tapasztalatokkal rendelkeznek. Éppen történelmi emlékeik tartották vissza őket attól, hogy településük határain túlra merészkedjenek. Ma tapasztalataik és gépparkjuk hasznosítására keresnek megrendelőt. Ha profilt vagy stílust nem váltanak, tőkéjük nagyrészt holt tőkeként felhasználóra vár. A konkurenciát a „szakma felhígulása-ként” értékelik, mondván, hogy egy-két hetes tanfolyam elvégzése után (vagy akár anélkül is) bárki „kinevezheti” magát „vállalkozónak”, s az árak letörésével, valamint „minőségrontással” képes állni a versenyt. Önmagukat – némi nosztalgiával – iparosoknak nevezik, szemben a vállalkozókkal és a kontárokkal. Az említett „kontárok”, illetve „új vállalkozók” tevékenysége fontos piacszegmentáló tényező. Az egyik kisváros egyik asztalosa elmondta, hogy nem is gondol kisebb javítások felvállalására. Azokat „az emberek vagy maguk megcsinálják vagy feketén dolgozó” és kezdő vállalkozókkal végeztetik el, az ő árainál olcsóbban.

3/b *Tőkeakkumuláló kisvállalkozók.* Öt-tíz, ritkábban több éve piacra lépett vállalkozók, akik profilt tudtak időközben változtatni. A hiánygazdaság szülöttei: a piacokon jelentkező kielégítetlen szükségletekre „váltottak ipart”. Jellegetesen a nagyiparból leselejtezett gépekkel indultak, és a nagyüzemmel álltak szerződéses, bedolgozó, beszállító kapcsolatban. A rossz gépekkel viszonylag drágán (energia- és nyersanyagpazarlóan) termeltek, de a nyereséget nagyrészt visszaforgatták az üzletbe, bővítettek és modernizáltak. Nem annyira minőség-, mint piaci szemléletű vállalkozók, akiket eleinte a hiánygazdaság megóvott a kemény versenytől. Ma a helyi piacon túlra lépés esélyeit mérlegelik. A vállalkozók fiatal, prosperáló rétegét képviselik. Gyakran egy-két alkalmazottat is tartanak, a családtagok az üzlet menedzselésében vesznek részt.

4. *„Tőkeerős” vállalkozók, vállalatok „menedzserei”.* Ahogyan szinte valamennyi fogalmat, így a „tőkeerős” és a „menedzserit” is idézőjelbe kellett tennem ebben az írásban, jelezvén, hogy a mai Magyarországon – legalábbis „vidéken” – nem a nyugati értelemben használt tőkeerő, illetve menedzseri kategória működik még, hanem an-

nak egy viszonylagos, magyarországi változata. A volt iparosok azon része, akik profilváltással, -kiegészítéssel terjeszkedni tudtak, mivel profitorientált attitűdjeik nem kötötték őket egy-egy szakma minőség szempontú (kézműves) hagyományaihoz, mentesek voltak a nemzedékeken át kialakult tartózkodásoktól a növekedéssel szemben, s kellő tőkeerejük lehetővé tette gépparkjuk felújítását, lecserélését. Rég kialakult kapcsolatrendszerüket az új típusú gazdasági versenyben is működtetni tudják. (A nyílászárókat gyártó asztalos például társult beruházás révén „fészek áruháza” megnyitását készíti elő, az órás mester ékszerészkedéssel terjeszti ki tevékenysége határait.) A csoport jelentős része a volt állami vállalatok vezetői közül került ki. Ők a régi vállalat átalakulása, privatizációja után a cég egyes részeit tőkeműködtetőkként menedzselik. Régi üzleti kapcsolatrendszerüket racionálisan működtetik, piaci érdekeltségeik messze a régió határain túlra nyúlnak.

Önfoglalkoztatók és vállalkozók

A fentebbi csoportosítást ténylegesen kettémetszi (valahol a 3/a és a 3/b pontok közti választóvonalal) egy másik klasszifikációs szempont, ami az önfoglalkoztatókra és a tőkeműködtető vállalkozókra osztja a kistársadalom önállóit. (Ebből a kategóriapárosból azonban már kimaradnak az „ál-vállalkozók” és természetesen a vállalkozói igazolvány nélkül szolgáltató „kontárok”.)

Az önfoglalkoztatók megjelölést annál is inkább relevánsnak gondolom a mai magyarországi „kisvállalkozók” nagy részére, mert jórészt lefedi azt a jelentést tartalmat, amit a lokális közösség tagjai tulajdonítanak nekik: nevezetesen, hogy „a vállalkozók azok, akik maguk teremtenek megélhetést maguknak és családjuknak”. Másrészt ugyanígy definiálják önmagukat az érintettek is, s implicite hasonló célt szolgál a „vállalkozásfejlesztő” intézményrendszer is, amely a „vállalkozások indításához” nyújtott mikrohiteltekkel nem annyira valódi vállalkozásokat segít életre, hanem olyan önfoglalkoztatókat, akik elsődleges érdeme, hogy „nem lógnak az állam nyakán”.

Ilyen módon ezek az önfoglalkoztatók nem jelenítenek meg szükség-szerűen új minőséget, hanem a hetvenes–nyolcvanas évtizedek második gazdaságában kimunkált szerepeket és családi stratégiákat alkalmazták az új körülményekhez. Ez a tulajdonságuk megfosztja őket attól a heroizmus-

tól, amit a schumpeteri ideológia vont köréjük. Legfeljebb kollektívan hordozzák gazdaságinnovátori szerepét, egyénileg „csak teszik a dolgukat”. Nem jelenítenek meg a helyi társadalomban idegen viselkedésmintát, s talán ennek is köszönhető széles körű elfogadottságuk a lokalitásban. A családi stratégiák alkalmazásával nem vállalnak fel nagyobb kockázatot a jelenlegi gazdasági hanyatlás közepette, mint azok az alkalmazottak, akik számára az alkalmazó cég bukása és a munkanélküliség mindennapi tapasztalat.

Mivel önmaguk és családjuk fenntartása, munkával (megrendelésekkel) való ellátása is gondot okoz nekik, nemigen vannak olyan mozgósítható erőforrásaik, amiket felajánlhatnának a fejlesztési erőfeszítésekhez. Hiszen humán erőforrásaik különböző elemei (szaktudásuk, innovációs készségük) gyakran ahhoz is elégtelenek, hogy önmaguk előbbrelépésén segítsenek. Sokuk nem is akar növekedni, ami az önalkalmazás szempontjából igen, de a közösség számára nem elfogadható lehetőség. Társadalmi respektusuk (ami gazdasági eredményeik következménye is) nem akkora, hogy lényegesen befolyásolhatnák mások véleményét egy-egy fejlesztési célkitűzés vitájában. Ritkán is vesznek részt ilyenek, mivel előbbrelépésüket elsősorban önmaguk erőfeszítéseitől várják, s szűkösszabad idejüket nem szívesen áldozzák olyan közösségi megmozdulásokra, amik (személyes) hasznában nemigen bíznak.

A gazdaság informális szektorából kilépő, a családtagokon túli alkalmazottakat foglalkoztató, tevékenységüket formalizáló, szakosodó stb. *vállalkozók* részvételi hajlandóságát elsősorban üzemméretükből adódó érderendszerük alapján érthetjük és magyarázhatjuk meg.

Az 1994-es önkormányzati választások után a helyi képviselő-testületekben jellegzetesen azok a vállalkozók ülnek, akik többé-kevésbé megvalósították (vagy elhatározták) a profilváltást, de éppen megerősödésüket (is) remélik az ilyen közéletiségtől. Attitűdjeik jobb megértése érdekében vessünk egy pillantást üzemi genezisére.

Amint említettem, az újabb vállalkozók még a hiánygazdaság körülményei között a piacon (egyébként meglehetősen gazdagon) megjelenő rések kitöltésére „váltottak ipart”, s – a tradicionális iparosoktól eltérően – a nagyüzemből leselejtezett gépekkel a nagyüzem számára (bedolgozóként, beszállítókként) termeltek drágán és pazarlón – meghatározóan profitorientált attitűdökkel. A hiánygazdaság ebben az összefüggésben a versenyhiányát, a védettséget is jelentette számukra. A biztos megrendelések megszűntével a verseny megjelenése elkerülhetetlenné tette az energia- és nyersanyagpazarló gépek lecserélését, a versenyképes termékek és szol-

gáltatások előállítását, ami önmagában tökeigényes, és gyakran profilváltást is megkövetelt. Az ilyen, viszonylag stabil, de modernizálásra, profilváltásra és növekedésre kényszerített vállalkozók azok, akik helyzetük stabilizálásában jelentős szerepet szánnak a települési fejlesztéseknek. Különböző értékelések szerint a helyi vállalkozók megrendelések iránti szükségleteivel is magyarázható az a nagy infrastrukturális beruházási hullám, amit az önkormányzatok az 1990-es évek elején hajtottak végre a vidéki településeken. Ez időleges menedéket jelenthetett a profilváltásra (akkor még) nem képes vállalkozóknak. Számukra egyrészt a pár milliós üzletek is jelentős előrelépést tesznek lehetővé, másrészt elegendő erőforrást birtokolnak, illetve kontrollálnak ahhoz, hogy jelentőségük legyen egy-egy fejlesztési erőfeszítés endogén forrásainak számbavételekor.

A sikeresebb vállalkozások – éppen a verseny létéből adódó növekedési kényszerük következtében – érdekeltségi köre lassan túlmutat településük piacain és pár milliós fejlesztési lehetőségein. Ennek a szintnek az elérése azonban nem csupán azt jelenti, hogy alapvetően meg kell változtatniuk kapcsolati rendszerüket, verseny- és marketingstratégiájukat, üzemszervezési eljárásaikat, hanem – és a mi szempontunkból most ez lényegesebb –, figyelmük is átvéli a lokalitás határait. A nemzetközi piacon való helytállásuk az ott fellelhető technológiák és minőségi szempontok követését, s annak megfelelő összegű modernizációs beruházásokat igényel. A helyi (immár telephelyi) fejlesztések két szempontból lehetnek érdekesek számukra. Internacionális léptékben – ottani versenytársaikhoz viszonyítva – tökeerejük meglehetősen csekély, ezért otthon remélnék további erősödést. Nagyrészt ezzel magyarázhatók nemzetközi piac- és bankellenes érzelmeik, miközben „otthon” a piaci értékek legfőbb szószólói. Ebben azonban csak viszonylag jelentősebb fejlesztések jelentenek számukra releváns forrásokat, miközben ők – a lokális erőforrások nagy részének birtokosaiként, szervezőiként és kontrollálóiként – a legtöbb project előfeltételeként előírt endogenitás legfőbb potentájtjai. Ennélfogva nem kívánnak részt venni a helyi önkormányzat mindennapos tevékenységeiben, úgymond „üzenetnek” a hivatalnak. Üzeneteik lényege: „szerezze meg nekünk a projecteket, mi tudjuk, mit lehet azokkal kezdeni”. Tudvalevően a jogszabályok az önkormányzatok számára tesznek elérhetővé fejlesztési projecteket, a vállalatok pártoló tagként vehetnek részt az önkormányzati szövetségek munkájában, s a vállalatok számára érkező direkt beruházások nem támogatás jellegűek, hanem kőkemény gazdaságossági elemzéseken alapuló investálások. Ahogyan az egyik vállalkozó megfogalmazta: „nem kívánunk beleszólni az önkormányzat munkájába,

de a köreinkben összegyűlt sokirányú tapasztalat és szakismeret alapján képesek vagyunk szakmailag megítélni a projecteket, segíteni azok összeállítását.”

Vállalkozói funkciók és történelmi szerepek

A vállalkozások létrejöttét, működését üzemméreteiktől és egymás közti (valamint az önkormányzathoz fűződő) kooperációs készségeiktől függetlenül is jelentősnek tartom.

Ezt annál is inkább hangsúlyozni szeretném, mert a vállalkozóknak tulajdonított funkciók Magyarországon meglehetősen sokszínűek, s az utóbbi időben változóak. Az államilag kontrollált szisztémában az új rend pionírjaiként interpretált heroikus szereplők mára a társadalmi funkcióikat nem teljesítő, vagy egyenesen káros, destruktív elemekként (is) jelennek meg a szakirodalomban. A klasszikus időkben – ahogyan eufemisztikusan nevezhetnénk az eredeti tőkefelhalmozás korszakát – a vállalkozó (legalábbis az angolszász világban) tette a dolgát, nem az egyes vállalkozók személyükben, hanem a vállalkozók generálisan jelentették meg az új világ geneziséjét – amiként a mai magyarországiak is teszik.

A mai Magyarországon fontos innovációs szerepük lehet a térség életében az árutermelői, piaci értékrend meghonosításában, tevékenységük révén valósul meg a modernizációnak egy másik összetevője: a munkaerő egy részének átvezetése a terciér (szolgáltató) szférába az agrártermelői és az ipari szektorból, s ezzel a térség gazdaságának sokszínűségét (diverzitását) szolgálhatják. Mindenesetre nem „lógnak az állam nyakán”, s az önkormányzatokat jelentős anyagi terhektől mentesítik. Emellett piacteremtők, tőke- és tulajdonműködtetők, a termelés és a helyi gazdaság organizátorai. Mindeközben természetesen érdekmeghatározottságaik mentén cselekednek, s gyakran hatalmi konfliktusba kerülhetnek a lokális elit más összetevő csoportjaival – legkivált az önkormányzatok tisztségviselőivel.

A GÉPESÍTÉS BEFOLYÁSA A VIDÉKI LAKOSSÁG MEGTARTÁSÁRA

Bakos István

Napjainkban a gépesíthetőségre hivatkozással szinte kizárólag a nagytáblás földművelést szokás korszerűnek minősíteni. Maximálisan gépesítve a mezőgazdaság a foglalkoztatott lakosságnak csupán néhány százalékát képes eltartani. A politika, hovatovább a közvélemény ilyen egyoldalú beállítottsága mind kilátástalanabb helyzetbe sodorja a vidéki népesség, főleg a kistelepülések lakosságát.

Az elmúlt évtizedekben tudatosan, az iparosítás gyorsítására hivatkozással ösztönözték, sőt kényszerítették a lakosságot a vidéki otthonaik elhagyására. Ma ez a készlet nem deklarált, de alig mérsékeltebb. A teljes foglalkoztatás időszaka megszűnt, az ipari centrumok vonzó hatása kisebb, a munkanélküliség így is 2–3-szor nagyobb az aprófalvakban.

A vidéki lakosság foglalkoztatottságának, életkörülményeinek átrendeződése

A farmgazdálkodásra berendezkedett országokban sem kivétel a mezőgazdaság 5%-nál kisebb foglalkoztatása, de a latifundiumszerű nagyüzemek régiójában ez az arány még jelentősen zsugorodik. A háború előtti Magyarországon a mezőgazdaság mintegy 2/3 arányban foglalkoztatta a dolgozókat.

Az agrárpolitikában évtizedekig érvényesült tendencia következményei röviden a következőkben foglalhatók össze:

- Általánossá vált az ingázás (olykor száz km-t meghaladó távolságra).
- Gyakori volt az elvándorlás (kistelepüléseken a lakosság 30–50%-a).
- A lakosság zömének – bár szűkös – megélhetést és munkaalkalmat nyújtó mezőgazdaság a homogén nagyüzemek kialakulása arányában mind kisebb foglalkoztatást volt képes ellátni, a jövőben várhatóan falunként csupán néhány tucat családnak lenne képes biztos megélhetést nyújtani.
- Az áruforgalmazás központosítása hatására vidéken hiányossá vált az áruellátás.
- Az önellátás kényszerűen fokozódott.

- A kistermelés – politikai rosszallás ellenére – kialakulása, terjedése, kezdetleges kisgépesítés megjelenése tömegessé vált.
- Mind határozottabban volt érzékelhető a részfoglalkozású árutermelés térhódítása, a települések, körzetek áruellátásának javulása.
- Megindult a kettős foglalkozásúak tökekoncentrációja (ház, autó).

A hagyományos kisparaszti és a korszerű kistermelés közötti alapvető különbségek

A kisparaszti gazdaság szembetűnő jellemzői:

- Hagyományosan önellátó.
- Szinte minden élelmiszerre kiterjedő vegyes gazdálkodás a természetes.
- A szállítást és a talajművelés zömét fogattal, a többi műveletet kézi munkával végzik.
- A korszerűtlenül, elaprózva végzett termelés általában, de különösen a munkacsúcsokban az egész család kényszerű besegítését követeli.
- A kisparaszti termelése – mennyiségi és minőségi okokból egyaránt – elenyésző arányban növeli a kereskedelem áralapját.

A korszerű kistermelés kritériuma:

- Önellátás helyett árutermelés dominál.
- Néhány – azonos eszközcsoporthal művelhető – növényfélésegre szakosított.
- A gépesíthető – vagy legalábbis a fásasztó és munkacsúcsot okozó – műveletek egy részét gépekkel végzik.
- A vegetációs időszak, a fokozott alkalmazkodóképességet feltételező – többnyire kisebb energiaigényű – műveleteire a saját kisgépekkel, a hosszú őszi–téli időszakban könnyebben megszervezhető, nagyobb traktort követelő szántást, tárcsázást bérmunka keretében szervezik.
- A termelés általában feleslegessé teszi a családtagok igénybevételét, sőt a családfőnek is legfeljebb részfoglalkozását kívánja.
- A termelt áru mennyisége és minősége egyaránt eléri azt a szintet, mely a helyi, sőt körzeti ellátásban is versenyképes.
- Míg a hagyományos kisparaszti gazdálkodás a külső szolgáltatást szinte teljesen mellőzi, a korszerű kistermelés fokozottan igényli azt (bérmunka, gépkölcsönzés, értékesítés, tanácsadás stb.).

A mellékfoglalkozású mezőgazdaság szerepe a vidék megtartóképességében

Foglalkoztatási arányok a csupán – megszokott – főfoglalkozású, illetve az újszerű mellékfoglalkozású mezőgazdaság figyelembevételével az alábbi számokkal jellemezhetők:

1. táblázat

Foglalkoztatási és a termelt termék arányok viszonya (%-ban)

	Termelt termék (%)	Foglalkoztatási arány (%)
főfoglalkozású mezőgazd.	60–80	10–20
mellékfoglalkozású mezőg.	20–40	80–90

Míg egy 4–5 főből álló család eltartásához – és egy klasszikus géppark kihasználásához – legalább 20–40 ha-os vegyes gazdaság, vagy 50–100 ha-os növénytermelő gazdaság a feltétel; ugyanilyen család megtartásához már ennek töredéke is elegendő lehet.

Egy-egy új ipari ill. szolgáltató munkahely megteremtése 1–1,5 millió Ft infrastrukturális, illetve közel 1 Ft funkcionális beruházást kíván.

A vidék foglalkoztatásához országosan szükséges sok száz milliárd Ft-nyi tőkeigény tehát csak nagyon hosszú távon képzelhető el, addig is a magánszektor az infrastruktúrával többé-kevésbé ellátott városi településeket preferálja.

Az át nem telepíthető földterület a megtartóképesség legdöntőbb tényezője. Az érzelmi kötődést meghaladó gazdasági motiváció azonban feltételezi, hogy legalább jövedelemkiegészítő szerepet is betöltsön. A mezőgazdasági termelés több-kevesebb kötetlensége tág lehetőséget nyújt a helyben vagy közelben vállalható főállás ellátására. Ezen két lábön állás jelentősége különösen a nagy átalakulás, gazdasági krízis időszakába döntő, amikor a legtöbb új munkahelyet teremtő kisvállalkozás átlagos élettartama csupán 3–5 év.

Az üzemkoncentráció tapasztalt korlátai

Az üzemkoncentráció gyakorlata az ipari és mezőgazdasági termelésben egyaránt szükségszerű és mindennapos. A nagy hal felfalja a kishalát meggyőző érvelés azonban egyoldalú. Nemcsak a természetes fejlődéstől idegen

homogenizálás téves eszméjét terjeszti károsan, de figyelmen kívül hagyja a termelőfolyamatban résztvevők – tehát a foglalkoztatottak – arányának ezzel ellentétes tanulságát. A tétel bizonyítására a mezőgazdaságot szervezésben évtizedekkel megelőző ipari szervezetek szemléltető példákat sorakoztatnak. A világméreteken is élenjáró Japán autóiipari mamutvállalatok termékkibocsátása meghaladja az országos volumen 99%-át. Ugyanezen iparág termelő szervezeteinek számszerű megoszlása ellentétes irányú, a vállalatok 97%-a kis- és középmeretű. Bár a kishalak átlagos élettartama mindössze 5 év, a nagyoké ennek többszöröse, a kisvállalkozások sokszoros újratermelődése mégis biztosítja ezek túlnyomó arányát.

Világviszonylatban a mezőgazdasági üzemek struktúrája hármastagozódást mutat.

2. táblázat

A mezőgazdasági üzemek struktúrája

Mezőgazdasági üzemek	Térség	Átlagos üzemméret (ha)
a) főfoglalkozású farmerek	USA-ban Európában	200–300 30–50
b) részfoglalkozású farmerek		a)-nál kevesebb
c) mamutgazdaságok		1000–2000

A főfoglalkozású farmok termelik az áru túlnyomó többségét. A részfoglalkozású farmok a foglalkoztatásból részesednek nagyobb arányban. A mamut- (részvény-) gazdaságok profitérdekeltségűek; de ezek sem a termelés volumenében, még kevésbé a foglalkoztatásban nem érik el a 3–5%-ot.

– A kizárólagosan főfoglalkozású farmstruktúra – hatékonyságjavulás folytán is – mind kevésbé lenne képes az elmúlt korszakra jellemző foglalkoztatást fenntartani.

– A részfoglalkozásban érdekelt gazdaságok foglalkoztató, még inkább megtartó képessége viszont igen jelentős, bár az is változásnak van kitéve. Az újabb nemzetközi statisztika – a gazdaságok életképessége szempontjából meghatározó – megkülönböztetést tesz a részfoglalkozás körében aszerint, hogy

- a mezőgazdaságból eredő jövedelem több mint 50%, vagyis *mellékfoglalkozású*,
- a mezőgazdaságból eredő jövedelem kevesebb mint 50%, vagyis *jövedelemkiegészítő gazdaság*.

Míg a mellékfoglalkozású farmok száma általában kisebb, és folyamatosan csökkenő, a jövedelemkiegészítő kisgazdaságok aránya a fejlett országokban is számottevő, és gyakran növekvő.

A földgazdálkodás alakulásának néhány hazai és külföldi tanulsága az elmúlt évtizedek tükrében

A földgazdálkodás funkciójának megítélésében a hazai közvéleményt ma is inkább a politikai és profitérdekek egysíkú hatása formálja, ugyanezen időszakban külföldön jelentős változások segítik a földhasznosítás humán viszonyainak optimalizálását. A földgazdálkodás már széles körben elfogadott és deklarált hármass célkitűzése:

- a) termelés (élelmiszer, takarmány, energia),
- b) lakosságeltartás, -megtartás, -vonzás (pl. turizmus),
- c) környezetvédelem,

a fontossági sorrend a körülményektől függően változik.

A célmegvalósítás érvényesítési eszközei:

- arányos (organikus) üzemstruktúra,
- célirányos állami szerepvállalás,
- termelés- (piaci) integráció.

A gépesítés az üzemstruktúrával, a termeléskoncentrációval van szoros kölcsönhatásban, a nemzetközi fejlődés megismerése, a tapasztalatok adaptálása e téren ígér legtöbb segítséget. A hazai kutatás, szakirodalom ugyanis eddig elenyésző szerepet szánt a gépesítés és üzemstruktúra összefüggéseire. Külföldi tapasztalatok szerint nem megalapozott a méretnövelés és gépesíthetőség ill. hatékonyság egyértelmű és korlátlan kapcsolata. Ma már szinte minden üzemméret-tartományhoz rendelhető géppark, ill. egy-egy gépcsalád csak egy adott nagyságú üzemtípusra optimális.

Sok évtized tanulsága szerint az *optimális üzemméret tehát: egy farmer (család) teljes vagy részleges elfoglaltsága révén gépekkel gazdaságosan művelhető területnagyság*. A gépesítés lehetősége nemcsak a nagyüzem sajátja, a kisebb, sőt kisgazdaságok is hatékonyan gépesíthetők; következőképp a gépesítés a munka könnyítése és korszerűsítése révén kedvező befolyással bírhat a vidéki lakosság eltartása és főleg megtartása érdekében.

AGRÁRSTRUKTÚRA ÉS AZ ÚJ KIHÍVÁSOK FALUN

Romány Pál

Újrakezdés, átalakulás megy végbe falvainkban. A gazdasági és társadalmi élet valamennyi területén. Következésképpen még mindig nem, vagy nem kellő figyelemmel számol a közélet, a társadalom, a tudomány. Az átalakulás már a sokadik ebben a században. A teljes agrárstruktúrára kiterjed. Nem regionális, hanem országos méretű. Kényszerpályán halad a legtöbb területen, de lényegesek a spontán folyamatok is.

A struktúra átalakulása része a teljes gazdasági-társadalmi átalakulásnak, éppen ezért gyökeres és nehezen befolyásolható az *agrárgazdaság saját eszközeivel*. (Agrárgazdaság alatt értem az ún. „agrobiznisz”, az „agrárripari komplexum” körében számon tartott ágazatokat, azaz: a mezőgazdasági termelést és feldolgozást, az erdőgazdaságot és a faipart, az említett ágazatokkal ellátási-forgalmazási kapcsolatban lévő kereskedelmi tevékenységet, de az agrárvidékek adottságainak egyéb – turisztikai, természetvédelmi, stb. – hasznosítását is.) Az átalakulás következményei sem maradnak az agrárgazdaságon belül. A változó struktúra új kihívásokat jelez az egyén, a család, a falu, az egész társadalom számára. Kedvezőket is, de gondokat, súlyos munkanélküliséget jelentőket is. Mindenestre alapos vizsgálatra érdemeseket.

A struktúraváltás középpontjában a *tulajdon és az agrárgazdasági intézmény- és szervezeti rendszer* átalakulása található. Ezzel együtt a *gazdálkodási rendszer* is megváltozik, miközben az agrártermelésbe, valamint az agrárgazdaságban döntő fontosságú települések életébe *új szerepkörű, más jogállású és feladatú résztvevők kapcsolódnak be*.

A felsorolás korántsem teljes. Röviden az mondható, hogy a hazai *agrárcivilizáció* egészében megjelenő kihívások az *új követelmények sorát* támasztják *országosan és helyi szinten egyaránt*. Elegendő utalni a személyi feltételekre, a termelésfejlesztés fenntarthatóságára, a műszaki, biológiai, környezetvédelmi eszközrendszer és pénzügyi feltételek megváltozására, valamint az üzemszervezés, a birtokviszonyok, valamint az életmód-átalakulásnak a településekre háruló következményeire.

Miután az *agrártársadalom struktúrája is* megváltozik, fel kell ismer-
ni, hogy új formákat ölt a társadalmi csoportok mozgástera, leszűkül vagy

megszakad(hat) átjárhatósága, mobilitása. A falusi migráció – kiterjedt falusi gazdaság, kellő expanzió hiányában – *felerősödhet*, most ellenkező jelenségek (de gyökerekben azonos okok) folytán, mint az ötvenes években. A falura telepített ipar – a mezőgazdasági üzemek keretei között – segített kiegyenlíteni az agrárnépesség szezonális foglalkoztatottságát, jövedelmét, és hozzájárult a vidék népességmegtartó erejének fenntartásához. Mindez megváltozott, többnyire megszűnt az utóbbi időben.

Az említett, részben csak utalásként jelzett struktúraváltozás következményei olyan kihívásokat jelentenek, amelyek irányát, méretét, hatását pontosan felmérni nem lehet. Vizsgálni, a kedvezőtlen folyamatok kiterjedését megelőzni, korlátozni viszont elengedhetetlen. A valóságos folyamatok feltárása új, rendszerezett *falukutatást* kíván.

A nyugati kultúrákhoz, valamint az északi (skandináv) kultúrkörhöz tartozó agrárcivilizációkban kisebb horderejű átalakulások mentek végbe az elmúlt évtizedekben, mégis sorra megteremtették e fontos téma kutatási műhelyeit, a speciális feladatú vidékfejlesztési-tervezési intézményeket. Ebben a polgárosodásban elmaradt európai régióban, ambivalens vagy teljesen bizonytalan a reagálás ezekre a kihívásokra. Nem ártana emlékezni pedig *W. Churchill* ötven évvel ezelőtti szavaira: „Egészséges és belsőleg kiegyensúlyozott mezőgazdaság – ez nemzeti életünk egyik legfőbb rugója” – mondta Nagy-Britannia miniszterelnöke. E felismeréshez – úgy tűnik – arra van szükség, hogy egy ország megszűnjék „parasztország” lenni.

Magyarország falvainak jelentős hányadában kiterjedt a társadalmi-gazdasági erózió. Nem azonos mértékű természetesen, hiszen – a falvakat tekintve különösen – indokolt *több Magyarországgal* számolni.

A gazdaságföldrajz, a településtörténet, a természeti körülmények éppen úgy differenciálnak, mint a geopolitikai helyzet, vagy a közelmúlt számos szervezeti, jogi lépése. Elmondható, hogy az agrárgazdaság életében is tettenérhető, hogy Magyarország – képletesen szólva és valóságosan is – félúton van *Kijev és Párizs* között. Valamivel nagyobb távolságra az utóbbtól...

A külföldi analógiák tanulságosak lehetnek, de *átültetésre alkalmatlanok*. A gyakorta emlegetett, sokak által mintának tekintett *Dánia* például teljesen más történelmi utat járt be. „A gazdag parasztok országában” – ahogyan *Boldizsár Iván* nevezetes könyvének már címében jellemezte Dániát – a szabad költözködés jogát 1788-ban törvénybe iktatták. A határt szétmérték, ahová kirajzottak a földművesek. Kialakult a *szórvány* települési rendszer, amit tanyának nevezni megtevéstző lenne. Közművek, szí-

lárd út, telefon vezet azokra a „tanyákra” sok évtized óta. Már 1938-ban azt látjuk, hogy Dániában egy *automobilra* (a korabeli statisztikai szóhasználat) 24 személy jutott, viszont Magyarországon 375. Vagy: a „parasztszágban” egy telefonra kilencnél kevesebb fő, nálunk több mint hatvan jutott a háború előtt.

Fontos volna megjegyezni, hogy amikor a Dán Királyság elveszítette birtokainak kétharmadát – Trianon előtt egy évszázaddal –, arra összpontosított, hogy amit területben elveszített, azt tudással, intelligenciával, piachódítással, keresett áruk szállításával pótolja. És sikerült Dániának.

„A hagyományos dán parasztudvart – írja a néprajzkutató Paul *Strömstad* – négy oldalról épület veszi körül: az egyik oldalon a lakóépület, a másik három oldalon gazdasági épületek.” Továbbá körül veszik – tehetjük hozzá – az egymásra következő évtizedek évgyűrii, az örökösödési törvénnyel is körülbástyázott gazdasági és *szellemi építkezés folyamatosága*.

A magyar újrakezdés első számú parancsa az agrárgazdaságban, hogy *a jövő felé forduljon*, hagyjon fel a különféle gazdasági szerveződések, üzemmformák támadásával, a civakodással és a meglévő hasznosítása legyen a fő cél. Ezért:

1. *Az agrárpolitika*, a realitásokra építve, a *biztonság* lehetséges minimumával számolva a *termelés-szervezés*, a *jövedelemalakulás* és a *tulajdongarantálás* feltételeinek elérhető mértékű megteremtésére irányuljon. Nem lehet megelégedni mindezek deklarálásával, hanem szervezeti, kereskedelempolitikai, pénzügyi és más folyamatait következetes intézkedésekkel szükséges kiformálni.
2. *A gazdaságpolitika* ne az agrárgazdasági lehetőségek ésszerű kiaknázása helyett, hanem azokkal *együtt keresse a fejlesztés legjobb alternatíváit*. A legjobban működő mezőgazdaság sem nélkülözheti a *nemzetgazdaság* egészével való szerves kapcsolatot, együttműködést.
3. Nincs olyan agrárgazdasági ágazat, nincs egyetlen „kitörési pont” – egyedi, kivételes eseteket nem számítva –, amellyel „frontáttörést” lehetne elérni a mezőgazdaságban vagy az élelmiszeriparban, vagy egyebütt. Mindig figyelemmel kell lenni az *összefüggésekre*, beleértve az előzményeket is, a következményeket is. Pl.: A holland virágtermesztésből, üvegházi termesztésből sem lett volna világszám a kereskedelem kiváló működése, az árverési csarnokok rendszere nélkül.
4. Az eredménnyel kecsegtető agrárgazdasági vállalkozáshoz nem kevesebb, hanem *több és sokfélebb ismeret, tudás, információ és kap-*

csolat kell, mint más, falun is végezhető tevékenységhez. A falvak magántermelői nem rendelkeznek – kevés kivétellel – ezekkel a feltevésekkel. Tévedés a régi parasztudvar sokágú termelésére való hivatkozás, illetve a visszatérés lehetőségeinek emlegetése is.

5. *A falvak gazdaságát több pillérre kell alapozni, helyenként újjáépíteni.* Az agrárgazdasági nagyüzemekből kivált, ún. kiegészítő vagy melléküzemágak működése, a különféle ipari tevékenység nem elmentés a modernizációval, csupán szervezetét és eszközhátterét szükséges helyenként megújítani. Illúzió, hogy a mezőgazdasági termelés (az alapanyag-előállítás) akár a termesztési szerkezet átalakítása árán is, a jelenleginél lényegesen nagyobb népesség megélhetését biztosítani tudja. A falusi ipar kialakításának – már húsz–húszonöt évvel ezelőtt – ez a felismerés volt az egyik indítéka. (A másik: a kisebb kockázattal járó bevétel megszerzése valójában a nyereség elérése. A harmadik: az ipari munka nagyobb társadalmi presztízse. Együtt: a falusi népesség megtartása, ami a hetvenes évek végére már gyarapodást is mutatott.)
6. A falu két *nyitott szociálpolitikai jellegű kérdése* sürgős választ vár. Az egyik a múlt, a másik a jövő kezelésének kérdése, s rendezésük egyben *társadalmi vizsgát* is képez. Az *idős földművesek* sorsa sok helyen megoldatlan, a közömbösség sivársága veszi körül. Az *örökösödés* rendje is *reformra szorul*. Megoldási változatok számos országban tanulmányozhatók.

A másik kérdés a falusi fiatalok, a *tehetséges*, de anyagiakban nem tehetős diákok bizonytalan jövője. Mindkét réteg mögül kicsúszott, elúszott a közösségi társadalom – jól-rosszul helytálló – támasza. A megüresedett helyet még nem töltötték be új – alapítványi, önkormányzati, egyházi – szervezetek, kollégiumok. Az említett társadalmi csoportok lényegesen több terhet viselnek, mint nem falusi és nem mezőgazdasági kötődésű, hasonló életkorú társaik. A falusi munkanélküliek nagyobb arányának kedvezőtlen családi hatásairól nem is szólva. Mindezt még etnikai gondok is tetézik.

7. A rurális térségek gazdaságszervezési tevékenységét szinte monopolizálták a polgármesteri hivatalok, illetve a különböző önkormányzati szövetségek. Némi túlzással elmondható, hogy átvették az egykori tsz-vezetőségek, illetve tsz-szövetségek szerepét a falvak gazdaságának alakításában. Jóllehet jogosultságuk nem vitatható, mégis *jobb munkamegosztásra* volna szükség a gazdaságfejlesztés megva-

lósításához. A több pillér itt is nagyobb szilárdságot ígérne. A politikai szervezetek mellett indokolt szerepet kapniuk a magán- és társas vállalkozásoknak, valamint a szövetkezeteknek is a gazdaság expanziójában. Nem igaz, hogy a piacgazdaság nem ismeri a mezőgazdaságban a közös, szövetkezeti szervezeteket. Elegendő utalni a francia GAEC-szervezetekre, amelyekből 48 ezer gazdálkodott 1991-ben, 3,5 millió hektár földön. A Groupement agricole d'exploitation en commun (GAEC) formán kívül számos változatban található csoportos gazdálkodás Nyugat-Európában is (M. Tracy, 1993).

8. Új követelményeket kell kielégítenie a *kulturális és oktató munkának* is a mai falun. A szakmai és általános intelligencia emelése nélkül nem következhet be az *agrárcivilizáció* színvonalának általános emelése. Az elődöktől való hagyományozás végképp elégtelen már a jövőre. Sem a legutóbbi, specializált (nagyüzemi) tudás, sem a régi univerzális (paraszti) termelési, technikai ismeret. Sem a helyi, sem az országos, e célra alkalmas fórumok viszont alig vesznek erről tudomást. (Bálint György tv-műsora kivételével.) A hatodik tél kezdődik Magyarországon szervezett, átfogó agrár ismeretterjesztés, szaktanácsadási program nélkül. Ebben pedig elkelne egy országos kampány.
9. A rurális térségek *településeinek vertikális és horizontális tagolása* új jogi előírások, rendezési szabályok kidolgozását, egyeztetését sürgeti. A környezetvédelmi anomáliákat időben megelőzni: a legkedvezőbb megoldás.
10. *A magyar vidéket*, s benne a falvakat – úgy is mint településeket, úgy is mint a gazdasági tevékenység színtereit – az ország struktúrájában, közigazgatási és *regionális rendjében el kell helyezni*. A különböző tájak, érdekszövetségek megbízásából készülő tanulmányok sok hasznos kezdeményezéshez adhatnak támpontokat, de kellő hatékonyságú, általános realizálási lehetőség nélkül csak az elemzések számát, az irattári anyagok folyómétereit növelik. Gazdasági szervező munka szükséges ahhoz is, hogy a sokat emlegetett „csodatevő” piac működjék.

A kedvező *reálfolyamatok alakulásának* elősegítése a jövő záloga. Hogy majd nálunk is lehessen úgy fogalmazni, mint Ausztria-szerte olvashatták az idén a járókelők egy szép poszteren: „1945–1995. Eine gute Zeit”.

Mit ér a múltón sírálni? Elmúlt, jóllehet többen fogalmaztak úgy, nem is olyan régen, mint Marie Lavigne: „Kétségtelen, hogy ezen országok közül – írta a KGST-országokról szóló könyvében – csak egy tudott... hatékony és virágzó mezőgazdaságot kialakítani, amely... exportlehetőségeket teremt: ez Magyarország. A „magyar modell” a piaci ösztönzést és a legkorszerűbb technológiák és eljárások felhasználását kombinálja... Ennek a kísérletnek a körülményei azonban nem vehetőek át feltétlenül”. (Economie internationale des pays socialistes, Annand Colin Éditeur, Paris, 1985.) Nem vehetőek át, de nem is felejtendőek el. Segíthetik a megfelelő választ az új kihívásokra. Tanulságaik is.

ÉLELMISZERIPARI FEJLESZTÉS – VIDÉKFEJLESZTÉS

Lakner Zoltán

A magyar élelmiszeripar néhány jellemzője

A magyar élelmiszeripar fejlődését az államosítást követően a gyakran voluntarista gazdaságpolitika, a 60-as évtizedtől pedig a mindinkább erősödő exportorientáció határozta meg. Ezen tényezők együttes hatására torz szerkezetű, igen heterogén színvonalú, összességében közepes hatékonyságú élelmiszerfeldolgozó szektor jött létre. Az ipartelepítés számos esetben nem ott valósult meg, ahol a szükséges mezőgazdasági nyersanyag előállítását megtörtént. Az úgynevezett profiltisztítás jegyében egymással szoros szimbiózisban működő élelmiszeripari termelő vállalatokat szedtek szét annak érdekében, hogy azok egy-egy élelmiszeripari szakágazatba legyenek besorolhatók és így egyszerűbben irányíthatók. A biztosnak tűnő szovjet piac igényeinek kielégítése érdekében több élelmiszeripari szakágazatban, mindenekelőtt a konzerviparban, a baromfifeldolgozásban és a borászatban olyan termelőkapacitások alakultak ki, melyek közepes minőségű, de igen jelentős mennyiségű élelmiszeripari tömegtermék előállítására voltak csak alkalmasak.

A gazdasági paradigmaváltással egyidejűleg mind erősebben vetődött fel a magyar élelmiszeripar szerkezeti átalakításának igénye. Ezen elképzelések többsége egy, a korábbinál rugalmasabb, alkalmazkodóképesebb élelmiszeripari szerkezet kialakítására irányult, a különböző fejlesztési koncepciókban azonban gyakran volt tettenérhető bizonyos fokú naivitás is.

Az élelmiszeripar szerkezetének elemzésekor minden esetben célszerű szem előtt tartanunk, hogy maga az élelmiszeripari termelés rendkívül sokféle tevékenységet foglal magába, és az egyes iparágakat eltérő ki- és belépési korlátok jellemzik (*1. táblázat*).

1. táblázat

Az iparági ki- és belépési korlátok néhány példája az élelmiszeriparban

	Alacsony kilépési korlát	Magas kilépési korlát
Magas belépési korlát	<ul style="list-style-type: none"> – Biotechnológiai ipar – Nagyvárosokba települt élelmiszeripari vállalatok – (Magas ingatlanár !) 	<ul style="list-style-type: none"> – Húsipar – Nagyipari növényolaj-gyártás – Dohány- és cukoripar
Alacsony belépési korlát	<ul style="list-style-type: none"> – Szárítmánygyártás – Sütőipar – Kisüzemi borászat 	<ul style="list-style-type: none"> – Borászat – Gyorsfagyasztás – Tömegszerű konzervgyártás

Ennek megfelelően a különböző tevékenységek eltérő iparszerkezetet igényelnek. Az élelmiszeripari szakágazatok egy részében már napjainkban is egyértelműen a nagyüzemek dominálnak. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy ezen tevékenységek csak viszonylag nagy termelés mennyiség, iparszerű gyártás esetén tekinthetők gazdaságosnak. Jellemzően ilyen például a cukorgyártás, a dohányipar, valamint a korszerű növényolaj-előállítás. Ezen szakágazatokban a fejlett országokban sem találunk példát arra, hogy a termelés kis- vagy közepes méretű üzemekben valósulna meg.

Az élelmiszeripari termelő tevékenységek másik csoportját az jellemzi, hogy nagyüzemekben és kis-, valamint középüzemi méretekben egyaránt lehet gazdaságos. Ezek szemléletes példája a konzervipari vagy a hűtőipari termelés.

Az élelmiszeripari szakágazatok harmadik csoportja elsősorban kis- és középüzemi méretekben igazán hatékony. Ide olyan termelő tevékenységek tartoznak, melyek célja a helyi igények rugalmas kielégítése, (pl. sütőipar), vagy a különleges minőségű, magas hozzáadott értékű termékek gyártása. (Pl. boripar, csokoládékülönlegességek). Az élelmiszeripari kis- és középüzemek SWOT (strength, weakness, opportunities, threats), azaz erősség-, gyengeség-, lehetőség- és veszélyelemzését a 2. táblázatban mutatom be.

2. táblázat

Az élelmiszeripari kis- és középvállalkozások SWOT-elemzése

<i>Erősségek</i>	<i>Gyengeségek</i>
<ul style="list-style-type: none"> – rugalmasság – egyszerű vezetési struktúra – disztribúciós lánc minimalizálása – közvetlen vezetői kontroll 	<ul style="list-style-type: none"> – gazdaságos sorozatnagyság elérése kérdéses – politikai nyomásgyakorlási lehetőség, befolyás korlátozott – K+F források hiánya – piacbefolyásolási lehetőség korlátozott
<i>Lehetőségek</i>	<i>Veszélyek</i>
<ul style="list-style-type: none"> – helyi igények felismerése és kielégítése – különleges minőség 	<ul style="list-style-type: none"> – a „nagyok” ragadozó dömpingárat alkalmaznak – pénzügyi ellehetetlenülés

A bemutatott hármas csoportosításból következik, hogy az egyes élelmiszeripari szakágazatok helye, szerepe eltérő a vidékfejlesztésben.

A fejlett országok élelmiszeripari fejlődésének néhány tanulsága

A fejlett országok élelmiszeriparának szerkezetével történő összehasonlítás alapján egyértelműen igazolható, hogy a magyar élelmiszeripar túlkoncentrált jellegéről még szakmai körökben is gyakran hangoztatott vélekedés nem bizonyítható. Figyelemre méltó, hogy a magyar tejiparban nem működnek akkora feldolgozó kapacitású vállalatok, melyek az Európai Unió tejiparának zömét ezek alkotják.

A fejlett országok élelmiszeriparának szerkezetét a különböző méretű élelmiszeripari vállalkozások szimbiózisa, szerves kapcsolata jellemzi. Ebből a szempontból figyelemre méltó például az olasz élelmiszeripar szerkezetében bekövetkezett változások elemzése. Olaszországban hagyományosan az élelmiszeripari kis- és középvállalkozások alkották az élelmiszeripar gerincét, napjainkban azonban mélyreható átalakulások tanúi lehetünk. A tejiparban például sajátos munkamegosztás bontakozik ki. Ennek lényege, hogy a folyékony tej ipari feldolgozása néhány nagy vállalatnál történik, melyek éppen méretüknél fogva alkalmasak a nagy mennyiségű, egyenletesen jó minőségű termékek előállítására. Ugyanakkor a jelentős figyelmet és különleges szakértelmet igénylő „parmezán” sajtok előál-

lítása napjainkban is kis- és középüzemekben valósul meg, melyek évente átlagosan mintegy 1500 tonna tejet dolgoznak fel. Csupán Emilia Romagna tartományban 900 ilyen kisüzem található, melyek a tartomány 15 000 farmján előállított rendkívül speciális minőségű (nem erjesztett takarmánnyal etetett tehenekből fejt) tejet használnak fel a sajtgyártáshoz. Figyelemre méltó, hogy bizonyos mértékű koncentrációnak itt is tanúi lehetünk, mert az 50-es években még 2000 kis sajtüzem működött.

A 70-es, 80-as években az olasz húsiparban számos kis- és középüzem létrejöttét segítették elő az iparág alacsony belépési kórlátai. Modena tartományban például 150 olyan húsüzem működik, mely 25 főnél kevesebbet foglalkoztat. A legkisebbek, az 5 főnél kevesebb dolgozóval működő húsüzemek száma az elmúlt évtizedben a felére csökkent. A húsüzemek egyik legfontosabb tevékenységi köre a rendkívül nagy szakértelmet igénylő sonka- és szalámi gyártás. Fő versenyelőnyük, hogy a receptúrák kialakításában és a csomagolásban gyorsan és rugalmasan képesek alkalmazkodni a változó fogyasztói igényekhez.

A kis- és nagyüzemek közötti kapcsolatok fontos sajátossága, hogy a kisüzemek termékeiket gyakran a nagyvállalatok disztribúciós rendszeréhez kapcsolódva értékesítik.

Összességében megállapítható, hogy a fejlett országok élelmiszeriparát az egyes tevékenységeknek megfelelően eltérő méretű vállalatok jellemzik. Éppúgy megtalálhatók közöttük a multinacionális óriásvállalatok, mint a kis- és középüzemek.

Az élelmiszeripar és a mezőgazdaság modernizációja

A jövőben az élelmiszeripar kiemelkedő szerepet játszhat a vidékfejlesztésben

- részben, mint a mezőgazdasági termékek legfőbb felvásárlója,
- a vidéki foglalkoztatás egyik legfontosabb szereplője, valamint
- helyi élelmiszerigények kielégítője.

A magyar élelmiszeripar fejlesztésében kiemelkedő fontosságú szerepet játszik a privatizáció. A 3. táblázatból jól látható, hogy a várakozásokkal ellentétben a külföldi működő tőke elsősorban azon szakágazatokban jelent meg, melyek

- biztos belföldi piaccal rendelkeztek (pl. dohányipar),
- viszonylag homogén technológia jellemzi őket (pl. cukoripar),

– erősen koncentrált a gyártókapacitás (mono-, vagy oligopol helyzet , pl. növényolajipar).

A valamennyi mértékadó politikai erő által többször is kinyilvánított szándékokkal ellentétben a mezőgazdasági termelők viszonylag kis arányban jutottak élelmiszeripari feldolgozó kapacitásokban meghatározó tulajdoni hányadhoz.

3. táblázat

Az élelmiszeripar tulajdoni szerkezete, 1995. február

	ÁVÜ + ÁV RT	Önkormányza t	MBO + EBO	Egyéb belföldi tulajdonos	Külföldi befektető
Húsipar	33,9	1,7	10,6	30,5	23,3
Baromfiipar	42,4	0,2	2,1	24,4	30,9
Hűtőipar	22,8	1,1	6,1	32,0	38,0
Konzervipar	15,2	4,7	8,4	54,9	16,3
Növényolajipar					100,0
Tejipar	49,2	0,3	7,8	22,8	19,9
Malomipar	31,2	0,5	10,8	57,3	
Sütőipar	47,7	3,2	3,0	46,1	
Cukoripar	39,4	3,6	2,9	17,7	36,4
Édesipar	0,9	2,8			96,3
Szeszipar	15,2	0,1	1,0	4,7	79,0
Boripar	41,7			9,1	49,0
Söripar	23,8	4,7	4,6		68,4
Dohányipar	19,0	2,0			74,1

Forrás: ÁPV Rt.

A kialakult helyzetben a mezőgazdasági szférának három oldalú stratégiát célszerű követnie:

1. Azon szakágazatokban, ahol döntően a nagy élelmiszeripari vállalatok esélyesek a fennmaradásra, a mezőgazdasági termelőknek olyan módon célszerű megszerveződniük, hogy határozottan és egyértelműen legyenek képesek érdekeik képviselésére és védelmére. Ez azért különösen fontos, mert például a dohányiparban vagy a cukoriparban igen nagymértékű erőfölény-különbségek alakulhatnak ki az erősen koncentrált tőkeerős multinacionális vállalatok és a dezintegrálódott hazai termelők között.

2. Azon szakágazatokban, ahol az élelmiszeripar privatizációja még nem fejeződött be, a mezőgazdasági termelőknek, illetve azok szervezetének célszerű mérlegelniük a tulajdonszerzés lehetőségét. Természetesen az élelmiszeripari tulajdonlás nem lehet kényszer, csupán lehetőség, reális veszély ugyanis, hogy az igen nagymértékben eladósodott, korszerűtlen élelmiszeripari termelő üzemek birtokba vétele csak még tovább ronthatja a mezőgazdasági termelők helyzetét.

3. A mezőgazdasági stratégia harmadik eleme lehet azon *feldolgozási lehetőségek megkeresése, amelyekre jelenleg hazánkban nincs elegendő korszerű, versenyképes feldolgozókapacitás*. Ezen területeken – de hangsúlyozzuk: csakis itt – indokolt lehet az új beruházások megvalósítása. Ezen beruházásoknál feltétlenül célszerű figyelembe venni nemcsak a jelenlegi, hanem a jövőbeni várható műszaki-technológiai követelményeket is. Az elmúlt évek megszívlelendő tanulsága, hogy az 1989 és 1993 közötti időszakban gombamód szaporodtak ugyan a kisméretű húsüzemek, ezek többsége azonban nem felelt meg még a legegyszerűbb hazai élelmiszerhygiéniai követelményeknek sem, ezért sok működését fel kellett függeszteni.

A bemutatott hármasság következetes alkalmazása nemcsak a mezőgazdasági termelés stabilitását és kiegyensúlyozottabbá tételét, az előállított mezőgazdasági termékek piacainak biztosítását teszi lehetővé, hanem hozzájárulhat a vidékfejlesztéshez, a mezőgazdaságban előállított termékek hozzáadottérték-tartalmának növeléséhez, sőt új szakmakultúrák kialakításához is. A *kis- és közepes méretű élelmiszeripari feldolgozó kapacitások* létrehozása azonban a fejlődésnek csak első, kezdeti lépése. Ennél is bonyolultabb feladat a megfelelő *marketingtevékenység* megvalósítása. A kis- és középüzemek kétségtelen hátránya, hogy lényegesen kevesebb lehetőségük van a piac olyan típusú befolyásolására, mint amire a nagyvállalatok globális reklámkampányaikkal képesek lehetnek. Az elmentmondás feloldására részben a helyi piacokra történő koncentráció, részben pedig az élelmiszeripari üzemek együttműködésén alapuló, államilag támogatott kollektív marketingtevékenység adhat módot.

A DÉL-ALFÖLD ÉLELMISZERFELDOLGOZÁSÁNAK ALAKULÁSA A TULAJDONVISZONYOK VÁLTOZÁSÁNAK FIGYELEMBEVÉTELÉVEL*

Abonyiné Palotás Jolán

A Dél-Alföld gazdaságában az elmúlt évtizedek markáns strukturális változásai ellenére az élelmiszergazdaság ma is kitüntetett jelentőségű. Az országos átlagnál lényegesen nagyobb a szerepe az élelmiszergazdaság mindhárom szférájának mind a mezőgazdaságnak, mind az élelmiszeriparnak, mind pedig az élelmiszerek kereskedelmét, tárolását, kiszerezését, forgalmazását stb. végző szférának. Az ezek közötti összhang azonban kapacitását, színvonalát, térbeli elhelyezkedését tekintve koránt sem mondható kielégítőnek.

A mezőgazdaságot meghaladó ütemű élelmiszeripari fejlődés eredményeként a megtermelt alapanyagok egyre nagyobb hányadát volt képes a térség ipara feldolgozni. Nőtt az élelmiszerek feldolgozottsági szintje és egyre több feleslege lévén nemcsak más hazai térségek ellátásához is hozzájárult, hanem jelentős volt az innen irányuló élelmiszerexport volumene is.

A mezőgazdaság a Dél-Alföld élelmiszeripara számára bőségesen produkálta a nyersanyagot, és talán a húsipar volt az egyedüli, amelynek a nyersanyagellátó körzete lényegesen túlnyúlt a térség határán és így nagyobb távolságból is szállítottak feldolgozásra alapanyagot.

A többi élelmiszeripari ágazatnál éppen fordított volt a helyzet, s így leginkább a feldolgozó kapacitás szűk keresztmetszete miatt részben más központokban történt az itt előállított élelmiszeripari alapanyagok feldolgozása.

Részben más okok miatt is (Budapest feldolgozó kapacitásának túlméretezése, valamint a fogyasztói koncentrálttsága stb.) szállított a Dél-Alföld nyers tejet a fővárosba. Gondot jelentett a hűtőkapacitás szűk keresztmetszete. A körzetben kitüntetett szerepet játszó, színvonalas zöldség- és gyümölcsstermesztés ellenére korszerű nagy, nem más profilú vál-

* Az előadás az OTKA I/4 4279 részeredményeit tartalmazza.

lalkozáson belül működő hűtőházzal pedig alig rendelkezünk. Nem volt modern, minden igényt kielégítő, nyugaton is versenyképes félkész- és készételgyártásunk, gondok voltak az igényes kiszervezéshez szükséges csomagolóanyagokkal és csomagolási technikákkal, elmaradtak voltak a tartósítási módszerek. A gabonátárolás sem volt problémamentes. A Dél-Alföldön 1,4 milliós lakosság és a jelentős idegenforgalom ellenére sem volt sörgyártás. Holott ahol ésszerű a feldolgozóipar térbeli elhelyezkedése, ott a söripar is a fogyasztópiacra települ.

A rendszerváltozás után alapjaiban változott meg a helyzet. Mindezekelőtt a magyar mezőgazdaság az elmúlt évtizedekben immár harmadszor alakult át gyökeresen. Az 1990 utáni privatizáció során a korábbi szövetkezeti és állami tulajdonú gazdaságok is túlnyomórészt magántulajdonon alapuló különböző típusú gazdasági egységekké alakultak át. Az élelmiszergazdaságnak ez az átalakulása több mint egymillió embert érintett. A három változás során a mezőgazdaság termelési volumene az utóbinál esett vissza legintenzívebben.

A csökkenés általános volt, széles fronton, mindenütt bekövetkezett, de a visszaesés üteme és tartóssága erős differenciáltságot mutatott. Például a sertésállomány a rendszerváltozás óta felére esett vissza. Ilyen alacsony állomány utoljára a második világháború pusztítását követően volt jellemző. A szarvasmarha-állománynál a visszaesés időben jobban elhúzódtott, de az eredmény hasonló, az 1994. évi 910 ezres létszám az 1984. évinek nem egészen fele.

A baromfitenyésztésnél – a faj jellege, a tenyésztés módja és körülményei miatt – némileg más a helyzet. Visszaesés itt is bekövetkezett, de mértéke és tartóssága kisebb. Az egész baromfiágazat rugalmasabban reagál a változásokra, jobban követi a páci igényeket.

A hazai juhászat szintén a mélyponton van, pedig a juhágazatnak van perspektívája. Lényegesen nagyobb szerepet tölthetne be a hazai hús- és tejfogyasztásban és biztatóak az exportlehetőségeink is.

A növénytermesztésnél is alapjaiban változott meg a vetési szerkezet, parlagföldek jelentek meg, csökkentek a hozamok, romlott a minőség, visszalépés történt az agrotechnikában, kevesebb műtrágyát használtak fel, szakszerűtlenebbé vált a növényvédő szerek alkalmazása, csökkent az öntözött terület nagysága és összességében az egész fő ágazat a korábbinak csak a töredékét produkálta. Fokozta a nehézségeket a tulajdonviszonyok átmeneti helyzete.

Ilyen háttérmodosulás, ilyen mértékű árualap-csökkenés egy korábban gondtalanul működő élelmiszeripart is megingatott volna. A nyersanyag-

hiány okozta gondokon kívül azonban a megváltozott helyzetben az élelmiszeripar is problémák tömegével találta szembe magát. Tehát nemcsak a mezőgazdasági termelés következtében volt kénytelen hatalmas termeléscsökkenést elviselni, hanem maga is válság gondokkal küszködött.

Mivel korábban túlnyomórészt a keleti piacokra, tömeggyártásra volt berendezkedve, a KGST szétesése és a keleti piacok összeomlása hatalmas piacvesztéssel járt. Ezt csak fokozta a hazai fizetőképés kereslet beszűkülése és növelte a gondokat az import liberalizálásával beinduló jó minőségű külföldi eredetű élelmiszertömeg. A nyugati piacok pedig telítettek, nagyon nehéz betörni (és bennmaradni) és nehéz a magas igényeknek (kiszerezés, csomagolás, beltartalom-mutatók, ár, biofeltételek stb.) eleget tenni.

Az élelmiszeripar privatizációja sem volt zökkenőmentes. Főleg a már korábban is válságban lévő vállalatok (mint például a szegedi konzervgyár) értékesítése nem ment zökkenőmentesen.

Ma is átmeneti állapot van. A privatizáció még nem valósult meg minden ágazatban. A vásárlók között – érthető okok miatt – viszonylag kevés a hazai befektető, s ők is részben E-hitelből, részben reorganizációs hitelből, illetve kárpótlási jegyből vásároltak és csak kevés vevő fizetett készpénzzel.

A Dél-Alföld élelmiszeripara 1990-ben mintegy 40 ezer főt foglalkoztatott, az ipari foglalkoztatottak több mint 25%-át. Azóta ez a létszám lényegesen kevesebb, de az élelmiszeriparban a termelés- és a létszám-visszaesés kisebb, mint az ipar egészénél. A recesszió elsősorban a konzerv-, a bor-, a hús- és a baromfiipart sújtotta. Ezeket az ágazatokat (de főleg a húsipart és részben a tartósítóipart) az áruhiány miatt kapacitáskihasználatlanság jellemzi. Ez növeli a fajlagos költségeket, az ágazat fejlődése ellen hat és foglalkoztatási konzekvenciái vannak. A kibontakozó olcsó húsimport pedig hosszú távon káros a hazai élelmiszergazdaság számára.

Az élelmiszeripar privatizációja relatíve előrehaladottabb, mint más iparágaké, azonban a Dél-Alföldön a magánosítás országos viszonylatban fáziskéséssel bontakozott ki. Ebben a térség földrajzi fekvésén kívül az is szerepet játszott, hogy az extenzív iparfejlesztés eredményeként kialakított egységek műszaki-technikai színvonala és infrastrukturális háttere elmaradott. Az iparosítás során inkább mennyiségi, mint minőségi eredmények következtek be. Kevesebb gondot fordítottak az üzemek a technológiák és a csomagolás korszerűsítésére, ezáltal az exportértékesítés piaci pozícióinak a javítására. A Dél-Alföld mezőgazdasági árualapjainak jelentős há-

nyadát nagy szállítási költség-ráfordítással más térségben, elsősorban a fővárosban dolgozták fel.

A térség élelmiszeriparában a privatizáció lassúbb, a külföldi működőtőke szerepe pedig kisebb, mint országos viszonylatban. Így érthető, hogy a fejlesztés is gyérebb, a beruházás intenzitása kisebb. Ez természetesen tovább növeli a műszaki-technikai színvonalbeli lemaradást.

Pedig a műszaki fellendülést eredményező nagy volumenű, jól célzott befektetés orvosolhatná az iparosítás egyes szakaszainak nem eléggé átgondolt beruházásai következtében jelentkező problémákat. A Dél-Alföld adottságaihoz igazodó szelektív fejlesztés eredményeként kialakuló új ipari struktúra a hatékonyságot nagymértékben növelné.

A térség élelmiszergazdaságának felvirágoztatásához nemzetgazdasági érdekeink fűződnek. Az élelmiszergazdaságnak olyan irányba kell fejlődnie, hogy magas színvonalú, exportorientált ágazattá váljon. Ehhez a tulajdonviszonyok rendezése, megfelelő kapacitások kiépítése, korszerű technológiák alkalmazása, a piac igényeihez való gyors alkalmazkodás, jó minőség, megfelelő ár szükséges, hogy termékeinkkel versenyképesek legyünk.

Napjainkban különös létjogosultsága van a szelektív, illetve kontra-szelektív fejlesztésnek, mely során a fizetőképes kereslettel rendelkező Európai Unió igényeit és a Dél-Alföld kiváló adottságait maximálisan figyelembe kell venni. Az élelmiszeripari üzemek koncentrációjának csökkenése pedig a piacokhoz való rugalmas alkalmazkodást segíti elő.

A TERCIER SZEKTOR SZEREPE EGY RURÁLIS TÉRSÉG (A DÉL-ZSELIC) FEJLESZTÉSÉBEN

Raffay Zoltán

Bár a címben a terciér szektor szerepe áll, talán pontosabb lenne a terciér szektor lehetséges (avagy kívánatos) szerepéről beszélni, mert egyelőre ennek a szektornak nincs komoly hatása e társadalmi és gazdasági gondokkal küzdő térség, a Dél-Zselic fejlődésére.

Az írás egy konkrét vizsgálat eredményeire épül. A Dél-Zselici Települések Szövetségének felkérésére az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete egy komplex fejlesztési koncepciót dolgozott ki 1995 nyarán. Az érintett településeknek kiküldött kérdőívekből, illetve személyes interjúkból, valamint a falvak bejárásából származnak információim.

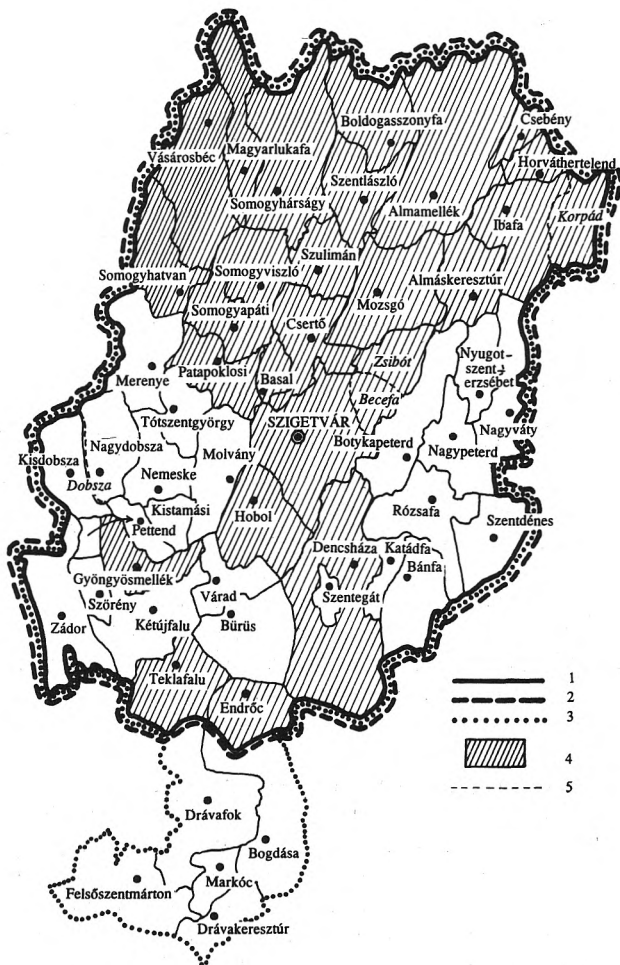
A Dél-Zselic lehatárolása

Az egész Zselic és így a Dél-Zselic lehatárolása sem egyértelmű és csak viszonylagos értékű. A ma leginkább elfogadott természetföldrajzi lehatárolás szerint a Dél-Zselic Baranya megye területén helyezkedik el, területe 500 km². Szigetvár várost és 42 települést foglal magában (1. ábra). Számkra a Dél-Zselici Települések Szövetségének tagjai adták a terület határait, de hozzá kell tenni, hogy ezek a községek a Dél-Zselicnek csak egy részét fedik le. Az itt szerzett tapasztalatok azonban kiindulási alapként elfogadhatók a Dél-Zselic kis települései fejlesztési problémáinak vizsgálatához.

A Dél-Zselici Települések Szövetségének tagjai voltak a megalakuláskor: Mozsgó, Almáskeresztúr, Szulimán, Patapoklosi, Almamellék, Ibafa, Horváthertelend, Csebény, Szentlászló, Boldogasszonyfa, Csertő, Basal, Somogyapáti, Somogyviszló, Somogyhárság, Somogyhatvan, Magyarluka és Vásárosbéc. Később csatlakozott a szövetséghez Kétújfalu, Bűrüs, Hobol, Dencsháza, Szentegát és Endróc is. Ezeknek a községeknek az integrálásával a településszövetség térbeli határa megnőtt, egyre inkább a szigetvári kistérség területével esett egybe. Bár a terület korántsem homogén, még lehetővé teszi a folyamatok közös áttekintését, a település-

1. ábra

*A településszövetség, az egykori járás és a városkörnyék határa
Szigetvár vonzáskörzetében*

Jelmagyarázat: 1 – Szigetvár munkaerőpiaci vonzáskörzete; 2 – Szigetvári járás (1950-től megszűnéséig); 3 – Szigetvári városkörnyék; 4 – Dél-Zselici Települések Szövetségének tagjai; 5 – Községegyesítések, illetve új községalakulások.

területfejlesztés lehetőségeinek értékelését. (Ez a terület egyébként egybeesik mind a KSH által lehatárolt és a területi statisztikában kistérséggént használt területtel, mind pedig a szigetvári munkaügyi körzettel, így az elfogadás előtt álló területfejlesztési törvény számára is megfelelő.)

A Dél-Zselic társadalmi jellemzői

A Dél-Zselic tipikus rurális vidék, jellemzően aprófalvas településszerkezettel. Az egész Zselic területén mindössze két város található, Kaposvár és Szigetvár, mindkettő a térség peremén. A Dél-Zselic egyetlen városa, Szigetvár ebből következően nem igazi központja a régióknak, hiszen vonzása más területekre is kiterjed, ugyanakkor a Dél-Zselic nem rendelkezik igazi belső központtal.

Már két évtizeddel korábban folytak kutatások a hátrányos helyzetű területek lehatárolására. Az ország járásait fejlettség szempontjából hat különböző osztályba sorolták, az egykori szigetvári járás a második legkedvezőtlenebb besorolást, az elmaradott „homogén” jelzöt kapta. A Dél-Dunántúlon elsősorban a településhálózati sajátosságok, a településszerkezet rendkívüli elaprózottsága és a fokozott demográfiai erózió voltak az elmaradottság okai. Sajnos, e téren nem javult a helyzet, ami változás állt be az elmúlt két évtized folyamán, az tovább súlyosbította a térség problémáit.

A szigetvári kistérség (45 község és Szigetvár) Baranya megye területének mintegy 15%-át teszi ki, ugyanakkor a megye népességéből csak 6,8%-kal részesedik. A településsűrűség nagyjából megfelel a megyei átlagnak (14,9%), de átlagos lélekszámuk a megyei átlagnál jóval alacsonyabb.

Szigetvár 11 300 fős lakosságával a kistérség össznépesége 40,3%-ának ad otthont. *A térség egészét tekintve azonban még az aprófalvas Baranyán belül is az egyik leginkább aprófalvas vidék. A Dél-Zselici Települések Szövetségének tagjai közül mindössze egy község lakosság száma haladja meg az ezer főt (Mozsgó, 1015 fő), négy település (Boldogasszonyfa, Csertő, Somogyhárság, Szentlászló) lakosság száma 500 és 1000 fő közötti, a többi település lélekszáma nem éri el az 500 főt, sőt négy község (Almáskeresztúr, Csebény, Horváthertelend, Magyarlukafa) lakónépesége kevesebb, mint 200 fő.*

Iskolai végzettség tekintetében viszonylag kedvező a kép, elsősorban a város súlyaránya miatt. A Szigetvár nélküli térséget vizsgálva azonban jelentős eltéréseket találunk. A térség nyolc településében egyáltalán nem él

felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkező lakos (a szövetséghez tartozó települések között kettő ilyen található), sőt akad olyan település is, ahol még középiskolai végzettséggel sem rendelkezik senki.

A gazdaság állapota a Dél-Zselicben

Az 1990-es népszámlálás adataihoz képest a jelenlegi adatok a népesség gazdasági aktivitásáról sokkal kedvezőtlenebbek. Ennek oka elsősorban a térség foglalkoztatását korábban meghatározó nagyvállalatok (elsősorban a konzervgyár és a cipőgyár) leállítása, az állami gazdaság és a szövetkezetek gazdasági helyzete.

Ha a „gazdasági egészség” állapotát vizsgáljuk (vegyes vállalatok aránya, gazdasági társaságok sűrűsége, adózott jövedelmek fajlagos nagysága, munkanélküliség), az 1990–1992-es országos átlag körüli állapothoz képest mára a térség rosszabb helyzetbe került. Ennek főbb okai a következők:

- más városkörzetek dinamikusabb, gyorsabb változása;
- a körzeten belüli változások, az alulról jövő kezdeményezések és azok integráltsága nem érik el a kívánatos, illetve az átlagos színvonalat;
- a délszláv válság hatása különösen a kereskedelem és a szolgáltatások, de az idegenforgalom és a tranzitszállítások terén is;
- az adózott jövedelmek általában az agrárjellegű térségekben a legalacsonyabbak (mint amilyen a Dél-Zselic is), ebből adódóan viszonylag alacsony a fizetőképes kereslet.

A térség korábban is erősen Szigetvárra koncentrált volt, elsősorban az ipar szempontjából, ez a vállalkozások tekintetében ma is fennáll.

Az *ipar*, amit korábban alapvetően a két nagy szigetvári üzem határozott meg, mára elvesztette meghatározó szerepét a térségben. A konzervgyár és a cipőgyár privatizációja és tulajdonosváltása, illetve felszámolása napjainkig tartó folyamat. Elsősorban a konzervgyár leépítése jelent gondot, mert számos termelő nem tudja tovább értékesíteni zöldség- és gyümölcstermését, és az eddigi, viszonylag jelentős jövedelem kiesése is a fizetőképes kereslet csökkenéséhez, a térség szegényedéséhez vezet.

Természetesen pozitív jelenségek, az élénkülés jelei is megtalálhatók az ipar területén, ezt mutatják a munkahelyteremtő beruházások. Ezek azonban ismét elsősorban Szigetvár várost érintik, a rurális Dél-Zselic

problémáin egyelőre nem sokat segítenek (hiszen a leépítésekkor az ingázó falusi munkaerőt küldték el először, az új vállalkozások esetleges létszámbővítésénél nyilván csak a szigetvári munkaerő foglalkoztatása után következik az ő problémájuk). Néhány munkahelyteremtő kezdeményezés azért említésre érdemes az ipar területén a térségben: munkavédelmi kesztyűvarrás (Nagyváty), bútorgyártás és fagegmunkálás (Mozsgó, Csertő, Almamellék, Szentlászló) és cipőfelsőrész-készítés (Szentlászló, Hobol).

A *mezőgazdaság* területén is jelentős a visszaesés, elsősorban a jövedelem és a foglalkoztatás szempontjából.

Az 1990-es népszámlálás foglalkoztatási adatai szerint szinte mind-egyik falura a mező- és erdőgazdaság, valamint az ipar és építőipar viszonylag magas százalékos értékei mellett az „egyéb” tevékenységek, így a szolgáltatások alacsony részaránya nyomja rá bélyegét. Kedvezőnek mondható helyzetben mindössze a nagyobb, illetve a Szigetvárhoz közel eső falvak vannak (Basal, Mozsgó, Somogyapáti, Szentlászló, Szulimán).

A térség egyik leg súlyosabb problémájának, a munkanélküliség méreteinek érzékeltetésére a 1. táblázat szolgál.

A szolgáltatások sajátosságai a Dél-Zselicben

A *kereskedelem és a szolgáltatások* területén is csökkent a foglalkoztatottak száma, viszont nőtt a vállalkozók létszáma (igaz, ezen vállalkozások jelentős része kényszervállalkozás) és a boltok száma. A térségben ezt az ágazatot leginkább az ÁFÉSZ határozza meg, amely a kistelepléseken a boltokat és a kocsmákat üzemelteti. Számos településen ezzel ki is merül a szolgáltatások köre, minden további szolgáltatásért a városba (vagy egy közeli, nagyobb faluba) kell menni.

Az is jellemzővé vált, hogy a szolgáltatást végző megy ki azokra a kis településekre, ahol a szolgáltatást állandó jelleggel kínálni nem volna kifizetődő. Egyes településekre hetente egyszer vagy néhány alkalommal jár ki fodrász, orvos stb.

A gazdasági átalakulás érintette az ÁFÉSZ boltjait is, itt is érezhető a tőkehiány, a konkurencia erősödése és a fizetőképes kereslet csökkenése. Az ÁFÉSZ azonban továbbra is kulcsszerepet tölthet be a térség fejlesztésében, ha sikerül tőkét bevonnia. Szerepét a térségben eddig is pozitívnak értékelik, mert sok korábbi alkalmazott vállalkozóként bérli, viszi tovább a boltot és ezáltal nem vált munkanélkülivé.

1. táblázat

*A Dél-Zselici Települések Szövetsége tagjainak munkanélküliségi képe,
1995. június*

Településnév	Aktív kereső (1992)	Regisztrált férfi munkanélküli	Regisztrált női munkanélküli	Munkanélküliek összesen	Munkanélküliek az aktív keresők %-ában
Szigetvár	5866	453	446	899	15,3
Mozsgó	428	35	31	66	15,4
Almamellék	242	16	8	24	9,9
Almáskeresztúr	44	4	2	6	13,6
Basal	97	15	10	25	25,8
Boldogasszonyfa	267	43	23	66	24,7
Csebény	64	11	6	17	26,6
Csertő	202	25	22	47	23,3
Dencsháza	280	45	39	84	30,0
Endrőc	199	24	28	52	26,1
Gyöngyösmellék	113	32	11	43	38,1
Horváthertelend	39	4	1	5	12,8
Ibafa	97	9	5	14	14,4
Patapoklosi	145	35	16	51	35,2
Somogyapáti	178	19	21	40	22,5
Somogyhatvan	163	36	26	62	38,0
Somogyhárság	274	29	14	43	15,7
Somogyviszló	108	18	19	37	34,2
Szentegát	208	24	21	45	21,6
Szentlászló	391	28	20	48	12,3
Szulimán	142	16	16	32	22,5
Teklafalu	142	22	24	46	32,4
Vásárosbéc	126	30	16	46	36,5

Forrás: Földrajztudományi Kutató Intézet.

Hasonlóan fontos szerepet tölt be a Szigetvári Takarékszövetkezet. Bár több pénzügyintézetnek is található fiókjá a városban (Budapest Bank Rt., Kereskedelmi Bank Rt., Magyar Hitelbank Rt., Országos Takarékpénztár), legjelentősebbnek a Szigetvári Takarékszövetkezetet tartják a helybeliek, mivel az elmúlt években több településen nyitott fiókot.

Problémát jelent viszont, hogy az említett pénzügyintézetek egyike sem tölt be igazán térszervező és gazdaságszervező funkciót a pénzügyi, befekte-

téssel és vállalkozással kapcsolatos tanácsok, információk terén. Célszerű lenne, ha a helyi érdekeltségű pénzügyi intézetek később ily módon is segítenék a helyi gazdaság fejlődését, bár erre pillanatnyilag kevés a reális esély.

Postahivatalokkal való ellátottság tekintetében a Dél-Zselic helyzete kedvezőbb a megyei átlagnál, húsz településen látnak el minimális pénzügyi funkciókat a postahivatalok.

Az oktatás és egészségügyi ellátás területén is egyértelmű Szigetvár dominanciája. Itt találhatóak az állandó bölcsődei férőhelyek (összesen 80), illetve a középfokú iskolai oktatás. Az általános iskolai oktatás a térségben jelentős részben kiskörzeti szinten zajlik, 17 településen található felső tagozattal is rendelkező iskola. Az óvodai ellátás szintén kiskörzeti jellegű, kihasználtsága csökken, elsősorban a nők munkaerőpiaci helyzetének romlásával, munkanélkülivé válásával.

A kistérség 12 települése háziorvosi székhely, kettőben található gyógyszertár, kórház és mentőállomás Szigetváron található.

Problematikus viszont egyes falvak közlekedési helyzete. Nemcsak a fő közlekedési tengelyektől (a 6. és a 67. sz. úttól) való távolság okoz gondot egyes esetekben, hanem az is, hogy a piacivá váló körülmények között a VOLÁN ritkította nem kifizetődő járatainak jelentős részét, sok település kénytelen fizetni (havi 5 ezer forint körüli összeget), hogy oda napi egy-két alkalommal hétvégén is kijárjon a busz. Ez a munkaerőpiacon ismét hátrányos helyzetbe hozza a térség lakosait, hiszen drágábban és körülményesebben juthatnak csak el munkahelyükre, mint Szigetvár vagy a környékbeli falvak lakosai. Személygépkocsija pedig általában éppen annak nincs, akinek a fent említett okok miatt leginkább szüksége lenne rá. Ennek ellenére még mind a 46 településen található távolsági autóbuszmegálló, vasúti megállója azonban mindössze 12 településnek van.

A szolgáltatások lehetséges szerepe a térség fejlesztésében

A térség fejlesztésének talán egyik legfontosabb vonása a város és térsége egymásrautaltsága. Szigetvár fejlődése nélkül a környékbeli falvak sem valószínű, hogy jobb pozícióba kerüljenek, a térség alacsony fejlettségi színvonala pedig visszahat a városra is.

Szigetváron viszonylag magas a vállalkozások és kezdeményezések száma, egyelőre hiányzik azonban egy ezeket koordináló, az információáramlást biztosító szervezet. Célszerűen a pénzügyi intézmények tölthetnék be ezt a szerepet, amelyeknek így jobb rálátása lenne a térség vállal-

kozásainak hitelképességére, a hitelnyújtás kockázatára. A Baranya Megyei Vállalkozói Központ nemrégiben megalakult irodája is hasonló szerepet tölthet be. Nagymértékben előmozdíthatja a térség idegenforgalmának és kulturális életének fejlődését a Szigetvári Kulturális és Idegenforgalmi Központ.

A szolgáltatásokon belül egyébként az *idegenforgalom* az, amely rövid távon akár a térség „húzóágazatává” fejleszthető. Adottságai igen kedvezőek, legfontosabb közülük a termálvíz, amely, ha sikerül végre elérni gyógyvízzé nyilvánítását, a környék legfontosabb vonzerejévé, komoly gyógyturizmus alapjává válhat. Természetesen nem a termálvíz az egyetlen turisztikai attrakció, ilyenek még a szép és viszonylag érintetlen táj, a gazdag és jó minőségű vadállomány, a horgásztavak, a lovaglási lehetőségek stb. Ehhez képest méltánytalanul háttérbe szorul a Dél-Zselic Baranya megye idegenforgalmi kínálatában, hiányzik egy színvonalas és információgazdag kiadvány a térségről, ennek híján pedig az utazási irodák kínálatában sem szerepelhet a térség, illetve hazai és külföldi szakvásárokon, kiállításokon sem jelenhet meg. (Az ilyen vásárokon való részvétel egyébként jelentős anyagi terhet jelent, ezért azt a Baranya Megyei Közgyűlés TOURINFORM irodája, a megye idegenforgalmi adottságainak feltárásáért és azok menedzseléséért felelős nonprofit szervezet végezné.)

Jól jövedelmező vállalkozás lehetne a turizmusnak egy egyre népszerűbb válfaja, a falusi turizmus. Ehhez azonban jó néhány község képén kellene változtatni, illetve a lakosság igen alacsony vállalkozási készségét erősíteni, akár önkormányzati támogatás által, ahol ezt az anyagi kondíciók lehetővé teszik, akár a szórványosan fellelhető vállalkozások ismeretbé tételével.

A Szigetvári Munkaügyi Központ számos tanfolyamot indít többek között munkanélküliek számára is. Ezek a kurzusok a legkülönbélebbek (számítógépes ismeretek, vendéglátás stb.), sikeres elvégzésük növeli a munkához jutás esélyét, így a *lakosság* minél nagyobb arányban való *részvétele a szervezett oktatásban a régió egészének gazdasági potenciálját erősítheti*.

Feltétlenül meg kell oldani a kis falvak *közlekedési problémáit*, hiszen a jelenlegi rendszer, az önkormányzatok havi járatfenntartó hozzájárulása nem jelenthet hosszú távon megoldást. Egyes összekötő utak, bekötőutak megépítése jelentősen javíthatja néhány falu közlekedési helyzetét (például az Ibafa–Korpád–Bükkösd közötti út köz- és buszforgalomra alkalmas kiépítése révén a térség legelzártabb része és a térség egésze is új lehetőségekhez jutna).

VIDÉKFEJLESZTÉS A 4H GYERMEKSZERVEZETTEL

Nanszákne Cserfalvi Ilona–Juhász Csaba

A világ számos országában napjainkban nagy szereppel bír a vidékfejlesztés. Az Európai Gazdasági Közösség vezető, marginális projektként jellemzi és kezeli a vidékfejlesztést, mely a mezőgazdasági területek fejlesztésén keresztül szeretné megvalósítani a Nemzetközi Európai Piacot.

A vidékfejlesztés egy olyan módszer, amelyik a tervekben, a végrehajtásban és a fejlesztési programok kialakításában nagyobb szerepet juttat a vidék lakosságának és intézményeiknek.

A vidékfejlesztés értelmezésének egy széles körben alkalmazott definíciója a következő: „...egy olyan, mindenre kiterjedő fejlesztés, amely a vidéki lakosság gazdasági és szociális körülményeit, intézményeit és pszichikai életkörülményeit is felöleli.” Ebből az idézetből talán a legfontosabb azt kiemelni, hogy a fejlesztés hatáskörének nem csak azokra a területekre kell kiterjednie, amelyek a mezőgazdasággal és élelmiszeriparral kapcsolatosak.

Az integrált, vagyis a teljes körű részvételre alapozott vidékfejlesztési programok a vidékfejlesztést szélesebb körben értelmezik, a mezőgazdaság fejlesztésén túl ideértik a szociális és gazdasági tényezőket is.

A mezőgazdaságot egy szélesebb, integrált politika részeként kell tekinteni. Az integrált programoknak a gazdasági sokrétűsége, a hazai teljesítőképesség maximálására és a helyi igények kielégítésére kell törekednie.

Az Európai Gazdasági Közösség koncepciója az integrált vidékfejlesztéssel kapcsolatosan a következő elemeket tartalmazza:

- Az egyedülálló projektnél rendszerezettebb, és területi bázisa van.
- A programoknak egy sor kölcsönös hatású sokszektorális inputot kell összefognia, amelyek előfordulhatnak az erdőgazdaságban, turizmusban, alternatív mezőgazdasági vállalkozásban, kisüzletekben, a hagyomány és kultúra ápolásában, az infrastruktúrában stb.
- A tervek és programok helyi, regionális és országos integrációja.
- Koordináció és partnerkapcsolat a közösségi és egyéni érdekeltségűek között.

- A helyi lakosság és hatóságok részvétele a vidékfejlesztő programok tervezésében és végrehajtásában.
- A modern információs technika és telekommunikációs hálózat használata.
- Minden strukturális befektetés egyidejű alkalmazása.
- A helyi vezetés és kezdeményezés segítése oktató és technikai segédeszközök ellátásával.
- A programok értékelése és becslése, hogy a további hatékonyságuk biztosított legyen.

A vidékfejlesztés egyik formájának tekintjük a 4H ifjúsági szervezetet. A szervezet alap gondolata az USA-ban 1896-ban született. A mozgalom igen gyorsan terjedt világszerte, és jelenleg már 98 országban közel 10 millió taggal működnek 4H klubok.

A 4H négy angol szó kezdőbetűje (head, hands, heart, health), amely jelképezi a mozgalom céljait: az átgondoltságot (fej), a gyakorlatiasságot (kezek), a humanitást (szív) és a természetes életmódot (egészség).

A 4H önkéntes oktatási program. Célja, hogy segítse a fiatalokat a lehetőségeik teljes kibontakoztatásában, valamint, hogy pozitív képet alakítsanak ki önmagukról. Tágabb értelemben a 4H olyan fejlesztési program, amelyet a bizalomnak, valamint a tehetség és az alkalmasság érzésének kialakítása érdekében dolgoztak ki. Megítélésünk szerint a 4H-ban a legfontosabb tanulási elemek a következők:

Tapasztalati tanulás

A tapasztalati tanulás jelenti a 4H alapját. Ez az ifjúság fejlesztésének egyik járható és alkalmazható útja, s a tartalom a 4H program gyakorlati tevékenységében valósul meg. A tapasztalatok eredményeként kimutatható, ezek a programok intenzíven fejlesztik a személyes attitűdöket. Egy jól szerkesztett tanulási program stimulálja a morális „én”-fejlődést, növeli az önbecsülést és fejleszti a társadalmi és egyéni felelősséget.

Kooperatív aktivitás

A fiataloknak szükséges megtanulniuk, hogyan dolgozzanak együtt, ezek a hatások befolyásolják a tanulók aktivitását, mert megismerik azokat a képességeiket, amelyekkel egyénileg tudnak dolgozni, versenyeznek és megoldják a kitűzött célokat.

A biztonság és a támogatás atmoszférája

A környezet valós igényeket támaszt a fiatalokkal szemben, gondol a pozitív interakciókra, a felnőttekkel kialakítandó kapcsolatra. A valóságos

kérdés és feladat abban áll, hogy egy olyan modellt alkalmazzanak, amely lehetővé teszi, a fiatalok válasszanak, felfedezzenek, bemutassanak a különböző lehetőségek közül.

A biztonságos környezet lehetőséget biztosít a tapasztalatszerzéshez, a felfedezéshez, ahhoz, hogy kipróbáljuk a szabályokat, az igényeket, a sikertelenség is mint pozitív tapasztalat lehet jelen. A támogató környezet lehetőséget, szabadságot biztosít a választáshoz. A fiataloknak szükségük van olyan környezetre, ahol szerepet tölthetnek be a felnőttekkel, a társadalommal, a társukkal, ahol őket is befogadják és integrálják.

Egyensúly az önmegvalósításban és a másokkal való együttműködésben

A megfelelő környezet lehetőséget ad az önmegvalósításra és a másokkal való együttműködésre. Mind a kettő részvétel a fiatalok fejlődésében, megismerteti a fiatalokat azokkal a képességekkel, amelyek kialakítják a másokkal való együttműködés lehetőségét. A 4H programban az is szükséges igény, hogy valaki egy tevékenységben legyen fontos. A serdülő érdeklődését, önmegvalósítását ez a program teszi teljessé.

Felnőtt tanácsadók és szerepmodellek

A felnőtteket bevonják a programba, hisz szükségük van arra, hogy megosszák tapasztalataikat, értékeiket, érzelmeiket a fiatalokkal. A felnőttek tanácsadók, de az imitáció is jelentős. A megfigyelések és az utasításos tanulás különösen megfelelő a komplex társadalmi viselkedések elsajátításához. A gyerekek példából tanulnak és a felnőttekre mint mintaadóra tekintenek.

Felelősség másokért

Az interakciónak számtalan fejlesztő hatása lehet, hisz egymásnak modellt is adhatnak, másrészt alkalmazkodnak a különböző korosztályokhoz és a különböző szervekhez. A döntésben és végrehajtásban való részvétel lehetővé teszi, hogy elkötelezettséget vállaljanak, fejlesszék érzéseiket, s tudják, hatást gyakorolhatnak a környezetre és különböző eseményekre. Ezek a lehetőségek fejlesztik a fiatalok önkritikáját, kommunikációs képességét és ítélőképességét. A tanulás elvei: megismerés, átalakítás, értékelés. A fejlődés magába foglalja az új információt, megerősíti vagy helyettesíti a korábbi ismereteket, variációkat dolgoznak ki, hogy az ismeret kapcsolódjon a feladathoz és ellenőrizze, hogy a változtatott információ hogyan segíti a végrehajtott feladatot.

A résztvállalás szintjei

A folyamat a klubtól a társadalomig tart. A területi és csoportos szintek lehetőségét biztosítanak arra, hogy megismerkedjenek az újjal és szélesítsék a látókörüket. Kezdetben a fiatalok az otthontól és a családtól indulnak el, s végigjárva a különböző szinteket, növelik tapasztalataikat.

Kapcsolatok

A környezetben az emberi elemek nagyon fontosak. A modell magában foglalja a szabadságot, a felnőttek támogatását, a felfedezést és az alkalmazást. Fejlődik a fiatalok kompetenciája, határozathozó képessége. A felnőtt útmutatást ad, amelyeket a fokozatos együttműködés vált fel, s így válik a fiatal vezetővé.

A Magyarországi 4H Klubok Szövetsége 1992. november 8-án alakult. A 4H program gyakorlati céljai Magyarországon:

- Egyszerű vállalkozásokon keresztül különböző munkatevékenységek gyakorlati megismerése, elsajátítása.
- Önálló gondolkozásra, döntésképessegre, rendszerességre, vállalkozóképességre nevel, lehetőséget biztosít önálló jövedelemszerzésre.
- Megkönnyíti az egyén társadalmi beilleszkedését, toleranciakészségek kialakulását.
- Jelentős hatással van a vidék fejlesztésére, különös tekintettel a munkahelyek teremtésére.
- Nemzetközi kapcsolatai révén lehetőséget biztosít más országok, kultúrák megismerésére, nemzetköziségre nevel.

A kezdeti nehézségek után bizonyosnak látszik, hogy a nemzetközi tapasztalatok körültekintő átültetésével a 4H sikeres szocializációs program, hatékony prevenció az ifjúsági munkanélküliség kezelésében, hosszú távon jól alkalmazható a vidéki fiatalok mobilizációjának mérséklésére, és a magyar pedagógiai gyakorlatban hiánypótló szerepet betöltő pedagógiai eszközzé válhat.

A Földművelésügyi Minisztérium fontosnak tartja az agrárpolitika céljainak hosszabb távon történő megvalósítását segítő ifjúsági munkát, ezért lehetőségeinek megfelelően támogatja azt.

A 4H klubokat a tárca a vidékfejlesztés generációs szervezeteinek is tekinti, ezért kéri a szakmai érdekképviselői szervezeteket – Mezőgazdasági Termelők Országos Szövetségét, Gazdakörök Országos Szövetségét, Parasztszövetségét – hogy segítsék, támogassák tevékenységüket.

FALUSI TURIZMUS, ÁLOM ÉS VALÓSÁG

Kraftné Somogyi Gabriella

A falusi turizmus újraélesztésének biztató kezdetei az 1980-as évek végén arra ösztönöztek bennünket – Kovács Dezső és Szabó Géza kollégáimat –, hogy a falusi turizmus fejlődési körülményeinek és következményeinek kutatásába fogjunk. Az OTKA F 4725 nyilvántartási számon támogatott kutatási tervben vállaltak teljes körű megvalósítását azonban némiképp hátráltatta az a tény, hogy a falusi turizmus a kilencvenes évek során nem fejlődött olyan ütemben, mint ahogyan azt reméltük a pályázat beadásakor. Ennek okaként elsősorban az ország egyre kedvezőtlenebb gazdasági helyzete jelölhető meg, aminek következtében mind kevesebb forrás jut a fogadási feltételek megteremtésére, a marketingtevékenység beindítására, valamint a belföldi kereslet növekedése is messze elmarad a kívánatos szinttől.

A falusi turizmus fogalmi, tartalmi meghatározására tett kísérleteink eredményeként számos közös jellemzőt sikerült feltárnunk, így megfogalmazhatjuk, hogy a *falusi turizmus nem más, mint termékek, szolgáltatások és tapasztalatok – élmények – előállítása és fogyasztása, amelyek elsősorban a vidéki/falusi közösségek természeti és kulturális erőforrásain alapulnak, azok fenntarthatóságának határait nem lépik át.*

A kutatás egyik célja volt a kínálat oldaláról való bekapcsolódás legjelentősebb motivációs tényezőinek feltárása – véletlenszerű kiválasztáson alapuló kérdőívezéssel, valamint mélyinterjúk készítésével. A kapott eredményeket az alábbiakban lehet összefoglalni:

- A vendéglátás beindítása az esetek többségében a családok életformájában és összetételében bekövetkezett változásokhoz kötődik.
- A falusi vendéglátásba való bekapcsolódás legfőbb motíváló tényezője a jövedelemszerzés, annak ellenére, hogy a haszon ma még szerény, a vendéglátás elsősorban jövedelemkiegészítést jelent a család meglévő lehetőségeire alapozva.
- A vendégfogadás további indítékai között a társas kapcsolatok, személyes kommunikáció iránti igények kielégítése említhető, ez fontos szempont a munkából nemrég kikerült, vagy egyedül maradt asszonyoknál.

- Újabb motivációs tényezőt jelent a vendéglátó részéről az ismeretszerzés, új emberekkel, kérdésekkel, problémákkal való személyes megismerkedés lehetősége.
- Az önbecsülés, a lokálpatriotizmus növelésének táptalajául szolgálhat a vidéki turizmus, ennek tudatos felismerése a vendégfogadók motivációi között is megjelenik.
- A motivációs tényezők között megjelenik a mások – szomszédok, rokonok, barátok, ismerősök – által nyújtott jó példa is.

A vendéglátás indítékai tehát összetettek, közöttük a jövedelemszerzés áll az első helyen, de hasonlóan fontosak az emocionális és szociális szempontok is. A nemzetközi és a harmincas évek hazai tapasztalatai szerint ez utóbbiak később kisebb hangsúlyt kapnak. Megítélésünk szerint amennyiben a ma még tapasztalható különleges *vendégközpontúság* hosszú távon fenntartható a magyar falusi turizmus egyedi jellemzőjévé válhat.

A falusi turizmus megállapításaink szerint elsősorban olyan gazdasági tevékenység, amely a helyi erőforrásokra alapozódik, ezeket fölhasználva képes lassan kiteljesedő szerves fejlődést indukálni a vidéki térségekben. A falusi turizmus ideális esetben gerjesztője és integrálója is egyben az egyéni, kis- és középvállalkozásoknak, a kistérségeken belüli együttműködésüknek, hathatósan hozzájárul a vállalkozói ismeretek bővüléséhez, kikényszeríti a marketing szemléletmód térhódítását. A területfejlesztő hatások másik vonulatát a falukép és a tájkép rendezetté válása, az infrastrukturális hálózatok bővülése, a települési térségi marketing fontossága felismerésének terjedése hordozza magában. A terület- és településfejlesztő hatások harmadik csoportját azok a szociális tényezők képviselik, amelyek a lokálpatriotizmus növekedésében, a helyi identitástudat erősödésében jutnak kifejezésre, s hozzájárulnak a népességmegtartó képesség erősödéséhez.

A falusi turizmus *fejlődési fokozatainak* feltárására irányuló kutatásaink csak részben hoztak sikereket a bevezetőben már említett okok miatt. Megállapításaink szerint az egyes térségeket összehasonlítva legalább három lépcső különíthető el:

- Az ország számos térsége természeti, társadalmi és kulturális adottságai révén alkalmas lenne a vendégek fogadására, ennek lehetősége a helybeli lakosokban és önkormányzatokban meg is fogalmazódott a megvalósítás érdekében azonban még nem történtek lépések.
- Az ország azon települései, térségei sorolhatók a második csoportba, ahol az úttörő vállalkozások – zömmel szobakiadók – már megjelentek, ezek azonban nem alkotnak együttműködő hálózatot, hozzájuk kevés

szabadidős programkínálat csatlakozik, szolgáltatásuk inkább vidéki fizetővendéglátásnak tekinthető.

- A harmadik lépcsőfokot azok a településeggyüttesek képviselik, amelyek vendégfogadói és programszervezői – legyenek akár a magán-, vállal-kozói vagy önkormányzati szféra részesei – egymással kooperálva oldják meg a vendégfogadás minden lépését a termékfejlesztéstől, a piacra jutáson keresztül, a vendéget szórakoztató programok lebonyolításáig.

Érdekes eredményre jutunk a harminc évvel ezelőtti nyugat-európai és a hazai fejlődési/fejlesztési gyakorlat összehasonlításával. Akkor a mezőgazdasági termelés nehézségei és alacsony jövedelmezősége miatt megindult városba áramlás csökkentésének, egyes területek elnéptelenedésének megakadályozása érdekében Nyugati-Európa számos országában kezdeményezték a falusi települések foglalkoztatási szerkezetének megváltoztatását. A vendégfogadás elterjesztését a mezőgazdasági tevékenység részbeni kiváltására, illetve a munkalehetőségek helyben történő lekötésére szorgalmazták. Ennek megfelelően módosították az általános, a szakképzés és a felnőttoktatás rendszerét, továbbá szaktanácsadói hálózatot hoztak létre. Hatékony állami hozzájárulással fejlesztették a beavatkozási területek vonalas infrastruktúráját, illetve támogatták a vendégfogadó házak komfortosítását a megfelelő fogadási feltételek kialakítása érdekében.

Magyarországon – bár a falusi turizmus újraélesztésének kiváltó körülményei sok tekintetben hasonlóak – a fejlődés környezetét képező oktatási, szaktanácsadói, (pénzügyi) támogatási rendszer még csak embrionális állapotban létezik. Továbbá a magyar falvak zöme korábban sem kizárólag agrártevékenységből élt, az sokszor inkább kiegészítő jövedelemforrás volt a kétlaki ember számára. Így a vendégfogadásba bekapcsolódni szándékozó gazda hagyományos termelési ismeretei és tevékenysége az elmúlt évtizedekben sok esetben beszűkült, a hagyományok, szokások ápolása majdnem végzetesen elfelejtődött.

Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy a falusi vendégfogadásra elsőként vállalkozók, a példaadók a polgárosult falusi rétegekből, illetve a falusi, esetenként városi értelmiségiek közül kerülnek ki, akik önellátásra termelnek. A mezőgazdasági főfoglalkozásúak valószínűleg követő magatartást fognak tanúsítani az úttörő vállalkozások sikere esetén.

Véleményünk szerint a falusi turizmus fejlesztésének eddigi mérsékelt sikerességében erősen közrejátszik, hogy nem tisztázott a különböző szereplők – magánszemélyek, vállalkozók, társadalmi szerveződések, érdekvédelmi szervezetek és önkormányzatok – feladata és felelőssége, szerve-

zeti kapcsolódásuk lehetősége és módja. Annak ellenére, hogy számos politikai, ágazati koncepció, program tűzte zászlajára a falusi turizmus előmozdítását, hiányoznak a hosszú távú fejlesztés körvonalai, a támogatás ötletszerű, az egyes állami pénzalapok mint források közötti koordináció nem működik. A Falusi Turizmus Országos Szövetségének múlt évi megalakulásáig nem létezett olyan országos szerveződés, amely a vállalkozóknak érdekvédelmi, értékesítési, képzési segítséget, szolgáltatást nyújtott volna.

A falusi vendéglátás ma még elsősorban jövedelemkiegészítő vállalkozási forma. Feltételezhető, hogy a falusi turizmus csak azokon a településeken tud tartósan fennmaradni, ahol erős a helyi összefogás igénye, vagy valamilyen külső hatásra (szaktanácsadó rendszer, közösségfejlesztők, helyi egyesület, idegenforgalmi vállalkozók) megszerveződik.

Kutatási eredményeink szerint a falusi turizmus fejlődésében a következő tendenciák fognak érvényesülni a jövőben:

- A falusi turizmus a vidékfejlesztés egyik csapásirányát fogja képviselni, a települések önszerveződésének gerjesztője, a kistérségi együttműködések erősítője lesz.
- A helyi erőforrásokkal, vonzerőkkel való optimális gazdálkodás kikényszeríti a fenntartható fejlődés/fejlesztés elvének megvalósítását.
- A területi marketing részeként erősíti a települések, kistérségek sajátos arculatának megfogalmazását, építését ezen keresztül a vidéki turizmus kínálatának differenciálódását.
- A települési önkormányzatok és társulásaik egyre erősödő szerepet vállalnak a falusi turizmussal kapcsolatos különböző kezdeményezések összehangolásában, fejlesztési terveik kidolgozása, azok megvalósítása és a hozzá kapcsolódó helyi szabályozás során következetesen figyelembe veszik a vendégfogadáshoz kapcsolódó érdekeket.
- Megyei szinten az önkormányzat és annak intézményei is jelentős feladatokat vállalnak, így koordinálói, menedzselői szerepet a kistérségi koncepciók, fejlesztési programok kidolgozásában, koordinálásában, esetleg azok megvalósításában; a térségi infrastrukturális ellátottság javításában támogatói szerepet; a megyei nonprofit idegenforgalmi irodák révén a falusi turizmus termékkínálatának kialakításában, létrehozásában, piacra juttatásában fejthetik ki hatásukat; a közművelődés a közösségfejlesztés terén tehetnek a vidékért.

Ugyanakkor nem hallgathatjuk el azokat a jelenségeket sem, amelyek az álmok talajáról a realitásokhoz visznek vissza bennünket. A fizetőképes

kereslet korlátozottsága miatt nem reménykedhet minden hátrányos helyzetű falu a turizmusban mint megváltóban. A belföldi turizmus gazdasági okokra visszavezethető drasztikus méretű beszűkülése nem kedvez a falusi turizmus felfutásának, jóllehet a sokat emlegetett osztrák, francia és német példákban a vendégek zöme – 80–90%-a – belföldi, nálunk hasonló az arány a külföldiek javára. Semmiféle támogatási rendszer nem segíti a visszaszorult belföldi turisztikai keresletet a falusi turizmus irányába terelni.

A másik jelentős problématerület, hogy a vendégfogadásban érdekelt kis- és középvállalkozások egy része nem helyi tőkéből valósult meg, ezek integrálódása a helyi gazdaságba nem mindig sikeres, számtalan konfliktus kíséri, így a helyi társadalmi-gazdasági viszonyok javításában alig van szerepük.

Úgy tűnik magára hagyottan a falusi vendégfogadás sokáig az álom kategóriájában fog maradni, hogy valóságos település- és területfejlesztő tényezővé váljon, különböző támogatási formák javasolhatók:

- Képzési programok támogatása, rövid távon a felnőttképzés részesítendő előnyben a vendégfogadási, vállalkozói, szervezői, marketingismeretekben megmutatkozó hiányok pótlására.
- Szakmai tanácsadó hálózat kiépítésének támogatása.
- A helyi kínálat megfogalmazása, a piackutatás, a piaci információk átadása, a promóció különböző formái is a támogatandó tevékenységek közé sorolandók.
- Sajátos támogatási formának tekinthető egy széles körű minősítési rendszer kidolgozása, amely a nemzetközi gyakorlattal megegyező minőségvédelem révén a legjobbakat segíti piaci sikerekhez.

Összegzésként megfogalmazható, hogy a falusi turizmus szerepének, fontosságának hangsúlyozása ellenére még nem vált a vidéki gazdaság és társadalom jelentős tényezőjévé. Ennek az ország agrárstruktúráján és területfejlesztési politikáján túl érdekeltségi és szemléletbeli okai is vannak. A falusi turizmus összetett egyéni és közösségi vállalkozás, melynek fejlesztése igényli a vállalkozók, a helyi közösségek, az önkormányzatok és más állami szervek és a turizmusban érdekelt vállalkozások sokrétű összefogását. Eredménye nem csak a vállalkozókon múlik, hatása az adott térségben közép- és hosszú távon érvényesülhet – azonban elsődlegesen és közvetlenül a vállalkozóknak kell megtalálniuk a számításukat, különben nem várható fejlett falusi vendéglátás.

A FALUSI TURIZMUS ÉS FIZETŐVENDÉGLÁTÁS ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Kovács Dezső

A magánzálláshely-értékesítés, ezen belül a fizetővendéglátás és falusi turizmus megoldatlan kérdései az államszocializmus időszakának korlátozott felhalmozási és vállalkozási lehetőségeiből származnak. Akkoriban a mezőgazdasági háztáji szinte egyetlen privát tevékenységként került piedesztálra. A városokban és az üdülőkörzetekben kibontakozó sajátos magánvállalkozási forma, a fizetővendéglátás, Zimmer Frei, mely szintén jövedelemszerző és felhalmozást biztosító privát forma volt, a hozzá részben hasonló mezőgazdasági háztáji tevékenységhez képest sokkal kevesebb figyelmet kapott. A zártkerti építés, mint befektetési lehetőség, nemcsak üdülési célokat szolgált és tőkefelhalmozást jelentett a családok számára, hanem jövedelemtermelő funkciót is a ház, az üdülő, vagy szobák kiadása révén. Budapesten és a városokban a hiányzó szállodai kapacitást pótolta a fizetővendéglátás, mentesítve az államot a szállodaépítésekkel járó nagyberuházásoktól, egyben pótlólagos jövedelemhez juttatva a kiadó szobával rendelkezőket. A fizetővendéglátás bevétele, ugyanúgy mint a mezőgazdaságban a háztáji, sokszor elérte, sőt akár jóval meghaladta a főmunkahelyen szerzett jövedelmet. A magyar polgárosodáshoz ez a fajta felhalmozási és vállalkozási lehetőség ugyanúgy hozzátartozott, elsősorban városi családoknál, mint a háztáji termelés falun.

A falusi turizmus Nyugat Európában és nálunk is a fizetővendéglátástól eltérő feltételekre alakult ki és szerveződési módja is különböző volt. Érdekes módon nálunk a 30-as években pontosan értették a mezőgazdasági termékértékesítés jelentőségét, a helyiek összefogásának erősítését, a falu kulturális felzárkózásának a lehetőségét a falusi turizmuson keresztül. Nyugat Európában sem a nagy kereslet hozta létre a falusi/agri/rural turizmust, hanem más szükségletek, a vidék elnéptelenedésének megakadályozása, tájvédelem, a parasztcsaládok jövedelmének növelése, a nők jövedelemszerzésének biztosítása stb.

A fizetővendéglátás viszont a keresleti piac terméke, mely más turizmusvonzerőkhöz kapcsolódik. A falusi turizmus a kínálati piac szereplője,

melynek komplex módon, a helyi vonzerők színvonalas terméké alakításával és csomagolásával kell értékesülnie a turizmus piacán.

A falusi turizmus mára átfogó turizmuskínálati, illetve területfejlesztési valamint vállalkozási kategóriává alakult. Az eltérő közelítések más-más jellegzetességeit emelik ki és erősítik. Vállalkozás szempontjából tartalma differenciálatlan, nincs pontosan meghatározva, milyen szolgáltatás értendő alatta és mi nem. Pontosabban, mindenki azt ért alatta, ami számára előnyösnek tűnik. Szabályozási szempontból adójogszabályok által vezérelt, melyek ugyan többé-kevésbé egyértelműek, de szűkítő szabályozást alkalmaznak (pl. a mezővárosok, falusias jellegű városok kizárása, illetve az együttlakás feltétele), másrészt viszont tágan értelmezettek. Nincs például foglalkozási, tevékenységi megkötés stb. Nincsenek meghatározva és értelmezve a falusi turizmuson belül az eltérő kínálati formák. Mondhatnánk azt, hogy ez így jó, nem kell a dolgot túlszabályozni, éljen a verseny és a vállalkozói szabadság. Ez azonban nem igaz, illetve a falusi turizmus létrehozásának természete miatt nem egészen helytálló.

A falusi turizmus különös családi vállalkozás, a meglévő, elfekvő családi, háztartási erőforrások, a rejtett vagy kihasználatlan települési vonzerők stb. értékesítése. Egy vendégfogadó család egy településen még nem falusi turizmus, ahhoz több vendégváróra és bizonyos értelemben a teljes közösségre is szükség van. Nyugat-Európában ilyen közelítéssel folyik a fejlesztés.

A falusi turizmus és a fizetővendéglátás kapcsolata

A szabályozatlanság, valamint az egyértelműség hiányának is következménye az a spontán fejlődés, ami az elmúlt 5–6 évben kialakult Magyarországon. A jelenlegi helyzet meghaladásához nem kerülhető meg a kérdés: van-e különbség falusi turizmus és fizetővendéglátás között és ha igen, az miben jelentkezik?

E két kategória értelmezéséhez a szabályozás jogi megfogalmazásai, illetve a téma szociológiai, fejlesztési szemléletű közelítései nyújtanak segítséget. Véleményem szerint a jogi felfogás és közelítés egy statikus szemléletet tükröz, ami kiválóan megfelel a fizetővendéglátásnak, de nem alkalmas a falusi turizmus lényegének megértéséhez, mely inkább dinamikus, fejlesztő jellegű közelítést és szabályozást igényel. A különbség jórészt a kereslettel, a kínálatlaltal és a piaccal van összefüggésben. Véleményem szerint a fizetővendéglátás többnyire csupán egy kínálati elem a ke-

resleti piacon, a falusi turizmus viszont komplex turizmustermék, mely elsősorban kínálati alapon, a helyi erőforrások mozgósításával jön létre. A kereskedelmi szálláshelyek követelményrendszeréről és osztályba sorolásáról készülő rendelettervezet ugyanakkor nem veszi figyelembe az említett szempontot és szolgáltatás szerint nem tesz lényegi különbséget a kető között.

„Fizetővendéglátás: A kiemelt gyógy- és üdülőhelyen, valamint a városokban történő magánszálláshely-szolgáltatás, maximum 10 ágy/ingatlan kapacitásig.

Falusi szálláshely: Falusi szálláshely minden olyan magánszálláshely, amely nem tartozik a fizetővendéglátás körébe, különös tekintettel a nem városias jellegű vidéki, falusi-tanyás térségekben történő szálláshely-szolgáltatásra.”

Véleményem szerint ez abból fakad, hogy a tervezet készítője nem érti a falusi turizmust, gyakorlatilag leegyszerűsíti szálláshely-biztosításra falun és tanyán. Erről van-e szó tulajdonképpen a falusi turizmus esetében?

A fentiek alapján a fizetővendéglátás magánszálláshely-biztosítás városban, illetve kiemelt gyógy- és üdülőhelyen 10 ágyig. Röviden nevezhetnének akár városi és/vagy üdülő szálláshelynek is. A fizetővendéglátás alapvető funkciója a vendég számára a szállásbiztosítás, azon kívül legtöbbször semmit nem nyújt, mert a városban, illetve az adott gyógy- vagy üdülőhelyen olyan turisztikai vonzerők, egyéb térségi funkciók működnek, amelyek vonzzák a vendéget és csupán szállásszolgáltatással kell a magánszemélyeknek belépni e piacra. Az esetek nagy részében a szállásadó és a vendég nem vagy legfeljebb egy rövid időre találkozik. A korábbi időszakban a kereslet az ilyen szállás iránt meghaladta a kínálatot és ez meglátszott a színvonalon is. Országosan egyébként ez durván a 900 ezer vendégágyból 600 ezer fizetővendégágyat jelent, s ennek kétharmada Budapesten és a Balatonon került kialakításra.

A falusi turizmus esetében mindez egészen másként jelenik meg, más a falusi, vidéki vonzerők feltárási, kiaknázási módja és piaci értékesítése is. (Zárójelben érdemes itt említeni a magyar természeti erőforrások alulértékelttségét, illetve értékük el nem ismertségét.) Az esetek túlnyomó többségében nem elég, illetve nem lehetséges csak szobát nyitni falun (azaz szállást biztosítani, vagy fizetővendéglátást létesíteni), mert néhány olcsó szoba kedvéért még nem jelennek meg ott a turisták. Ennél sokkal többre van szükség, a helyi lehetőségek és vonzerők feltáráására, a település és a családok egyéni kínálatának kifejlesztésére stb. A falusi turizmus esetén

az attrakciókat, a szolgáltatásokat is meg kell teremteni, enélkül ugyanis nem lesz vendég.

Ausztriában az „Üdülés a parasztdvaron” üzletágnál a szállás mellett a parasztszaladoknak legalább 3 saját terméket, szolgáltatást is kell biztosítani a vendégek számára. A kínálatba beletartoznak a vendégváró család által biztosított szolgáltatások, a vendég és vendéglátó személyes kapcsolata, a háziállatok megléte, házi ételek, gyümölcsök stb. készítése, fogyasztása. A vidékiség, a falun vagy tanyán lakás önmagában nem elegendő e kínálati forma márkajegyének megszerzéséhez. A falusi tanító vagy a gyógyszerész, akinek nincs működő parasztgazdasága, nem lehet tulajdonosa e terméknek.

Az osztrák példa is mutatja, hogy a falusi turizmus nem tömegturizmusra alapozott kínálati forma. Sok-sok helyi, egyéni íz színesíti és bizonyos fokig a vendég is alakítja azt, attól függően, hogy milyen aktív kapcsolatba lép a vendéglátókkal. Mindez a fizetővendéglátásnál jóval személytelenebb.

A falusi turizmus komplex jellegével kapcsolatban azt is fel kell vetni, hogy a leendő szabályozásánál és adókedvezményeknél nemcsak a szállásadókat, a szállásadó tevékenységet kell támogatni, hanem azokat is, akik egy település vagy körzet komplex kínálatához tudnak hozzájárulni saját tevékenységükkel. Például, akinek van két pár lova, lovaskocsija és a turisták fuvarozását vállalja, vagy aki vigyáz a turisták gyerekeire, madárfigyelő, túravezető, csónakjai vannak stb., szintén részesülnie kell azokból a lehetőségekből és kedvezményekből, amelyekből a szálláshellyel rendelkezők.

A falusi turizmus főbb szereplői és szerveződése

A falusi turizmus szereplőiről, a kínálat területi különbségeiről, jellegéről, a vállalkozókról, a helyi, területi együttműködések hatásosságáról, színvonaláról lassan kirajzolódik egy általános kép. A falusi turizmusnak ma három jelentős szereplője van. Az elsőt a vendégváró családok alkotják, a másodikat azok a marketingvállalkozók, akik hálózatot szerveznek és piacra viszik a vendégváró házakat, a harmadik csoport pedig a témában fantáziát látó önkormányzatokból, elsősorban polgármesterekből áll.

Az már ma is látszik, hogy az önszerveződés szinte mindenütt nehezen indul, több térségben marketingvállalkozások, tourinform irodák, illetve

utazási irodák viszik piacra a vendégváró kínálatot az egyéni értékesítés mellett.

A falusi turizmusnak, jellegéből adódóan leginkább a hálózatos szervezési forma felel meg. Ez lehet több vendéglátó önkéntes szerveződése vagy valamilyen vállalkozás összefogó, piacra vivő kezdeményezése. Nálunk a jelenlegi spontán fejlődési szakaszban a helyi vagy regionális faluturizmus-hálózatok laza, nem stabil, vagy éppenséggel szakadozott szerkezetűek. Vonatkozik ez a marketingvállalkozók által szervezett hálózatokra is, hiszen a vendéglátók egy része – mivel közvetlen kapcsolatba kerül a vendéggel – bizonyos tapasztalatszerzés után önállósítja magát. A hálózat szervezőjének tehát mindig új tagokat kell beszerveznie, hogy fenntartsa a hálózat méretét, rugalmasságát. A kereslet természetéből adódik, hogy előfordul, a hálózat nem minden egyes tagjának jut vendég, de arra is fel kell készülni, ha nagyon sok vendég jelenik meg egyszerre. A hálózat bővülése, szűkítése sok tényező eredménye lehet, pl. családi okok, betegség, jobb állás, gyermekáldás stb., ezért a falusi vendégváró hálózatok nem stabil hálózatok.

A falusi turizmus fejlesztéséhez a jövőre nézve nélkülözhetetlen a gyakorlatias közelítés, az egyértelmű fogalmi meghatározás és a megfelelő fejlesztési módok és formák kialakítása. A nyugat-európai fejlődés alapelvei, a mezőgazdasági kamarák segítő szerepe, a szaktanácsadó rendszer hatékony működése, az oktatás és a fejlesztést segítő pénzügyi konstrukciók nálunk alakuló szakaszban vannak. Ezek nélkül nagyon nehéz lesz előrejutni a spontán fejlődés állapotából és színvonalas megkülönböztethető kínálatot létrehozni.

A VILLÁNY-SIKLÓSI BORÚT MINT IDEGENFORGALMI TERMÉK ÉS TERÜLETFEJLESZTŐ EGYÜTTMŰKÖDÉS

Szabó Géza

A vidékfejlesztés egyre bővülő hazai eszköztárába úgy tűnik véglegesen bebocsátást nyert a turizmus. Bár ez alapvetően az idegenforgalom által kínált potenciális lehetőségeknek szól és nem az eddigi eredményeknek, az egyértelművé vált, hogy falvainknak sem szabad nélkülözniük a világ egyik leggyorsabban fejlődő „iparágának” komplex gazdaságfejlesztő és -szervező erejét. Kérdésként mára „csak” annyi maradt, hogy hogyan lesz a biztató távlatokból mai valóság?

A hazai vidékfejlesztés és idegenforgalom immár egy évtizede próbálkozik a vidéki turizmus Európában fellelhető, működő példáinak adaptációjára. A „falusi turizmusnak” nevezett produkció azonban túl általánosra és éppen ezért kissé szintelenre sikeredett. Legtöbbször hiányzik belőle az egyediség, az eredetiség áttörő ereje, amely felmutatná e tevékenység kvalitásait és végre kiemelné a turizmus „szegény rokona” kategóriából. Az Európai Unió elmaradott térségeit érintő fejlesztési programok sikeresen integrálták a turizmust. Számos változatai közül azokat a „szelíd” jelzővel illethetőket alkalmazzák, amelyek környezetkímélők, összekapcsolhatók a vidéki régiók számára oly fontos mezőgazdasággal, kíméletesek a helyi társadalommal és alkalmazkodnak a turizmus új elvárásaihoz: élményeket, új tudást, a megismerés varázsát és az aktív kikapcsolódást nyújtják az érkezőknek. Régi értékeket kínálnak újszerű kontörsben, a vonzerők alapja a vidéki táj a maga történelmével, tárgyi és szellemi kultúrájával, megőrzött tradícióival. A turizmusban egyre erősebben érvényesülő individualizálódásra reagálva, a fejlesztések olyan idegenforgalmi termékek kialakítását támogatták, amelyek a felsorolt alap vonzerőkön kívül, a táj minden érdekességét választható alternatívaként foglalták a kínálatba. A piackutatások tanulságait levonva – amelyek szerint a vendég mindig egy jelentős vonzerő hatására hozza meg utazási döntését – a vidéki régiók meglévő adottságai közül a legjellegzetesebbet fejlesztették a termék ve-

zermotívumává. Ez határozza meg a kínálat arculatát, ehhez kapcsolódnak a kiegészítő, színesítő programlehetőségek.

A vidéki térségek vonzerőit programmá felfűző tematikus kínálatú utak alapvetően a meglévő hagyományokra építkeznek, egy adott térségen belüli azonosságokat tárják fel. Így például a történelmi múlt azonos korszakból származó műemlékeit fűzi fel a bajorországi római út.

A tematikus kínálatok másik markáns csoportja a tájegységek egy-egy hagyományos termékét teszi meg az út „alapjául”. A helyi termék előállításának, fogyasztásának esetleg szállításának a bemutatása; bekapcsolódás a termékkel kapcsolatos helyi ünnepekbe, szokásokba adja a program gerincét. Igen sikeres turisztikai kínálatok jöttek létre a dohányhoz, sajthoz és leginkább a borhoz (konyakhoz, pezsgőhöz) kapcsolódva.

Az Európai Borutak fejlesztése

A bor az európai civilizáció egyik legősibb és legtöbb hagyományt hordozó produktuma. Szinte kínálja magát egy-egy tájegység turizmuskínálatának vezérfonalául. A közös termék létrehozása kölcsönös előnyöket jelent a bortermelés és a turizmus számára egyaránt.

A bortermelők számára a turizmus elsősorban helybeni értékesítési lehetőséget, helyi piacot jelent. A vendégek igényei a bortermelés minőségi megújítását ösztönzik. A turizmus egy igen erős image-javító tényező, hírnévkeltője az egész tájegységnek, de legfőképpen agrártermékének, a bornak. Ez utóbbi reklámhatást nem szabad lebecsülni! A túltermeléssel küzdő borpiacra betörni, ott pozíciókat szerezni a marketing hagyományos módszereivel igen nehéz, hiszen a borkereskedők ragaszkodnak megszokott szállítóikhoz. Ugyanakkor a fogyasztók turistaként könnyebben megnyerhetők. A borút közvetlen kapcsolatot jelent a termelők és a piac között.

A turizmus is sokat profitál a borutak kiépüléséből. A szőlő- és borkultúra, mint a tájegységi program váza, igen színes és sokrétű programcsokrot kínál. Kitekintéssel rendelkezik a körzet természeti értékeire, műemlékeire, települési tradícióira és a helyi kultúrára. Lehetőséget teremt a falusi életmód és a városi turisták találkozására, az emberi kapcsolatok kiépítésére a vendéglátó és vendégei között.

A borutak fejlesztése megköveteli a helyi, térségi aktivitást, az adott ságok feltárását, a helybeliek bekapcsolódását. A térségi együttműködés, az érintett települések összefogása válik a térségfejlesztés mozgatórugójá-

vá. A fejlesztés helyi erőforrásokon alapul, az érintett lakosság közreműködésével zajlik, tehát egyértelműen endogén eredetűnek kell tekintenünk.

A borút idegenforgalmi kínálatként és térségfejlesztő programként nálunk még újdonságnak számít. Ám az ebben jövőjüket látó borvidékeknek távlatokat nyithat az Európai Unió egyik integrációs szervezetének, az Európai Bortermelő Régiók Gyűlésének (AREV) fejlesztési programja. (A szervezet több mint 60 régiót fog össze Európa különböző részeiről.) Jelenleg még csak két hazai borvidék (Villány–Siklós, Szekszárd) indult el a bor Európába vezető útján, ám kezdeti tapasztalataik igen biztatóak.

Az AREV-en belül létrehozott Európai Borutak Tanácsa (CERV) két interregionális együttműködési programot kezdeményezett borutak kiépítésére. Az 1992-ben indult Dyonisos project a közreműködő régiók (1. táblázat) számára képzést és információátadást, egységes borúti minősítési rendszer „prototípusának” kialakítását (Languedoc–Russilon) és egységes jelzőrendszer (EUROPICTO) megteremtését jelentette.

I. táblázat

*A Borutak Európai Tanácsa által kezdeményezett
borúfejlesztési programok*

A Dyonisos program (1992–94) közreműködő régiói	Az OUVERTURE–Reset program (1994–95) közreműködő régiói
Alentejó	Bergerac
Portó	Centro
Szicília	Alentejo
Carentes	Szicília
Katalónia	Baranya
Lombardia	Tolna
Languedoc–Russilon	
Megfigyelőként: Baranya	

A borutak ezen új csoportja már bevált példákra építhetett. Az Elzászi Borút 1994-ben ünnepelte 40. jubileumát, a szomszédos Pfalz borútja pedig 60 éve működik.

Baranya megye az AREV tagjaként, megfigyelőként bekapcsolódhatott a Dyonisos program II. szakaszába. Majd az 1994-ben beinduló

OUVERTURE-Reset projektben (közreműködő régiók az 1. táblázatban) már Tolnával együtt teljes jogú (EU-n kívüli) együttműködő volt.

A Villány–Siklói Borút előkészítése

A CERV 2. együttműködési programjában résztvevő régiók, egymást segítve építették fel borútjaik szervezeti, fejlesztési és működtetési rendszerét. Baranyában a villány–siklói történelmi borvidék turizmusának fejlesztésére, a kistérség hét települése: Siklós, Nagyharsány, Kisharsány, Nagytótfalu, Villány, Villánykövesd és Palkonya 1994. szeptember 14-én egyesületet alapított. A Villány–Siklói Borút Egyesület, amelynek tagjai között a települések és helyi polgárok mellett a vállalkozók is képviseltették magukat, működési céljaként az alábbiakat határozta meg: „a borvidéki borút létrehozása, a borvidék sajátos arculatának és tájegységi képének erősítése, a borturizmus fellendítése, a kétezer éves borkultúrában rejlő fejlesztési lehetőségek kibontakoztatása”.

Az egyesület 1995 márciusára kidolgozta borút fejlesztési projektjét, amelynek megvalósításához elnyerte a KTM Phare kistérségi programjának támogatását. A fejlesztés gyakorlati része éppen 1995 őszén indul, és a következő szezonra a borút már főbb elemeiben működni fog.

A borút projekt felépítése

A CERV a Dyonisos és Overture programjainak tapasztalatai alapján a borutak három típusát különbözteti meg.

1. Nyitott borút. A borkóstoló helyek laza hálózata. Borkóstolásra, étkezésre és vendéglátásra felkészült egységek egy idegenforgalmi régióban.
2. Tematikus borút. Ebben a típusban a borkóstoló helyek speciális programokkal egészülnek ki. Leggyakrabban a kultúra, a természet vagy a gasztronómia kapcsolódik hozzájuk.
3. Klasszikus borút. Az Elzászi Borút példáját követve, konkrét bejárható útvonalat jelent. „Borkörút”, ahol borkínáló és eladóhelyek, vendéglők és szálláshelyek, valamint látnivalók és programok várják a turistákat. A látogatókat információs táblák irányítják a minősített szolgáltatásokhoz.

A villány–siklói a klasszikus borút kiépítését tűzte célul. Erre megfelelőek a feltételek: kis földrajzi távolságok, sok egymást kiegészítő vonzerejű település, jelentős számú látogató. A borútprogram három alappillére: a minősítési rendszer, az információs rendszer és a marketingkoncepció.

Az európai borutak példái arra mutatnak rá, hogy a borút egy minőségi termék, minőség a borban és a hozzá kapcsolódó szolgáltatásokban egyaránt. Így érthető, hogy a borút minősítési és minőségbiztosítási rendszere a program sikerének zálogaként kezelendő. A minősítési rendszer a Borút – CERV ajánlásai alapján készítendő – Kartája szerint működik. A minősítendő szolgáltatások két csoportba sorolhatók: a borra felépülő termék-lánc, valamint a kapcsolódó kiegészítő szolgáltatások (2. táblázat).

2. táblázat

A borút minősítendő szolgáltatásai

Borra alapozódó termék-lánc	Kiegészítő termékcsoportok
Üdülés bortermelő gazdánál	Programok (kulturális, sport, szabadidő)
Borkóstolás + vendéglátás	Szálláshelyek (hotel, motel, panzió)
Boreladás + -kóstolás	Gasztronómiai létesítmények (étterem, csárda)

A borút minősítési rendszerének alapjául a hatósági előírások szolgálnak, ám saját elvárásainak érvényesítése érdekében külön szabályozást is tehet. A minősített szolgáltatások elnyerik a borút védjegyét.

Az idegenforgalmi információs rendszer az élő kapcsolat a turisták és a helyi kínálatok között. Kétféle elvárásnak kell megfelelnie: a turisták számára feltárni a kínálat teljességét, megadni a szolgáltatások kiválasztásához szükséges információkat; ugyanakkor a borút működtetői számára vendéget szerezni. Az igények kielégítésére az EUROPICTO jelrendszerével orientáló, informáló és bemutató táblarendszer épül ki (3. táblázat). A napi konkrét információadást két, a borút centrumaiban elhelyezett interaktív információs pont biztosítja (4. táblázat).

A marketingprogram a borút piaci kapcsolatainak kiépítését szolgálja. Szerencsés helyzetben van a településcsoport, mert borainak minősége széles körben ismert (a villányi név itthon és külföldön is jól cseng a turisták körében). A borvidéken vannak olyan minőségi borokat termelő és palacko-

zó magánvállalkozók, akik közül többen a vendéglátásba is bekapcsolódtak. A közeli Harkány fürdővendégei, Pécs kulturális turizmusának résztvevői már ma is stabil piacot jelentenek. A vendégkör a borút újdonsága miatt még bővíthető. A villányi borok eljutottak a hazai és külföldi nívós éttermek, vinotékák kínálatába, így az Európa borútjainak piacát jelentő igényes középosztály elérhető.

3. táblázat

*A Villány–Siklói Borút
információs táblái*

Borútra irányító táblák
A borutat jelző táblák
Borúti információs táblák
A borutat bemutató táblák

4. táblázat

*Az interaktív
információs pontok feladatai*

Információs és propaganda- anyagok terjesztése
Naprakész információk a borút szolgáltatásairól
Helyfoglalás és belépők árúsítása
A borútra jellemző ajándéktárgyak árúsítása

A kistérség a borhoz kötődő szolgáltatásokon kívül olyan kulturális, művészeti programokat, falusi üdülési lehetőségeket, valamint aktív kikapcsolódási formákat kínál, hogy vendégköre gyarapítható a fiatal, egészségorientált, városi kirándulókkal, kisgyermekesekkel, de a reform életmód híveivel is.

A fejlesztés perspektívái

A villány–siklói kistérséget kiváló adottságai ébresztették rá a borút kiépítésének lehetőségére. Látva a Villányban és Villánykövesden spontán fejlődéssel eddig kibontakozott borturizmust, nem az a kérdés, hogy fejlődik-e a turizmus, hanem az, hogy a tucatnyi sikeres vállalkozó mellé felzárkóznak-e mások is? Piacot talál-e az újonnan próbálkozók kínálatára és lesz-e ennek fejlesztő hatása a terület valamennyi településére? Villány–Siklós térségében már ma is van borturizmus, de az idegenforgalomból nyerhető előnyök kiterjesztéséhez, a területfejlesztéshez az együttműködés magasabb szintjét jelentő borút megerem-tése szükséges.

KÉZMŰVESEK TANYÁJA JÁSZSZENTLÁSZLÓ, BÉKÁSPARTI DŰLŐ

Ónodi Gábor

A Kézsművesek Tanyájának építése alkalmat adott arra, hogy az épületek kialakítását, telepítésüket, egymáshoz való viszonyukat és az általuk alkotott térrendszert tekintve egyaránt figyelembe lehessen venni az utóbbi évtizedekben is számtalan spontán megoldással tarkított, ugyanakkor észrevehetően archetipikus motívumokat hordozó alföldi tanyaépítési minta leglényegesebb elemeit. Feltárva a hagyományos tanyai térrendszernek azokat a rendeltetéstől független törvényszerűségeit, amelyek az alföldi tanyák különös, nehezen megfeythető hangulatát, környezetükhöz való viszonyulásukból fakadó értékeit eredményezik. Az épületegyüttes az udvar közepén álló torony (látófa) köré települő épületekkel hozza létre az emberi tevékenységre alkalmas, a külső környezettel intenzív kapcsolatot biztosító nyitott, félig nyitott és zárt, horizontális és vertikális terek rendszerét, a végtelennek tűnő, még a Dongér partján is egyre szárazabb, nap-sütötte, szélfűtta, árnyékszegény, lapos síkságon.

A tanya épületeinek falazata a helyszínen található agyagos homok talajból készült, épületenként eltérő technológiával. Az egyik épület helyszínen vetett vályogtéglából, a másik kettő elkészült épület döngölt vert falazattal, a negyedik, még teljesen el nem készült épület pedig stabilizálás nélküli helyszínen préselt földtéglából épült 1994 nyarán a GATE, illetve a BME hallgatóinak 4 hetes szakmai gyakorlata eredményeképp.

A torony 1995 nyarán került felállításra, mely, amellet, hogy rövid idő alatt a környék népszerű és sűrűn látogatott nevezetességévé vált, a tanya-udvar klimatizálásához is hozzájárul, árnyékoló hatásánál fogva mérhető mértékben csökkentve az udvar felmelegedését.

A mintegy 900 m² alapterületen elhelyezkedő létesítmény teljes beruházási költsége 16 millió Ft.

A tanya szerves részét képezi a BUGAC-MAJSAI HOMOKHÁTSÁG Kistérségfejlesztési Társulás térségfejlesztő munkájával, programjaival, szolgáltatásaival, Móricgát, Szank, Bugac, Bugacpusztaháza, Kiskunmajsa, Csólyospálos, Csengele, Kömpöc településeket is bevonta Jászszentlászló, Gödöllő, Budapest, Brüsszel „Gesamtkunstwerk”-jébe.

A Kézművesek Tanyájának programjai

- Kézműves mesterkurzusok,
- Kézműves táborok kezdőknek,
- Szakmai gyakorlatok egyetemistáknak, főiskolásoknak,
- „Kézműves Tanyai Napok” minden év júniusának végén, bemutató kiállítással, vásárral, a nyári programok során készült alkotások bemutatásával, alföldi faluképi vásárral, egyéb szakmai és szórakoztató programokkal.

A Kézművesek Tanyájának szolgáltatásai

– Bedolgozói rendszer szervezése

A kézműves műhelyek létrehozatala annak az alap gondolatnak a jegyében történt, hogy a helyi anyagokból helyben és helybéliek által készített színvonalas minőségű tárgyak alkalmasak lehetnek a helyben és a környezetben megtermelt, elsősorban mezőgazdasági eredetű áruk csomagolására, díszítésére, értékük növelésére.

A műhelyek üzemeltetői vállalják kézműves módszerekkel előállítható tárgyak, csomagolóeszközök megtervezését, prototípusainak előállítását termelők, forgalmazók számára és a térségből jelentkező bedolgozói rendszerben a sorozatgyártásra vállalkozók betanítását.

– Építési szolgáltatások

A „Kézművesek Tanyája” rendelkezik olyan építő kapacitással, melynek birtokában vállalni tudja régi tanyák felújítási, új tanyák létesítésének tervezési, építési, berendezési feladatait a térségben hagyományos eljárásokkal, korszerű minőségben, a műhelyek képzési profiljába vágó építőmesteri, ácsetetőfedő, bútorkészítő, lakásberendező munkák terén. A térség jellegzetes értékeinek megőrzéséhez, továbbfejlesztéséhez kíván ezzel a szolgáltatással is hozzájárulni.

A létesítmény megvalósításában és üzemeltetésében közreműködő intézmények:

Jóléti Szolgálat Központi Alapítvány,
 Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat,
 PHARE,
 Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium,
 Művelődésügyi Minisztérium,
 Népjóléti Minisztérium,
 Népművészek Egyesülete,
 Képzőművészeti Főiskola,
 Gödöllői Agrártudományi Egyetem,
 Periféria Bt.

ÖSSZEFOGLALÓ „A FALUSI GAZDASÁG FEJLESZTÉSI ALTERNATÍVÁI” SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

Hrubi László

A vidékfejlesztés a regionális politika egyik egyre inkább erősödő iránya. Oka a rurális jellegű térségek – mint problematikus területek – fejlesztésének támogatására irányuló határozott szándék mind az Európai Unió, mind pedig Kelet-Európa országaiban. A stratégia – a szekció egyik általános gondolataként – nem lehet „rekurzív” abban az értelemben, hogy nem lehet a hajdan volt „egyensúly” újrateremtésében gondolkodni, az új kihívásokhoz, a piac követelményeihez, a korszerű gazdasági-technikai viszonyokhoz alkalmazkodva kell a felzárkózás esélyeinek megteremtődniük.

A vidékfejlesztés alapvetően gazdaságfejlesztési orientációjú politika, amelyben – a szekcióban elhangzott előadások másik közös vonalaként – ma két meghatározó elem van: a méretgazdaságosság és az integráció. Az előbbi leegyszerűsítve a fejlődés-fejlesztés lehetőségeit hordozó tevékenységek hatékony intézményi-szervezeti kerete, a másik pedig a funkciók, tevékenységek integratív rendszere, a pontszerű fejlesztéssel szemben a hálózatszerű építkezés.

A vidékfejlesztés számunkra is alkalmas modellje az EU által javasolt és alkalmazott út, az integrált, komplex vidékfejlesztés, amelyben a meghatározó elv a szubszidiaritás, valamint az együttműködés, a kapcsolatok elve. A jellemző programok a gazdasági diverzifikáció (alternatív gazdasági tevékenységek), a vidéki turizmus, az oktatás-képzés, az infrastruktúra fejlesztése (beleértve a telematikát) és a környezetvédelem (széles értelemezve, beleértve a kulturális örökség megóvását is).

A „méretgazdaságosság” – egy másik hozzászólás szerint – már a problémák súlyának kialakulásában is tetten érhető, hisz a rurális térségek gondja a jellemzően kisebb településekből álló, fejletlen kisváros központú agrártérségek gondja, ezen induló feltételek szabják meg a felzárkóztatás lehetőségeit.

A méretek szerinti differenciálódás és ezzel együtt az eltérő cél- és eszközrendszer jellemzi a modern árutermelő magángazdaságokat is, amelyek a fejlődés egyik kézenfekvő alappillérei. Attól, hogy főfoglalkozású, részfoglalkozású vagy nagyobb árutermelő farmokról van-e szó, eltérő a gazdaságok funkciója, irányultsága (vagyis, hogy például az árutermelő vagy a foglalkoztatási jelleg a domináns stb.). Mindhárom típus esetében azonban az optimális üzemméretet a gépesítés is befolyásolja. A fejlesztésük három alapeszköze az organikus struktúra, a célszerű állami támogatás és az integráció.

A mezőgazdaságra épülő élelmiszerfeldolgozás szervezeti struktúrája – egy másik előadás szerint – duális: vannak nagyvállalati túlsúlyú szakágak, és vannak olyanok, ahol a kisvállalatok a jellemzők. Ez elsősorban a tevékenység jellegéhez, tökeigényességéhez és a piaci viszonyokhoz alkalmazkodó üzemméret-optimalitási probléma, amelyet a fejlesztési politikában nem lehet szem elől téveszteni. A falufejlesztés tipikus szakágai a kisüzemi rendszerben működtethető területek, így például a sütőipar, a kisüzemi borászat, a szárítmánykészítés stb. A fejlődés érdekében teendő lépések közül a legfontosabb az üzemek közötti együttműködés és a kollektív marketing lehet. Az élelmiszerfeldolgozás fejlesztése során a teendők a következőkben foglalhatók össze:

- differenciált vállalkozástámogatás,
- tanácsadó szolgálat kiépítése,
- a belföldi piac áttekinthetőségének és kiszámíthatóságának a biztosítása,
- átfogó élelmiszer-egészségügyi rendszer kiépítése,
- korszerű fogyasztóvédelem,
- megfelelő minőségbiztosítási rendszer,
- piacszabályozás és importvédelem,
- hatékonyabb fűzőkontroll.

A falusi turizmussal, mint a diverzifikáció egyik alapirányával négy hozzászólás is foglalkozott.

A falusi turizmus különleges családi vállalkozás közösségi háttérrel. Komparatív előnye az olcsóság és a vendégfogadás sajátos „bája” lehet. Hosszabb távon inkább az utóbbi a fontos. A kínálati oldala soktényezős, beleértve a természetes módon kapcsolható agrártermelési politikát is. Nem nélkülözhető elem a közlekedési lehetőség, bizonyos szolgáltatási kör megléte (amelyet néha a falu önmagában képtelen eltartani), a marketing és a specializáció.

A szakosodás jellemző folyamatként még nem regisztrálható a magyar gyakorlatban, kezdeményezések, csírák azonban már vannak. Egyik ilyen a borút, amelynek lényege, hogy az idegenforgalom rásegít az alaptervekenységre (a bortermelésre), elsősorban a marketing terén. Maga a tevékenység adja a vázat, amelyhez kapcsolódik a falusias életmód, mint idegenforgalmi kínálati elem. A borút komplex rendszer abban az értelemben is, hogy egységes minősítési, információs és marketingrendszer kötődik hozzá.

A vidékfejlesztés egyik legfőbb infrastrukturális korlátja a kommunikációs zártság. Ami ezen belül a távközlést illeti, az utóbbi években áttörés tapasztalható, hangzott el egy további hozzászólásban. 1997 közepére a felhalmozódott hiány megszűnik, és ezzel együtt kiiktatódik a helyi fejlődés egyik korlátja is. A helyi telefonpiac elemzése azonban arra a következtetésre vezet, hogy a kommunikációs lehetőség – sőt általában az infrastrukturális ellátottság – önmagában nem serkenti (csak segíti) a helyi gazdaság fejlődését. Ez pedig a jövő szemszögéből is fontos, hiszen a vidékfejlesztési program befejeződésével a kommunikációs fejlesztés a piac, a fizetőképes kereslet után megy, és ez a jelenlegi trendeket kivetítve egy újabb – jelentős méretű – differenciálódáshoz vezethet, a „vidék kárára”.

A vidékfejlesztés megvalósuló programjai közül – mintegy esettanulmányként – két beszámoló hangzott el a szekcióban. Az egyik a Dél-Zselic komplex fejlesztési programjáról, ahol sajátos elem lehet a terciér szféra fejlődése. A másik pedig a Phare által támogatott jászszentlászlói kézműves tanya programja, amely öt egymáshoz kötődő projekten alapul, és hosszabb távon a jóléti szolgálatok országos értékesítési hálózatát is célozza.

**ÖNKORMÁNYZATOK – FALUMENEDZSELÉS
SZEKCIÓ**

A MAGYAR FALU TÁRSADALMA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Böhm Antal

Bár az elmúlt években nem készült átfogó felmérés a falvak társadalmáról, a legutóbbi, 1990. évi népszámlálás információi pedig aligha használhatók a rendszerváltás után, mégis jól érzékelhető, hogy sok minden más mellett alapvetően átalakult a falvak *TÁRSADALOMSZERKEZETE* is. Vannak, akik ebből arra következtetnek, hogy a falvakban történtek a legnagyobb változások: régi-új tulajdonosok, magántermelők, vállalkozók jelentek meg tömegesen; másfelől viszont nincstelen munkanélküliek, ingázóból visszavedlett napszámosok, „feketemunkások”, cselédek – ugyancsak tömegesen. A rendszerváltás következményei *ugyanis polarizálták, s egyszerűsítették* is a falusi társadalmat olyannyira, hogy a harmincas évekhez hasonlóan ismét remek szociográfiákat lehetne írni, feltéve, ha lennének Illyés Gyulák, Féja Gézák, Erdei Ferencek, Szabó Zoltánok.

Ha nem is ismerjük pontosan a változások makrostatisztikai elemeit, a polarizáció dimenziói jól kitapinthatók. Ezek: a falvak munkapiaci helyzete, ideszámítva közvetlen környezetüket is, árupiaci helyzete és termékértékesítési lehetőségei, regionális elhelyezkedése, helyi társadalmának minősége, valamint a helyi elit kreativitása. Megítélésem szerint e dimenziók mentén jól feltérképezhető egy-egy falusi társadalom struktúrája.

Mindezt figyelembe véve – kissé önkényesen, ha úgy tetszik, hipotetikus jelleggel – négyféle falusi társadalomtípus vázolható föl:

- a) *Vegetáló és agonizáló települések társadalma.* Leginkább az aprófalvak között kereshetjük őket, depressziós övezetekben, határszéleken, piacoktól, működő városoktól távoli területeken. Az agrárszfé-
ra elszegényedése itt tapintható ki legjobban, hiányzik a megélhetési stabilitás, nincs vagy csak nagyon szűkös a munkalehetőség, a lakosság nagyobb hányada önellátásra, pusztá önfenntartásra rendezkedik be, többnyire persze anélkül, hogy akárcsak túlélési stratégiája lenne. Öregszik és leépül a helyi társadalom, tehetősebb, tehetségesebb, fiatalabb rétegei már rég elhagyták, s helyüket rosszabb minőségű – iskolázatlanabb, képzetlenebb, műveletlenebb – rétegek foglalják el. Közöttük sok a korábbi ingázó, akik aligha kezdhetnek

vállalkozásba, vagy komolyabb – az önellátást meghaladó – agrár-termelésbe. Ezekben a falvakban természetszerűleg elnyomorodik az önkormányzat is, újabban pedig iskoláik elvesztése, közlekedési lehetőségeik ellehetetlenülése is fenyegető veszély.

- b) *Prosperáló falvak társadalma.* A települési hálózatban ők a rendszerváltás nyertesei. Kedvező földrajzi elhelyezkedésük, jó munka- és piaclehetőségeik utat nyitottak számukra a felemelkedés felé, amennyiben kellő időben képesek voltak kihasználni kedvező feltételeiket. Például azzal, hogy tőkét, egy-egy komolyabb nyugati személyt vagy céget tudtak magukhoz kötni. Közismert, hogy a nyugati tőke túlnyomó része a Bécs–Budapest tengely környékén helyezkedett el, ugyancsak közismert Burgenland kedvező hatása az ország nyugati megyéire. A nyugat–kelet lejtő ezáltal még meredekebb lett, s ennek gazdasági-társadalmi konzekvenciái jól érzékelhetőek. S természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy egy-egy prosperáló település a környezetét is képes magával ragadni, egész kistérségek gazdasági életét mozgásba hozni.
- c) *A kreatív települések társadalmát az előbbtől az különbözteti meg,* hogy ezekben a falvakban – sokszor kedvezőtlen környezetben is – képes egy-egy kreatív személy vagy csoport, többnyire önerőből változást hozni a gazdasági vagy a társadalmi értelemben.

A gazdasági indíttatású kreatív falura Vaja lehetne a legjobb példa, ahol egy kiváló vállalkozó a település egészére kiható termékfeldolgozó programmal japán piacokra termeltet. A faluban megszüntette a munkanélküliséget, újabban már a környező települések termelőit is integrálja, s a gazdasági sikerek természetesen a falu helyi társadalmát is fejlesztették, kultúráját fellendítették. S mindez a fent említett lejtő alján, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, Mátészalka közelében.

A társadalmi indíttatású kreatív falura Csákerény a példám – az a Vértes aljai település, ahová egy fővárosi civil társadalomszervező beköltözött, teleházat, erdei iskolát, azaz népfőiskolát szervezett és ma már nagyon sok helybélivel közösen, saját érdekeik alapján szervezi a helyi közösségeket, önszerveződő közösségeket. Itt a kedvező kulturális, közösségi hatások fognak minden bizonnyal hozzájárulni a helyi társadalom anyagi felemelkedéséhez is.

d) *Tradicionális, új keletű és pártpolitikai ellentétek által megnyomortított helyi társadalmak.* A település környezeti, gazdasági stb. adottságai itt kedvezők is lehetnek, s a település méretei sem mérvadóak. Az egyetlen jellegzetesség: a feszültségek, a megoldatlan problémák permanens jelenléte. A jelenséget legelső helyi társadalomvizsgálódásunk terepe után *Dabas-szindrómának* nevezzük. A rendszerváltás után ugyan várossá vált Dabas, voltaképpen azonban Alsó- és Felső-Dabas, Gyón és Sári konglomerátuma. Dabas jómódú, református, középparaszti tradíciókat hordoz, lakói közül sokan kerültek kuláklistára az ötvenes években, Sári viszont szegény, katolikus és szlovák tradíciók hordozója. Mély etnikai, vallási, életmódbeli és kulturális ellentétek, feszültségek jellemezték már a rendszerváltást jóval megelőzően is, amelyekhez a pártosodás új, nem kevésbé éles ellentéttel járult hozzá.

A gondot ezeken a településeken leginkább nem a gazdasági körülmények, hanem a helyi társadalom állapota, kohéziójának hiánya okozza. Meg nem értés, gyanakvás, féltékenység jellemzi ezeket a helyi társadalmakat, amelyek következménye a permanens gyűlölködés, akár gáztelepítésről, szoborállításról, iskolaügyről vagy éppen polgármester választásról legyen is szó.

A Dabas-szindróma sok település jellemzője – ugyancsak izgalmas szociográfiák terepe lehetne.

A felvázolt társadalomtípusok között természetesen sok átmeneti forma is található, de megítélésem szerint ezek azok a lehetséges tendenciaszerű helyzetek, amelyekből a magyar falu jövője kialakul.

Az egyes falusi társadalmakat vizsgálva ugyancsak erőteljes differenciálódást és polarizálódást tapasztalunk. A *régi elit* mellett – amely szinte mindenütt igyekezett megőrizni pozícióját – megjelent az *új elit*, amely részt kér magának tulajdonból és hatalomból egyaránt. Többségük az újdagadok köréből kerül ki.

Megjelentek a *vállalkozók* is, a szocialista évtizedek a magántermelést és a kisárutermelést teljesen perifériára szorították, a rendszerváltás azonban ismét szabad játéktérrel nyitott számukra. Kisiparos, élelmiszerfeldolgozó, kereskedő rétegek születtek újjá falvainkban is. A vállalkozók száma impozáns, ám nagyon sok közöttük a *kényszervállalkozó*, akiket megélhetési gondjaik tettek vállalkozóvá.

Tömegesen jelentek meg falvainkban is a *munkanélküliek*. Egy-két évtizeddel korábban ők még többnyire ingázók voltak, a restrikción, az ipari

termelés válsága viszont munkanélkülivé tette őket. Közismert, hogy vannak olyan települések, amelyek lakosságának nagyobb hányadát ők alkotják. Lehetőségeik nagyon szűkösek, ha egy kis földhöz, földbérlethez jutnak, akkor is többnyire csak önellátó gazdálkodásba kezhetnek, ha munkát kaphatnak, akkor pedig nagy valószínűséggel napszámosnak, cselédnek, mezőgazdasági munkásnak szegődhetnek el. *Howard Newby* az ismert ruráliszociológus a kiszolgáltatott helyzetű angol mezőgazdasági munkásokról írt a nyolcvanas években megrázó tanulmányt *Differential Workers* – azaz Engedelmes, tisztelettudó munkások -- címmel. Nos, erről a kiszolgáltatott rétegről ma már nálunk is aktuális volna felméréseket készíteni. Egyes településeken máris mintha a harmincas évekből, *Móricz Zsigmond* regényeiből, elbeszéléseiből ismert társadalom éledne föl.

A falu társadalm szerkezete rendkívül tarka, s hogy ebből a sokszínűségből mi kerekedik ki, ma még nehezen lehetne megmondani. Csak annyit lehet biztosan tudni, hogy a falu társadalma is elmozdult valamerre, de hogy honnét hová, az még nem látható. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy inkább csak spontán sodródás érzékelhető.

Ami pedig a jövőt illeti átgondolt koncepciókra, fejlesztési stratégiákra volna szükség. Hiányzik ugyanis az átgondolt gazdaságpolitika, rendkívül sok a rögtönzés, a napi tűzoltás. Hiányzik az átgondolt településpolitika és regionális politika. És talán legjobban egy átgondolt társadalompolitikára volna szükség, a prioritásokra, valamint némi stabilitásra, hogy a régi és az új társadalmi rétegek, csoportok fogódzókat találjanak maguknak, s ne csak a túlélésre rendezkedjenek be.

Amíg ezek hiányoznak, addig marad a spontán sodródás.

JÓMÓDÚ POLGÁROK FEJLŐDŐ FALUJA: TARJÁN

Juhász Erika

Ha mostanában a falu helyzetéről, átalakulásáról beszélünk mindenekelőtt a munkanélküliség, a válság, a leszakadás fogalmai jutnak eszünkbe. Nem véletlenül, hiszen a kutatások, statisztikák, a tömegtájékoztatásban elhangzó riportok legtöbbje a kistelepülések súlyos problémáiról a legújabb változások nehézségeiről adnak számot.

Mi most mégis olyan esetről szeretnénk beszámolni, amikor az átalakulás sikeres volt, olyan faluról, amely végül is nyertese lett a „rendszer-váltásnak”.

Az elmúlt év végén az önkormányzat, helyi vezetés témakörben végeztünk vizsgálatot Komárom-Esztergom megye néhány településén. Így juttunk el olyan községekbe is ahol a fejlődés biztató jeleit tapasztalhatunk, de az idő és hely rövidsége miatt most itt csak egynek a bemutatására vállalkozhatunk.

Tarján, egy kb. 3300 lelket számláló, közepes nagyságú dunántúli község a Gerecse délnyugati lábainál, Tatabányától és Tatától mintegy 10–15 km távolságra fekszik. Ha ezt a beszámolót 3–4 éve készítettük volna, valószínűleg inkább a falusi munkanélküliség problémáiról, az ipari vonzaskörzetek kiszolgáltatottságáról kellett volna beszélnünk. Tarján lakosságának megélhetését az elmúlt évtizedekben legnagyobbbrészt a tatabányai bányák, erőművek, alumíniumkohók és a cementgyár biztosította. Néhány éve, azonban ezek a munkahelyek megszűntek, vagy csökkentették a dolgozói létszámot, s az ingázó tarjániak is nagy számban váltak munkanélkülivé.

A válsághelyzet azonban nem tartott sokáig, a falu hamarosan rátalált a fejlődés új útjára és ma már a prosperáló települések közé tartozik. Hogy hogyan történt mindez és milyen tényezők segítették elő a „kiugrást”, röviden ezt próbáljuk meg a következőkben összefoglalni.

A hagyományokról

Tarján többségében németek lakta település, akiket az Eszterházyak telepítettek le az 1700-as évek elején az uradalmukhoz tartozó faluban. A betelepülők bár nagyon nélkül, zselléreként érkeztek, a magukkal hozott pol-

gárosultabb munkakultúra és önszerveződési képesség révén hamarosan kiemelkedően sikeres gazdálkodást folytattak.

A falu fő megélhetési forrását jelentő erdő- és mezőgazdálkodásban már a múlt század közepén olyan újszerű társulási formákat hoztak létre, amelyek jövedelmezőségben és minőségben is felülmúlták a környező magyarlakta települések gazdálkodásának eredményeit.

A korabeli források szerint a faluban a múlt század végén „messzeföldön” híres tehenészet működött. Erdőiket a tűzifa kitermelése mellett azáltal is hasznosították, hogy vadászat céljára bérbe adták az Eszterházyaknak.

A helyi közösség önszerveződésének eredményeként számtalan egyesület, kör, alapítvány, közintézmény jött létre. Példaként érdemes megemlíteni az iskolai és népkönyvtárat, az olvasóköroket, a gazdasági továbbképző iskolát, a kisdedóvót, a hitelszövetkezetet és segélyezés céljára létrehozott szegénypénztárat.

A németajkú többség jól működő helyi közösségébe a magyarok is jól beilleszkedtek, vallásban és mentalitásban is egyre inkább asszimilálódtak a német lakossághoz.

A második világháborút követő kitelepítések elkerülték ugyan a falut, de a kompakt német közösség „fellazítására” felvidéki magyarokat telepítettek be, főleg német családokhoz.

Az elmúlt évtizedek felülről irányított gazdasági, politikai rendszere itt is megszüntette a gazdálkodás és a közösségszerveződés önállóságát, a falu „szimbolikus közösségét”, azonban a nemzetiségi kultúra és hagyományok ápolása segítségével sikerült megőrizni. A német ajkú lakosságot az egyre szaporodó zene-, ének- és tánckarok szervezték, integrálták, így az ingázók legtöbbször is kapcsolódott valamilyen módon a „szervezett” helyi közösséghez.

Helyi vállalkozások és gazdálkodás

Tarjánban jelenleg közel kétszáz különböző nagyságú vállalkozás működik, amelyek között több külföldi részesedésű vegyes vállalat is van.

Elsők között, helyi munkaerővel épült fel egy osztrák–magyar cég üzemcsarnoka, ahol ma már több mint száz lakost foglalkoztatnak. Nemrégiben kezdte meg működését svájci érdekeltséggel egy kerékpár-összeszerelő üzem. A helyi ÁFÉSZ közreműködésével török–magyar vállalko-

zásban szőnyegszövő üzem működik és tárgyalásokat folytatnak újabb csúcstechnológiával működő üzemszervezés elindításáról is.

A belső tőkefelhalmozás révén létrejött vállalkozások közül legjelentősebb egy húsfeldolgozó üzem, amelyet 1984-ben kezdett el „gründolni” egy helybeli hentesmester. A „self made man” vállalkozónak ma saját korszerű vágóhídja, több mint egy tucat üzlethelyisége és kétszáz hektár földtulajdona van.

A mezőgazdaság átalakulásával különböző működési és működtetési formák alakultak ki. A kevés szántóterület kisebb részén néhány száz hektár körüli farmergazdaság jött létre, nagyobbik részén a Gyermelytől különvált téesz utódszervezete gazdálkodik, haszonbérletként művelve a kisebb földtulajdonosok szántóit.

Mivel a falu határának nagyobb része erdő, az árverések során sokan visszaszerezték erdeik egy részét is. A régi-új tulajdonosok – közel hetvenen – újraalakították az erdőbirtokossági társulást és olyan hatékonyan szeretnék működtetni, mint az a század közepéig volt. A társulásnak már megbízott erdésze is van, de a tulajdonjogi bejegyzés lassúsága és a megfelelő törvénykezés hiánya miatt egyelőre csak „ugrásra készen” várják a megfelelő működési lehetőséget.

A kisvállalkozások legnagyobb része a szolgáltatások területén működik; több különböző szerelő-javító szakember, valamint személyes szolgáltatást nyújtó egyéb vállalkozás van a községben.

Újabbban „felfutó” ágazatnak látszik a vendéglátás, falusi turizmus is. Ezt nem csupán az átutazóként, vagy üzleti kapcsolatok miatt idelátogató vendégekre építik, hanem a különböző zenei, nemzetiségi rendezvényekkel is igyekeznek utazási célponttá tenni a falut. Az „idegenforgalom” növekedéséhez minden bizonnyal hozzájárul majd a bonni támogatással most épülő nemzetközi gyermektábor is.

Falumenedzselés – helyi vezetés

Tarján 1989–90-ben nyerte vissza közigazgatási önállóságát. Korábban egy kisebb szomszédos településsel, Héreggel volt társközségi státuszban, s a két község közös tanácselnöke héregi lakos volt.

Az önkormányzati rendszer bevezetése a falu számára valódi lehetőséget jelentett az önálló közösségi lét újjászervezésére.

Az 1990-es önkormányzati választásokkal került pozíciójába a 94-ben újraválasztott polgármester, egy helyi születésű vállalkozó, akit a falu ad-

minisztratív vezetője és néhány korábbi tanácsstületi tag szemelt ki a jelölésre.

Az újonnan megválasztott polgármester hamarosan szembekerült a lakosság munkanélkülivé válásának problémájával, de a nehézségek inkább inspirálták, mint kedvét szegték az egykor sikeres vállalkozónak. A falu új vezetője közfunkciójából legitimációt merítve céljának, feladatának tekintette a falu menedzselését, az önálló közösségi lét megteremtését. Üzleti kapcsolatait felhasználva igen sokat tett azért, hogy a községben üzemek, vállalkozások létesüljenek. Az önkormányzat tulajdonában levő, funkció nélkül maradt épületeket, telkeket kedvező feltételekkel bocsátotta rendelkezésre az új vállalkozásoknak. További kedvezményeket jelentett a minimális iparüzési adó, s a jó infrastrukturális ellátottság is. A rendkívül dinamikus, jó szervezőkészséggel rendelkező polgármester személyes közreműködésével is inspirálta a helybeliek vállalkozói tevékenységét. A polgármester munkáját nagyban segíti a helyi közigazgatás vezetője, akivel igen jó munkakapcsolatot és munkamegosztást alakítottak ki.

Maga az önkormányzat, bár messzemenően vállalkozásbarát, de nem vállalkozó. A helyi vezetés példaképe a németországi testvérváros, Staufenberg szolgáltató önkormányzata, amellyel egyre intenzívebb kapcsolatok épültek ki az utóbbi években. A kölcsönös látogatások, tapasztalatcserék mellett Staufenberg önkormányzata jelentős tárgyi támogatással is hozzájárult a falu közjóléti szolgáltatásainak javításához.

Helyi társadalom – közösségi identitás

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy a falu mint közösség hogyan működik, milyen szerveződések alakultak ki a civil társadalomban. Vajon az egyéni gyarapodásra orientáltság, az individualizálódási folyamatok hogyan hatnak a helyi közösségi létre.

A faluban élhető „közjólét”, a gyarapodási lehetőségek már önmagukban is adnak bizonyos fajta identitást a helyi lakosoknak. A belső kohézió azonban alapvetően a nemzetiségi lét jelenti. A helyi németek közösségként való fennmaradásában, gazdasági sikereikben mindig is nagy szerepet játszott az összetartás, összetartozás tudata. Ez a belső egységre való törekvés ma is többféle módon kifejeződik a helyi közösség szerveződésében.

Szembetűnő például, hogy a pártok, politikai alapú szerveződések mennyire nem tudtak gyökeret verni a faluban. Még a 90-es „pártosodási

hullám” is csak az ideológiailag semlegesnek látszó Vállalkozók Pártját tudta időlegesen életre hívni.

A megosztottság elkerülésére, a belső egységre való törekvés fejeződik ki a helyi választásokban is. 1994-ben egyetlen polgármesterjelölt indult, helyi hatalmi küzdelmek, de még ilyen irányú törekvések sem voltak a községben.

A tarjániak számára a legfőbb közösségszervező formát a zene és a sport jelenti. A faluban hat zenekar, tánc- és énekkar működik. A helyi kézilabdacsapat az NB II-ben játszik, s a futballcsapatnak is lelkes közönsége van. Ez utóbbiak maguk is rendszeresen rúgják a labdát, s „utcabajnokságokra” hívják ki egymást.

A közösségi kohézió és identitás erősítésében a helyi vezetés tudatosan is közreműködik. A falutév minden héten négyórányi adást sugároz, s ezen keresztül a lakosság tájékozódhat, résztvevője lehet a helyi közéleti eseményeknek.

A falu sikerességéről, a tarjáni hírekről, eseményekről a megyei lap is gyakran tudósít, amelyben a polgármester jó sajtókapcsolatai is szerepet játszanak. Ez azon túl, hogy a helybeliekben is erősíti a falu iránti kötődést, a község megismertetését és kedvező imázsának építését is segíti, amely valószínűleg további lehetőségeket jelent a falunak.

APRÓFALVAK EGYÜTTMŰKÖDÉSI FORMÁI BARANYÁBAN

Faludi Erika

Falufejlesztés, közösségfejlesztés, kistérségi együttműködés, komplex fejlesztési stratégia, térségmenedzsment – gyakori, de a gyakorlatban tisztázatlan legújabb kori fogalmaink. Örvendetes az egyre szaporodó térségi együttműködési szándék, de látnunk kell egyfelől a hatékony együttműködést inspiráló támogatási rendszerek fogyatékoságait. A fenti fogalmak csak akkor óvakodhatnak egy falu közelébe, ha az önkormányzat, a polgármester elég nyitott, jószándékú vagy élelmes a kínálkozó lehetőségek megragadására. Minél kisebb egy falu, boldogulása annál szorosabb függőségben van az önkormányzattól, a polgármester képességeitől, személyes ambícióitól. Aprófalvas térségekben előfordul, hogy könyvtár, művelődési ház, társadalmi szervezet mutatóban is alig található, hiányoznak az önállóan gondolkodó, cselekvő személyek, esetleg akik már próbálták a „helyi cselekvést”, azok sértődötten-csalódottan vonultak vissza.

A nem önkormányzati típusú térségi együttműködéseknek tehát még az önkormányzati együttműködési formáknál is kevesebb tapasztalata van, tisztázatlanok a célok, a szereplők, megoldatlan a működés és a finanszírozás. Mindezek háttérében a falvakon belüli együttműködések súlyos hiányosságai, gyengeségei húzódnak meg. Ennek a benuhálynak, bizalmatlanságnak a feloldása segíthet csak az együttműködések életre keltésében, animálásában, és ez a munka (misszió) kitaró, aprólékos, minden ötletet befogadó, türelmes, sokszereplős HELYI együttműködés, folyamatos dialógus keretében valósítható meg. Ha ez a belső szerves, lassú érési folyamat nem indul meg valamilyen formában a helyi közösségekben, akkor az elért támogatások sem tudnak megfelelően hasznosulni, sem az ellátásban, sem a termelésben. Ezért lenne fontos, hogy a támogatások, saját értelmük, hatékonyságuk biztosítása érdekében, minden esetben tartalmazzanak a helyi képzetekre, szemléletformálásra, a működési és együttműködési készség fejlesztésére megfelelő kereteket.

Valójában bármilyen fejlesztés, akár infrastrukturális, szociális vagy vállalkozási formában, előzményeit és következményeit tekintve mélyen beágyazódik, nemcsak a település, de a térség komplex társadalmi-gazdasági-környezeti összefüggésrendszerébe, tehát nem is valósítható meg ha-

tékonyan ezek figyelembevétele nélkül. Vagyis, nem eshetünk abba a hibába, hogy egy-egy feladatot a szűken vett szakértők kompetenciájába utalunk. Az önkormányzatok felelőssége éppen az, hogy a szakértők munkáját a helyi összefüggésrendszerbe helyezve, a helyi feltételeket ismerve megfelelően alkalmazzák.

Baranya sokszínű, változatos adottságú, mintegy háromszáz falvában a helyi együttműködések, társadalmi kezdeményezések is egyre változatosabb, érdekesebb képet mutatnak. A térségi együttműködések bizonyos formái is élénkülnek, különösen az egyházak, a sport- és hagyományörző csoportok területén. Egy más jellegű együttműködés-sorozat három éves folyamatáról szeretnék beszámolni, amely újfajta gyakorlatot, működési formákat indított útjára David *Bohm* dialóguskonceptióját választva módszerül, és E. F. *Schumacher* meghatározó gondolati alapjaira építkezve: „Minden társadalom élete, munkája és boldogsága bizonyos pszichológiai szerkezetektől függ, amelyek határtalanul értékesek és sérülékenyek. A közösségi összetartozás, az együttműködés, a kölcsönös elismerés, az önbecsülés, a nehézségek elviselésének képessége mind megsemmisül, ha a pszichológiai szerkezet károsodott. Az ember tönkremegy, ha haszontalannak érzi magát. Ezeket a veszteségeket semmilyen gazdasági növekedés nem kompenzálhatja... A legjobb segély az intellektuális segély, a hasznosítható tudásé. Az anyagi segítséget általában váratlan szerencseként fogadják, nem becsülik meg. A tudás ajándéka másfajta: a befogadó erőfeszítése nélkül nem ajándék. Az anyagi javak ajándékozása függőségbe hozza az embereket, de a tudás adománya felszabadít. A tudás hatása lassú, és sokkal közelebb áll a fejlesztés fogalmához.”

Magyarországon még megfelelő kifejezés sincs azokra a feladatkörökre, amelyek a fent vázolt feladatokat elláthatnák (facilitátor, szociális munkás, térségi menedzser, faluszervező stb.) sem a helyi közösségek, sem a térségi együttműködés szintjén. Sokan vállalják fel a feladatot különböző más, elfogadott munkakörök részeként, kultúrmisszióként, önkéntes munkaként. A falusi közösségek számára azonban nagyon fontos, hogy megfelelő intézményi háttere legyen az ilyen feladatvállalóknak, és nem elhanyagolható szempont az sem, hogy támogatásokra csak jogi személyek jogosultak.

Ezek a megfontolások inspirálták a *Kispad alapítvány* létrehozását. Az alapítvány 1994. februári bejegyzése óta a térségi hálózatok építése révén ezzel a jogi háttérrel folytatódott. Az alapítvány beszélgetőkörök, térségi hálózatok, tanfolyamok szervezésével foglalkozik azzal a közvetlen szándékkal, hogy segítse az együttműködést, a helyi cselekvés kibontakozását,

hogy bátorítsa, megerősítse, kapcsolatokhoz és információkhoz juttassa az aprófalvak szerveződéseit, nem tévesztve szem elől azt a hosszú távú célt, hogy mindez a falusi térségek harmonikus fejlődése, megerősödése, valós értékeinek felismerése és megőrzése érdekében történik.

Az alapítvány hidépítő szerepre vállalkozott; előzőek mellett célja a szakadékok áthidalása a központi tervezés/támogatás és a helyi megvalósítás a szakértők és a lakosság, valamint az elmélet és a gyakorlat között, a lakossági részvétel elősegítése saját jövőjük formálásában.

Az alapítvány névadói azok a kispadok, amelyek a falvak életének fontos információs fórumai, ahol az egyén, a család és a kisközösség rendszeres eszmecsereit zajlanak, s amely a helyi együttműködések indulásának színhelyei. Ehhez a kispadhoz valójában inkább ilyen szavak illenek: ott-honosság, egymás elfogadása, egymásra figyelés, közös gondolkodás, minta és szemlélet átadása a fiataloknak stb. Az alapítvány drávafoki kispadja mindebben szeretne hasonlítani a valódi, falusi kispadokhoz, de a hidverés feladatát felvállalva nyitott, vendégváró formában. Ez azt is jelenti, hogy a kistérségi és megyei, valamint dél-dunántúli hálózatok erősítésére országos és nemzetközi baráti és szakmai hálózatok találkozóhelye is a drávafoki kispad. A szakmai segítő szándékot a helyi tapasztalat, a falvak léptékének, légkörének közvetlen érzékelése erre a megoldási formára szelídítette.

Az 1992 őszén indult helyi munka már kapcsolódási pontokra épült. Az első láncszem az 1991–92-ben lebonyolított dél-dunántúli települési animátorképzés volt. A Falufejlesztési Társaság szervezésében 15 fő vett részt a képzésben Baranya és Tolna megye falvaiból. Mindannyian saját hajlamuk és falujuk adottságai szerinti projekt fejlesztéséhez kaptak segítséget és szellemi municiót a tanfolyam során. A résztvevők félevenként találkoztak azóta is, követve, értékelve eredményeiket, gondjaikat, egymás számára információs és segítő hálót jelentve. 1994-ben az aktívabb résztvevők beléptek az első, országos beiskolázású települési animátorképző tanfolyam résztvevői által létrehozott Faluháló egyesületbe.

Ennek az első kapcsolatrendszernek lett a folytatása a Fii Cu Noi (Tarts velünk) beás cigány egyesület vezetőképző tanfolyamsorozata. 1995 augusztusában Sellyén már negyedszer került sor a négynapos, bentlakásos tanfolyam megrendezésére. A hallgatók az egyesület falusi tagszervezeteinek vezetői, 12–15 fő, főleg Dél-Baranyából. A folyamatosságot, a tanultak hasznosulását a minden évben elkészülő tanfolyami emléketetők is segítik, s ez egyben megkönnyíti a szerzett tudás továbbadását

is. Az évközi együttműködést az egyesületi közgyűlések és találkozók jelentik.

1993 februárjában indult útjára a Baranya megyei falugondnokok és polgármesterek havi rendszeres találkozója. A megyében 1991 óta működnek falugondnokok a Népjóléti Minisztérium évente meghirdetett pályázati rendszere alapján, amely a falugondnoki rendszer beindítását segíti a mikrobusz megvásárlásához való hozzájárulással. 1995-re a megyében működő falugondnokok száma elérte a 31-et. A falugondnokok az intézményhiányos aprófalvak „egyszemélyes szociális ellátásaként” az önkormányzat mellett tevékenykednek egy kisbusz segítségével. A falvak – különböző igényeik szerint – változatos formáit alakították ki a rendszer működésének, és e kísérlet fejlődésének vitafórumai voltak a havonta más-más faluban megrendezett találkozók. Minden találkozóról emlékeztető készült, amely a meg nem jelentekhez is eljutott, így vonva be mindenkit a dialógus folyamatába. Ezekon a beszélgetéseken érlelődött meg az egyesület alakításának gondolata. Az 1994 tavaszán bejegyzett egyesület felvállalta az aprófalvak érdekeinek képviselését, és 1994 végén már indult a megyei választásokon, amely tapasztalat érdekes, új lehetőséget tárt fel az egyesület tagjai előtt: saját erejük megismerését. Az egyesület a kezdeti nehézségeket legyőzve, pályázati támogatások elérésével igyekszik működése színvonalát emelni és a rendszeres továbbképzést biztosítani. A megyei hálózat kapcsolatban áll más megyék falugondnoki egyesületeivel, valamint egyéb szociális és kulturális szervezetekkel.

1993–94 során Baranya hat településének közösségeit érintő PHARE demokráciafejlesztő program zajlott le a Janus Pannonius Tudományegyetem BTK Közművelődési és Felnőttképzési Tanszék és a Baranya Megyei Művelődési Központ vezetésével. A program az önkormányzatok mellett számos más, formális és informális közösséget is megmozgatott, cselekvésre inspirált. A programba bekerült települések mindegyike kitért már valamilyen helyi kezdeményezéssel, emiatt tartották figyelemre méltónak a szervezők a részvételüket.

Az előzőekben említett együttműködések közös jellemzője a térségi jelleg, a társadalmi kezdeményezés, az informális működés. Mindegyik térbeli, és működése során időbeli hálót alkot – egymást átfedő, laza, személyekre, közös érdekekre, érdeklődésre épülő hálókat.

Ezekben a laza, kötetlen szerveződésekben az információk sem szervezettek, sokszor esetlegesek, de befogadható, hasznosítható, emberi léptékűek. Az objektív információból e körökben véleményezett, megbeszél-

hető, közösen értelmezhető értesülés lesz, amelynek hasznosítására közösen is sor kerülhet.

A hálózatokban az egyén védettségérzethez is jut. Ha nem is ezek a közösségek az elmélyült barátságok színterei, az aprófalvak zárt közösségeibe szorult emberek másfajta fénytörésben mérhetik és erősíthetik meg magukat. A kis falvakba beáramló információ ugyanis nem tágítja ki minden esetben e kis közösségek kereteit. Sőt, a valódi beszélgetések hiánya néha elviselhetetlenül beszűkíti e kereteket. Ezért jelent egészen mást egy apró faluban élő ember számára a nem falubéli, de mégis hasonló érdeklődésű közösségben való részvétel. És néha ez a *külső közösségben megerősödött személy képes*, ha lassan és sok nehézséggel küzdve is, *megmozdítani saját faluját*.

A hálózatok átfedik egymást. A sűrűsödési pontok elsősorban a külső figyelem irányulását jelzik (a halmozottan hátrányos helyzetű térségekben), de az a tény, hogy egy-egy faluban két-háromféle kezdeményezés is jelen van, a személyiségek jelentőségét emeli ki. Az első kapcsolat szüli a többit. Az is tagadhatatlan, hogy ahol megindul a helyi cselekvés, ott az ellentétek is kiéleződhetnek a dermedt tétlenséggel ellentétben. És ezek a belső konfliktusok nem elsősorban az érdekellentétekből, hanem kontakthusiányból, az egymásra figyelés és megértés képtelenségéből fakadnak.

Ezek a térségi hálókat alkotó civil kezdeményezések nagy jelentőségűek lehetnek a helyi társadalom megmozdításában, az önkormányzati jellelű térségi társulásokkal való együttműködésben.

KOMPLEX KÖZÉPFOKÚ VONZÁSKÖRZETEK ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉSI TÖREKVÉSEK A DÉL-DUNÁNTÚLON

Hajdú Zoltán

1993 decemberében a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézete egy teljes körű községi felméréssel kívánta meghatározni a Dél-Dunántúl (Baranya, Somogy, Tolna, Zala megye) településközi kapcsolatainak ágazati és területi struktúráját. A térség minden községi önkormányzata (876) megkapta a kérdőívet, s 1994 januárjában 378 (43,2%) polgármesterek, jegyzők által kitöltött kérdőív érkezett vissza. [Részletesebben lásd: *Hajdú Z.: A Dél-Dunántúl középfokú vonzaskörzeteinek területi rendje (Egy felmérés eredményei és tanulságai a vonzaskörzet-kutatások szempontjából)*. – *Tér és Társadalom*, 1994. 1–2. sz. pp. 5–23.]

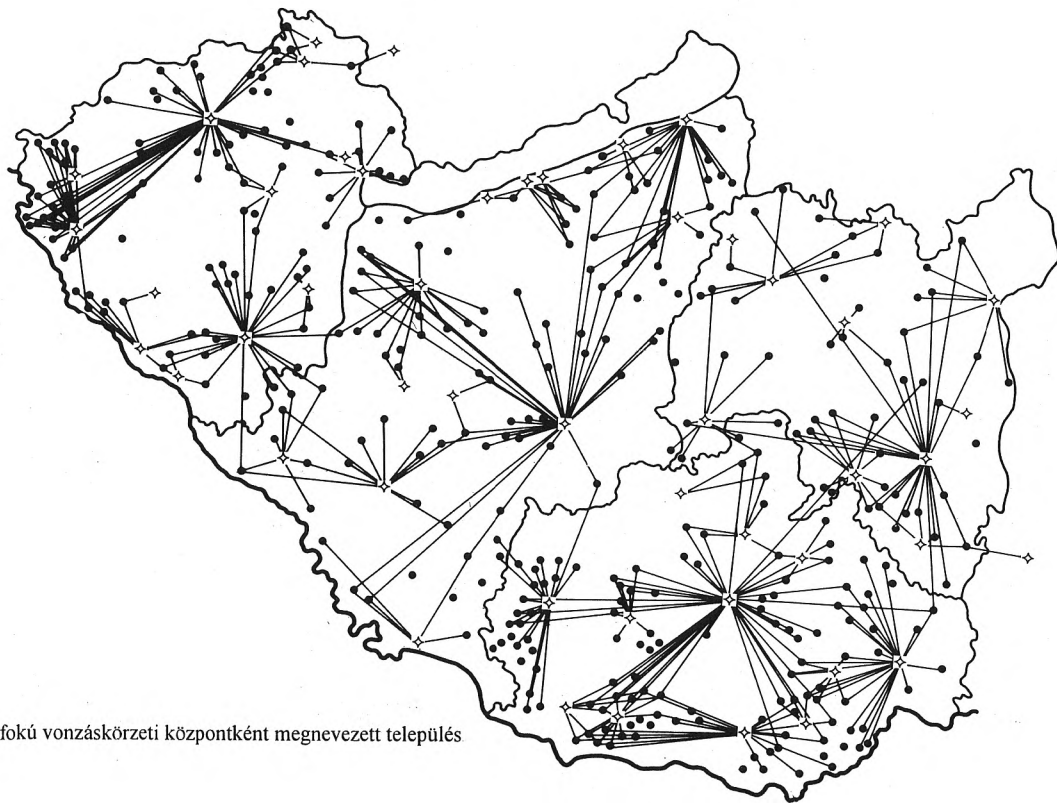
A komplex középfokú vonzaskörzetek központhálózata és területi struktúrája

Az ágazati vonzaskörzetek feltárása után a szintézis szándékával tettük fel a kérdés: „Mely település(ek) középfokú vonzaskörzetébe sorolja leginkább a községet, s a községi vezetők határozták meg a településük komplex vonzaskörzeti kötődéseit (*1. ábra*).

A komplex középfokú vonzaskörzeti központként megjelölt települések között többségében városok vannak, de nem minden város jelenik meg központként. (Dunaföldvár, Lengyeltóti esetében ennek elsősorban az az oka, hogy szűkebb térségük egyetlen községe sem küldte vissza a kérdőívet.)

A községek által megjelölt központok között több olyan települést találunk, amelyek a vizsgálat időpontjában még nem rendelkeztek városi jogállással (Bátaszék, Sásd, Simontornya), de 1995-ben várossá nyilvánították; illetve olyanokat (Bóly, Böhönye, Gyöngyös, Iregszemcse, Nagybagony, Sellye, Szentlőrinc, Villány, Zalakaros), amelyek volt járási székhelyként vagy gazdasági központként jelentős szerepet töltenek be szűkebb környezetükben.

A komplex középfokú vonzaskörzetek a Dél-Dunántúlon

Jelmagyarázat:

- ◇ 1 – komplex középfokú vonzaskörzeti központként megnevezett település
- 2 – község

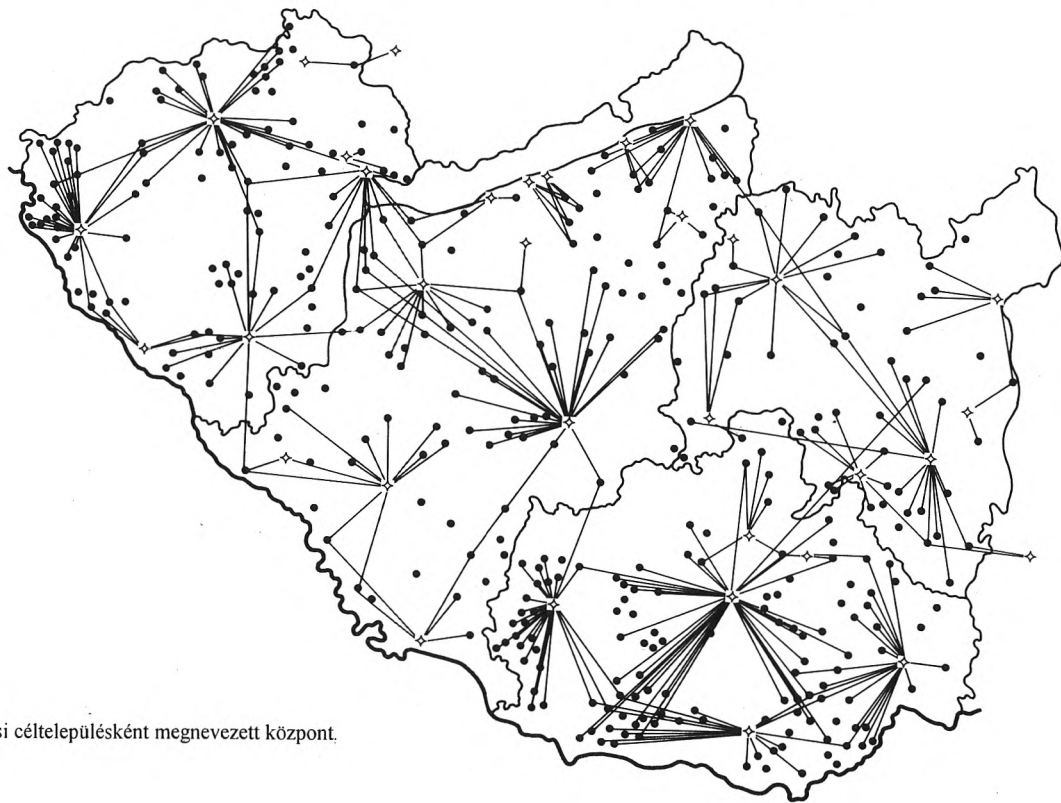
A lehatárolt középfokú vonzaskörzeteket több szempontból vizsgálhatjuk:

- A régióból kifelé irányuló vonzaskörzeti kapcsolatok esetlegesek és korlátozottak. Két esetben fogalmazódott meg másodlagos jelleggel régió kívüli vonzaskörzeti kapcsolat.
- A középfokú vonzaskörzetek többségükben igazodnak a megyehatárokhoz, de a régióhatárt átlépő kapcsolatoknál gyakoribbak a megyehatárt átlépő kapcsolatok. A legszembetűnőbb e tekintetben Keszthely erős vonzása Somogy megye északnyugati szegletében.
- A megyeszékhelyek vonzaskörzete a legkiterjedtebb, s a megyeszékhelyek elsődleges vonzása több esetben perforálja a kisvárosok vonzaskörzetét. Különösen bonyolult, átfedésekben sokszínű Baranya megye középfokú vonzaskörzetrendszere, valamint a Balaton-part városaié.
- A nem városi, vagy csak gyengén fejlett városok vonzaskörzete kicsi, egy vagy néhány település jelölte őket komplex középfokú vonzaskörzetközpontjaként.
- A középfokú vonzaskörzetek nem képeznek területileg zárt egységet, jó néhány település 2–3 központhoz is vonzódik.

A községek jövőbeni együttműködési hajlandósága, illetve az együttműködés „céltelepülései”

Az ágazati kapcsolatok feltárása és a komplex középfokú vonzaskörzetek lehatárolása után logikusan következett a kérdés, hogy mely központokkal alakítana ki a község hosszú távú komplex együttműködést. Szembetűnő, hogy közreműködünk egy része „nem vállalta a „besorolás felelősségét”, de ennek ellenére izgalmas és tanulságos az „együttműködési céltelepülések” és az így kialakuló „önkéntesen szerveződő tér” elemzése (2. ábra).

Nincs alapvető különbség a komplex vonzaskörzetek és az együttműködni szándékozók térbeli rendje között. A megjelenő különbségek onnan adódnak, hogy néhány középfokú vonzaskörzetközpontként megjelölt község nem jelenik meg egyben együttműködési céltelepülésként is, így több esetben különbség van az adott község komplex vonzaskörzeti besorolása és együttműködési céltelepülése között.

A községek középfokú központokkal való együttműködési készsége

Jelmagyarázat:

- ◇ 1 – együttműködési céltelepülésként megnevezett központ.
- 2 – község

A községek vezetése széles körben felismerte a városokkal való együttműködés jelentőségét, ugyanakkor jó néhány esetben direkt módon megfogalmazta az együttműködéssel kapcsolatos fenntartásait is. Különösen a nagyvárosok térségében van félelem az együttműködéssel kapcsolatosan.

A községek elsődlegesen megszerzett önállóságukat féltik, másrészt pedig tudatában vannak annak, hogy a nagyvárosok gazdasági szempontból erősebbek, s így például személtelhelyezésüket tudatosan kihelyezik a környező községekbe.

Kapcsolatok, szándékok – tényleges térségi társulások

A létező középfokú településközi kapcsolatok és a kinyilvánított együttműködési szándékok mellett szükséges és tanulságos a tényleges térségi együttműködésekre is kitékinteni, mert ezek részben visszaigazolják, illetve módosítják az előbb elemzetteket.

A különböző jellegű, formájú és tartalmú kistérségi társulások csak részben fedik le a Dél-Dunántúl területét. A társulások abból a szempontból különösen érdekesek a mi számunkra, hogy város körül, városi részvétellel, avagy éppen a város kizárásával, mintegy ellenében szerveződtek.

A kistérségi szerveződések között szinte minden „konfigurációra” találunk példát. Baranya megyében a Villány–Siklói Borút Egyesület egy speciális célra alakult. A Mohács Térségi Tanács Egyesület Bóly székhellyel 10 önkormányzat területét fogja át a várossal egyetemben, a Komló Térségi Fejlesztési Tanács 16 önkormányzata városkörnyéki bázisú, az Ormánság Fejlesztő Társulás 12 községi önkormányzat társulása. A szervezetbe belépő önkormányzatok száma állandóan nőtt és ma már mintegy 43 önkormányzat tartozik az Ormánság Fejlesztő Társuláshoz. A Dél-Zselic Településszövetség eredendően Szigetvár nélkül jött létre, de nyitott szervezet lévén a város később csatlakozhatott hozzá, s jelenleg egyre inkább elveszíti „dél-zselici” kistáji meghatározottságát, s egyre inkább „Szigetvár környékivé” alakul át a szerveződés. A Mecsekalja Térségi Egyesület Szentlőrinc székhellyel 12 községi önkormányzat fejlesztési törekvéseit kívánja összehangolni. A Hegyhát területén Egyházaskozár székhellyel 10 községi önkormányzat, Sásd székhellyel pedig 23 községi önkormányzat kívánja tevékenységét összehangolni.

Somogy megyében a Koppány-völgyi Önkormányzatok Érdekvédelmi Szövetsége 1 város és 12 község közös érdekvédelmi szervezete Tab köz-

ponttal. A Somogy Megyei Faluturizmus Szövetség 1 város és 30 község idegenforgalmi tevékenységét kívánja összehangolni Kaposvár székhellyel. Lengyeltóti várossal 10 községi önkormányzat szövetkezett, mint Pogány Völgye Települési Szövetség. A Boronka Melléke Társulás és a Bárdudvarnok–Szenna Társulás a helyi gazdaságfejlesztést tűzte ki célul.

Tolna megyében alig indult meg a társulási folyamat. A Völgységi Önkormányzatok Szövetsége Bonyhád nélkül alakult meg Tevel székhellyel, 21 község részvételével. Gyulaj központtal 3 községből álló erdőhasznosító társulás jött létre.

Zala megyében az egyik legkiterjedtebb társulás az Őrség–Göcsej–Hetés Térségi Területfejlesztési Társulás Csesztreg központtal, mely 30 község fejlesztését kívánja összehangolni. Szepetnek körül sajátos horvát nemzetiségi területfejlesztési társulás alakult. A Zalai Falvakért Egyesületet 117 községi önkormányzat alakította. Országos tekintetben is figyelemre méltó tevékenység folyik a Zala-Kar Térségi Innovációs Társulásban, Túrje és még 14 község együttműködésében. A Keszthely–Hévíz Térségi Társulás a két város és 3 község átfogó és idegenforgalmi célkitűzéssel létrejött társulása. Letenye körül 12 község hozta létre a Dél-Zalai Marahíd Társulást, a Közép-Zalai Kistérségi Társulás a volt járási székhely Pacsa körül szerveződött 12 községgel.

A községek jelentős részében *megérett a felismerés, hogy saját érdekük is, hogy a korábbi, avagy új városi központokkal szervezsebb együttműködést alakítsanak ki.* Az együttműködés akkor szerencsés, ha az a kölcsönös érdekeken és azok tudatosításán nyugszik.

Az elfogadás előtt álló területfejlesztési törvény új tartalmat adhat a településközi kapcsolatoknak, illetve kistérségi szerveződéseknek. Amennyiben kötelező jelleggel megjelenik a kistérségi társulások létrehozásának a követelménye, akkor a KSH által 1994-ben a területi statisztika céljaira lehatárolt városkörnyékek, a munkaügyi körzetek vagy a települések által alulról szervezett, érdekközösségük felismerésén nyugvó komplex vonzáskörzetek lehetnek ennek térbeli keretei.

KÖZÖSSÉGI ÖSSZEFOGÁSON ALAPULÓ TÉRSÉGFEJLESZTÉS

G. Fekete Éva

A közösségi összefogáson alapuló térségfejlesztés és a kistérség fogalmának értelmezése

A településközi, térségi együttműködések kialakulása és megerősödése a helyi adottságokra és kezdeményezésekre építő térségfejlesztés gyakorlatában elkerülhetetlen. Az önerős fejlődés fontos, talán legfontosabb szereplői a *települési közösségek*. Ezeket az ugyanazon lakóhelyen élő, a racionális munkamegosztás mellett a tradicionális összetartozás által is összefűzött népesség formálja. A területi munkamegosztásba való bekapcsolódásra és a közösség számára legkedvezőbb pozíciók elérésére való törekvésük során a települési közösségeknek számolniuk kell azzal, hogy

1. A saját tagjai, gazdasági és társadalmi csoportjai általi igényelt alapanyagokat, szolgáltatásokat, a szükséges mennyiségű vagy minőségű munkaerőt nem tudja helyben biztosítani.
2. A közösség önmagában nem képez a szolgáltatások gazdaságos kiépítéséhez elegendő piacot.
3. A globalizálódó gazdaság számára a helyi kínálat túl kicsi, önmagában nem képez versenyképes gazdasági tényezőt.
4. A stratégiai jelentőségűnek tartott adottságokkal a szomszédos település vagy települések is rendelkeznek, hiszen pl. az ásványi lelőhelyek, a vízfolyások, az erdők, a jó levegő, a közlekedési utak vagy éppen a népszokások nem érnek véget a település határainál.
5. Ugyanígy a leküzdendő gondok, a területi elmaradottság, a környezetszennyezés, az elszigeteltség és a kedvezőtlen természeti adottságok sem korlátozódnak csupán az ő településükre.
6. A hierarchia felsőbb fokán álló intézményekkel és a szembeni érdekérvényesítő folyamatban egyedül túl gyengének találtatnak, nem tudnak politikailag elég súlyos partnerként megjelenni.

Mindezen érvek a települések közti együttműködések, az *összefogáson alapuló térségfejlesztés* után kiáltanak. Enélkül szinte lehetetlen a települések munkamegosztáson belüli kedvező pozíciójának elérése, a települési közösség szükségleteinek magas szintű kielégítése.

A kérdés az, hogy kik, a társadalom mely csoportjai valósítják meg a térségi összefogást. Megmarad az együttműködés a településfejlesztésért felelős helyi önkormányzatok közötti hivatalos kapcsolatok szintjén, vagy sikerül a térségfejlesztésben alapvető érdekekkel rendelkező gazdasági és civil szereplőket közvetlenül is bevonni a településközi együttműködésbe? Beszélhetünk-e térségi közösségről?

Max Weber meghatározása szerint a *közösség* olyan társadalmi kapcsolat, melyben a társadalmi cselekvést a résztvevők szubjektíve átértzett (érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozásán alapuló beállítottság jellemzi. *Társulásról* – Max Weber szerint – akkor beszélhetünk, ha a társadalmi cselekvést racionálisan (érték- vagy célracionálisan) motivált érdekkapcsolódáson alapuló beállítottság hatja át. Amennyiben tehát a közösséget, mint a hasonló érdekekkel és élethelyzettel rendelkező emberek közötti, együttes cselekvésre ösztönző kapcsolatot tekintjük, véleményem szerint a helyi közösségek mellett léteznek térségi közösségek is. A térségi közösségeken, az abban szereplő emberek és társadalmi csoportok közötti *kapcsolatokon* keresztül közelíthető meg a napjainkban olyannyiszor használt, de igazából még nem tisztázott kistérség fogalma is.

A közösségen belül az emberek és társadalmi csoportok között többféle kapcsolat létezik. Beszélhetünk közvetlenül az egyének közötti, ún. elsődleges közösségeket alkotó kapcsolatokról és a már meglévő csoportok ill. közösségek közötti, ún. másodlagos közösségeket létrehozó kapcsolatokról. A partnerek alá-fölérendeltségi viszonyai függvényében a kapcsolatok lehetnek vertikális vagy horizontális jellegűek. Más szempontból megkülönböztethetünk önkéntes és kényszerjellegű kapcsolatokat is. A *települési közösségek külső kapcsolatait* az egyes tagokat, kisebb csoportokat vagy a települések egészét összefűző vertikális és horizontális, önkéntes és kényszerjellegű kapcsolatok alkotják. Így pl. a házasságkötések az egyes tagokat, ill. családokat összekötő településközi kapcsolatokat, a más településen való munkavállalás bizonyos népességcsoportokat (a munkavállalókat), a másik településen található gazdasági szervezettel összekötő vertikális kapcsolatokat hozhatnak létre.

A kistérség fogalmának értelmezése szempontjából különös figyelmet érdemelnek az utóbbi példához hasonló, a területi munkamegosztás sajátos, a városok és a falvak közötti munkamegosztás elmélyülése közben

megjelenő, ún. *vonzáskörzeti típusú kapcsolatok*. Az emberi szükségletek köre, valamint az igények mennyisége és színvonala folyamatosan növekszik. Ugyanakkor a kielégítés technikai feltételeinek kiépíthetősége, a funkció működtetésének gazdaságossága alapján a legritkábban lehet a technika révén már elérhető szolgáltatásokat mindig és mindenhol helyben biztosítani. A társadalomtól elvárt, de viszonylag ritkán, vagy kisebb népességcsoport által igénybevett funkciók az ellátandó területnek az erre legalkalmasabb településében koncentrálnak. A vonzáscentrumokba települt funkciók természetesen csak akkor játszhatnak szerepet a környező, az adott funkcióval nem rendelkező települések lakosai szükségleteinek kielégítésében, ha biztosított a központok elérhetősége.

A vonzáskapcsolatok többé-kevésbé pontosan meghatározható területi egységeket, ún. *vonzáskörzeteket* jelölnek ki a földrajzi térben és velük a tér nagyjából-egészében le is fedhető. A vonzáskörzet azonban alapvetően a város és vidéke közötti hierarchikus kapcsolatrendszeren alapszik, a vertikális irányú munkamegosztás terméke. A kistérség fogalma számomra valami mást, a vertikális kötődések helyett a horizontális kapcsolatok dominanciájával jellemzett településközi kapcsolatok által kirajzolt területet jelenti.

A települési közösségek tagjainak vagy vezetőinek önkéntes elhatárolásán alapuló településközi kapcsolatok mellett jól ismertek a „földről”, valamely külső hatalmi szerv által *kikényszerített kötődések* is. Ezek jellemző példáit alkotják az államigazgatás hatalmi szervei által kialakított *igazgatási körzetek*. Közelmúltunk történelméből ismerjük a szomszédos településeket sokszor azok akarata ellenére egymáshoz kötő körzetesítést és annak következményeit. Értelmezésünkben a kistérségformáló társadalmi kapcsolatok alapvető sajátossága az *önkéntesség*, az együttes cselekvés szükségességének, lehetséges területeinek és formáinak helyben történő felismerése és megfogalmazása.

A kistérségeket kialakító kapcsolatok két legfontosabb jellemzőjének tehát az *önkéntességet* és a *horizontalitást* tartom.

A települések közötti, a területi munkamegosztásból adódó, kölcsönös érdekeken nyugvó horizontális együttműködések *tartalmát* a települési közösségek szükségletei, az azok kielégítésében követett stratégiák és a megvalósítás feltételrendszere formálják. Az együttműködések *térbeni határait* pedig az érdekek alapját jelentő közös, vagy éppen egymást kiegészítő adottságok, valamint az adott technikai színvonal és társadalmi viszonyok mellett megvalósítható *kommunikáció* jelölik ki. Ezen tényezők mindegyike időben változó kategória, így az általuk meghatározott térség

méretei sem tekinthetők állandónak. Az adottságok homogenitása leginkább a természeti földrajzi kistájokban ragadható meg, a közös tevékenység feltételeként jelentkező intenzív kommunikáció pedig a jelenlegi technikai színvonal és a személyes kommunikáció iránti erős igények mellett ugyancsak egy kisebb térséget jelölnek ki.

Ne feledkezzünk meg azonban a közösségeket életre hívó szükségletek másik nagy csoportjáról sem. A modern társadalmakban a materiális szükségletek kielégítése érdekében kialakított munkamegosztás során elérhető javak, az ezek megszerzéséhez szükséges szervezetek mellett az önmegvalósításra, a belső értékek megtalálására való igény egyre hangsúlyosabban jelenik meg. Ezek kiegészülnek a munkamegosztás elmélyülése következtében kiszolgáltatottá váló egyének és mikrocsoporthoz tartozóknak a saját lakóhelyük alakításában való részvételére irányuló igényekkel. Az állampolgárok közvetlen bekapcsolódása a lakóhely alakításába, fejlesztésébe a részvételi demokrácia alapelemévé válik.

A szükségletek változása, korábban csak kevesek által igényelt szolgáltatások iránti igények tömegessé válása, a technika fejlődése és a települések közötti funkcionális munkamegosztás elmélyülése következtében a települési közösségek tagjai számára a tér kitágul. Nagyobb földrajzi térséget tapasztalnak meg személyesen, a tér nagyobb darabjának áttekintésére, közvetlen megélésére lesznek képesek. Már nem csak a tradicionális település, de egy tágabb körzet sorsa befolyásolhatja közvetlenül életüket. Nem mindegy számukra, hogy bezárják-e a szomszéd település általuk is igénybe vett intézményeit, vagy azok éppen az ő szolgáltatásaiknak teremtenek konkurenciát és csökkentik piacaikat, vagy sikerül-e a szomszédban olyan fejlesztést megvalósítani, ami áttételesen fellendítheti az itteni gazdaságot is. Mindezen kérdések már nem maradnak meg kizárólagosan a közösség vezetőire tartozó gondoknak, hanem az állampolgárok közvetlenül kívánnak alakításukban részt venni. Szándékukhoz a kommunikáció fejlődésével más települések lakói közül is sikerül szövetségeseket találniuk. Ezáltal az egyének számára még átlátható, általuk személyesen is megélt térben létrejöhet az állampolgárok közötti térségi kapcsolatrendszer, ami a kistérségi közösségek kialakulását eredményezheti. Ebben az értelemben ismét a közös érdek és a kommunikáció lehetősége jelennek meg a térség méretét és határait megszabó legfontosabb tényezőkként.

Mindezen gondolatok jegyében kistérség alatt a földrajzi tér azon, az ott élő népesség mind szélesebb csoportjai számára átlátható és személyesen megélt darabját értem, melyen belül a települési közösségeket szoros, a közös múlt, az abból felépülő kultúra közös vonásain, az ugyanazon a

gazdasági és társadalmi tevékenységüknek keretet adó földrajzi tájhoz való tartozáson, a funkcionális (gazdasági, humán szolgáltatási, infrastruktúrális, közösségi) egymásrautaltságon és intenzív kommunikáción alapuló horizontális kapcsolatok, az ezek tudatosulásaként jelentkező közös érdek és regionális identitástudat fűzik össze és ugyanezen alapon más település már nem köthető hozzájuk.

Kistérségi szerveződés alatt pedig kistérségen belüli településközi kapcsolatok rendjének kialakítására és a rend betartásáért felelős vezetők és végrehajtó apparátus kiválasztására törekvő, egymással érzelmi és/vagy racionális kapcsolatban lévő emberekből, ill. azok már meglévő társulásaiból vagy közösségeiből álló csoportot, azaz egy szervezetet értek. A „szerveződés” kifejezés használata a már kialakult renddel és vezetéssel bíró, azaz valójában már szervezetként működő csoportokra, egyrészt a befejezetlenséget, az éppen napjainkban történő formálódást és ugyanakkor az „alulról jövő” jelleget, a külső szervezőerő hiányát, a belső meghatározottságot próbálja érzékeltetni.

A közösségi összefogáson alapuló térségfejlesztésre vállalkozó kistérségi szerveződések működésében ma fellelhető bizonytalanságok

Mint ahogyan azt a kistérségi szerveződések számának viszonylag gyors és folyamatos növekedése mutatja, a térségi együttműködés gondolatához egyre több helyen eljutottak. Miközben azonban még mindig egyre gyarapodik a kistérségi szerveződések száma, az együttműködés módját tekintve már határozott bizonytalanság tapasztalható a már működő szervezetek körében. A kistérségi együttműködések módjával kapcsolatos bizonytalanságok az alábbiakban foglalhatók össze:

Kifelé való megfelelés

Talán hazai sajátosságként, a térségi együttműködések kialakulásában és formálódásában a központi akaratnak és az azt megtestesítő szervezeteknek kiemelten fontos szerep jutott. Ugyanakkor az intézményesülés, a területfejlesztés országos intézményrendszerébe való beilleszkedés, a térségfejlesztés döntéshozatalában való részvétel szabályainak alakítása ugyancsak a kistérségeken kívül dől el. A különböző központi törekvések, intézkedések és már meghozott vagy tervezett jogszabályok közötti ellentmondások, tisztázatlan kérdések azonban összezavarják a térségi együtt-

működés megerősítésén fáradozókat. Itt és most nem céloom a szabályozás ellentmondásainak elemzése, ezt nálam hozzáértőbb szakértők már többször megtették, a konferencia nyitó előadásai között is hallhattuk az ezzel kapcsolatos kérdések és szakmai érvek összefoglalóját. Az azonban kétségtelen, hogy mindezen tisztázatlanságok és következetlenségek a külső erőforrásoktól jelentős mértékben függő kistérségi szervezetek életében bizonytalanságot okoz.

Belső támogatottság erősítése

Míg a kívülről várható biztonság hiánya egyes szervezetek felbomlásához, tetszhalálához vezet, a talpon maradók figyelme egyre erősebben saját térségük belső erőforrásai felé fordul. Igyeksenek mind szélesebb támogatói kör kialakításával biztosítani a térségfejlesztési programok sikerét. A belső építkezés felveti egyrészt a méret, másrészt a tagság összetételének kérdését.

Míg kisebb terület esetén hatékonyabb a valódi közösségi összefogás kialakítása és működtetése, nagyobb terület esetén bővebbek az erőforrások és nagyobb a szervezet politikai súlya. Valamiféle kompromisszum lehet a nagyobb területegységen belüli belső tagozódás kiépítése. Erre példa a Csereháti Településszövetség szervezeti formálódása. Az 55 települést egyesítő szövetségen belül 6–10–14 falvas, ún. Területi Csoportok jöttek létre, így maga a szövetség a nagyobb és a kisebb méretből származó előnyöket is tudja hasznosítani. Éppen a csereháti példa még egy érdekes kérdést vet fel. Elméleti szempontból lehet érdekes, hogy hogyan lehet, lehete a közösségi építkezést „visszafelé”, a nagyobb szervezettől a helyi közösségek megerősítése felé folytatni, hogyan lehet a dolgokat a talpára állítani és egy valódi közösségi összefogáson alapuló térségfejlesztési modellet felépíteni.

A tagság összetétele napjainkban a „kívülre való megfelelés tükrében” válik lényeges kérdéssé. A területfejlesztési törvény tervezete ugyanis csak a kistérségi önkormányzati társulásokat ismeri el a területfejlesztés országos és megyei szervei partnereiként. Az igazi közösségi összefogáson alapuló térségfejlesztés lényege pedig éppen az, hogy abban az önkormányzati szereplők mellett a gazdasági élet és a civil szféra szereplői is részt vesznek. Míg egyrészt a törvénytervezet alkotói méltán büszkék arra, hogy megyei szinten megpróbálják a közigazgatás, a politika és a gazdaság képviselőit a térségfejlesztésbe együttesen bevonni, nem érthető, hogy kistérségi szinten, ahol ráadásul ez az együttműködés amúgy is ter-

mészetes, miért nem követik ugyanezt az elvet. A térségfejlesztési ügyekben alapvetően érintett civil társadalom képviselői számára pedig egyik szinten sem teremtik meg a döntéshozásba, a fejlesztési stratégia hathatós formálásába való bekapcsolódás kereteit.

A belső egy másik, bár az előzőekkel szorosan összefüggő izgalmas kérdése a kistérségi szervezetek vezetőinek kiválasztása. Beleértve ebben a vezetők személyiségét, az ehhez a munkához föltétlenül szükséges karizmatikus egyéniség megtalálását és a vezetőknek az igazgatási rendszerhez és a politikai pártokhoz való kapcsolódását.

Operatív szervezet kialakítása

Az aktív, a térségi együttműködést tényleg komolyan vevő, azt tartalommal kitölteni igyekvő szervezetek mindegyike előbb-utóbb kialakítja a maga szervező központját, operatív szervezetét. Tudomásul kell venni, hogy csupán önkéntes munkával a kistérségfejlesztés ügyei nem oldhatók meg. Az, hogy éppen a helyi önkormányzatokhoz való erős kötődés lehetővé teszi a polgármesteri hivatalok bevonását részint tekinthető előnynek, az operatív feladatok ellátása jó lehetőségének, de ugyanakkor tapasztalatom szerint éppen ez az egyik oka az önkéntes munka kibontakozásának. A nem önkormányzati szereplőket a hivatallal való összefonódás riasztja, az önkormányzati belügyként való értékelést erősíti, vagy „lustává teszi” (ügyig megoldják a hivatalban). A helyi önkormányzatoktól független operatív szervezet elejét veheti az önkormányzatok közötti vitának és segítheti a helyi szereplők mind szélesebb körű bevonását a kistérségfejlesztés folyamatába.

Források megszerzése

Kétségek nélkül az egész rendszer legbizonytalanabb eleme a forrásokhoz való hozzájutás kérdése. Bizonytalanná teszi az önkormányzati gazdálkodásnak a központi újraelosztási rendszertől való nagyfokú függősége, az önkormányzati források észrevehető apadása és a kimondottan térségfejlesztési célú támogatások elosztási rendszerének kialakulatlansága, ellentmondásossága. Nem tudni, hogy mire készüljenek fel a kistérségi fejlesztő szervezetek. Lesz-e decentralizáció, ha igen, az milyen mértékű és nekik milyen lehetőségeik lesznek a forrásokhoz való hozzájutásra. Aki teheti, működési biztonsága megteremtése érdekében saját forrásokat igyekszik biztosítani. Ezek származhatnak a térségfejlesztésbe bevont gazdasági szereplőktől, bizonyos szolgáltatásokból és valamilyen vagyon hasznosítá-

sából. Csakhogy, mikor ezekről beszélünk, világos, hogy ezekkel az eszközökkel egy tisztán önkormányzati tagokból álló, valamely település polgármesteri hivatala mellett működő társulás nem tud élni. Visszajutottunk tehát az előző pontokban felvetett problémákhoz.

Szakismeret biztosítása

Tudomásul kell venni, hogy a térségfejlesztés is egy szakma, ráadásul több szakma keveredése. A már elindult kezdeményezések ellenére is azt mondhatjuk, hogy a térségfejlesztés gyakorlati szakembereinek képzése nem megoldott, ill. a kistérségi szervezetek számára gondot okoz a rész-munkaidőben vagy önkéntes alapon dolgozó munkatársak beiskolázása, a tandíjak megfizetése.

Még érdekesebb a szaktanácsadás kérdése. Egyre több olyan vállalkozás létezik, melynek elsődleges célja a helyi és kistérségi fejlesztések szakmai segítése. Mindamelllett, hogy ez igen örvendetes, a kistérségi szervezetek számára gondot okoz az egyes szakmai csoportok közötti eligazodás. A tisztánlátást és a kiszolgáltatottság nélküli együttműködést segítené saját szakembereik felkészültségének és a térségfejlesztési projektek publicitásának növelése, a kistérségi szervezetek közötti információ-áramlás megteremtése. Ugyanakkor nem szabad lemondani a kistérség saját szakértői körének megszervezéséről, a térségben élő szakemberek feltérképezéséről és szakismeretének hasznosításáról sem.

Összefoglalva a kistérségi szerveződések körében ma fellelhető bizonytalanságokat és azok feloldásának kulcskérdéseit, azt állapíthatjuk meg, hogy a kistérségi szerveződések jövőjének alakulásában az alábbi tényezőknek van kiemelt szerepe:

- kormányzati elfogadottság, jogszabályok (területfejlesztési törvény, társulások szabályozása, területfejlesztésre szánt források és azok elosztásának módja, megyei szervekhez való viszony),
- helyi közösségek megerősödése,
- karizmatikus és egyben felkészült vezetők megnyerése,
- szervezeti infrastruktúra biztosítottsága,
- önkéntes és alkalmazásban álló munkatársak,
- szakképzés, tanfolyamok, tanulmányutak, helyi szakértői kör kialakulása,
- saját vagyon léte, megszerzésének lehetősége,
- egymás közötti információáramlás.

KISTÉRSÉGI EGYÜTTMŰKÖDÉSEK SZEREPLŐI, SZEREPEK, KOMPETENCIÁK, FELELŐSSÉGEK

Répássy Helga–Benedek László

Bevezető gondolatok

A kistérségi fejlesztés, kistérségi együttműködés viszonylag új keletű terület. A pártállami időkben a területi aktorok közötti együttműködés tervezett és meglehetősen beszabályozott volt. Az önkormányzatok feletti járási ill. megyei szerveződések egyértelmű hierarchiát jelentettek, a helyi kezdeményezéseknek viszonylag kevés tér jutott. A járások megszűnésével, majd a megyei struktúra átalakulásával az önkormányzati középszint kiiktatódott, s a rendszerváltással egyidőben a települési önkormányzatok vették kezükbe területük ügyeit. Gyorsan világossá vált azonban, hogy számos olyan terület van, pl. a munkanélküliség kérdése, az agglomeráció ügyei, az ingázás stb., amelyek egyedül önkormányzati szinten nem megoldhatók. A kistérségi együttműködés problematikája tehát ismét az érdeklődés előterébe került, anélkül azonban, hogy a települések közötti koordinációra, az együttműködés strukturális kereteire tényleges megoldások születtek volna. A kistérségi együttműködés tehát amolyan „senki földjévé”, vagy még pontosabban „mindenki földjévé” vált, ahol alulról jövő próbálkozások, kormányzati kezdeményezések, jó szándékú, önkéntes szerepvállalás és szakértői beavatkozás egyszerre, egymástól függetlenül jelentek meg. A kistérségi együttműködés, térségfejlesztés területén számos szereplő jelentkezett, s mivel törvényi, közigazgatási szabályozás e téren nincsen, a legtöbb szereplő azzal az igénnyel jelent meg a színtéren, hogy a térségfejlesztés, területfejlesztés igazi, kompetens szereplőjeként ismerjék el. Ezek a tendenciák természetesen érdeklődésekkhez, problémákhoz vezettek, s mind a mai napig nem vált világossá, hogy a kistérségi fejlesztésben jelentkező számos szereplő milyen felelősséggel, milyen kompetenciával, milyen szakmai és adminisztratív lehetőségekkel rendelkezik.

Jelen tanulmányunk e kérdést kívánja áttekinteni azzal a szándékkal, hogy a szereplők és szerepek körének pontosabb definiálása alkalmat teremtsen a funkciók, kompetenciák világosabb megnevezésére, s ezáltal a kis-

térségi fejlesztés és együttműködés humán keretfeltételeinek egyértelműbb, az érdekeket jobban tekintetbe vevő újrafogalmazására.

A kistérségi együttműködési programok szereplői

A kistérségi fejlesztésekben együttműködő partnerek száma olykor nagyon sok lehet. A szereplők a gazdasági, helyi társadalmi élet széles köréből kerülhetnek ki. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül soroljuk fel azokat az aktorokat, akik a kistérségi fejlesztésben tevéleges szerepet vihetnek:

Helyi aktorok

- Önkormányzati első számú vezetők, polgármesterek
- Önkormányzati testületi tagok, önkormányzati tisztségviselők
- Helyi gazdasági vezetők: vállalatvezetők, intézmények vezetői stb.
- Helyi kisközösségek jelentős közéleti szereplői; orvos, iskolaigazgató, tanár stb.
- Helyi vállalkozók, a kistérségi együttműködésben érdekelt gazdasági szereplők
- Önkéntesek, helyi aktivisták
- Helyi lakosság, a fejlesztésben érintett lakossági csoportok és rétegek
- A kistérségi munkába bekapcsolódó gyerekek

A kistérségi fejlesztést irányító helyi szereplők

- Kistérségi társulás döntéshozó testülete
- Kistérségi társulás elnöke, titkára
- Kistérségi iroda vezetője, térségmenedzser
- Helyi tanácsadók, kistérségi iroda szakemberei (mezőgazdasági, turisztikai stb. tanácsadó)
- Megbízásos munkaviszonyban dolgozó helyi szakértők

A kistérségi fejlesztésben érdekelt nem helyi szereplők

- Megyei Közgyűlés elnöke, vezetői, szakértői
- Megyei intézmények vezetői és munkatársai; pl. Munkaügyi Központ, kulturális intézmények stb.
- Regionális Fejlesztési Tanács ill. Regionális Fejlesztési Ügynökség vezetői, munkatársai
- Megyei Vállalkozói Központ ill. Alapítvány vezetője, munkatársai

- Államigazgatási felső szintű vezetés: minisztériumok, országos intézmények, fejlesztési alapok döntéshozó vezetői
- Országos hatókörű és helyi alapítványok, szponzorok

A kistérségi fejlesztésben dolgozó külső szakértők

- Vállalkozói központok, vállalkozásfejlesztési alapítványok szakértői
- A kistérségi fejlesztést oktató egyetemi oktatók, kutatóintézetek szakértői
- Kistérségi fejlesztésre szakosodott vállalkozók és szakértő specialisták
- Országos intézmények, minisztériumok külföldi szakértő tanácsadói (Technical Assistance Team stb.)
- Nyugati kistérségi fejlesztő vállalatok és szakemberek

Érdekellentétek, potenciális konfliktusok a kistérségi fejlesztésben érdekelt szereplők között

Magunk a kistérségi fejlesztésben jelentkező egyik legalapvetőbb problémának azt látjuk, hogy a szereplők hatóköre, kompetenciája, az együttműködésben elfoglalt helye, felelőssége nincs pontosan definiálva. Így az egyes szereplők nem látják világosan, hogy mit várhatnak a másiktól, mi az, ami elvárható, mi az ami kérés, szívesség, vagy éppenséggel viszonzásra váró „rejtett kötelezettségvállalás”. Ennek a tisztázatlanságnak egyik végpontja, amikor *a kistérségi fejlesztésben érintett aktorok mindent önmaguk akarnak megoldani*, mert ténylegesen nem bíznak partnereikben. A másik véglet, amikor a fejlesztésben érintett szereplők egymásra várnak, egymásra tolják a felelősséget, s a „szekér” természetesen nem halad.

A szerepek halmozása

Nem ritka az olyan kistérségi társulás, ahol a társulás vezetője, valamelyik település polgármestere, egyben a Megyei Közgyűlésben befolyással rendelkező személy, s ugyanakkor részt akar vállalni a kistérségi fejlesztés operatív szervezetében, mint térségmenedzser, s olykor még szakmai kérdésekben is magának indikálja a jogot a döntésre. A szerepek és kompetenciák ilyenét összemosása megbénítja a kistérségi együttműködést, mert egyfelől szerepeket vesz el arra alkalmas szereplőktől, másfelől az adott személy valószínűleg a szereptúlterhelés miatt egyik feladatát sem tudja megfelelően ellátni.

Bizalmatlanság az együttműködő partnerek között

A régi reflexek és beidegződések nem múlnak el automatikusan. A tanácsi rendszer alapvető élménye az volt a kényszerűen együttműködő aktorok számára, hogy a kooperációban minden szereplő vesztesnek érezte magát. A közös tanácsok kisebb szereplői úgy érezték, hogy a székhely szívja el a forrásokat, a vezető település pedig úgy vélte, mások problémáit is neki kell megoldania. A város a környező falvakra mutogatott, hogy csak gondjait növelik, s megoldásukhoz nem járulnak hozzá, az agglomeráció pedig úgy érezte, hogy minden lehetőséget „elszipkáz” előlük a város. Ezzel a reflexek a mai társulásokban is élnek, s nem kedveznek az együttműködésnek. Ha azonban pontosan tisztázottak a társulás keretei, az együttműködő felektől elvárt „befektetés” és a várható „nyereség”, akkor minden egyes szereplő befolyástól mentesen eldöntheti, hogy megéri-e neki együttműködni a többiekkel. Tiszteletben kell továbbá tartani a partnereknek azt az igényét, hogy konkrét ügyekben önállóan lépjenek fel.

Harc a forrásokért

A kistérségi együttműködésre fordítható források szűk volta szükségképpen erősíti a rivalizálást. A kistérségi aktorok sok esetben nem érdekeltek abban, hogy információikat feltárják potenciális partnereik előtt, mert ezzel önmaguknak teremtenek konkurenciát. A források decentralizálása, s a döntésekben való részvétel lehetőséget teremtene a helyi aktorok számára, hogy programjaikat összehangolják és az ésszerűség követelményeit jobban figyelembe vegyék.

Bizalmatlanság a külső szakértők és a helyi aktorok között

Gyakori konfliktus, hogy a helyi aktorok és az alkalmazott külső szakértők egymásra mutogatnak, közöttük az együttműködés nem problémamentes. A helyi aktorok sokszor úgy érzik, hogy a térségnek juttatott pénzt a külső szakértők „lefőlőzik”, s az általuk nyújtott szolgáltatások, fejlesztési koncepciók nem szolgálják a térség ügyét. A külső szakértők viszont úgy érzik, hogy a kistérségi aktorok kevéssé fogékonyak az „újra”, valójában készen kapott elképzeléseket akarnak, s nem hajlandók erőfeszítéseket tenni a közös ügyért. Ezek a problémák is gyakorta tisztázatlan szerepelvárásokból fakadnak, az együttműködő felek nem tisztázzák előre, hogy mit várnak egymástól, s azután keserűen tapasztalják, hogy nem azt kapják, amit vártak volna.

Magunk abban látnánk a kivezető utat, ha a kistérségi együttműködés szereplőit jobban lehetne definiálni, funkciójukhoz, tevékenységükhöz egyértelmű feladatokat, kompetenciákat lehetne rendelni. Ez a definiálási folyamat természetesen több síkon is megvalósulhat. Fontos láncszem lehet a szereplők öndefiníálása, azaz ha az adott szerepek birtokosai meghatározzák, hogy mi az, amit saját hatáskörben el tudnak látni, s mi az, amihez más partnerre van szükség. A szerepek tisztázásában sokat segíthet az új Területfejlesztési Törvény, amely egyértelművé teszi a szerepeket és kompetenciákat. A törvény azonban akkor segíti igazán a térségfejlesztés ügyét, ha figyelembe veszi a jelenlegi fő tendenciákat, s nem egyoldalúan intézkedik. A kistérségi társulások például – amelyek a kistérségi fejlesztés motorjainak számítottak az elmúlt években, – nem fognak megfelelő képviseletet kapni a Területfejlesztési Tanácsokban, hacsak nem tagozódnak be a törvény által előírt struktúrákba. A törvény tehát arra fogja kényszeríteni az egyes szereplőket, hogy kényszerszereplők, „kényszerszereplők” formájában erőltessék az együttműködést olyan aktorok között, akik önmaguktól semmi szín alatt nem társulnának. Erre az „együttműködési kényszerre” már volt példa a pártállami időkben, éppen ez az, amivel szemben az alulról jövő kistérségi együttműködési formák létrejöttek. Segítené továbbá a szerepek és kompetenciák tisztázását, ha az együttműködő felek minél gyakrabban meghatároznák azt, hogy mit várnak partnereiktől. Erre egyébként viszonylag sok esély van. A kistérségi fejlesztésnek ugyanis „piaca” van, s a piacon csak azok a szereplők tudnak tartósan fennmaradni, akik markánsan meghatározható öndefinícióval és kompetenciával rendelkeznek. Az adott fejlesztési programok sikere és sikertelensége is olyan tényező, amely az együttműködő felek számára tényleges visszajelzést ad a kooperáció tartalmáról. Sikeres fejlesztések megerősítik az együttműködő feleket saját önmeghatározásukban, a kudarcok viszont alapot adnak a változtatáshoz, így másodlagosan megint csak arra készítetik a feleket, hogy jobban átgondolják saját szerepüket.

Kistérségi együttműködési programok során kialakult főbb „szerepek”

A fent jelzett tisztázási, definiálási folyamathoz magunk azzal szeretnénk hozzájárulni, hogy megfogalmazzuk, mik azok a fontosabb „szerepek”, amelyekkel a kistérségi együttműködés során leggyakrabban találkozunk.

Szerepen itt olyan tevékenységek nyálábját értjük, amelyek a fejlesztési folyamatban fontos „funkcionális” jelentőséggel bírnak.

Helyi döntéshozó

Általában itt önkormányzati első számú vezetőre, polgármesterre gondolunk, aki egy adott település vagy kistérség ügyét teljes egészében magáénak érzi, s a térség gazdasági, szociális és társadalmi felemelkedését tekinti legfőbb ambíciójának. A helyi döntéshozó rendszerint nagymértékben azonosul feladatával, azaz a tőle külsőleg elvárt tevékenység megegyezik azzal a belső ambícióval, amelyet a szerep betöltője önmaga számára is meghatároz. A külső elvárások tehát többnyire erőteljes belső motivációval is párosulnak, s a helyi döntéshozó elegendő hatalommal és kompetenciával is rendelkezik ahhoz, hogy a kívánt fejlesztések érdekében lépéseket tegyen.

Helyi fejlesztő aktor

Általában a helyi fejlesztésben érdekelt szereplő feladatával maximálisan azonosul, érzelmileg érdekelt az adott tevékenység folytatásában, jóllehet – szemben az előző szereplővel – e tevékenységéhez nem rendelkezik elegendő hatalommal és kompetenciával. Ezért a helyi fejlesztő aktorok ereje gyakran a társulásban, az együttműködésben, a közös fellépésben rejlik. A helyi aktorok közötti megértés, konfliktus, érdekütközés nagymértékben gyengíti a kistérségi együttműködés ügyét.

Helyi vagy megyei „potentát”

Olyan fontos gazdasági és társadalmi szereplőkről van szó, akiknek tevékenysége meghatározó az adott kistérségre nézve, ám valós érdekeik, kapcsolataik nem feltétlenül szolgálják a kistérségi fejlesztés ügyét. Nagyvárlatok vezetői, megyei, országgyűlési képviselők és tisztségviselők, befolyásos személyek számítanak ide, akik jelentős hatalommal rendelkeznek, ám megoszló, olykor egymással is konfliktusban álló érdekeik vannak, pl. a helyi és vállalati érdek különbözősége a munkanélküliség kérdésében stb. A „potentátokkal” való együttműködés, ill. a felmerülő érdekellentétek oldása alapvető jelentőségű a kistérségi fejlesztés ügye szempontjából.

Kistérségi fejlesztésben érdekelt országos hatáskörű szervezetek vezetői, szakértői

Általában olyan minisztériumi, alapítványi vezetőkről, szakemberekről van szó, akik jelentős források felett rendelkeznek, s akik a kistérségi fej-

lesztés számára pótlólagos, vagy egyedüli forrásokat tudnak biztosítani. E szereplők jelentős hatalommal és befolyásoló erővel rendelkeznek. A kistérségi fejlesztésben érdekelt egyéb szereplők rendszerint erőteljes lobbytevékenységet fejtenek ki, hogy e felső szintű vezetőket a maguk ügye mellé állítsák.

Kistérségi fejlesztésben érdekelt szakértők

E szereplők általában szakértelmük révén érdekeltek a kistérségi fejlesztésben, amely szakértelmet „eladni”, értékesíteni szeretnének, vagyis e szerepek birtokosai mint piaci szereplők jelennek meg. A szakértő lehet helyi vagy külső, területen kívüli, ritkábban külföldi szakember. A szakértő a kistérségi fejlesztésben szakértelme révén kíván részt venni, ám e szerep érvényesítése ma még gyakran fennakad a helyi aktorok meg nem értésén, rosszul értelmezett „lokálpatriotizmusán”.

A HELYI CSELEKVÉS SZEREPE A VIDÉK FEJLESZTÉSÉBEN

Vercseg Ilona

Egy közösségfejlesztő nézőpontjából napjaink legnagyobb kihívása Magyarország számára az, hogy minél inkább és a társadalom minden működési területén, a kormányzati, a nem kormányzati és a privát szektorban egyaránt fokozni tudja függetlenségét és újjá tudja szervezni mindenféle és rangú közösségeit. Az önszerveződés azonban autonómiánk függvénye, melynek megnyilvánulásai elé politikai, kulturális és gazdasági akadályok is tornyosulnak. A politikai természetű akadályok már eltűnni látszanak: az új alkotmány, a gyülekezés szabadsága, az önkormányzati törvény stb. mind előfeltételei új közösségi struktúrák kiépülésének. De a kulturális akadályok legyőzése már több időt vesz igénybe, mert az egy kulturális-társadalmi fejlődés függvénye. Eszerint kívánatos, hogy ne legyünk közömbösek a saját életünkkel szemben, hogy legyünk nyitottabbak a környező világra, hogy legyünk tisztában saját képességeink fejlesztésével, képesek legyünk rámozdulni az új lehetőségekre, megfelelni az új kihívásoknak.

A vidék esetén mindez éppúgy igaz, mint a városéban, de az esélyegyenlőtlenségek következtében a kulturális hátrányok itt halmozottabban jelentkezhetnek. Ezernyi félelem bénítja a helyi cselekvést, legyen szó akár új vállalkozásról, új típusú szövetkezetről vagy akár „csak” egy helyi egyesület létrehozásáról. E munka szokatlansága mellett erős gátló tényező még a tevékenység kimenetelének bizonytalansága, az anyagi források hiánya, a képzetlenség, a kapcsolathány stb. Előadásomban a helyi cselekvés nehézségeiről szeretnék szólni, és annak fontosságát szeretném hangsúlyozni, hogy a helyi cselekvés bátorításra és szakmai segítségre szorul, amelynek felismerésében az önkormányzatoknak, a településszövetségeknek kulcsszerepük van.

A helyi cselekvés az új társadalmi rendben

A közelmúltba visszanezve megállapíthatjuk, hogy önszervező helyi cselekvés már az ún. szocialista időben is létezett, de az csak a legrátermettebb emberek önkifejezési módja volt és nem hatotta át a rendszer egészét.

Még ma is szokatlan az embereknek, hogy elképzeléseik megvalósítására vagy érdekeik védelmére szabadon összefoghatnak és együtt dolgozhatnak, s hogy erre a különféle pályázatoktól, alapoktól pénzügyi támogatást is kaphatnak. E munka nehezen megy, de a társadalmi feltételrendszer változása és az egyre inkább felismert hiányok pozitívan hatnak a cselekvőkészségre.

A továbbiakban a helyi cselekvés két „főszereplője”, a lakosok és a képviselők cselekvési motivációit és a közösségi működéssel kapcsolatos problémáit vizsgáljuk meg.

A helyi cselekvés jellemzői a lakosság részéről

Az állampolgárok cselekvési motivációi:

- a) *A megnyílt új mozgástér, a lehetőség a megmérettetésre cselekvésre motiválja a polgárokat.* Egyfelől az újonnan épülő demokratikus intézmények teszik lehetővé a település működtetésére és fejlesztésére vonatkozó alternatív elképzelések megfogalmazását és versenyt, s így módon természetesen megsokasodott a politikai irányításért versengők száma; másfelől pedig az újonnan kodifikált demokratikus jogok – lásd például az új egyesületi törvényt – adnak lehetőséget a helyi cselekvésre.
- b) *A hiányokkal és az új szükségletekkel való szembesülés ismét csak mozgósító tényező.* Helyi polgárként mindannyian szembesülünk szűkebb társadalmunk működési zavaival, a szolgáltatások hiányosságai-val, a változásokat legjobban megsínylő rétegek nehéz helyzetével. Mindezek, valamint a szabaddá vált mozgásterek önkéntes és önszervező cselekvésre ösztönözhetnek.
- c) *A helyzetünk megváltoztatásának kényszere.* A társadalmi és gazdasági változások arra kényszerítik az embereket, hogy változtassák meg saját helyzetüket is. Az emberek keresik új helyeiket és szerepeiket, úgy is mondhatnánk, hogy „mindenkí” gondolkodik.
- d) *Az elveszettség érzése, a tanácstalanság.* Mit tegyék? A régi kulturális készlet már nem elegendő az új helyzetek megválaszolásához. A szülők például jobbra nem tudnak gyermekeik számára érvényes útravalót, hasznos tanácsokat adni, s ez például a fiatalok tanácstalanságának egyik fő forrása is. Azt tapasztaljuk, hogy a helyi polgárok nagy része szívesen veszi az ilyen értelmű támogatást, s e segítséggel cselekedni is kezd.

e) *Az információhiány.* Az emberek többsége nem ismeri az új lehetőségeket. Nem tudják, hogy hol kaphatnak tanácsokat a mindennapi problémáik megoldására, mint amilyen például az új munka létesítése, az új képzési lehetőségek, a hitelfelvétel kedvező feltételekkel stb. Keveset tudnak egymásról az emberek egy helyi közösségen belül is, így nem ismerik a számukra esetleg követhető mintákat sem. Segítséggel a felismert szükségletek megoldásához szükséges információkat az emberek meg is szerzik.

Az állampolgárok cselekvési nehézségei:

- a) *A demokratikus együttműködés gyakorlatának hiánya:* kifejezni önmagunkat, meghallgatni egymást, konfliktusokat megoldani, konszenzusra jutni stb.
- b) *A felelősségvállalás nehézsége.* „Ez nem az én dolgom, hanem az önkormányzaté, az iskoláé, a művelődési házé, a családsegítő központé” stb. – halljuk gyakran. Amikor mégis elkezdenek együtt dolgozni, tapasztalataink szerint erőteljesen felvetődik a felelősség megosztásának igénye (ami persze nem baj, sőt nagyon jó motivációja is lehet a közös munkának, csak éppen azt is mutatja, hogy a felelősségvállalás ma még szokatlan).
- c) *A civil társadalom szerepével kapcsolatos bizonytalanság.* Hosszú évek függőségi viszonyai után az emberekben még mindig van egy bizonyos félelem a helyi vezetéssel szemben. Ha például a polgármester vagy a képviselők nem vesznek részt egy helyi közösségi munkában, a helybeliek sokszor úgy érzik: „mi valamiféle ellenzéki tevékenységet végzünk és ebből később még baj lehet.” Vagy enyhébb esetben: „Mit fognak ehhez szólni?”
- d) *A civil cselekvés értelmetlenség érzékelése.* Ez az érzés nagy részben társadalmi tapasztalataink következménye – nincsenek e téren sikereink, nem eléggé hiszünk önmagunkban, nem bízunk abban, hogy nekünk bármi is sikerülhet. Összefügg ez az érzés persze az elidegenedéssel is, vagyis, hogy úgy érezzük: nem tudjuk befolyásolni a bonyolult és egyre kevésbé átlátható társadalmat.
- e) *A helyi cselekvéshez szükséges képességek és tudások hiánya.* Nem általánosan felismert szükséglet ma még az, hogy az állampolgáriságot is tanulni kell. Ez a képzés annyira hiányzott eddig az emberek életéből, hogy sokszor még ajánlatot tenni is nehéz ilyesvalamire.

- f) *A kitartás hiánya.* Nem vagyunk még eléggé gyakorlottak abban, hogyan kell leküzdenünk a helyi cselekvés elé álló esedékes akadályt. Meglehetősen gyakori, hogy ha ezt az akadályt nem tudjuk egyszerű módon és lehetőleg azonnal megoldani, feladjuk a küzdelmet.
- g) *Az idő hiánya.* Szinte mindenki rákényszerül fizetéskiegészítésre, vagy egyáltalán a megélhetése biztosítására, s ez gyakran a szinte teljes életidőben végzett munkához vezet, bár az is igaz, hogy néha időhiányra hivatkoznak az emberek akkor is, amikor csak nem tudják másként megfogalmazni ellenérzéseiket, félelmeiket az ismeretlen közösségi munkával szemben.
- h) *Bizalmatlanság a közösségfejlesztővel szemben.* „Kik ezek, honnan jöttek, mit akarnak? Mi nekik ebben a biznysz, mi a hátsó szándékuk?”

Ezek tehát mai tudásunk szerint azok a legnagyobb nehézségek, amelyekkel a cselekedni akaró állampolgároknak szembe kell nézniük. És most nézzük az érem másik oldalát, a helyi cselekvést „hivatalból” végzőket, a képviselőket.

A lokalitás, mint újdonság

Nemcsak a helyi cselekvés lehetősége új a magyar állampolgár számára, hanem a helybeliség maga is többféle módon újdonság. A politikai lazulás 80-as éveinek egyik nagy vitatémája a helyi társadalom kérdésköre volt, mert felismertük, hogy szükség lenne helyi társadalmakra, a saját érdekeik és akaratuk szerint önszervezően működő polgárok saját közösségeinek hálózatára. 1989 előtt a településeknek saját pénzügyi forrásai nem voltak és így a helyi választott testületek is csak formálisak lehettek.

A lokalitás, a szomszédsági viszony felértékelődik a decentralizációs folyamatokkal, a kialakított új, demokratikus jogi keretekkel. Az 1990-es önkormányzati törvény bevezetése óta a helyi önkormányzatok valódi hatáskörrel rendelkeznek. Az adók bizonyos százalékának helyben maradása, a helyi adók kivetésének lehetősége, az önkormányzati tulajdon, az üzleti vállalkozások lehetősége, a más településekkel való szövetkezés lehetősége, a plusz anyagi erőforrások előteremtésének lehetősége pályázatok útján – mind-mind fontos és független testületekké teszi őket, s fokozzák döntéseik felelősségét. Sikerük nagy mértékben függ képességeiktől, információiktól, kapcsolataiktól.

Az is elmondható, hogy mivel a helyi szinten a legnagyobb az állampolgári részvétel lehetősége, mert ez a szint adja állampolgári mivoltunk kiteljesedésének terepét, a lokalitás szerepe e ténytől is felértékelődik.

Részben már a 70-es években, de még inkább a 80-asban is felerősödtek az identitáskereső mozgalmak (például táncház, helytörténeti mozgalmak, helyi lapok megjelenése). A rendszerváltás után elemi erővel kért magának teret az az igény, hogy szűkebb hazánkat megismerjük, múltját és hagyományait felkutassuk, értékeit felfedezzük és mindezek fejlesztésével kidolgozzuk azt az egyediséget, amely csak a mi településünkre jellemző.

A kiszélesedett mozgásteretek és a gazdasági válság más és más lehetőségek közé juttatták az egyes településeket is, és immár az egyedi adottságok a meghatározóak, s bizony korántsem mindegy az sem, hogy kik is vezetnek a helyi fejlesztést.

E bevezetés után nézzük most a képviselők cselekvési motivációit és mindazokat a belső akadályokat, amelyekkel meg kell küzdeniük!

A helyi cselekvés jellemzői az önkormányzatok részéről

A választott képviselők cselekvési motivációi:

- a) Egészen egyszerűen szólva be szeretnénk bizonyítani, hogy *jobbak, mint az előző testület volt*. Ám ezt a természetes törekvést nem könnyű megvalósítani a gazdasági válság éveiben, a tetejébe még egy tökéletesen megváltozott társadalmi helyzetben, amelyben szinte semmi nem működik úgy, mint korábban. Megvan és erősödik annak a veszélye, hogy az új testületek – legjobb szándékaik és áldozatos erőfeszítéseik ellenére – nem tudnak többet nyújtani, mint elődeik, vagyis nem képesek helyi eszközökkel nem hogy ellensúlyozni, de még befolyásolni sem a nagy társadalmi folyamatokat. Könnyen előfordulhat, hogy még korábbi népszerűségüket is elvesztik és áldozatosságukért a közösség „hálátlansággal fizet”. Mi e bajok mérséklésére csakis a helyi közösségek döntésekbe való bevonását, a jó helyi nyilvánosságot, a közösségekkel való folyamatos párbeszédet ajánlhatjuk.
- b) Találkozunk a *hatalom megszerzésének és megőrzésének szándékával* is. Éppen demokráciakezdetlegessége és a civil társadalom viszonylagos gyöngesége miatt nem alakulhatott ki még hazánkban a hatalom megosztásának gyakorlata. Arra sincs még társadalmi tapasztalat, hogy a demokráciában nincsenek örökös tisztségek, és hogy a politika csak az egyik hatalmi ágazat a gazdasági, az információs és a tudáshatalmak mellett. Mindannyiunk előtt a régi idők vezetői mintája lebeg, így nem csoda, hogy az újonnan megválasztott képviselők egy része is ezt az

utat kívánja követni. Az állampolgárok széles körű bevonásával és részvételével meghozott döntések megosztják a hatalmat és a felelősséget is és lehetetlenítik a hatalom birtoklását.

E két fontos motivációtól hajtva meglehetősen általános, hogy a képviselő-testületek maguk szeretnék mindent elintézni. Nem érnek rá – úgy mond – vesződni a civilekkel, lehetetlenség a döntéseket közösen hozni, mert az emberek nincsenek benne a folyamatban stb. Így történhet aztán meg az, hogy amíg a képviselők keményen dolgoznak, csalódottan és kiábrándultan látják, hogy – kommunikáció hiányában – a helyi emberek elégedetlenek velük és ostromozzák őket. Ez az út egyenesen vezet az elfáradás és a sértettség állapotához.

A választott képviselők nehézségei a helyi cselekvéssel kapcsolatban

A választott képviselőknek is ugyanazokkal a problémákkal kell megküzdeniük, mint a helyi polgároknak, mégis kiemelnek a problémákból kettőt, amelyek hangsúlyosabban jelentkeznek, lévén döntéshozókról szól.

a) *Az új képviselők, járatlanok lévén e munkában, meglehetősen bizonytalanok szerepükben.* Többen ugyan már kezdik felismerni, hogy az önkormányzatnak helyi hatalom helyett szolgáltató önkormányzatként kellene funkcionálnia. Mindannyian tudjuk, milyen nagy erőfeszítéseket tesznek a testületek egymás megértésére, közös álláspontok kialakítására, s ami ezzel együtt jár: szerepük tisztázására. A képviselő-testületek zömükben olyan választott helyi polgárokból állnak, akiknek még nem volt módjuk felkészülni feladataikra, s e tevékenységhez megelőző tapasztalataik sincsenek. Biztosak vagyunk abban, hogy e szerepet és e munkát tanulni is lehet és kell is, s hogy képzéssel nagyon sok kudarc elkerülhető, a hatékonyság fokozható.

Az erősödő civil szervezetek hatása egyébként a testületek munkáját is alapvetően befolyásolja: hatásuk egyfelől korlátozó lesz, másfelől az együttműködés új dimenzióit nyitja meg.

b) *Bizalmatlanság a civil kezdeményezésekkel szemben.* Egy nagyon elterjedt alapállás szerint a település működtetése és fejlesztése a választott testület kizárólagos feladata, ahhoz másnak nincs köze, még akkor sem, ha helyi polgár. „Éppen azért választottuk meg őket/minket 4 évre, hogy tegyék/tegyük a dolgukat” – hangzik el sokszor mindkét oldalról. Gyakran meglepik a civil kezdeményezések a testületi tagokat, ha olyan dolgokkal kezdenek el foglalkozni, amelyekkel az önkormányzat hivatalból is foglalkozik – például egy tó újjáélesztése, egy lakossági újság

kiadása stb. Nem értik, miért akarnak az adott problémával a civil szervezetek is foglalkozni, mikor ők már mennyit fáradtak érte és a dolog „sinen van”. Előfordul, hogy vetélytársat látnak az állampolgárokbán, vagy éppen az ellenzék hangjának vélik azt. A baj nem is ebben, hanem a válaszreakcióban van – merev elzárkózás, a helyzeti előny egyoldalú kihasználása, sértődöttség stb. Valószínűleg fel kell halmozódnia megfelelő társadalmi tapasztalatnak, vagyis időnek kell eltelnie ahhoz, hogy a képviselők ráérezzenek arra: más lehetőségek és módszerek, más források adódnak a civil szervezetek és mások az ő számukra. E felismerésből persze az egész közösség fog gazdagodni.

Végezetül: A vidék fejlesztése, mint azt az abban részt kérők saját maguk is megtapasztalhatták, nem képzelhető el cselekvő helyi állampolgárok nélkül. A legjobb szakemberek által készített legkörültekintőbb tervek is nagyrészt megvalósulatlanok maradnak, ha nem találkoznak a helybéli polgárok akarataival, ha nem veszik figyelembe a helyi közösségben gyökerező tapasztalatokat, tudást és tanulási hajlandóságot, ha nem építhetők alapvetően a polgárok cselekvő részvételére. Számos olyan munkáról tudunk már, amelyik igyekszik társadalmisítani egy helybeli politikai vagy szakmai programot, vagyis egy kész programot vagy tervezetet vitára bocsájt és a – szerencsére sokasodó – helyi médiákon keresztül tájékoztatja a lakosságot, és alkalmat is ad véleménye kifejtésére. Ez azonban – tapasztalataink szerint – nem elég és csak egyetlen, nem is a legdemokratikusabb módja a lakosság bevonásának saját közügyeibe. Sokkal eredményesebbnek tűnik számunkra egy ennél alaposabb és demokratikusabb megközelítés, amely a döntés előkészítésébe is bevonja már a helyi polgárokat, és amelyben a tervezési folyamat az első pillanattól kezdve társadalmi és mindvégig az is marad. E folyamat azt eredményezi, hogy a tervek megvalósítása is nagyrészt közösségi lesz. E munkának már vannak eredményei, például éppen a Baranya megyei Cserkúton és Kővágótöttösön is, s bár e munka nagyon időigényes és anyagi feltételeit sem egyszerű előteremtteni, mégis hiszünk abban, hogy eredményei egy szervezettebb helyi társadalmi működést hoznak létre.

A KISTÉRSÉGI KOMPLEX GAZDASÁGFEJLESZTÉS TAPASZTALATAI A KÖZÉP-TISZAVIDÉKEN

Veres Lajos

Hazánkban az elmúlt évtizedekben jelentős társadalmi, gazdasági és szociális különbségek alakultak ki az egyes térségek, valamint kisebb területi egységek, a városi és nagyközségi vonzáscentrumok, az egyes települések között. A munkanélküliség térbeli eltérései is általában megegyeznek a térségi különbségekkel. A legkedvezőtlenebb munkanélküliségi mutatókat produkáló foglalkozási körzetek településeinek kétharmada a társadalmi-gazdasági-szociális szempontból elmaradott települések közé tartozik.

A fejlődés szempontjából *legfontosabb problémák:*

- gazdasági szerkezetváltás miatti súlyos munkanélküliség,
- társadalmi-gazdasági szempontból hosszabb ideje elmaradott települések,
- kedvezőtlen mezőgazdasági termőhelyi adottságok,
- aprófalvas településegüttes,
- határmenték,
 - ország,
 - megye,
- innovációhiány,
 - szakmai háttér,
 - kommunikációs csatornák,
 - helyi önszerveződések.

Az érintett településeken kedvező irányú változások elérése érdekében szükséges:

- az Európában kialakult és eredményesen működő állami regionális politika kedvező tapasztalatainak alkalmazása,
- piacokonform eszközrendszer működtetése,
- a világgazdaságban hosszabb távon érvényesülő tendenciák figyelembe vétele (megatrendek), ezek közül is különösen aktuálisak a téma szempontjából:
 - a centralizációs törekvések felől elmozdulás a *decentralizáció* felé,
 - az intézményes segítség mellett egyre nagyobb szerepe van az *önsegítésnek*,
 - a képviselői demokrácia mellett nő a *részvételi demokrácia* jelentősége,
 - az ipari társadalom *információs társadalommá* alakul át.

A kistérségek megújításának *újszerű* eszközt olyan *komplex kistérségi válságkezelő, illetve fejlesztési programok* kidolgozása, majd megvalósítása jelentheti, amelyek felölelik a gazdaság megújítása, az infrastruktúra, a környezeti állapot, a foglalkoztatási és a speciális problémák megoldása érdekében elvégzendő szükséges rövid és középtávú feladatokat és intézkedéseket.

Ennek során *állami feladat* a kedvező közgazdasági környezet- és feltételrendszer biztosítása, az infrastruktúra-fejlesztés szelektív támogatása, a vállalkozásokat segítő pénzügyi intézményi feltételek kiépítése, valamint a válságkezeléssel kapcsolatos állami intézkedések összehangolása. Ide értendő a kistérségi programok előkészítését finanszírozó pénzügyi mechanizmusok működtetése is.

Az *önkormányzatok* nélkülözhetetlen résztvevői a kistérségi programoknak. A helyi önkormányzatok aktív szervező, segítő munkája nélkül nem jeleníthetők meg teljes körűen a helyi érdekek. Figyelemre méltó például az a tény, hogy jelenleg az érintett kistélepusulések nagy részén olyan foglalkoztatási helyzet alakult ki, miszerint a legnagyobb munkáltató a Polgármesteri Hivatal. A megyei szint (Megyei Közgyűlés hivatali szervezetei) lehetővé teszi a koordinálást, fontos információk áramoltatását. A telepulések szövetségei, társulásai tovább növelhetik az összetartozást, elősegítik az együttes megjelenést, fellépést.

A programok további szereplői a helyi vállalkozások, egyéni vállalkozók, szakértők, tanácsadók és a befektetők.

Ezen gondolatok jegyében a Dunaholding City Menedzser Kft. modell értékű koncepciót dolgozott ki a kistérségi komplex gazdaságfejlesztés megvalósítására.

A koncepció alapján készült el a Közép-Tiszavidék 19 telepulését érintő *kistérségi komplex gazdaságfejlesztési program, melynek célja*: a helyi és külső erőforrások aktivizálása, új munkahelyek létesítése, a jövedelmek gyarapítása az életkörülmények javítása érdekében.

A program főbb elemei:

- Komplex szemléletmód
- Adottságok teljes körű feltárása
- Kibontakozás fő irányainak bemutatása
- Gazdasági szerkezetváltás hatásainak figyelembevétele
- Integráció a regionális léptékű fejlesztési programokhoz
- Hatékony telepulésközi együttműködés
- Kistérség önálló intézményeinek kialakítása

- Kistérségi stratégia
- Kistérségi projectek

A Közép-Tiszavidéken végzett közel másfél éves intenzív gazdaság-szervező tevékenység eredményeképpen feltártuk a vizsgált település együttes adottságait, a továbbfejlődés szempontjából kiemelhető erősségeket és gyenge pontokat. Elkészült a kistérség fejlesztési programja, mely tartalmazza a *kitörés főbb irányait*, emellett részletesen megfogalmazza:

- az agrárgazdaság fejlesztési programját,
- az idegenforgalom fejlesztési programját és
- a környezetvédelem fejlesztési feladatait.

A komplex program megvalósítási stratégiája alapvetően a településközi együttműködésre épít, stratégiai projecteket és 21 konkrét szakmai projectet tartalmaz időbeni ütemezéssel.

Nemzetközi tapasztalatok egyértelműen igazolják, hogy az átlagosnál fejletlenebb depresszió sújtotta térségek fejlesztése egyedi megoldásokat kíván. Az új regionális politika – amelyet nevezhetünk innovációorientált, vagy helyi regionális kezdeményezésű fejlesztési modellnek – homlokterében a piacképes termékek, pénzügyi és ipari folyamatok, szolgáltatások kialakítása, majd rendszeres programszerű megújulása áll.

A Közép-Tiszavidéken javasolt modell (stratégiai project) lényege egy zárt finanszírozású struktúra, melynek főbb összetevői:

- Hitelszövetkezet,
- Ingatlan Garancia Alap,
- Kereskedelemfejlesztő Társaság,
- Non-Profit Biztosító Egyesület,
- Tanácsadó cég.

A hitelszövetkezet a helyi mezőgazdasági, ipari és szolgáltató vállalkozókra épít, ők alapítják meg és ők lehetnek a hitelfelvevők is. A megvalósítandó hitelszövetkezet igénybe veszi a térség önkormányzatai által létrehozott korlátolt felelősségű társaság szolgáltatását, mely a hitelszövetkezet által kihelyezett hitelek visszafizetésének garantálására irányul. Az Ingatlan Garancia Alap Kft. vagyona az érintett önkormányzatok által e célra rendelkezésre bocsátott ingatlanokból, valamint készpénzből fog állni. A megfelelő piaci információt, marketingtevékenységet, valamint a megtermelt termékek értékesítését a Kereskedelemfejlesztő Társaság szervezi és szolgáltatja a vállalkozóknak, melynek alapján új vállalkozásaikat előkészíthetik és hitelért fordulhatnak a hitelszövetkezethez.

A tanácsadó cégnek vagy cégeknek a modell működése szempontjából igen nagy a jelentősége, mivel katalizátorként működnek a folyamatban.

Folyamatosan hozzák kívülről az új információkat, figyelik a belső folyamatok kritikus pontjait és az esetleges szükséges korrekcióról folyamatosan értesítik a döntéshozókat, valamint a döntések végrehajtása során keletkező eredményeket visszacsatolják a döntéshozókhöz.

A fejlesztési folyamat kockázatának csökkenése érdekében a résztvevők Non-Profit Biztosító Egyesületet szerveznek.

A mellékelt *1. ábrán* látható a Közép-Tiszavidéken kialakítandó kistérségi együttműködés gazdasági kapcsolatait meghatározó belső struktúra vázlat.

Az ismertetett új szervezeti egységek létrehozása iránt helyben nagy az érdeklődés mind a vállalkozók, mind pedig az önkormányzatok körében.

A térségben működő településszövetségek és településfejlesztő társulások megismerték az elképzeléseket, támogatják azokat. Mindezekre alapozva a Dunaholding City Menedzser Kft. megkezdte nevezett stratégiai projektek megvalósítását.

A vázolt kistérségi komplex gazdaságfejlesztő program eredményeképpen olyan konkrét *projectek* alakíthatók ki, amelyek belső erőforrásokra, valós piaci információkra épülnek, figyelembe veszik a lehetséges befektetői kapcsolatokat, számolnak a hasznosítható ingatlanvagyon-állománnyal, új szervezetek létrehozását generálják, s összességében *új munkahelyteremtő vállalkozások* létrehozását alapozzák meg.

A kidolgozott *projectek* egy része iránt megjelent a szakmai befektetők, kockázati tőkebefektetési társaságok érdeklődése, s ez biztató a jövőre nézve. Fontos azonban, hogy a településközi együttműködés eredményeképpen a helyi területfejlesztés, gazdaságfejlesztés folyamatos tevékenységgé váljon, melynek szervezeti keretei lehetővé teszik a rendszeres érdekegyeztetést.

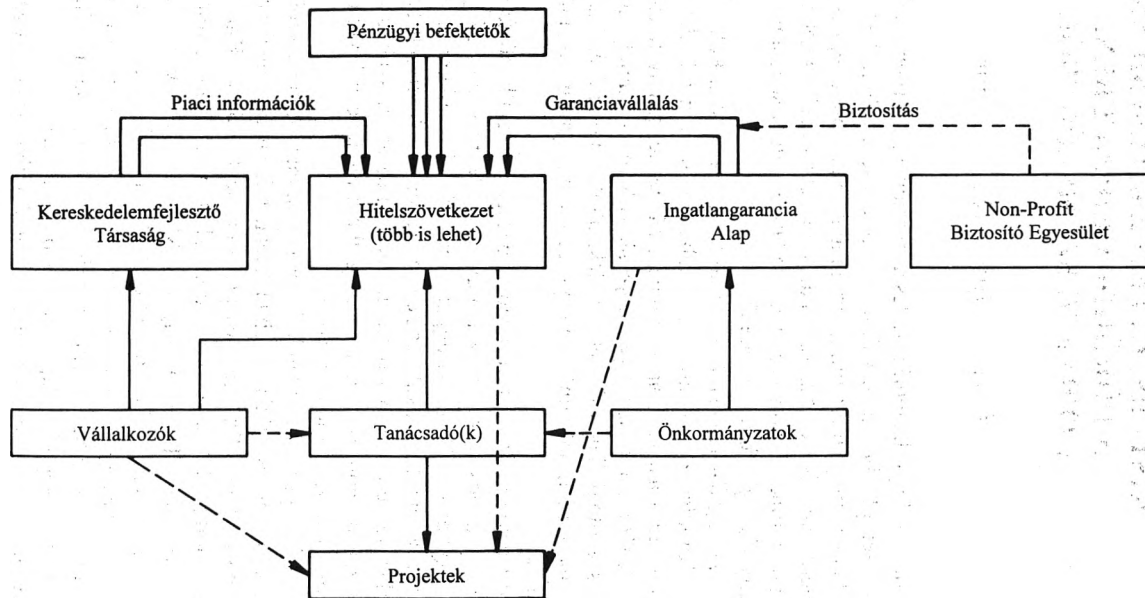
A helyi érdekek hatékony érvényesítése felveti továbbá a Közép-Tiszavidék kistérség integrációját nagyobb térségekben, illetve bizonyos problémák megoldása miatt a regionális integráció szükségességét. Ilyenek például:

- Tisza-tó korszerű környezetvédelmi szempontokat érvényesítő hasznosítása,
- Tisza, mint nemzetközi hajózási útvonal,
- Alföld átfogó fejlesztési programja.

A komplex gazdaságfejlesztési program végigvitele érdekében a Dunaholding City Menedzser Kft. Tiszafüred városában irodát működtet.

1. ábra

A kistérségi együttműködés gazdasági kapcsolatait meghatározó belső struktúra

KISTÉRSÉGI FEJLESZTÉSI MUNKA A DÖRÖGDI-MEDENCÉBEN, A TERVEZŐ SZEMSZÖGÉBŐL

Herczeg Ágnes–Szűcs Gábor

A több éve folyó kistérségi fejlesztési munkát, a térben, időben és a résztvevő szereplőkben igen változatos történéseket rövid beszámoló keretén belül nehéz megismertetni. Ezért a munkánk során, tájépitészként bennünk felmerült kérdéseket, tapasztalatainkat és elképzeléseinket a tervezés oldaláról mutatjuk be. Mi a szerepe, feladata és felelőssége a tervezőknek a falu, egy kis régió fejlesztésében?

A *Dörögdi-medence* öt települést foglal magába. Pula, Öcs, Taliándörögd, Kapolcs és Vigántpetend, melyek a Balaton-felvidék és a Déli-Bakony találkozási vonalán fekszenek. Medence, amely jelenleg víz nélkül maradt (Vázsonyi-Séd–Egervíz-patak völgye), és amely geomorfológiailag és geológiailag változatos vidék, ahol a mészkő és bazalt találkozik. Mozaikszerűen sokszínű növény- és állatvilága egyedi tájképi karaktert hordoz.

Az egykor elsősorban mezőgazdasággal foglalkozó falvak és az egy iparos, malmos Kapolcs az elmúlt évtizedekben mint Magyarország oly sok, egykor önálló gazdasággal, igazgatással, szellemi étellel rendelkező települése önállóságukat veszített, előregedő és lefejezett falvakká váltak. Iskolarendszerük és belső életük megváltozott. A szabad önkormányzati választások előtt az öt falu mindegyike a medencén kívül eső közigazgatási és tsz-központokhoz tartozott.

A táj szépsége, az állandó lakos nélkül maradt ingatlanok alacsony ára, a Balaton-part és a Balaton-felvidék telítettsége miatt a nyolcvanas évek közepén, elsősorban a Tapolca–Veszprém út mentén fekvő Kapolcson jelentek meg a „vidékiek”, nagyrészt a fővárosból ide vonzódó értelmiségiek.

A Kapolcsi Művészeti Napok, a Magtárstúdió tevékenysége mellett az idejövők iniciatívájából jött létre 1991-ben a Környezetvédelmi Népfőiskola. A kezdeményezés találkozott az addigra önállóvá vált önkormányzatok, az itt élő emberek tetterekészségével. Az öt, hasonló helyzetben lévő falu közös Népfőiskoláját létrehozó magánszemélyek, szervezők, civil szervezetek és polgármesterek szándéknyilatkozatot fogalmaztak meg, amely tartalmazta az együttműködés szándékát, hangsúlyozva a medencé-

ben való gondolkodást. Így az egy adott pillanatban jelenlévő akarat hozta létre a medence fogalmát, hiszen az addig természetföldrajzi értelemben nem létezett.

A közös célok hamar körvonalazódtak, de hogyan lehet a meglévő akaratot megtartani és cselekvéssé formálni?

A mi alapvetésünk tervezői iskolázottságunkból fakadóan az volt, hogy a jövőbe mutató, rövid és hosszú távú céloknak megfogalmazása, majd megvalósítása az adott helyzet teljes ismerete és az összefüggések átlátása nélkül nem képzelhető el. Ehhez szükséges volt a szociális, gazdasági, természeti és környezeti adottságokat, kultúrtörténeti értékeket feltárni és összefüggésben értékelni. A múlt és a jelen ismerete nélkül jó stratégia nem alakítható ki.

Az önkormányzatok első lépésben inkább elhitték, mint belátták az alapozó munka fontosságát. Megkaptuk a bizalmat a tervezési munka elindításához, minimális anyagi áldozatot azonban csak három település vállalt. A „Dörögdi-medence komplex fejlesztési stratégiája” egy év alatt készült el az OFA (Országos Foglalkoztatási Alap) és a FÖK (Független Ökológiai Központ) támogatásával. A stratégia kidolgozása több fázisból állt. A vizsgálat adatgyűjtést, terepbejárást, felmérést, térképezést és sok-sok beszélgetést jelentett. Mindezek összevetésével megfogalmaztuk a programot, amely szöveges és térképi munkarészt tartalmazott. Mindezt falufórumokon, polgármesterek közös megbeszélésein, képviselő-testületi üléseken és az öt település testületeinek közös ülésein mutattuk be és vitattuk meg. Ennek segítségével alakult ki a stratégia, amely a régió életének minden fontos területére vonatkozó cselekvési pontokat foglalja össze.

A Fejlesztési Stratégia ily módon kidolgozott formája azonban „csak” egy kétkötetes mű, melynek szép térképlapjai „ideálképek”. Használati értéke azon múlik, hogy az itt élők közül kik és mit tudnak ebből a gyakorlatba lefordítani.

Tapasztaltuk, hogy ezen a szinten „dolgunk végeztével” a munkát ott hagyni nem lehet, külső segítségre, további élesztésre, ébresztésre van szükségük a falvaknak, és annak a kevés aktív helybéli embernek, akik a falu, a régió jövőjéért felelősséget éreznek.

A Stratégia alapkérdései közül a földtulajdonváltás után az önálló gazdálkodás jövője, a régió belüli önellátás megteremtése, a belső tőke erősítése, külső tőke bevonása, a természeti, táji és tájképi értékek aktív védelme, feltárása, a szelíd turizmus megteremtése, a környezetvédelem szempontjaival összhangban az infrastruktúra fejlesztése tűntek a legfon-

tosabb feladatoknak. Helyzetükből adódóan a megfogalmazódott célok közül az egyes résztvevők, csoportok, önkormányzatok más és más célt tartottak elsődlegesen fontosnak. Ebből világossá vált az, hogy egyedül üdvözítő megoldás nincs, realitása a „több lábón állóságnak”, az önállóságot megőrző falvak együttműködésének van.

Tervezőként mi a táji, természeti és kultúrtörténeti értékek megőrzésén alapuló fejlesztések biztosításához legsürgősebbnek egy új rendezési terv, a helyi törvényi keret létrehozását tartottuk fontosnak. A kül- és belterület együttes szabályozása adja a jogi keretet a meghatározott szempontok érvényesítéséhez.

A közösség érdekeit szem előtt tartó helyi törvény nélkül lehetnek szép elképzelések, de ennek a gyakorlatban a tulajdoni és egyéb érdekek sok esetben ellentmondanak. Ma elsősorban a külterület szabályozása tűnik a legfontosabbnak, hiszen ez garantálhatja a táj megőrzését, a helyes gazdálkodás irányába való hatást. A helyi szabályozás – amely az országos szabálynál részletesebb – képes a térség sajátos adottságait kifejezni.

A rendezési terv elkészítését három település tartotta fontosnak, amely a KTM támogatásával készült. Kevesen látják át ennek sürgősségét, hiánya azonban valós tulajdonosainak megjelenésével a közösség szempontjából súlyos következményekkel járhat. A helybéli gazdálkodók számára azonban más gondok állnak az első helyen.

Ezeknek a gondoknak a megoldására a megfelelő formát a „gazdafórumok” létrehozásában láttuk. Működtetéséhez – kapcsolatainkat kiaknázva – egy svájci–magyar alapítvány létrehozását tartottuk fontosnak. Az alapítvány létrehozásában és működtetésében lényeges szempont, hogy a mindenkor rendelkezésre álló pénz nagyrészt Magyarországon, illetve helyben használódjon fel, csak szükség szerint töredéke fordítódjon külföldi szakemberek fizetésére.

Az alapítvány célja a térség organikus fejlesztése, s a megvalósítás során a régióban felmerülő aktuális igények megoldásához szakmai és pénzügyi segítséget nyújtani.

Az eddigi két gazdafórum felépítésében két szempont játszott szerepet:

1. A gazdák érdeklődésének megfelelően először előadásokat és beszélgetéseket folytatni a nyugat-európai gazdálkodásról, annak jövőjéről, gazdálkodási formákról, támogatási rendszereiről, hasonló fejlesztési kezdeményezésekről.
2. A rövid előadások és a hosszú beszélgetések – nem az információ statikus átadása – során a gazdák belső „tevékeny erejét” felébreszteni,

hogy ezáltal létre tudjanak jönni olyan belső kezdeményezések, amelyek tovább tudják segíteni őket a mindennapi feladatok megoldásában.

A gazdafórumokat követően a belső kezdeményezésekből megfogalmazódott gondolatok továbbsegítése, ehhez az újabb formák megtalálása volt a további cél.

A célokat vezérlő érdeklődési pontok:

- előadások információgyűjtési céllal, kitekintés az európai folyamatokra,
- kedvezményes hitel biztosítása,
- olcsó mezőgazdasági munkagépek, erőgépek beszerzése,
- szakmai tanácsadás,
- tanácsadó iroda, szervezet létrehozása.

A továbbiakban a felmerült igényeknek megfelelően lettek az előadások megszervezve.

A Biokultúra Egyesület kiemelkedően sikeres tanfolyamot tartott. Eközben a gazdakör megalakult, olcsó mezőgazdasági gépek jöttek be Svájcból, a falugazdász mellett közvetlenebb, hasznosabb tanácsadó személy lett megbízva a közös teendők intézésére, koordinálására.

Ezen a ponton úgy gondoltuk, hogy tervezőként, a folyamatok irányítójaként ideje lenne fokozatosan visszahúzódni. Ekkor azt tapasztaltuk, hogy ez mégsem volt elég megalapozott döntés, mert még szüksége van a falvaknak egy külső „tervezői” jelenlétre, és ez szülte meg a polgármesteri kollégium létrejöttének gondolatát. Így kéthavonta közösen beszéljük meg az aktuális témákat és közösen formálgatjuk a jövőt.

A történetben itt eljutottunk a jelen pillanatig. Végiggondolva az eddig történeteket, egyik legfontosabb felismerés számunkra az, hogy ha túl sokat segít az ember, akkor a másik ember szabadságának kibontakozását gátolja. Ha túl keveset segít, akkor nem jut el a másik a szabadság fokára, márpedig nekünk az a feladatunk, hogy az embereket szabadságuk tudatára ébresszük. Hogy a mindennapi életükön nap mint nap és minden percben érezzék – az azt teszek, amit akarok mindennapi szabadsága helyett – azt a szabadságot, amikor úgy szabadok, hogy mindig azt teszik, amit abban a helyzetben tenniük kell.

És eközben kialakul tudatos felelősségük a földért, a faluért, a régióért, az országért, a „Földért”.

MEZŐGAZDASÁGI SZEMPONTOK AZ ÁLTALÁNOS RENDEZÉSI TERVEK KÉSZÍTÉSÉHEZ

Drotár András–Márta Kálmán

Munkánk során nap mint nap találkozunk a települések általános rendezési terveivel, így közvetlen tapasztalattal rendelkezünk azoknak a – mezőgazdaság oldaláról tapasztalható – hiányosságait illetően.

Korábban – amikor a nagyüzemi gazdálkodás dominált – a külterületek rendezése egyszerűbb volt. A nagyüzemek a maguk gazdálkodásához, a termelés kedvező feltételeinek a kialakításához, a termelésfejlesztési tervek részeként vagy meliorációs tervek kapcsán a külterület-rendezési feladatokat is felvállalták. Tehát nem jelentkezett akkora úr, mint amit a mostani megváltozott helyzetben már tapasztalni lehet. *A tulajdoni, használati viszonyok* az utóbbi években alapvetően átrendeződtek. Ezt az önkormányzatok is tapasztalhatják a szűkebb környezetükben, hiszen a tulajdoni váltás nagyrészt már lezajlott, a korábbi szövetkezeti vagy állami tulajdon nagyobbrészt magántulajdonba ment át, sok tulajdonos jelent meg.

A tulajdonviszonyoktól ugyan eltér a használati viszonyok alakulása, de itt is alapvető változás indult meg, ami még napjainkban is tart, hiszen sok kis-, sőt törpebirtok, középbirtok keletkezett a korábbi nagyüzemekből. Ez alapvetően új helyzetet teremtett, mert az új tulajdonosok, az új földhasználók igényeivel a külterületi rendezési feladatok meghatározásánál számolni kell. Tulajdonképpen ez a folyamat még zajlik. Most még a területi aprózódás jellemző, a területi koncentráció, az életképes családi, szövetkezeti és vállalkozási birtokok kialakulása majd csak ezután várható.

Milyen igények jelentkeznek ebből a megváltozott helyzetből?

Tulajdonképpen *a külterületen is jelentős építési igénnyel kell számolni.* Az új gazdaságok a saját gazdálkodásukhoz – különböző mértékben és fokozatosan – szeretnének berendezkedni attól függően, hogy milyen hasznosítási módot választanak és milyen anyagi lehetőségeik vannak.

Mindenképp számolni kell a jövőben tanyák, lakó- és gazdasági épületek, terménytárolók, gépszínek, szérűskertek építési igényeivel a külterületeken.

Megjelennek – és ezekre is egyre nagyobb szükség van – a különböző vendéglátóhelyek, magánkempingek. Figyelembe kell venni a turizmus, gyógyüdülés lehetőségeit, helyigényeit.

A termeléshez kapcsolódó hasznosítási módokról, a különböző feldolgozó üzemek szükségességéről (olajütő, gyógynövény-feldolgozó, malom, vágóhíd), ezen kívül a kereskedelmi telephelyekről, felvásárló, értékesítő piacokról stb. is kell néhány szót szólni. Sok olyan építési-létesítési igény jelentkezik, amellyel az önkormányzatoknak és az önkormányzatok megbízásából a településrendezési terv készítőjének számolni kell, perspektivikusan, prognosztizálva az igényeket. Mindezekhez természetesen kapcsolódik egy infrastruktúra-fejlesztési igény. Az úthálózat kialakításának feladata komoly gond lesz, ennek a menedzselését valakinek fel kell vállalnia.

Az energiaellátást, villanyt, gázt, esetleg a vízellátást, csatornázást, a szennyvíz ártalommentes elhelyezését is meg kell oldani – az igényektől és a lehetőségektől függően. Nyilvánvaló, hogy az új birtokviszonyok kialakulásával egy *alapvető átrendeződés is bekövetkezik a külterületen*. Ennek komoly területrendezési vonzata van. Korábban nagyüzemi művelési egységek kialakítására törekedtünk, mert ennek volt támogatási lehetősége. Most éppen ellenkező tendenciát kell fölállalnunk – mégpedig azt, hogy a kis- és középbirtokok működéséhez kedvező termőhelyi feltételek kialakítását segítsük elő és az ehhez szükséges infrastruktúra épüljön ki.

Nem kívánjuk részletezni, summázva annyit lehet mondani, hogy a megváltozott helyzetből alapvetően jelentkezik az az igény, hogy a külterületrendezési feladatokat a területen jelentkező hasznosítási és védelmi igényeknek megfelelően kell számba venni, prognosztizált – tehát a jövőre is tekintettel lévő – módon kell azokat megtervezni és a megvalósítás és működtetés feltételeit is biztosítani kell.

A gond ott jelentkezik, hogy az általános rendezési terv készítése a mai gyakorlat szerint hiányos, mert a külterületi rendezési feladatok számbavétele legfeljebb a belterület kihelyezett funkciói vonatkozásában történik meg. Gyakran azt tapasztaljuk, hogy a külterület fehérfoltként létezik a helyszínrajzon, ha ezt az általános rendezési terv egyáltalán tartalmazza.

Úgy gondoljuk előbb-utóbb számolni kell azzal, hogy az önkormányzatnak a jövőben a külterület-gazdálkodás részeként a földhasználat felügyeletét is el kell látni. Ennek a munkának része, hogy a törvény által

előírt földhasznosítási és -védelmi kötelezettséget valamennyi földhasználóval a hatóság betartassa.

Megítélésünk szerint a külterület-rendezési tervek készítésére támogatási lehetőséget kell biztosítani az önkormányzatok számára, mivel ez tömegesen jelentkező és nem nélkülözhető feladat.

Ugyanakkor gondoskodni kell a külterületi közcélú infrastruktúra-fejlesztés, -fenntartás támogatásáról is. Erre jelenleg is alkalmas néhány elkülönített pénzügyi alap.

Az agrártámogatások közül pl. a meliorációs támogatási lehetőséget és a Mezőgazdasági és Erdészeti Alap támogatását lehet e célra igénybe venni. De igényelhető az Útalapból, a Vízügyi Alapból és a Területfejlesztési Alapból is támogatás. Ezeket az alapokat változatlanul fenn kellene tartani, de biztosítani kellene az önkormányzatok, illetve a különböző földhasználók számára, hogy a támogatásokhoz hozzáférjenek.

Ami a belterületi rendezési terveket illeti, általános észrevétel, hogy nem biztosítanak területet a mezőgazdasági vállalkozók gazdálkodásához szükséges gazdasági udvarok kialakításához. Az elmúlt évtizedek során a II. világháború előttihez viszonyítva teljesen átalakult a települések arculata. Jelentős változás ment végbe a vidéki településeknél a telekméretekben és ez a változás nem kedvez a mezőgazdasági vállalkozásoknak. A sűrű beépítettségű településekre nem lehet bevinni a gazdálkodáshoz szükséges eszközöket, nem lehet kialakítani a korszerű gazdálkodás feltételeit. A mezőgazdasággal hivatásszerűen foglalkozók részére kialakítandó építési telkeknél javasoljuk figyelembe venni:

- az istállók, trágyatelepek, valamint a szomszédos lakóházak közötti izolációs távolságok betartásának lehetőségét;
- a település infrastruktúrájára felfűzve egy olyan területet, amelyen az állattartáshoz szükséges alomszalma, szálas- és silótakarmányok, abraktakarmányok tárolásának helyigénye, ezek megközelítési lehetősége és a tűztávolságok betarthatók;
- a növénytermesztéshez szükséges eszközök – erő és munkagépek – növényvédő szerek és műtrágyatárolók, magtisztítók, szárítók stb. helyigényét;
- a feldolgozás, osztályozás, csomagolás, készárutárolás helyigényét.

Tehát egy olyan gazdasági udvar kialakításának helyigényét kell figyelembe venni, amely lehetővé teszi a korszerű gazdálkodást, a családi gazdaságok gazdaságos működtetését.

AZ ÖNKORMÁNYZATOK GAZDÁLKODÁSÁRÓL

László Mária

Az önkormányzati törvény elfogadása óta a jövedelem-újraelosztás feszültségeit, a munka- és finanszírozásmegosztás átalakítását és változtatását elsősorban a központi költségvetés céljai és érdekei motiválták. Gondot okozott és okoz ma is – nemzetgazdasági és településszinten –, hogy a központosított jövedelemhányad nincs arányban a közösségi fogyasztás és a közjavakkal kapcsolatos igények kielégítésével.

A fogyasztói igények változása, a fogyasztás szerkezetének módosulása egyre inkább minden településtípust érint. A falvakat mégis súlyosabban érinti az elmúlt 5-6 év változása, mivel bebizonyosodott, hogy a pozitív diszkrimináció ellenére is *növekedtek a város és a falu közötti jövedelemkülönbségek*. Hasonló folyamat zajlott le a *főváros és a vidék között is*. Elmondható tehát, hogy a *reálfolyamatok vesztesei a falvak voltak*, az önkormányzatok minden igyekezete ellenére is. Nem vitatható, hogy elmozdulás történt például az út-, a víz-, a szennyvíz-, a gáz-, a telefon-, az iskola- és tornaterem-építés területén. Ugyanakkor a gazdasági változásokat, a gazdasági fejlődést és jövedelemrealizálást számtalan tényező akadályozza, például az infrastruktúra, a képzettség és az iskolai végzettség hiánya, az intézmények megléte vagy színvonala. A bevezető gondolatok lényege tehát, hogy a *falvak jövedelemtermelő képessége a gazdasági feltételrendszert tekintve nem sokat változott, illetve a városokhoz viszonyítva relatíve rosszabb helyzetbe került*. A következő időszakban azzal is számolnunk kell, hogy *minden szerkezeti és szervezeti változás a jelenleginél is nagyobb szociális feszültségeket okoz majd az egyes településeken az adott térségben*. A strukturális és szervezeti változások differenciáló hatása még ezután erősödik fel.

Az önkormányzatok több mint egyharmada az elmaradott települési, illetve elmaradott körzet szempontrendszeré és a munkanélküliség alapján kialakított kedvezményezett, támogatott települési körbe került. Számuk növekedése is gyors volt, mely a szabályozás újragondolását, módosítását teszi szükségessé.

A települések jövedelemtermelő képessége szempontjából a falvak – úgy a lakosság, mint a vállalkozások, de az önkormányzati gazdálkodást tekintve is – hátrányos helyzetbe kerültek. Relatíve elmaradtak a városoktól, illetve nőtt az olló a falu és a város között.

Az elmúlt években az önkormányzatok gazdálkodását vizsgálva az önkormányzatok költségvetése került a figyelem középpontjába. Az önkormányzatok – a forrásorientált szabályozás mellett, de *alapvetően államtól függő költségvetéssel rendelkeztek*. Mindez elmondható általánosan is, de a községekre még inkább. A helyi bevételérdekeltség nem is nöhetett olyan gazdasági környezetben, ahol a központosított jövedelemelvonás mértéke a helyi források aktivizálását, a saját bevételi források növelését akadályozza. Az önkormányzatok a hitelfelvételt sem tudták a helyi gazdálkodás eszközszerződésként kezelni, hiszen korlátozott jövedelemnövelési lehetőségeik mellett a hitel törlesztését és azok kamatterheit nem vállalhatták úgy, hogy közben ne kockáztassák a gazdálkodási stabilitásukat, végső soron a vagyonukat.

Az önkormányzati vagyon, a vagyongazdálkodás területén is sajátos a helyzet. *A privatizáció és a tulajdonnal kapcsolatos döntések nem egyformán érintették a településeket*. A tulajdonmegosztás pedig különösen a falvakat érintette, ahol a saját tulajdonhoz ragaszkodás olyan megoldásokhoz vezetett, mely a gazdaságosság szempontjából már a döntés pillanatában vitatható volt. Az önkormányzati vagyon megosztása tükrözi a települések, illetve a településtípusok között korábban kialakult hierarchiát, hiszen a fővárosra jut az önkormányzati vagyon több mint 40%-a és a városokra a vagyon közel 37%-a. *Ez a vagyonmegosztás nyilvánvalóan egy korábbi településpolitikát és feladatrendszert tükröz*, de ugyanakkor az eltérő lehetőségeket is jelzi az önkormányzati gazdálkodás terén. A városok az önkormányzati vagyonból nagyobb arányban, a törzsvagyonból kisebb arányban részesednek – és ez éppen fordítva jelenik meg a falvak szempontjából. *A községek ugyanis nagyobb arányt képviselnek a törzsvagyon és kisebb arányt az összvagyon tekintetében, ami gazdálkodási önállóságukat és szabad döntési lehetőségeiket is behatárolja*. Különösen fontos a vagyon megosztása a saját bevételek, a forrásbővítés lehetősége szempontjából. Nem mindegy, hogy a vagyon a költségeket/kiadásokat növeli vagy a forrásbővítés eszközszerződésként.

Az önkormányzatok gazdálkodásánál és azok szabályozásánál mindenképpen figyelembe kell vennünk, hogy:

- az önkormányzati rendszer túlzottan decentralizált,
- széles feladat- és hatáskörökkel rendelkezik minden önkormányzat,
- a települések együttműködése nem éri el a kívánt mértéket,
- a feladatellátás kevésbé hatékony és az eszközök is szétforgácsolódtak.

A változtatások mégis komoly ellenállásba ütköznek, minden település őrzi – érthető módon – a kivívott/kapott autonómiáját.

A korábbi falukonferenciákon mindig egyetértettünk abban, hogy az önkormányzatok *a kötelező feladatok ellátásához nem kaptak megfelelő forrásokat*. A forráshiány mellett az egyensúly csak úgy hozható helyre, ha *a feladatokat csökkentik és/vagy a finanszírozást máshová telepítik*. Ez viszont már sérti az önkormányzatok önállóságát, a települések, a kapott jogok visszavételeként élük meg a változtatásokat.

A változások középpontjába került a települések közötti együttműködés szükségessége.

Amennyiben szűkíteni kell a jelenlegi széles feladat- és hatáskört az önkormányzati rendszer egészében, ez még inkább érinti majd a kistépüléseket. *Szemléleti kérdés, hogy ezt hatékonysági és méretgazdaságossági kérdésként kezeljük-e vagy az önkormányzati jogok csorbitásaként interpretáljuk*. Az új munkamegosztás érinti majd az önkormányzatok és az állam, illetve a különböző önkormányzati szintek közötti viszonyt is. A kistépüléseken szűkülnek majd a kötelező feladatok – elsősorban a kommunális feladatok ellátása maradna kötelező feladatként.

A bérfinanszírozás változása sem egyformán érinti a településtípusokat és a különböző méretű településeket. Hasonló eltéréseket tapasztalhatunk majd a kincstári finanszírozás, a közbeszerzés intézménye bevezetésekor is. Az államháztartás és a pénzforgalom szabályozásának változása korlátozza az önkormányzatok szabad bankválasztását, sőt várható annak megszüntetése is. Mindez szükséges annak érdekében, hogy az önkormányzatok számlája valójában része legyen az egységes államháztartási pénzforgalomnak.

Hasonló viták zajlanak arról, hogy a normatív hozzájárulások területén nem írt elő a *törvény felhasználási kötelezettséget*, melyre sor kerülhet, hiszen felerősödött a feladatfinanszírozásra törekvő szemlélet. A gondokat helyi szinten növelte, hogy a normatív hozzájárulások reálértéke csökkent, míg számuk (felhasználási kötöttség nélkül) növekedett. Az önkormányzatok költségvetését érinti, hogy a hitelfelvétel korlátozására is sor kerül. Mindez korlátozza az önkormányzatok bevételi lehetőségeit, de ugyanakkor elősegíti a gazdálkodás stabilitását, megelőzheti azt, hogy az önkormányzatok fizetésektelenné váljanak, csődhelyzetbe kerüljenek.

Az elmúlt években a településgazdálkodásban a költségvetés vált a figyelem középpontjává. Várható, hogy a következő időszakban már a vagyongazdálkodás kerül előtérbe. Neuralgikus pontja e kérdésnek, hogy az önkormányzatoknál felhalmozódott kárpótlási jegyek felhasználhatóságá-

val kapcsolatos intézkedések elmaradtak. Általában is elmondhatjuk, hogy az önkormányzatok gazdálkodásának ma az egyik legkritikusabb ellentmondása, amit „bumerángthörténetnek” is nevezhetünk, hogy a *falvak szempontjából a pozitív diszkrimináció eredménye nem realizálódott*. Nem vitatható, hogy az általános támogatás, a céltámogatások és a különböző kiegészítő támogatások következtében volt elmozdulás a falvakban az önkormányzati rendszer bevezetése óta. A pozitív diszkrimináció szelekciós hatása is tapasztalható volt, de eredményei csak ott jelentek meg, ahol a helyi prioritások egyeztek a központi prioritásokkal és még inkább ott, ahol a támogatás pályázati úton történő elnyeréséhez a saját forrás is rendelkezésre állt. Ugyanakkor a rendszer kritikus pontja – mely napjainkra meghatározóvá vált –, hogy a falvakban a *támogatások nyomán sem változott a gazdaság jövedelemtermelő képessége, csökkent a felhalmozási arány, sőt a jövedelem- és vagyonfelélés nyomán reálfolyamatként is csökkent a vagyonérték és a jövedelem*. Külön problémaként említjük, hogy a fejlesztések preferenciarendszerében a hangsúly a fogyasztói infrastruktúrára került úgy, hogy a szükségesnél is jobban háttérbe szorult a termelői infrastruktúra és ezáltal a munkahelyteremtés és a jövedelemtermelés.

Az állami támogatás elosztási mechanizmusa az elmúlt időszakban kialakult területi és településtípusok szerinti különbségeket kívánta csökkenteni. Megállapítható, hogy ez a szándék részben realizálódott, hiszen a községek részesedése az összes kiadásból, de főként a fejlesztési kiadásokból jelentős mértékben növekedett. Ezzel együtt az is látható, hogy a falvak helyzete a gazdaság és munkahelyteremtés támogatása nélkül nem változik, az eddigi támogatási rendszer tartós eredményeket nem hozhatott. A változások első lépéseként értékelhetjük azt, hogy 1994-től már kiemelt volt a munkahelyteremtő támogatás, mivel tudatosult, hogy az infrastruktúra fejlesztését össze kell kapcsolni a helyi gazdaság fejlesztésével, támogatásával.

A területi és települési különbségek kiemelt kezelése – így a falvak problémái is – fontos területe a finanszírozási rendszer továbbfejlesztésének, mivel a jelenleg meglévő különbségek destabilizálóak, a további fejlődés akadályait jelenthetik.

A VÁLSÁGHELYZETBEN LÉVŐ AGRÁRÖVEZETEK KÖZSÉGI ÖNKORMÁNYZATAINAK GAZDÁLKODÁSÁRÓL

Finta István

A címben szereplő önkormányzatok gazdálkodásának megismerésére egy pénzügyminisztériumi megbízás adott lehetőséget.

A vizsgálat elsősorban arra terjedt ki, hogy ezek az önkormányzatok milyen vagyonnal rendelkeznek, azzal hogyan gazdálkodnak, illetve milyen mértékben folytatnak vállalkozásbarát politikát.

E kérdések megválaszolásához szükséges bizonyos elméleti jellegű bevezető, s ezt követően térek át az empirikus vizsgálatok tapasztalataira, illetve az elképzelhető változtatási lehetőségekre.

Az önkormányzatok vállalkozási tevékenységével kapcsolatban az általam képviselt álláspont az, hogy az jó, szükséges, azonban a jelenlegi liberális törvényi szabályozással szemben szükséges lenne bizonyos korlátok közé szorítani.

Ennek indokai a következők: Az önkormányzatok tulajdoni döntésre jogosult szerve alapvetően a képviselő-testület. A képviselők – feltételezve, hogy legjobb szándékkal viselkednek a köz ügyei iránt – akkor sem rendelkeznek egy olyan érdekeltségi rendszerrel, mint egy igazi magánjogi tulajdonos. Ezen túlmenően a szakértelem szintén nem biztosított olyan mértékben, mint egy magánjogi vállalkozás esetén. Véleményem szerint ez annak ellenére is így van, hogy a képviselők munkáját segítik külső bizottsági tagok, illetve tanácsadók. Arról már nem is érdemes beszélni, hogy egy-egy testületi döntést milyen mértékben befolyásolnak különböző politikai motivációk, amelyek következtében egy eredetileg jó irányú döntés is gellert kaphat.

E problémák részbeni megoldására felállítható egy elméleti modell, melynek lényege dióhéjban a következő: Elsőként deklarálnánk, hogy az önkormányzat tulajdona a helyi lakosságot illeti meg. Ez lehetne alapja egy olyan rendszernek amelyben az önkormányzatok tulajdoni viszonyai hosszú távon megnyugtatóan rendeződhetnének.

Egyébként hasonló tartalmú, de közjogi indíttatású rendelkezést az önkormányzati törvény tartalmaz, amikor is kimondja, hogy a helyi önkor-

mányzati jogok a településen választójoggal rendelkező lakosok közösségét illeti meg.

A lakosság tulajdoni joggal való felruházásának értelme abban mutatkozik meg, hogy milyen módon tudják e státusukat a gyakorlatban aprópénzre váltani.

A tulajdoni jog elemei közül a lakosságot a használat illetné meg. Közvetve jelentkezne a birtoklási és rendelkezési jogosítvány. Ez úgy érthető, hogy egy intézmény esetén a lakosság választana egy meghatározott szervet, például egy iskola esetén mint quasi igazgatótanács járnának el az iskola gazdasági ügyeiben és általános szakmai kérdések meghatározott részében. Egy iskola esetén a tanárok, a városi tisztségviselők, illetve a lakosság képviseleti arányát központi jogszabály határozhatná meg. Hasonló szervezeti formák elképzelhetők lennének az önkormányzati tulajdon működtetésének más területein is.

Visszatérve arra a kérdésre, amely az önkormányzatok vállalkozásainak liberalizációjával, illetve korlátok közé szorításával foglalkozik, röviden ismertetem a német szabályozás erre vonatkozó megoldásait. Ez talán azért is indokolt mert a magyar jogrendszerre a legnagyobb hatással leginkább a germán jogrendszer volt.

A német jogi szabályozás alapvetően abból indul ki, hogy gazdaságuk piacgazdaság, amelynek megvannak a belső mozgatórugói, sajátosságai, amelybe az állam, illetve az önkormányzatok mint piaci szereplők a lehető legkisebb mértékben kívánnak részt venni. Itt persze nem az állam közhatalmi szerepéről beszélek, amely a piac működésébe meghatározott eszközök útján – ha szükséges – beavatkozik, hanem arról, hogy mint önálló gazdálkodó a lehető legkisebb mértékben kíván lenni.

Ennek megfelelően az állam *korlátok közé szorítja az önkormányzatok gazdasági tevékenységét.* E korlátok közül első a *közcél.* Ez azt jelenti, hogy a gazdasági vállalkozás létesítésének elengedhetetlen követelménye, hogy a vállalkozást közérdek tegye szükségessé. A közérdek körébe elsősorban azok a célok vonhatók, amelyek megvalósítása az önkormányzat feladatkörébe esik. A gazdálkodás pozitív, ha a vállalkozás profitot is termel, viszont ha tisztán profitszerzés a célja, akkor közcélról már nem beszélhetünk.

A második feltétel a *teljesítőképeség,* amely a hazai önkormányzati törvényben is szerepel, melynek célja, hogy megóvja az önkormányzatokat az erejükön felüli vállalkozásoktól.

Harmadik feltétel a *szubszidiaritás,* amely azt jelenti, hogy az önkormányzat vállalkozást csak akkor üzemeltethet, ha nincsen olyan magán-

vállalkozás, amely az adott feladatot gazdaságosabban ne tudná ellátni. Ennek eldöntése ugyan az önkormányzatok hatáskörébe tartozik, azonban van néhány olyan objektív ismérv, amelyek a döntések kiindulópontjainak tekinthetők. Ilyen például a lakosság folyamatos és kiegyensúlyozott ellátása, a fogyasztók szükséglete és az ennek megfelelő ésszerű mértékű díjazás, vagy például a magánversenytársak megbízhatósága.

A hazai szabályozásban ilyen korlátokkal nem találkozhatunk, éppen ezért talán elgondolkodtató, hogy szükséges e hasonló korlátok felállítása a jelenlegi időszakban, amikor az állam által kitűzött cél a privatizáció, az állam kivonulása a gazdaságból.

Átérve az empirikus vizsgálatok által feltárt tapasztalatok ismertetésére kiemelhető az önkormányzatok által fenntartott néhány intézmény. Így például az *önkormányzatok költségvetésében talán az oktatási intézmények töltik be az egyik legfontosabb szerepet*. Ha ezen intézmények forrásait vesszük szemügyre, akkor – leszámítva az önkormányzati finanszírozást – megállapíthatjuk, hogy az intézmények igyekeznek a birtokukban lévő eszközöket haszonszerzés céljára is felhasználni. Erre a falvak intézményeinek viszonylag kicsi a lehetőségük, leginkább közétkeztetésre, helységek rendezvényre történő rendelkezésre bocsátására szorítkozik. A különböző egyesületek, táncsoportok számára történő rendelkezésre bocsátás hasznot nem jelent, hiszen önmagában dicséretes az ilyen jellegű tevékenység. Egyéb esetekben a nettó bevétel viszonylag kicsi, tekintettel a fűtési, világítási, személyzet által jelentett többletköltségekre.

Felvetődött az intézmények magánkézbe adásának lehetősége is. Emellett szólna, hogy az önkormányzatok költségvetése bizonyos mértékig tehermentessé válna. Ezzel szemben hangoztatott érv, hogy az intézmény szakmai színvonalának garantálása nem lenne biztosított.

Külön kérdésnek tekinthető és a jelen pillanatban talán vitatható, hogy a magánkézben lévő óvodák, iskolák igénybevételére vajon van-e fizetőképes kereslet, vagy nincs?

Az önkormányzatok profitorientált tevékenységével kapcsolatban az első kérdés az, hogy miből állhat az önkormányzat vállalkozói vagyona. Ennek megválaszolásához – az elemzés megkönnyítése céljából – a vállalkozói vagyont három részre osztottam:

1. készpénz,
2. ingatlantulajdon, ezen belül: lakások, helyiségek, beépített ingatlanok, beépítetlen földterület,
3. gazdasági társaságokban lévő vagyon.

1. Kézpénz igen kis mértékben áll az önkormányzatok rendelkezésére. Ezt vállalkozásokba nem viszik be, esetleg bizonyos időre lekötik pénzügyintézeteknél. (A kincstári finanszírozásra történő áttérés bizonyára e bevételi forrást nagymértékben csökkenteni fogja.)

2. Lakások, helyiségek a vizsgált községekben vagy egyáltalán nincsenek, vagy csupán néhány áll az önkormányzatok tulajdonában. A lakások bérleti díja valóságos bevételt nem jelent, ugyanis állaguk miatt többnyire folyamatos felújításra szorulnak. „Komolyabb” bevételt csupán a vendéglátóipari egységek és üzlethelyiségek bérleti díja jelent.

Beépített földterületeken azokat a területeket értem, amelyek főként a vagyonátadás során kerültek az önkormányzatok tulajdonába. Ilyenek a korábbi állami vállalatok által elfoglalt területek, mint például az áramszolgáltató rt. A községek ilyen esetben tulajdonrészt szereztek a gazdálkodó szervezetek vagyonából, amelyből bevételre vagy nagyon csekély mértékben, vagy egyáltalán nem számíthatnak.

A beépítetlen földterületek szintén nem nyújtanak igazi bevételt, ugyanis a kárpótlás, illetve a részaránytulajdonok kijelölése következtében az önkormányzati földek iránti igény jelentősen megcsappant. Egyébként e földek bérleti díja egészen minimális, tíz fillér/négyszögöl körül van.

Elvben elképzelhető lenne e földek eladása is. Azonban infrastruktúra hiányában nem igen akad vállalkozó, aki e földterületeket hajlandó lenne megvenni.

3. A vizsgált községeknek gazdasági társaságban egyáltalán nincs vagyonuk, ellentétben a városi önkormányzatokkal, ahol a volt költségvetési üzemek ellátják a kommunális feladatokat, illetve bizonyos mértékű profitirányú tevékenységet is folytatnak.

A vizsgált községek mindegyike szerződést kötött a nagyobb erőforrást igénylő feladatok ellátására magánszervezetekkel.

Összefoglalóul elmondható, hogy a községek számára még csekélyebb profitorientált gazdasági tevékenységi lehetőség áll rendelkezésre, mint a városok számára.

Egy vállalkozási forma talán elképzelhető lenne a válságban lévő agrárövezetek önkormányzatai számára. Ezt a belterjes mezőgazdaságra, illetve a falvakban lévő nagyszámú munkanélküliekre lehetne alapozni: Köztudott, hogy a belterjes mezőgazdaság igen munkaigényes és jóval nagyobb hasznot eredményez mint a külterjes gazdálkodás. Erre építve a községek létrehozhatnának ilyen tevékenységi körű korlátolt felelősségű társaságokat, amelynek dolgozói az önkormányzatoknál nyilvántartásban lévő jövedelem pótló támogatásban részesülő személyek lehetnének.

Központi intézkedést igényelne, de a községek egy részét segítené a földadó helyi adóvá történő átalakítása. Ennek az adófajtának a hatékonyságát nagymértékben javítaná, ha a helyi önkormányzat vetné ki, ugyanis helyben vannak információk a földek aranykorona-értékéről, illetve azok tulajdonosairól.

Jelen pillanatban az APEH meg sem próbálkozhat eredményes ellenőrzéssel, hiszen a tulajdonosok ingatlan-nyilvántartásba történő átvezetése – amely az ellenőrzés alapjául szolgálhat – évekig elhúzódhat. Ugyanakkor az adófizetési kötelezettség a föld használatbavételétől terheli az adóalanyt.

Végezetül elmondható, hogy az önkormányzatok számára a vállalkozások nem jelentenek komoly bevételi forrást. Fokozottan igaz ez a községekre, ahol működőképes vagyon híján még ennek a lehetősége is erősen korlátozott.

A FALUMŰVELŐ (A népműveléstől a falufejlesztésig)

Gerencsér Balázs

A művelődési, szórakozási szokások megváltozásának korát éljük. A televízió egyre nagyobb térhódítása, a számítógépes játékok, egyre rafináltabb szimulátorok, a szórakoztató információ az egyik oldalon – csökkenő szabadidő, reálbér és kulturális kiadás ugyanakkor növekvő munkanélküliség, alkoholizmus a másik oldalon. Nem csoda, ha az igyekvő községi népművelő is tehetetlenül tárja szét a karját kongó kultúrházát látva.

A hazai közművelődés válsága azonban nem ma kezdődött. A 80-as évek második fele óta a szakma nehezen találja a helyét. Jóformán egyetlen művelődési ház se tudta megőrizni korábbi szerepét, jelentőségét. A házak bezárását és eladását a vállalatok és szakszervezetek kezdeményezték, az önkormányzati (tanácsi) intézmények esetében csak a korábbi „nagyvonalú” finanszírozás szűnt meg.

A túlélésért küzdő művelődési házak életében így természetesen megnövekedett a bevételt hozó tevékenységek szerepe. A vásárok, az árubemutatók, a konferenciák vagy a különféle szervezésű átképzések, tanfolyamok már nem a környék lakóinak művelődési céljait, hanem a jobb bevételi mutatók elérését szolgálják. (Természetesen a betérő látogató, vásárló ilyenkor a kulturális kínálathoz, programhoz is kedvet kaphat.)

A rendezvények alatt nyitva tartó büfékből éttermek, sörözők lesznek, az előcsarnokban játékkerem nyílik vagy videokölcsönző, s kötelező program még a disco és a bál – különösen vidéken. Ez a sokfajta új bevétel se teszi lehetővé – a jó adottságú, városi, központi helyen lévő közművelődési intézmények kivételével – a művelődési házak szabadabb gazdálkodását. Az általános költségek, bérek és járulékok kifizetése után csak 0–15% marad a kulturális programok, klubok, tanfolyamok finanszírozására.

A községi házaknak nincs arra lehetőségük, hogy specializálódjanak, egy-egy réteg igényét maximálisan kiszolgálva biztosítsák a helyüket a kulturális palettán.

Milyen új problémákkal kell szembenézniük a falvakban dolgozó népművelőknek?

A közművelődés finanszírozásában általában fontos szerepet játszottak a helyi üzemek, szövetkezetek, gazdaságok. Legtöbbször önmagukat sem

tudták megmenteni, más tevékenységek támogatására jó ideig nincs lehetőségük. Így a községi kulturális élet teljesen ki van szolgáltatva a helyi hatalom támogató kedvének, ízlésének és az önkormányzat anyagi lehetőségeinek. Ebben az egypólusú függésben – melyben legtöbbször a polgármester szerepe a döntő – bármikor bekövetkezhet az anyagi források elvonása is. Kisebb összegeket innen lehet a legkisebb tiltakozás mellett – a falu mindennapi életében mutatkozó zavar nélkül – átcsoportosítani.

Nehéztí a népművelő helyzetét, hogy az utóbbi időben nehéz ezeket a házakat megtölteni. Az utánjátszó mozira alig van igény, legtöbb helyen be is zárt. Sajnos azonban nagyon sok faluban éppen a megyei moziüzemi vállalat útmutatásai és igénye szerint épült fel a művelődési otthon. Az épület nagy részét uraló mozitermet pedig nem lehet megtölteni színházi vagy koncertprogramokkal. A kisebb klubtermek kialakításához, az épületeknek a kor igénye szerinti felszereléséhez, karbantartásához nagyon kevés helyen van meg az elegendő pénz, az elképzelés és az akarat. A már említettek túl a sikeres népművelői munkát a községekben akadályozzák az alacsony átlagkeresetek, az irreálisan magas fellépti díjak, a szakképzett munkaerő hiánya stb.

Így jön létre az a helyzet, melynek egyik végén a csak időnként kinyitott és kitakarított, a falunak látszólag nem is hiányzó munkahely; másik végén pedig szakképzett népművelővel, klubbal, szakkörrel, hagyományőrző egyesülettel, esetleg mozival működő művelődési ház helyezkedik el. De még a legjobb helyzetben lévő népművelő is érzi, hogy sem a munkaidejét, sem a házat nem tudja teljesen kulturális és közösségi programokkal kitölteni, és a falu széles rétegei maradnak távol a helyi kulturális élettől.

A községi népművelők és a kultúrházak csak újabb funkciók felvállalásával tudnak úrrá lenni a jelenlegi válságon. Több szempontból is legjobbnak egy *falufejlesztő népművelővé* („faluművelővé”) alakulást tartok. A falufejlesztés területén nagyon sok megoldandó probléma vár egy helyi fejlesztőre. Itt a népművelő a szervezés területén szerzett tapasztalatait kiválóan tudná kamatoztatni. Ezentúl a falu szélesebb közvéleménye elismeri az ilyenfajta sikereket, és a különböző szakmai szervezetekkel (falu- és közösségfejlesztők, kistérségi fejlesztési programok, alapítványok stb.) együttműködve végre lenne egy a helyi társadalomba „beágyazódott” segítők, szerves kapcsolódásuk. (A falvakban hosszabb-rövidebb ideig sédtálgató, „interjúzgató”, tanulmányt vagy „projectjelentést” író „szakemberek” – saját tapasztalatom szerint is – ritkán lát(hat)nak a felszín alá.)

A „faluművelő” felvállalná – megfelelő képzés után – a faluban gazdátlanul heverő problémák, fejlesztések széles körét: a környezetvédelmi kérdésektől kezdve a kisebbségi problémákon és a játszótéripítésen át egészen a vállalkozói centrum kialakításáig. Tehát jóformán minden olyan tevékenységet, mely nem közvetlenül gazdasági, államigazgatási vagy szociális területhez kötődik. (Egyes településeken és helyzetekben azonban szociális feladatok megszervezésében is segítségre lehetne a falujának a „faluművelő”.)

Nem feladatunk meghatározni, hogy a falufejlesztés mely területével foglalkozzon, ezt a község igénye és a „faluművelő” képességei határozzák meg. A különféle szakmai szervek a rálátást segíthetnék és a helyi fejlesztőnek adhatnának tanácsokat, de nem lenne tevékenységük része a kezdeményezés, amibe ma sokszor „belekényszerülnek”.

Ez a folyamat a kultúrházak közösségi házzá válásával – amennyiben nem csak névváltoztatásról volt szó – el is indult. A közösségek támogatása, azoknak a művelődési házban való otthonra találása fontos lépcsője a „faluművelő” munkájának. Ez azonban csak jó kiindulópont a szélesebb értelemben vett falu és közösségfejlesztéshez.

Az idő rövidsége miatt e rövid bevezető nem tudott kitérni ennek a munkának a gyakorlati tapasztalataira, illetve magának a művelődési háznak – mint általában egyetlen közösségi épületnek – a különféle hasznosítási módozataira sem.

Összegezve: Azon községekben, ahol a lakosság száma kb. 500–5000 között van és népművelő (kultúrház-igazgató) alkalmazásban volt (van vagy lehetne) a megváltozott művelődési szokások, anyagi helyzet és a változásban lévő falu igényei miatt népművelő helyett „faluművelő” (falu-fejlesztő-népművelő) alkalmazását tartom célszerűnek. Egy ilyen szakember – ha a képzés, illetve átképzési rendszer gyorsan kialakulna – nagyban növelhetné a falvak megtartóerejét, emelhetné a népművelők csökkenő rangját és egyre több falut indíthatna el a saját lehetőségeiken és közösségi akaraton alapuló fejlődés útján.

ADALÉKOK VÉSE KÖZSÉG (SOMOGY MEGYE) KÖZMŰVELŐDÉSI HELYZETÉHEZ

Horváth József–Rada Beáta

Vése egy kisközség Somogy megyében, annak is a belső-somogyi részén, a Kaposvár és Nagykanizsa közötti 61-es számú közlekedési főút két oldalán helyezkedik el. Északon Tapsony, keleten Tapsony és Böhönye, délen Segesd és Somogyszob, nyugaton pedig Inke és Nemesdéd községekkel határos.

A falu híres szülötte *Bertók* László költő „Zöld pajzs” című verseskötetében így vall a településről:

„Szülőföldem neve nem szerepel a történelemkönyvekben, csupán a pápai tizedjegyzékben és a török adólajstromban. Egy hamis adománylevél szerint már 1283-ban lakott hely, de nem igen akart történelmet csinálni soha, tette a dolgát, disznót, marhát, katonát nevelt, szántott-vetett. Erdőbe bújtt, ha jött az ellenség, adót fizetett és betyárt rejtegetett s protestáns templomot emelt, mihelyt megengedték. De ebből a faluból a huszonegynéhány kilométerre lévő csurgói gimnáziumba úgy érkezett az ember, mintha Párizsba, vagy a Holdra érkezne. S mert Csurgóról rendszeresen hazajártam, mindvégig otthon maradtam. Ugyanez történt, amikor a másik irányba először Marcaliban, majd Nagyatádon dolgoztam. Közben elmúlt 30 év. Nézek kifelé a pécsi lakásom ablakán. Tűzfalakat, kéményeket, galambokat néha rigókat látok. Süt a nap. A rádióban és az utcán magyarul beszélnek. Északra nézek, egészen Finnorszáig, s látószögemben szülőfalum Vése is benne van.”

Nála szebben még senki nem vallott erről a faluról.

A település neve, ahogy azt *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára című művében olvashatjuk (Budapest, 1978. 691. p.) szláv személynévből keletkezett magyar névadással. Eszerint a falu Árpád-kori birtokosát Vehsének hívták. A személynév 1221-ben fordul elő magyar oklevélben ebben az alakban.

Története során a Véssey családnak mindig részben vagy egészben volt tulajdona a faluban. Kivéve a török uralom idején, amikor a háborúskodás a lakosság életének és gazdaságának pusztulását okozta. Vése gazdátlanná vált, kiszolgáltatottá a töröknek, a magyarnak egyaránt és még az egyháznak is adóznia kellett.

1690-ben felszabadult Kanizsa vára. Ekkor következik a mélypont, mert vagy a visszavonuló török, vagy az őket üldöző felszabadító sereg égette fel a falut. 1690-től csaknem 30 évig nem lakott senki a településen. Az első vései lakosok 1720 táján érkeztek: 1720-ban 80 fő, 1773-ban 450 fő, míg 1849-ben már 1124 fő élt itt. A benépesítés érdekében *Véssey* István tett sokat.

A feudális *Véssey* uraság a 19. és a 20. században is megtartja a gazdasági hatalmát a községben. Vése község közvetlen határában és szomszédságában szintén nagybirtokosok kezén van a föld. Ezért már a századfordulón, a község lakossága az év nagy részében idénymunkára jár. A teljesen nincstelenek pedig az uraság szolgálatába állnak.

A Tanácsköztársaság idején a nagybirtok szövetkezetté alakítása Vésén megtörtént. Ez a szövetkezet áprilistól augusztusig működött. A faluban élő emberek visszaemlékezése szerint a Tanácsköztársaság alatt semiféle rendbontás nem történt, az élet zavartalanul folyt tovább.

A II. világháború után 3400 ha földet osztottak ki 340 család között, s így gyakorlatilag minden igénylő földhöz jutott. Egyéni gazdálkodás 1955-ig folyt a faluban, ekkor alakult meg az első termelőség-szövetkezet, amely Dózsa György nevét vette fel. 1956-ban a falu lakói széthordják a „közöst”.

1958-ban újjászervezték a termelőség-szövetkezetet közösen Nemesdéd-del, Varászlóval és később Nemesviddel. Ekkor az amúgy is kevés lélekszámú faluból a fiatalok legjobbjai mentek el, s telepedtek le másutt. A régi falusi hagyományok fokozatosan elhalnak. „Rend” lesz a faluban, de nem a *József* Attilai értelemben: „...Míg megvilágosul gyönyörű képességünk: a rend.”, hanem a hivatalnokoké, akik rendnek egészen mást értenek és legmagasabb rendű képességünket egyáltalán nem tartották gyönyörűnek.

A gondok és a problémák ellenére a falu tovább épül és szépül. Ez elsősorban az áldozatkész lakosságnak köszönhető. Az 1990-ben bekövetkezett politikai rendszerváltás pedig új és másfajta lehetőségeket nyitott meg a falu előtt.

A helyi politikát a falu választott önkormányzati testülete határozza meg és hajtja végre a döntéseket. Saját bevételeik a helyben maradó adóhányad, a különböző központi és pályázatokon elnyert támogatások és egyéb bevételek felhasználásáról maguk döntenek. Az igények, szükségletek szerteágazóak: a közművektől a közművelődésig sok mindenre kell gondot és pénzt fordítani. Sajnos pénzből kevés van és ez lassítja a tervek megvalósulását. Szerencse, hogy ezt az itt élők is tudják.

Jelenleg a településen 944 fő lakik. Ebből 453 férfi (47,9%) és 481 nő (52,1%). A településen 312 fő nyugdíjas él (33,0%), ami az országos átlaghoz hasonló.

Az aktív korosztály 71%-a dolgozik a következő kormegoszlás szerint:

20 év alatt	4,1%
21–30 év	27,1%
31–45 év	40,3%
46–60 év	27,8%
60 év felett	1,7%

Az aktív keresők 153 gyereket és 312 nyugdíjast „tartanak” el. Mindkét eltartott csoport aránya kedvezőbb, mint a megye hasonló nagyságú településein. A gyermekek száma a faluban viszonylag magas, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy Somogy népesedési helyzetére sok évtizeden át hatott az „egyke” szemlélet.

A jelenlegi nyugdíjasok többsége eredetileg szakképzetlen mezőgazdasági dolgozó volt, a múltból örökölt, szükségképpen alacsony iskolázottsággal. Ebből adódik, hogy a nyugdíjuk is alacsony, ami szűkíti a művelődés feltételeit (könyv, újság stb.).

A jövedelem szempontjából természetesen kedvezőbb helyzetben vannak az aktív keresők. A magasabb jövedelmet viszont mind a helyben dolgozók, mind az ingázók többletmunka révén érik el. Az átlagos munkaidejük napi 10–12 óra között van, nem számítva az utazásra fordított időt.

Az aktív keresők iskolai végzettsége

Megnevezés	Országos átlag	Vései adatok
Nem fejezte be a 8 általánost	27,7%	5,0%
8 általános iskolai végzettség	33,8%	38,9%
Szakiskola, szakmunkás iskola	13,0%	26,0%
Gimnázium vagy szakközépiskola	18,5%	19,9%
Felsőfokú végzettség	7,0%	10,2%

Az aktív keresők közel 60%-a tehát olyan társadalmi csoportot alkot a faluban, amely kedvező bázisa a közművelődés fejlesztésének. Ilyen nagyságú társadalmi csoport már meghatározó lehet a falu közművelődése szempontjából.

A közművelődés fejlesztésének személyi feltételein kívül döntő jelentősége van a *kulturális eszközöknek*. A háztartások kulturális eszközökkel való ellátottsága jó, valamennyiben van rádió és televízió, 70%-ban magno és 57%-ban lemezjátszó. Az általános tájékozottsághoz szükséges feltételek tehát adottak.

A családi „könyvtárak” tükrözik a művelődési, szórakozási igényt.

A családok könyvvel való ellátottsága

Könyvek száma (db)	Család (%)
1 – 50	81,2
50 – 100	13,5
100 – 300	4,2
300 felett	1,1

Természetesen a könyvek vásárlása nem jelent egyben rendszeres olvasást is, mert a többség bevallja, hogy az elmúlt években egyáltalán nem olvasott. A ranglistát elsősorban a különböző ifjúsági regények és a bestsellerek vezetik. A kortárs magyar irodalmat kevésbé ismerik. Saját bevallásuk szerint csak néhány ember olvas el 1-2 könyvet havonta és van olyan, aki „30 éve nem ér rá olvasni”.

A falu közművelődési tevékenységének *intézményi háttere* a következő: Napközi Otthonos Óvoda, Általános Iskola, Művelődési Otthon (itt működik a könyvtár, a fotószaakkör, az ifjúsági klub, a szabadidő és sportklub, a „Községi TV”); *társadalmi szervezetek*: Önkéntes Tűzoltó Egyesület, Községi Antennaépítő és Fenntartó Társulat, Faluszépítő Egyesület, Magyar Technikai és Tömegsport Szervezet, Vöröskereszt Helyi Szervezete, Iskolai és Óvodai Szülői Munkaközösség.

A rendszerváltás óta ismét jelentős közösségformáló erők az *egyházak*. A katolikus egyházközösség létszáma 264 fő, az evangélikusé pedig 216 fő.

A fenti vázlatos kép azt sugallja, hogy a faluban a közművelődés terén nincsenek gondok a többi településhez képest. De akik a közművelődés területén egy kicsit is járatosak, tudják, hogy ez nem így van. E terület dolgozói sokat vártak a rendszerváltástól, azt hitték, hogy a felülről vezérelt akciók, kampányok helyett végre elkezdődhet a valós igényekre épülő közművelődés. E helyett...

Meglehetősen nagy a zűrzavar ezen a területen s a válságos helyzetekben nem mindig születnek jó döntések. Hiányoznak azok a szaktörvények,

amelyek megfelelő keretet és garanciát adnának úgy a könyvtári, mint a művelődési otthonok munkájához. A majdan megszülető törvényeknek kellene egyértelművé tenni a közművelődéssel szembeni elvárásokat, az ehhez kapcsolódó költségvetést és a végrehajtás feltételeit. A jelenlegi normatív támogatás reálértéke egyre csökken, az önkormányzatok nem képesek még a fenntartási kiadásokat sem biztosítani. Az állampolgárok anyagi helyzetének romlása pedig azt eredményezi, hogy elsősorban a kulturális kiadásait faragják le. Kevesebb könyvet vásárolnak, kevesebbet járnak moziba, színházba, kirándulni s a közművelődési intézmények egyéb szolgáltatásait sem tudják megfizetni vagy igénybe venni. A honoráriumok, tiszteletdíjak tb-járulék kötelezettsége még rosszabb helyzetbe hozta ezeket az intézményeket. A tb-járulékkal növelt tiszteletdíjakat sem a művelődési házak, sem a jegyvásárlók nem tudják megfizetni, s így szegeyebbé válnak a még működő intézmények programjai is.

Mit tehet egy falusi önkormányzat ilyen helyzetben?

A véseiek sok más falusi közösséghez hasonlóan többnyire áthidaló megoldásokat, úgynevezett válságkezelő metódust alkalmaznak a kultúrához való affinitásuk szerint. S ez az affinitás igen jó, mert a jelenlegi polgármester megválasztása előtt a művelődési ház igazgatója volt és mint ilyen, lelke a falusi közművelődésnek. Szerencsére így az intézmény bezárása szóba sem került, csak a falusi könyvtárat helyezték át az általános iskolához. A fiatal polgármester felismerte a közművelődés közösségteremtő, emberformáló, jövőt alakító szerepét és pénz hiányában is meghatározta azokat a feladatokat, amelyeket feltétlenül el kell látniuk, s ebben prioritást kapnak a gyerekek, a tanuló ifjúság körében végzendő feladatok. Többek között a Mikulás napi, karácsonyi, Anyák napi és húsvéti ünnepek. Ezeket a műsorokat a „Községi TV” rögzíti és később adásba adja. A szűkös anyagi lehetőségük mellett ragyogó ötlet, hogy bevonja, aktív részvételre buzdítja a falu felnőtt lakosságát és valamilyen szinten elérhetővé teszi a kulturális szolgáltatásokat: szüreti felvonulás, hétvégi kirándulás, a falusi búcsú kulturális programokkal való bővítése. Funkciója ezeknek a közösségi ünnepeknek az összetartozás tudatának erősítése, a lakóhellyel való azonosulás fokozása. S bár mily furcsa, ezeken keresztül ismét felfedezték a társadalmi munkát, az itteni és jelenleg egyetlen helyi fejlesztési forrást. Ennek eredménye: a falu szépítése, játszótér kialakítása, helytörténeti szoba kialakítása, kisgazdaságok szakmai támogatása. A programok költségének egy részét magára vállalja. Ez természetes is, hiszen a felvállalt feladatokat meg is kell finanszírozni, mert csak így tudja számon kérni annak megvalósulását.

A felélesztett hagyományok megteremtése jóvoltából egyre több falu telik meg gazdagabb élettel, szebb, jobb életminőséggel, és a fiatalok bevonásával az ő kötődésüket is erősíti. Sajnálatos csak az, hogy a közművelődés, a hagyományörzés és -teremtés egy-egy megszállott személyre és az önkormányzatok jóindulatára van bízva. De nagy húzóerő, gazdag erőforrás, ha megvan ez a személy és a jóindulat. Vése szerencsés, hogy ezek közé tartozik.

ÖSSZEFOGLALÓ AZ „ÖNKORMÁNYZATOK–FALUMENEDZSELÉS” SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

Csefkó Ferenc

A szekcióban lezajlott igen élénk vitában számtalan problémakör elemzésére került sor, s több, a jogalkotók, az állami-önkormányzati döntéshozók számára is hasznosítható javaslat fogalmazódott meg.

A sokszínű tapasztalatok, a sajátos, egyedi megoldások összességükben eredményeztek olyan megoldásokat, amelyek alkalmasak lehetnek a mindennapi működés, a gyakorlat továbbfejlesztésére, egyéni problémák, avagy egy-egy település, kistérség gondjainak csökkentésére.

Munkánk egészét a komplexitás jellemezte. Ez érvényes az elemzésre került témakörökre, a gazdasági, pénzügyi, jogi, szociológiai, politológiai megközelítésekre, a különböző szintek együttes, egymásra tekintettel történő vizsgálatára, a területi fejlődést befolyásoló avagy befolyásolni akaró (abban jelentőséggel bíró) szervezetek, intézmények számbavételének sokaságára.

A szekció alapvetően ugyan a falu, pontosabban szólva a községi önkormányzati szerepvállalás oldaláról vizsgálta a „vidék” jelenlegi helyzetét, de az átfogó elemzések, azok eredményei révén jóval szélesebb összefüggéseket is érintett (mint pl. a megye, a regionális szint stb.).

Az általános jellemzők között fontosnak tartom kiemelni, hogy a hiátusokra, a szabályozás bizonytalanságaira, ellentmondásaira történt rámutatás, a nehéz, sokszor kilátástalannak tűnő helyzetek bemutatása mellett több pozitív példa, követendő gyakorlat, lehetőségek, kitérési pontok rajzolódtak ki.

Ha valamit e körből ki lehet emelni, úgy az (egyéb, itt nem részletezhető feltételek mellett) a helyi cselekvés, a helyi társadalom, a helyi cselekvések összetartó, innovatív, innovációt hordozó ereje.

Ugyancsak lényeges összetevője, vagy inkább zsinórmértéke volt a hozzászólásoknak a térségben való gondolkodás, a közigazgatási határon túlra való tekintés, az együtt cselekvés, a fejlesztési, beruházási döntések racionalizálásának igénylése.

Miként az a kötetben közzétett előadásokból is kitűnik, szinte majd minden referátum foglalkozott finanszírozási, pénzügyi kérdésekkel, az e

téren tapasztalható hiányosságokkal, működési gondokkal, ellentmondásokkal.

E vonatkozásban (is) jeleztek többen fél évtizede megoldatlan problémákat. Így az állami, önkormányzati felelősség, a jogi szabályozás terén megmutatkozó ellentmondások, az önkormányzatok egész gazdálkodási, finanszírozási rendje újraszabályozásának szükségessége, a helyi, többek között (adó) bevételek növelése, esetleg új adófajták bevezetése (természetesen a központi adók egyidejű radikális csökkentése mellett), a vállalközi szféra fokozottabb támogatása és bevonása a térségfejlesztésbe, a helyi fejlesztések megvalósításába stb.

Szinte nem volt olyan hozzászóló, aki ne érintette volna a területfejlesztési törvénytervezetet, annak intézmény- és eszközrendszerét. E körben föl hívták a figyelmet a tervezet ellentmondásaira, az állami, önkormányzati szervek és a térségfejlesztés más szereplői közötti kapcsolatok kimunkálatlanságára, a feladat- és hatáskörök tisztázatlanságára, a decentralizáció következetes (az ilyen célra rendelkezésre álló pénzeszközöket is magában foglaló) végigvitelének követelményére. De érintették általában is a területrendezés, tervezés (előrelátás) fontosságát, a racionalitás, ésszerű, koordinatív és kooperatív működtetési mechanizmus kiépítését, s ebben az önkormányzati dominanciának mint szervező, támogató, segítő és részben megvalósítható erőnek a fontosságát.

A szekcióban elhangzott több előadás is átfogóan elemezte a falu, a községek helyét, változási tendenciáit. Tény, jelentős viták is folytak e vonatkozásban. Így pl. az önkormányzati rendszer túlzott tagoltsága, szétaprózottsága, a „társulási kedv”, a kényszertársulások, az autonómiára, az önálló cselekvés, a gazdálkodási szabadság és felelősség (pl. „önkormányzati csódtörvény” tervezete), avagy a falunak a rendszerváltásban betöltött szerepe megítélésében.

Többen, többféleképpen tipizálták az elmúlt évekbeni folyamatokat, s írták le a falvak mai helyzetét. Ezt illetően ugyancsak jelentős vita bontakozott ki, abban viszont egyetértés mutatkozott, hogy a „falvak társadalma” (is) rendkívüli módon polarizálódott, mind több község szegényedik el, sodródik kilátástalan, kiszolgáltatott helyzetbe. Másrészt viszont – igaz, lényeges regionális különbségekkel – új, az innovációs pályára lépett, prosperáló községi példa is elhangzott (Megjegyezve azonban, hogy ezek többségénél az objektív körülmények is kedvezőbbek voltak.)

A kistérségek helye, szerepe, a kistérségi szövetkezők általában, s a területfejlesztési törvénytervezet kapcsán kerültek elő. Sokan fölvetették, hogy ez a legbizonytalanabb része a jogszabálynak. Ugyanis a bevezetni

kívánt megoldások nem veszik figyelembe az önszerveződésen alapuló és mára az egész országot átfogó kistérségi szövetkezes sokszínű hálózatát, azt az értéket, fejlesztési erőt, amit létrehoztak saját maguk, térségi összefogással avagy kormányzati, PHARE program támogatással.

Azon túl, hogy kénytelen-kelletlen foglalkoznunk kellett alapvető fogalmi, elhatárolási kérdésekkel is, az előadások, a vitában felszólalók elsősorban konkrét eredményekről, a reál és humán erőforrások térségi összefogáson alapuló fölhasználásáról, fejlesztési projektekről szóltak, s adtak másoknak adaptálható példázatokat. És adtak ötleteket külföldi tőke „becsalogatására”, munkahelyteremtésre, alapítványi és egyéb pályázati lehetőségekre, újfajta vállalkozási formákra, a vagyonnal való gazdálkodásra, az infrastruktúra-fejlesztésre vagy éppen a racionálisabb földhasznosításra, avagy a helyi-térségi közösségek fejlesztésére, a humán erőforrások hasznosítására.

Az önszerveződés tiszteletben tartása, az együtt cselekvés hangsúlyozása, a térségi érdekek és értékek föltárása, a helyi társadalom, az önkormányzatok összefogása, s mindezekre hatóan az állam segítő, támogató szerepvállalása, a normatív szabályozás során súlyuknak, jelentőségüknek megfelelő kezelése járulhat hozzá a falu, a kistérségek, a vidék fejlődéséhez.

Ennek tudata nem (csak) a vidéken élők, de még inkább az ő életük befolyásolását eredményező központi döntéshozók feladata, felelőssége.

***SZOCIÁLIS PROBLÉMÁK –
SZOCIÁLIS KAPCSOLATOK
SZEKCIÓ***

A FALUSI MUNKANÉLKÜLISÉG NÉHÁNY TERÜLETI ÉS STRUKTURÁLIS JELLEMVONÁSA MAGYARORSZÁGON*

Tolnai György–Dövényi Zoltán

A rendszerváltozással összefüggésbe hozható problémák közül a munkanélküliség kétségtávol kiemelt figyelmet kapott az elmúlt években. Ez a politikában, a mindennapi életben és a tudományban egyaránt megfigyelhető. Ugyanakkor a probléma roppant szerteágazó volta miatt a megközelítési lehetőségek is számosak, így fennáll a lehetősége annak is, hogy a munkanélküliség egyes fontos aspektusai nem kapnak elég figyelmet.

Megítélésünk szerint eddig a jelentőségénél és súlyánál kisebb figyelmet kapott a falusi térségek munkanélkülisége is. Az adósságot némileg csökkentendő, az alábbiakban tézisszerűen összefoglaljuk a falusi munkanélküliség néhány jellemző vonását.

1. A múlt század vége óta a vidéki térségekben szinte mindig nagyobb méretű volt a munkanélküliség, mint az iparterületeken és a városokban. Ennek elsődleges oka az agrár-túlnépesedésben kereshető, azaz kiterjedt területeken többen éltek, mint ahány lakost az adott térség a mindenkori gazdasági szintjén el tudott tartani. A probléma súlyos és elhúzódó jellegét jól jelzi, hogy még 1948-ban is a kevésbé iparosodott, sok mezőgazdasági munkással rendelkező területeken regisztrálták a legtöbb munkanélkület.

2. Általánosan ismert a világban, hogy az egyes területek tartós munkanélkülisége leginkább azzal oldódik meg, hogy a népesség egy része elvándorol. Így volt ez Magyarországon is, ahol 1950–1980 között mintegy másfél millióan vándoroltak el a falvakból. Ez a migráció jelentősen csökkentette kiterjedt térségekben a munkaerőpiaci feszültségeket, de nem elhanyagolható méretű területeken még ma is többen laknak, mint amennyi a gazdaság teljesítőképességével szinkronban lenne.

3. Ezt jelzi az is, hogy a falvakban nagyobb a munkanélküliség, mint a városokban. Ez kitűnik többek között abból is, hogy *a falvakban él az aktív keresők 35–36%-a, a munkanélkülieknek viszont 48%-a*. A falvak valamennyi kategóriájában meghaladja a munkanélküliek részesedése az

* A tanulmány az OTKA T 016757 számú kutatási téma keretében készült.

aktív keresőket, de ez a különbség főleg az aprófalvaknál jelent súlyos problémát. A falusi térségek munkaerőpiaci helyzetét tovább nehezíti, hogy hagyományos központjaik, a kisvárosok hasonlóképpen felülreprezentáltak a munkanélküliség terén (1. és 2. ábra).

4. Az országos átlagnál jelentősen magasabb munkanélküliségi rátát felmutató kistérségek túlnyomó része iparilag gyengén fejlett, hagyományosan strukturális problémákkal küzdő agrárterület. A sokat emlegetett ipari és bányavidékeken általában kisebb a munkanélküliség, mint az előbb említett területeken.

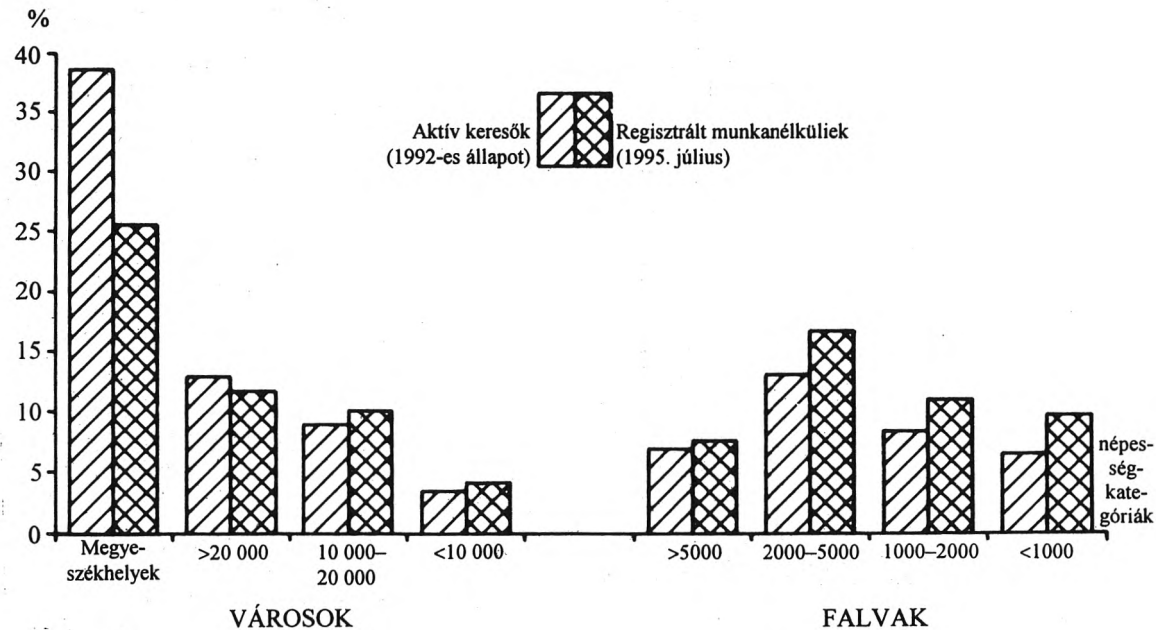
5. Mivel az elmaradott falusi térségekben már évekkel ezelőtt tömeges volt a munkanélküliség, az idő előrehaladtával egyre többen szorultak ki a munkanélküliségi ellátásból, azaz a járadék helyett jobbik esetben is csak jövedelempótló támogatást kapnak. A legrosszabb helyzetben lévő térségekben a regisztrált munkanélkülieknek már csak 20–25%-a kap munkanélküli járadékot.

6. A falvak jelentős részében jelenleg csak elvétve lehet legális munkahelyhez jutni. Valamivel nagyobb a kínálat a feketepiacon, de a munkanélküliek tömegéhez viszonyítva ez is elenyésző. Éppen ezért némileg meglepő, hogy sok helyütt ma sem könnyebb napszámot kapni, mint tíz évvel ezelőtt. Ennek szerteágazó okai lehetnek, de sok esetben itt is a *lumpenizálódás* áll a háttérben. Egyre több faluban körvonalazódik a helyi társadalomnak az a csoportja, ami nem érzi igazán csapásnak, hogy kiszorult a munka világából. Ezek még akkor sem vállalnak alkalmi munkát, ha lehetőségük lenne rá, megelégszenek a különféle segélyekkel, ill. egyéb – a munkától független – jövedelmekkel. A peremhelyzetű csoportok főleg az aprófalvakban jelenthetnek nagy problémát, mert idővel maguk alá gyűrhetik a helyi társadalmat.

7. Jóllehet a külföldiek feketemunka-vállalásával kapcsolatban szinte csak a budapesti Moszkva téren kialakult embervásár ismert a köztudatban, ez a jelenség egyes vidéki térségekben is kialakult már. A dolog jellemből következően erre ott volt lehetőség, ahol meghatározó súlya van az intenzív és munkaerő-igényes mezőgazdasági kultúráknak. Így nem véletlenül lett a külföldiek illegális foglalkoztatásának színtere a hagyományosan termeszó Makó és a szőlőtermelő Soltvadkert. Az utóbbi falusi térségek munkaerőpiaci feszültségeinek alapvető jellemzőit iskolapéldaként össze-fűzi: az ország egyik leggazdagabb településén a munkaadók és a munkavállalók napszámáról vallott elképzelései évek óta nem találkoznak, így helyi munkaerő híján a szőlősgazdák minimális bérért erdélyi napszám-

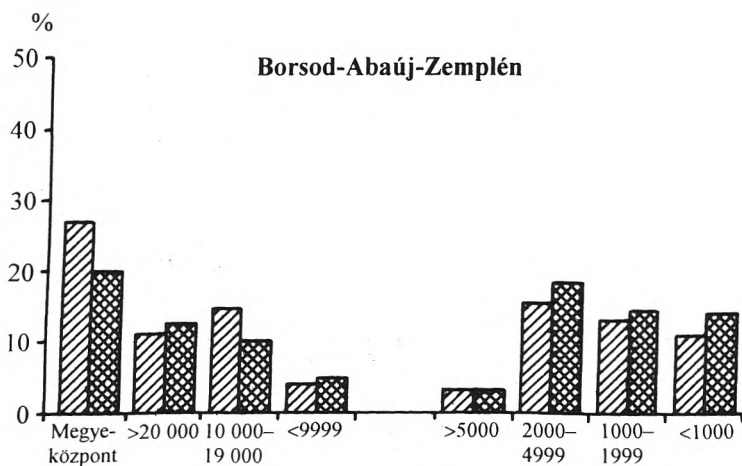
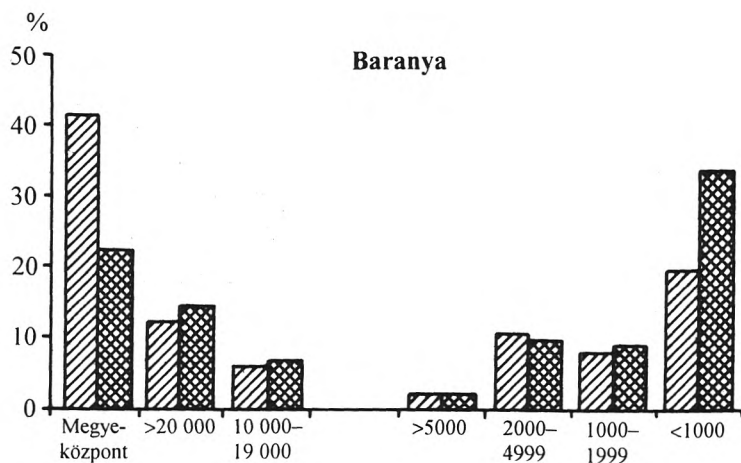
1. ábra

Az aktív keresők és a regisztrált munkanélküliek megoszlása településkategóriák szerint

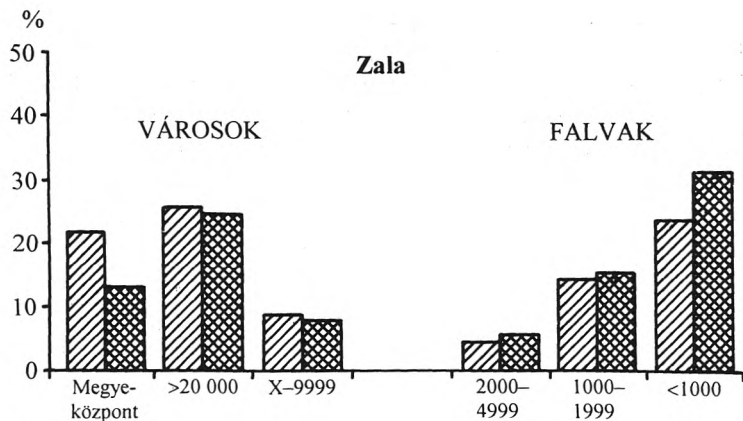
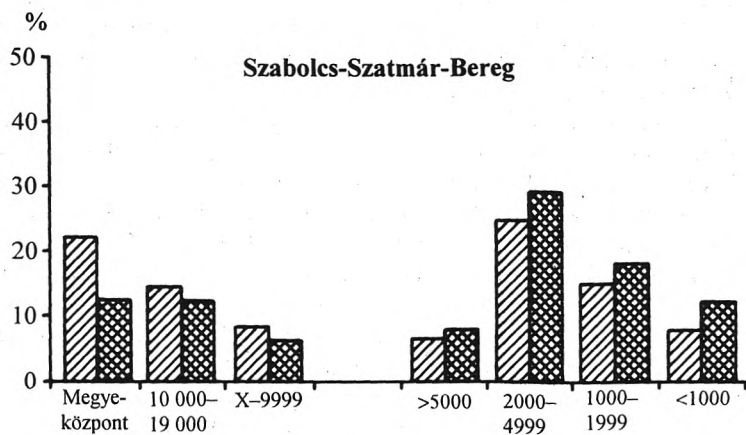

2. ábra

Az aktív keresők és a regisztrált munkanélküliek megoszlása településkategóriák szerint néhány megyében

A 2. ábra folytatása:

Aktív keresők (1992-es állapot)

 Regisztrált munkanélküliek (1995. július)

sokat foglalkoztatnak. Inkább vállalják a hatósági ellenőrzések kockázatát és az ezzel járó büntetéseket, de nem fizetik meg a helyi munkavállalók által kért napszámot. Történik mindez olyan helyzetben, amikor a regisztrált munkanélküliek száma 300 felett van, s ezek jelentős része komolyabb iskolai végzettséggel nem rendelkezik.

8. A falusi munkanélküliség problémája nyilvánvalóan nem azzal oldható meg, hogy a munkanélküliek számára helyben biztosítanak munkahelyet. A megoldást inkább kistérségi szinten kellene keresni, azaz a kistérségi központok (kisvárosok) munkaerőpiaci helyzetének megerősítése lehetne a járható út. Nem kétséges, hogy pl. a Rétsággra tervezett, s háromezer dolgozót foglalkoztató videokazetta-gyár fél Nógrád megyében éreztetné kedvező munkaerőpiaci hatását. Az összefüggés azonban fordítva is igaz: a falusi térségekben egy középüzem csődbe jutása is katasztrofális munkaerőpiaci következményekkel járhat, s jár is, amint erre az elmúlt években számos példa akadt.

9. Minden jel arra mutat, hogy a falusi térségek munkaerőpiaci helyzetének javítása országos érdek. Semmi sem utal ugyanis arra, hogy a tömeges munkanélküliséghez is kötődő súlyos társadalmi problémák lokalizálhatók lennének az érintett térségekben. Sajnálatosan igaznak bizonyult az a prófécia, amit négy évvel ezelőtt még az I. falukonferencián vetettek papírra e sorok írói: a peremhelyzetű csoportok „... a városokba viszik azt a problémahalmazt, amit az eredeti lakóhelyen nem sikerült megoldani.” Ez a folyamat is azt jelzi, hogy már ideje lenne komolyan venni a falusi térségek társadalmi problémáit – nem utolsósorban a munkanélküliséget.

KISTÉRSÉGI MUNKAERŐPIACI ESÉLYEK

Szpirulisz Ildikó

1992–94 között az MTA Politikatudományi Intézetében egy szakmai munkacsoport közreműködésével kistérségi kutatásokat folytattunk. Demográfiai, statisztikai, szociológiai, szociográfiai eszközökkel tényképet vázoltunk fel a *baranyai Ormánság, a szatmári Erdőhát és a békés-bihari határmenti kistérség* társadalmi-gazdasági helyzetéről. A felsorolt kistájak mind az elmaradottság, a tradicionális válság szorításában vergődnek, amelynek intenzitása hol erősödik, hol gyengül kissé. A kiválasztott kistájak határszéliek. A korábbi határárthelyezések fontos, térszerkezetileg kialakult kapcsolatrendszereket vágta át. Ma az új világgazdasági alakulatokban a regionális együttműködés áttöri a nemzeti kereteket, de itt ez még nem tapasztalható.

Ténykép fekete ecsettel

Közismert, hogy Magyarországon nyugatról keletre haladva sajátos lejtő mutatkozik. Míg az ország dunántúli területei nagyobbreszt jóval kedvezőbb társadalmi, gazdasági helyzetben vannak, a kilábalás lehetőségei jobbak, addig az Alföldön kiélezetten jelentkeznek a válság, a depresszió tünetei, a kiút homályba vész. A régiókon belül természetföldrajzilag, gazdaságkodásban, társadalmi sajátosságokban elkülöníthetők a kistájak. Vizsgált kistájaink közül kettő alföldi, de a dunántúli Ormánság legalább annyi problémával küzd, mint az előbb említettek. Tehát a csupán nagyléptékben való elemzések félrevezetőek lehetnek.

E kistérségek *válságos helyzete tradicionális*, már a korábbi századokban is jelentkezik. A mai határokon túlnyúló gazdasági egybekapcsolódás azért nagyon problematikus, mert a szocialista korszak a szomszédban is perifériává tette a térszerkezetileg idekapcsolódó kistérségeket. E térségek mindig alapvetően *rurális* jellegűek voltak, ahol a természeti adottságok kedvezőtlenek. A legnagyobb gondot azonban a „zsákutcás” jelleg okozza, ami miatt a vállalkozóbb kedvű, képzett, produktív rétegek innen kihúzódtak, elvándoroltak. A kialakult nagyüzemi gazdaságok összeomlása után nagyon csekély volt az önállósodási igény és az is jórészt a javak felélésebe torkollott. A föld egyre inkább kicsúszik a helybéliek talpa alól.

Az ide települt gyengécske ipar is jórészt áldozatul esett a nyolcvanas évek végétől felerősödő válsághelyzetnek.

E térségek *népességmegtartó ereje rendkívül gyenge volt*. Az utóbbi évtizedekben is innen kerültek ki a távolsági ingázók nagy tömegei, akik az elbocsátási hullámok első áldozatai voltak. A kistájak elmaradottságának tünete a *kistelepülések magas aránya, a közlekedési kapcsolatok és a humán infrastruktúra hiánya*. E térségek a „vidék vidékei”, mert városhiányosak, húzó települések nincsenek. A népesség összetételében részben az *előregedés*, részben a *nem munkaképes korúak jelentős aránya* tapasztalható. Ez utóbbi abból adódik, hogy itt *kiemelkedően magas a cigány népesség aránya*. Ez nyilvánvalóan súlyos társadalmi gondokat okoz. Rendkívül *alacsony az iskolázottsági szint*, pl. az Ormánság 39 településére mindössze 164 értelmiségi jut.

A válság a kistérségekben azért igen súlyos, mert nem egyszerűen gazdasági jellegű, hanem a helyi társadalmak kialakulatlansága, erodáltsága képezi alapját.

Munkaerő, piac nélkül

A korábbi munkaerő-túlkínálatot a kistérségekből felszívta az iparosítás, ill. a kvázi vagy valóságos munkaerőhiányban szenvedő más, gyakran távoli régiók. A gazdaság struktúrájában másutt helye volt az iskolázatlan, szakképzetlen rétegeknek. Mára itt *tömegessé vált a munkanélküliség*.

E *kistájakon nincs számottevő munkaerő-kereslet*. Itt hiányoznak a vállalkozás minimális előfeltételei (pl. infrastruktúra, vállalkozni képes, aktív rétegek stb.), jellemző a tőkehiány. Ezeken a tájakon a múlt évtizedekben is az életmód jellegzetes vonása volt az egyik napról a másikra élés, nem alakult ki a tőkefelhalmozás. Most már súlyosabb jelzöt használhatunk: a létminimumon vagy az alatt tengődnek az emberek. Az Országos Munkaügyi Központ térségi felmérései szerint is itt tömörülnek a rossz piaci értékesítési helyzetű cégek, amelyek alkalmazkodó képessége csekély. Az előbbi okok miatt az ilyen helyeken a *munkanélküliség tartóssá válik*. A munkanélküli ellátás rendszeréből kikerülők nagy tömege csökkenti ugyan a nyilvántartott munkanélküliség rátáját, de ez nem jelenti az új munkahely elérését. Sokan vannak az ún. *passzív munkanélküliek*, akik nem állnak azon a szinten, hogy képesek legyenek érdekeik érvényesítésére, hivatalosan nem tartoznak a munkanélküliek közé.

A kilábalás jeleinek hiányát jelzi a *pályakezdők nagy tömegének munkanélkülisége*, az ifjúsági munkanélküliség. E tájakon jellemző a *férfi munkanélküliség*, mivel az itt élő nők még a gazdasági aktivitás lehetőségéig sem jutottak el. Magyarországon sajátos jelenség, hogy országos átlagban a nők és a férfiak gazdasági aktivitásának mértéke szinte megegyezik. Ez, mint bemutattuk, a vizsgált kistérségekre nem áll. *Itt tipikus a fizikai foglalkozásúak munkanélkülisége*, mivel a humán infrastruktúra hiányai miatt és az igényszint alacsonyysága okán rendkívül kevés a *szellemi foglalkozású*. Figyelmeztető jelenség azonban, hogy ők is szinte valamennyien elvesztik munkahelyüket.

Mint az országban máshol is, itt *kiélezetten jelentkeznek a munkahelyi és szakmastruktúra inkongruenciájának problémái*. A szakképzettek is állásukat veszítik, mert adott képzettségre nincs szükség, hogy az új igény milyen lesz, az nem tudható. Vizsgált térségeink városahiányosak, apró települések a jellemzők. Ezekben a *kisfalvakban a munkanélküliség mutatója eléri a 40–50%-ot*. A település jellege is a munkanélküliség kiterjedésének irányába hat e tájakon. Bemutattuk, hogy a cigányság nagy létszámában van jelen a népesség között, s mivel *e társadalmi csoportot sújtja legjobban a munkanélküliség*, ezért ez is térségi jellegzetesség.

A vizsgált térségekre különösen elmondható, hogy a *munkavállalási korú népesség kihasználatlansága fokozódik*. Például a fehérgyarmati körzetben 1991-ben 22 268 fő volt munkavállalási korú, de csupán 14 251 fő az aktív kereső. Ez döntő részben a munkanélküliség növekedésével, kisebb hányadban az inaktívvá válással magyarázható. Mindegyik kistérségen tapasztalhatjuk, hogy az amúgy is jelentékeny arányú inaktív népesség aránya gyarapszik. Itt is megszaporodtak a munkavállalási korban történő nyugdíjazások.

„Olyan messzire dobnak a mélyvízbe, hogy egyszerűen nem tudunk kilábalni.” A fenti keserű mondat a szatmári Erdőhát egyik polgármesterétől származik. Valóban a kutatások fontos tanulsága, hogy ezekben a térségekben az állami szerepvállalásnak továbbra is döntő szerepe van. A társadalmilag sokkal szervezettebb fejlődést felmutató Nyugat-Európában is számos az elmaradott térségeket felzárkóztató programot ismerünk. Nekünk is kormányzatilag kell eljutnunk a komplex térségfejlesztő programokhoz. Ennek törvényi alapja már létrejött, de megfelelő irányító, összehangoló bázis és jóval koncentráltabban működő pénzalapok szükségesek hozzá. Mindez nem jelenti azt, hogy a helyi kezdeményezések nem fontosak. A lokális társadalom gyengesége miatt azonban nem elszigetelt kitérési kísérletekre, hanem ún. kistérségi együttműködésre van szükség. Mára

már az önkormányzatok előtt is világossá vált, hogy az elkülönülés nem célravezető. A kulcsfontosságú termelői és humán infrastruktúra kiépítésében erre az összefogásra már számos példát találunk. E kistérségek jövőjét továbbra is az agrárágazatban, ill. az arra ráépülő élelmiszer- és könnyűiparban lehet fellelni. Ma a kistájak mezőgazdaságában még csekély számú az árutermelő gazdaság. Itt nagyon fontos eredménynek kell tekinteni az önfenntartó gazdaság létét is. Lényeges szerepe van az önkéntes társulási alapon létrejövő szövetkezeteknek is, mivel bizonyos feladatok összefogásos alapon oldhatók meg (pl. gépi művelés stb.). A fejlesztési célú befektetések esetében bővíteni szükséges a kedvezményeket és tovább fejleszteni az állami, ún. intervenciók eszköztárát. Nagyon fontos az oktatási rendszer fenntartása, lehetséges bővítése. Az önkormányzatok felismerték e térségekben, hogy lényeges az iskolás korúak támogatása: kollégiumok, étkeztetés, tankönyv, tanszerellátás. A munkából kiszorulóképzésére, át-képzésére egyszerű, viszonylag gyors eredményt hozó tanfolyamokat kell szervezni, felkarolva a népi mesterségek felélesztését is. Nem ringathatjuk magunkat abban az illúzióban, hogy ezen elmaradottság közepette itt az aktív munkaerőpiaci politika tért hódíthat. Számítani kell arra, hogy továbbra is döntő szerepe lesz a passzív munkaerőpiaci módszereknek. Mindenesetre törekedni kell a szociálpolitika és a munkaerőpiaci politika szétválasztására. Távlatokban kitörési lehetőséget képezhet, mert a nyugati világban is tért hódít a falusi, közvetlen természeti, környezeti turizmus. E kistérségek zártsága, „istenhátamögöttsége”, érintetlen víz közeli területek, kistájak, népi építészeti kisremek fennmaradását eredményezte. Természetesen ennek társulnia kell az infrastruktúra alapjainak megteremtésével.

Sajátos gond a *cigányság társadalmi beilleszkedésének* problémája. Ennek elősegítésére *speciális térségi, állami, önkormányzati civil szervezeti programok szükségesek*. Ebben gyakorta olyan feladatokat kell megoldani, ahol nem csupán csoportos, hanem egyéni foglalkozás, gondnoki rendszer fenntartása szükséges, hiszen egyéni életvezetési ismereteket kell megtanítani.

Végezetül, akiket e problémakör mélyebben is érdekel, ajánlom figyelmükbe az „Útkeresés (Közösen a jövő munkahelyeiért)” Családpolitikai füzetek 1994. c. kiadványt.

A TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS HATÁSA AZ APRÓFALVAKRA

Szőgyi Lenke

Arra a kérdésre szeretnék röviden kitérni, hogy hogyan érintik az aprófalvakat a társadalmi változások, átalakulások, az itt élő népesség élethelyezete, munkanélkülisége, miért kilátástalanabb, reménytelenebb mint más településeken?

Ma már tudjuk, hogy a rendszerváltás nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, bár a parlamenti demokrácia működik, a tulajdonviszonyok átalakulóban vannak, a privatizáció azonban egyelőre még nem hozta meg a gazdasági fellendülést. Az életszínvonal csökkent, *Andorka Rudolf* szerint az 1980-as években a lakosság 10 százaléka élt a létminimum alatt, 1993-ban már az egynegyede, a munkanélküliség gondja pedig az egész társadalmat terheli. Valaki így összegezte ezeket a folyamatokat és írta fel a lábatlani cementgyár falára: „Az elvtársaké lett a gyár, a tied meg a munkanélküliség.”

Tehát nálunk is, mint a legtöbb kelet-európai országban a társadalmi egyenlőtlenségek – amelyek már a szocializmus időszakában is megvoltak – még nagyobbak lettek, a gazdagok gazdagabbakká, a szegények szegényebbekké váltak.

A válságok mindig érzékenyen érintették a kistelepüléseket. Az aprófalvak lakói már a múlt század végétől egyre hátrányosabb helyzetbe kerültek, *Erdei Ferenc* szerint ezek a községek „falubbak a falunál”.

Pedig csupán méretük miatt nem kellene életképtelennek lenniük, hiszen Nyugat-Európában Ausztriától Svájcig ez egy megszokott faluméret és ott ugyanolyan jól prosperálnak, mint a nagyobb települések.

De Nyugat-Európában az úthálózat és az infrastruktúra folyamatosan fejlődött. Ennek következtében az ártermelők nem szorultak ki a piacokról, míg nálunk az úthálózat fejletlensége miatt a kistelepülések nagy része elszigetelődött, kiesett a gazdaság vérkeringéséből.

Az aprófalvak száma a század elejétől kezdve fokozatosan nő, hiszen a háborúk, gazdasági válságok ezeket a településeket még inkább sújtották, az utóbbi évtizedekben azonban ez a folyamat felgyorsult. Az ötvenes években a nagyüzemi ipartelepítés az erőszakolt téveszesítés elszívta és/vagy elüldözte a falvak lakóinak jó részét, az infrastruktúra egyenetlen

és hiányos fejlesztése pedig még inkább fokozta a hátrányukat. Az 1971-es Országos Településfejlesztési Koncepció tovább növelte az aprófalvak számát és halmozta hátrányukat. A tsz-ek, ÁFÉSZ-ek, tanácsok összevonása, az iskolák megszüntetése még életképtelenebbé tették ezeket a kis falvakat, ráadásul az értelmiség is a központokba költözött.

Érdemes megnézni, hogyan a változott megyénként az 500 fő alatti települések aránya. Az összehasonlítást 4 év adataiból végeztük, 1970-ben az Országos Településfejlesztési Koncepció (OTK) előtt, 1985-ben, 1991-ben az önkormányzati választások után és 1992-ben.

1. táblázat

Statistikai adatsorok az aprófalvasodás mértékéről

Megyék	A megyék településeinek száma				500 lakos alatti települések a megyék településeinek százalékában			
	1970	1985	1991	1993	1970	1985	1991	1993
Baranya	320	291	298	302	54,7	65,3	67,8	68,5
Bács-Kiskun	113	105	116	116	0,9	1,9	4,3	4,3
Békés	79	68	74	74	2,5	2,9	4,1	5,4
Borsod-Abaúj	365	338	347	351	26,0	34,0	39,2	40,2
Csongrád	67	54	59	59	–	–	5,1	6,7
Fejér	105	103	105	105	5,7	5,8	6,6	6,6
Győr-Sopron	169	159	167	173	19,5	24,5	25,7	32,8
Hajdú-Bihar	82	74	79	81	2,4	5,4	5,1	6,1
Heves	118	113	118	118	4,2	6,2	8,5	9,3
Jász-Nagykun	76	67	74	77	–	–	2,7	5,2
Komárom	77	66	71	73	3,9	6,1	8,4	8,2
Nógrád	135	117	122	125	14,1	17,1	20,5	22,4
Pest	181	173	182	182	2,8	2,9	3,3	3,3
Somogy	250	238	237	240	26,4	34,5	40,5	41,4
Szabolcs	232	219	228	228	9,9	12,3	15,4	16,2
Tolna	108	104	108	108	7,4	20,2	25,9	25,9
Vas	225	209	213	215	38,2	56,5	58,2	59,4
Veszprém	264	212	220	223	29,9	42,5	53,2	45,7
Zala	244	250	255	257	43,1	54,4	57,6	58,3
Összesen	3211	2955	3074	3108	23,2	29,6	31,8	32,7

Forrás: A KSH Statisztikai Évkönyveinek adatai.

A táblázatból láthatjuk, hogy 1970-ben a Településfejlesztési Konceptió előtt az aprófalvak a települések 23,2%-át, 1985-ben már 29,6%-át, 1991-ben pedig már 31,8%-át tették ki. Ebben nagy szerepet játszott, hogy az 1991-es önkormányzati választásokon a közös tanácsú települések különváltak.

Nem véletlen, hogy az országban Dél- és Nyugat-Dunántúl megyéiben, Borsod megyében, Nógrád megyében, tehát a hegyes-dombos vidékeken sokkal jellemzőbbek ezek a településnagyságok, mint például Pest megyében, Békés vagy Bács-Kiskun megyében.

Természetesen ezeknek a kis községeknek a helyzetét, működőképességét, perspektíváit az is befolyásolja, hogy mely régióban helyezkednek el. Bizonyára előnyösebb helyzetben vannak azok a Veszprém vagy Győr-Sopron megyei kisfaluk, ahol jobb az infrastruktúra és nagyobb az idegenforgalom, mint például a Borsod, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kistépülések, ahol megyei szinten az országos átlagnál nagyobb a munkanélküliség és fejletlenebb az úthálózat.

Igaz, az aprófalvak lakossága csak 2–3 százalékát teszi ki az ország össznépeségének, de a munkanélküliség az itt élők körében a legnagyobb. Nem ritka a 60–70 százalékos munkanélküliség, sőt van olyan kistépülés, pl. Gilvánfa, ahol 100 százalékos. Az aprófalvakban a nem dolgozó lakosság jelentős része már jövedelempótló támogatásból él, tehát a tényleges munkanélküliség sokkal nagyobb, mint a regisztrált.

De miben és miért mások az aprófalvakban élő munkanélküliek?

Mindezt egy ormánsági kis falu, Kórós példáján szeretném bemutatni. Kórósról az információk nagy része *Horváth Sándor* polgármestertől (született 1942-ben, miniszteri dicséretben részesült 1985-ben, tanító, 1990-ben ellenszavazat nélkül választották polgármesterré) származik.

Kórós zsákfalu, Pécestől 25 km-re fekszik. Valamikor a siklósi uradalomhoz tartozott, a múlt század közepén még tiszta református község volt. A század végén több mint 700 lakója volt, 80 százalékban reformátusok, a többiek katolikusok és zsidók, ma alig van 250 lakója. 1944-ig esperesi székhely volt és körtanítói státussal rendelkezett.

Az 50-es és 60-as években a jómódú református parasztagazdák a tsz-esítés elől Pécsre menekültek. A lakosságnak mindössze egynegyede maradt a faluban, jobbára idős emberek, akiket a gyökereiktől már nem lehe-

tett elszakítani. Pécssett a villanegyedben van egy utca, ahová a volt kőrösi gazdag parasztok költöztek. Helyükre a környező pusztákról települtek be az ott élő családok, akik valaha uradalmi cselédek, napszámosok voltak és cselédlakásokban laktak. Ők egy más réteget képviseltek, más életstratégiával, munkakultúrával. Kevésbé önálló, „beosztott mentalitású” emberek, kisebb kezdeményezőkézséggel rendelkeztek mint a jómódú gazdálkodók. Ez már önmagában lecsökkentette a falu helyi társadalmának autonómiáját, életképességét. Tovább romlott a helyzet azzal, hogy egyre nagyobb arányban cigányok költöztek a faluba, akik még a portájukat, házukat sem tartották rendben, bár a Kádár-rendszer alatt többségüknek legálább munkahelye volt.

2. táblázat

Kőrös népességének alakulása

Év	Lakosok száma
1880	726
1890	716
1900	717
1910	677
1920	614
1930	604
1941	516
1949	535
1960	435
1970	279
1980	247
1990	227

Forrás: 1990. évi népszámlálás. Baranya megye adatai. Bp. KSH. 1991.

Az 1971-es Országos Településfejlesztési Konceptió azzal nehezítette tovább a település helyzetét, hogy az értelmiséget bevitték a körzet centrumába. Az iskola részleges megszűnése miatt a tanárok, tanítók, a tsz egyesítése miatt pedig az agrárértelmiség, valamint a vállalkozóbb szellemű értelmesebb emberek is elhagyták a falut, tehát „gazda” és pozitív példa nélkül maradt a település.

A cigány betelepülők száma pedig egyre növekedett. Ma már 50 százalékban ők alkotják a falu lakosságát, a magyarok közül is azok maradtak, akiknek nincs semmilyen szakképesítésük.

A rendszerváltozás gazdasági hatása a falu népességét különösen súlyosan érintette. Korábban többségük Vajszlóra, Pécsre járt dolgozni. Elsőként természetesen azokat küldték el, akiknek közlekedési hozzájárulást kellett fizetni. A VOLÁN az ingázó buszjáratokat megszüntette. A munkaképes lakosság több mint fele jövedelempótló támogatásból, családi pótlékból él.

És most visszatérnék a bevezető kérdésre: mi az, ami igazából kilátástalanná teszi a kistelepülések lakóinak munkanélküliségét, élethelyzetét?

Az itt élők nagy részének élete egyre inkább kimerül a máról holnapra élésben, a vegetációban. Nő az igénytelenség, megszokott lesz a munka nélküli élet, sokszor a kényszerűségből elkövetett lopások is mindennapossá válnak. A gyerekek ezt a példát látják nemcsak a szüleik, hanem a szomszédok körében is. Ebben a szélesebb értelemben vett „kulturális” légkörben nő fel az új nemzedék, akik számára természetes életstratégia lesz a „morál insanity”. Ez pedig ezeknek a rétegeknek a számára generációkra állandósítja a társadalomtól való leszakadást, szinte harmadik világbeli állapotokat teremt, ahonnan nagyon nehéz a visszaút.

A VÁROS KÖRÜLI TANYÁK TÁRSADALMÁNAK ÁTALAKULÁSA*

Timár Judit

A mostani, immáron III. falukonferencia már a címével is izgalmas vitára „hívta ki” a résztvevőket: mennyiben, illetve hogyan függ össze a mezőgazdaság és a vidékfejlesztés? Bár a vélemények bizonyára erősen megoszlanak, azt már a plenáris ülés több előadója is kifejtette, hogy a mezőgazdaság nem oldhatja meg a vidék problémáit. Kovács Teréz drámaibb hangú megfogalmazásában: „a mezőgazdaság nem tudja megmenteni a vidéket”.

A vidék, a rurális tér nem értelmezhető a város, az urbanus térség nélkül. Kapcsolatukat a gazdaság átalakulása, az urbanizáció már sokkal bonyolultabbá tette annál, mintsem hogy azt egyszerűen a mezőgazdaság–nem mezőgazdaság viszonyba zsugoríthatnánk. Az *Erdei* Ferenc által megálmodott jövő – ahol a városhoz a vidék nem elkülönült falvak, hanem tanyák módjára, egy sugaras úthálózattal kapcsolódik – utópia maradt. A tanya ugyanis nem a mezőgazdasági termelés városias módját valószínűsítette meg, a tanyaiak nem városi házaik révén lettek részesei a városi közéletnek. A város igen sok tanyai számára a fizetett munka közvetítésével lett a „nyilvános világ” színtere. 1980-ban az alföldi városok külterületi aktív keresői között már kisebbségbe kerültek a mezőgazdaságban foglalkoztatottak. 1990-ben arányuk 44%-ot tettek ki. Különösen a nagyobb városok határában található tanyák egy jelentős része már sokkal inkább tekinthető a területhasználat és életmód keveredésével jellemezhető, ún. „város–vidék peremzóna” mint a rurális tér részének. Több okból sem egyszerű tehát megválaszolni a rájuk, s lakóikra vonatkoztatott kiinduló kérdést: Erősen átalakuló társadalmi-gazdasági viszonyaink között vajon meg tudja-e oldani a mezőgazdaság a tanya problémáit, ezek közül is – a szekció témájára koncentrálna – a tanyai társadalom szociális gondjait? Szisztematikus kutatásokon nyugvó, egyértelmű válasz híján most csupán néhány szempontot, főleg elméleti úton levezetett, bár természet-

* Az előadás az OKTK 789/94. III/b sz., „Az urbanizáció sajátosságai és településrendezési vonatkozásai a város–vidék peremzónában az Alföldön” c. kutatási téma néhány eredményét tartalmazza.

sen némi empíriára is támaszkodó érvet kívánok felsorakoztatni e kérdés végiggondolásához.

A *mezőgazdaság* oldaláról kiindulva, s a családi gazdaságok jövőjében bízva néhányan a tanyák várható „életre keléséről” beszélnek. Az MTA RKK Békéscsabai Osztályán *Gurzó Imre* által 1993-ban szervezett, 217 Békés megyei agrárvállalkozót felmérő kérdőív erősíteni látszik a tanyák iránti növekvő „érdeklődést”. A 74 városi vállalkozó viszonylag jelentős (23%) részének lakóépülete a belterületen, gazdasági épülete pedig a külterületen található. További 9%-ot tesz ki azoknak az aránya, akik tanyán laknak és ott gazdálkodnak. (Többségüknek, 53%-uknak azonban belterületi házával azonos telken vannak a gazdasági épületei.) Vagyis minden harmadik városi gazdálkodónak van valamiféle tanyaépülete. A megyében felmért összes agrárvállalkozó közül minden harmadik úgy nyilatkozott, hogy szándékozik tanyát venni vagy építeni. Ha ezek az elképzelések valósággá válnak, akkor a „városi lakás–tanyai gazdálkodás” típusú megosztottság/egység erősödik.

Egy ilyen tendencia, különösen, ha általa csökkennek a belterületen, például a szomszédokat zavaró állattartásban megnyilvánuló falusias elemek, akkor jó a „városnak”. De vajon jó-e a tanyavilágnak is? A városiak tanyavásárlásaival – legalábbis egy időre – néhány tanyaépület megmenekülhet az enyészettől, még ha megváltozott funkcióval is marad a határban. Csakhogy ezzel még nem oldódnak meg a tanyán élők szociális gondjai, nem javulnak életkörülményei. Sőt, mint azt békéscsabai kutatásaink tanúsítják, egy-egy új, hirtelen nagygyá terebélyesedett tanyai állattartás a sűrűbben lakott területeken a környező lakókat erősen zavaró környezeti problémákat okozhat. A mezőgazdaság privatizációja tehát nem tüntette el nyomtalanul a nagyüzem és a tanya között feszülő konfliktusokat. Azok – megújult szereplőkkel – könnyen újraéledhetnek.

Más szempontból e gazdasági központokká alakított tanyák munkát, sőt némelyek számára ideiglenes lakást is biztosíthatnak. Egyre több helyen tűnnek fel a városiak ilyen gazdaságaiban fizikai munkára alkalmazott bérlők, „tanyások”. A sors iróniája, hogy az ő életük lényegében nem különbözik attól a paraszti életformától, melynek *Erdei Ferenc* szerint a legfőbb elmaradottsága a gazdaság és az otthon teljes egybeesése, az utóbbi alávetettsége.

Mint azonban azt néhány városi agrárvállalkozó esete példázza, az életét a város és vidéke között megosztó tanyatulajdonos az eddig bemutattól teljesen eltérő megoldásra is juthat: ő maga költözik ki véglegesen gazdasága központjába. Csakhogy az ilyen tanya már minden komforttal

felszerelt, a világgal telefon- és komputer-összeköttetésben lévő lakó- és munkahely egysége, ahová maga a tulajdonos „viszi magával” a városi életet.

A „másik oldalról”, azaz a *tanyai társadalom* szemszögéből vizsgálva a kiinduló kérdést, még kevésbé adható általános érvényű válasz. A város körüli tanyák társadalmának tájanként (különösen a többek által elemzett Duna-Tisza köze és a Tiszántúl vonatkozásában) is a városaik urbanizációs foka szerint, sőt városonként, de akár az egyes határrészek szerint is más-más lehet a mezőgazdasághoz való viszonya, vagy a legsürgősebb megoldásért kiáltó problémája.

1990-ben az alföldi városok népességéből már csak minden huszadik ember élt külterületen, azonban ez összességében még mindig több mint 80 ezer főt jelentett. A városok 52%-ában legalább egy aprófalut (azaz legalább 500 főt) kitevő lakosság, Kecskeméten, Nyíregyházán és Debrecenben egy-egy nagyfalu népességszámát (5000 főt) meghaladó ember koncentrálódott a külterületen. (Meg kell jegyezni, hogy bár településenként eltérő mértékben, de a legutóbbi évtizedek alatt mind több nagyüzemi lakótelepet, tanyaközpontot nyilvánítottak ún. egyéb belterületté, így a külterületi népesség egyre inkább megfelel a valóban tanyainak tekinthető lakosságnak.)

A mezőgazdaság átszervezését közvetlenül megelőzően – mint azt korábban jeleztük – a városi tanyán élő aktív keresőknek már csak 44%-a kötődött munkahelyén keresztül a mezőgazdasághoz. Ebben a tekintetben azonban az eltérések rendkívül nagyok. Néhány helyen ugyanez az arány a 80%-ot is elérte, illetve meghaladta. Ugyanakkor a megyeszékhelyeken egyedül Szegeden került első helyre a mezőgazdaság a három nagy népgazdasági ág „versenyében”. Kecskeméten és Nyíregyházán az ipar mellett már a terciér szektor is megelőzte az agrárágazat szerepét a foglalkoztatásban. A mezőgazdasághoz való kötődés sokkal inkább a tanya körüli gazdálkodásban fejeződött ki.

Hogy ez az ágazat mennyire fontos ma a tanyaiak életében, s milyen változások várhatók tőle, ahhoz érdekes adalékokat nyújthatnak egy békéscsabai vizsgálat eredményei. E város tanyáinak egy évtizeddel ezelőtti, a társadalomszerkezet és az életmód bizonyos elemeit is figyelembe vevő tipizálása olyan egyedülálló változáselemzésre kínált lehetőséget, mely messze túlmutat a hivatalos statisztikák eredményein. Az 1986-os kérdőívészés valamennyi külterületi lakott helyen, azok minden tizedik tanyáján folyt. Egy évvel később a vizsgálat kiterjedt az ún. Északi Ipartelep kialakítása érdekében a központi belterületbe vont mintegy 210 hektáron „ma-

radt” 38 tanyából minden másodikra is. Ezáltal – rendhagyó módon – a külterületi statisztikákból végérvényesen kikerült tipikus város–vidék peremzóna tanyáinak adatait is tartalmazzák az összesítések. Akkor a 208 felmért tanyából 187 volt állandóan lakott. 1995-ben a korábbi pontosan megismétlő kérdőívezéskor ugyanezek közül már csak 153-ban laktak, s választ 143-ban adtak. Átalakulásuk legfontosabb jellemzői a következők:

- A tanyánként talált, átlagosan 2,83 fő személyi összetételének módosulásait nem csak a családon belüli változások okozták. Tíz év elegendő volt arra, hogy számos tanyának teljesen kicserélődjene a lakói. Az elöregedés mértéke, illetve a munkaképes korúak mindössze 2 százalékpontos csökkenése azonban korántsem volt akkora, hogy az aktív keresők aránya mintegy 14 százalékponttal csökkenjen. Ebben az eltelt évek társadalmi változásai, a munkanélküliség előretörése tükröződnek. A gazdasági szerkezet átalakulása, az urbanizáció hatása azonban ugyanígy erősen érintette a tanyavilágot. Lényegesen, a legnagyobb arányúvá (38,5%) emelkedett a terciér ágazat súlya, a mezőgazdasági aktív keresők 30,3%-ra csökkent arányával pedig e városi tanyák épp „félútra” kerültek a Békés megye falvai és városai között húzóódó „urbanizációs lejtőn”.
- E város körüli tanyák tulajdonosai a piacgazdaság kiépítésének időszakában semmivel sem nagyobb arányban (mindössze 4,2%-ban!) tekintik túlélési stratégiának a farmtanya kialakítását, s ezzel lényegét tekintve egy rurális életmód felvételét, mint tíz évvel korábban (1. táblázat). A munkanélküliség néhány családnál remélhetőleg csak időlegesen, kényszerként jelent visszatérést a mezőgazdasághoz. Az „inaktív keresők árutermelő tanyái” részesedésének 25,1%-ról 30,8%-ra való növekedésében ugyanis az is kifejezésre jut, hogy néhány tanyában a lakók idős kora mellett mára a munkanélküliség is teremthet olyan helyzetet, hogy a családban pillanatnyilag egyetlen aktív kereső sem él. A nyugdíjat, illetve a különböző segélyeket muszáj kiegészíteniük némi, mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelemmel, vagy legalább a saját fogyasztásra termelt élelmiszer költségeinek a megtakarításával.
- A tanyafunkciók átalakulásának sokkal jellemzőbb, legmarkánsabb eleme az „önellátásra termelő” tanyák árutermelők rovására történt (10 százalékpontos) megszaporodása volt. Ebben természetesen közrejátszanak a mezőgazdaság átszervezésének negatívumai is, de az itteni tanyáknak a kifejezetten rurális térségekben fekvőknél erőteljesebb urbanizációnak kitett városperemi helyzete is. A saját fogyasztáson túl is

termelők megpróbálnak „több lábon állni”. Az ő tanyáik között azoknak a legnagyobb az aránya, amelyekben jelenlegi foglalkozása révén már egyetlen családtag sem kötődik a mezőgazdasághoz.

1. táblázat

*Az állandóan lakott tanyák megoszlása tanyatípusonként Békéscsabán
1986-ban és 1995-ben*

Tanyatípusok	A t a n y á k			
	száma	%-a	száma	%-a
	1986		1995	
1. Egyéni gazdálkodók tanyái	8	4,3	6	4,2
2. Közös gazdaság alaptevékenységében dolgozók árutermelő tanyái	11	5,9	2	1,4
3. Részben mezőgazdasági foglalkozásúak árutermelő tanyái	31	16,6	14	9,8
4. Nem mezőgazdasági foglalkozásúak árutermelő tanyái	39	20,8	23	16,1
5. Inaktív keresők árutermelő tanyái	47	25,1	44	30,8
6. Önellátásra termelő tanyák	48	25,7	51	35,6
7. Nem termelő tanyák	3	1,6	3	2,1
Összesen	187	100,0	143	100,0

– A teljes területével a város–vidék peremzóna részének tekinthető, leginkább urbanizált Északi Ipartelep tanyái között – rendhagyó módon – már 1987-ben is csupán egyetlen tanyában éltek munkahelyük révén a mezőgazdasághoz kötődő családtagok, ezért átalakulásukban minden bizonytalansággal a speciális földrajzi helyzet, és nem a mezőgazdaság átszervezése kapott domináns szerepet. Mára háromnegyed részük az „önellátásra termelő tanyák” típusába tartozik. A többi, aktív kereső családdal rendelkező, több-kevesebb mértékben piacra is termelő tanyában már senki sem dolgozik a mezőgazdaságban.

* 1986-ban minden tizedik tanyára kiterjedő kérdőíves felmérés, 1995-ben az ugyanitt megismételt felmérés alapján számított adatok.

A békéscsabai helyzetkép természetesen nem általánosítható, de biztosan nem is kivétel. Mindenképpen óvatosságra inti azokat, akik túlzott reményeket fűznek a mezőgazdaság átalakulása révén bekövetkező *tanyareneszánszhoz*. A város körüli tanya esélyt ad egy urbanizált környezetben folytatott családi gazdálkodásra. Ez a lehetőség azonban egyelőre csak kevesek kiváltsága. A tanyai társadalom gondjai megoldatlanok maradnak.

VAN-E A VAJDASÁGI MAGYAR FALVAKNAK NÉPESSÉGMEGTARTÓ EREJE?

Csubela Ferenc

A vajdasági magyar falu népességmegtartó erejének a kérdését manapság sajnos nem lehet elvonatkoztatni a délszláv háborútól. Ezért e két kérdést – a népességmegtartást és a polgárháborút – párhuzamosan kell tárgyalni.

A vajdasági magyarságot folyamatosan sújtja a felgyorsult asszimiláció. Az 1961-es népszámláláskor jegyzett 500 ezer lélekszámot számláló magyarságból mára 300 ezer maradt. Saját maga is oka ennek, azért, mert gyakori az egykezés, következként nagyobb az elhalálozási, mint a születési arány. A vegyes házasságokban pedig, akár magyar, akár nem magyar az anya, törvényszerűen feladják az utódok magyarságát.

Szomorú tény az is, hogy a szórványban élő magyarok lemondanak magyarságukról azért, hogy békességben élhessenek.

A mostani betelepítés, amikor is a Vajdaság több mint 100 ezer menekültet fogadott be, már az ötödik a kisebbségi sors kezdete, azaz Trianon óta.

Az első betelepítés éppen egy agrárreform következtében történt az 1920-as években. Sándor király törvénye alapján szétosztották a földbirtokok 200 holdon felüli részét, de abból a kisebbségek nem kaptak. A földet a vidékünkre telepített délszlávok, főleg szerbek között osztották szét.

A második betelepítés a második világháborút követő évben történt, illetve abban az évben, amikor több százezer délszlávot, szerbet és Crna Gora-it telepítettek be az elűzött és kivégzett németek és magyarok helyére.

A harmadik betelepítés egy állandó, folyamatos betelepítés volt. Ugyanis a második világháborútól napjainkig Jugoszlávia fejletlen vidékeiről mintegy 700 ezer ember telepedett le Vajdaságban és talált megélhetést a korszerűsödő mezőgazdaságban és feldolgozóiparban.

1991-ben történt a negyedik betelepítés, akkor menekültek érkeztek Boszniából és Horvátországból.

Talán a legsúlyosabb a pillanatnyi (az 1995. nyár végi) betelepítés. A 160 ezer krajinai szerbből ugyanis több mint százezer ember a Vajdaságban telepedett le.

Felteszem a kérdést, hogy van-e a vajdasági magyar falunak népesség-megtartó ereje háborús feltételek között, amikor világcsúcsot döntöttünk a nyomorban. Az állítás alátámasztásaként példaként említem, hogy 1993 decemberében 1 liter tej 2 milliárd dinárba került, az átlagkereset 10 márka volt és 1 tonna szén 100 márkába került.

Mindezek ellenére a vajdasági magyar falunak van – azaz legalábbis a múltban volt – egy védelmi reflexe, aminek következtében a nehéz feltételeket is túlélte és fennmaradt. Ez annak köszönhető, hogy abban a térségben egy fejlettebb piaci gazdálkodás folyt.

Tudni kell, hogy a termőföldnek 65%-a magánkézben volt. Szerbiában 1991 után a reprivatizációval még további 251 ezer hektár termőföldet visszajuttattak az eredeti tulajdonosoknak, s ennek háromötöde Vajdaságban került visszaadásra. Ugyanúgy a földmunkáló eszközöknek 80%-a is magántulajdonban volt. Többször ez azt is jelentette, hogy nem használták ki elég ésszerűen a meglévő mezőgazdasági gépeket, de ott a földművesek inkább traktorok, kombájnok vásárlásába fektették be pénzüket, mert hosszú távon gondolkodtak és termelni szerettek volna.

A vajdasági magyarságnak 60%-a mezőgazdasági településeken él. Az átlagos birtok nagyobb, mint Magyarországon, háztartásonként majdnem eléri az 5 hektárt. Mindössze 15–18%-ra tehető azoknak a birtokoknak a száma, ahol 10, 20, esetleg ennél is több hektár földön gazdálkodnak. Ezek a háztartások csak úgy védhetik meg magukat, ha olyan vetésszerkezetet alakítanak ki, amely legalább évi 120 munkanapon keresztül munkát biztosít a gazdának. Tudni kell, hogy a búza hektárjához 15 munkaóra kell évente, a kukoricának 20 munkaóra, de hasonló a szója és a napraforgó munkaigényessége is. A cukorrépánál eléri a 80 munkaórát hektáronként. A magángazdaságokban még jelen vannak az ipari növények is: a dohány, az ipari paprika, a seprűcirok, a gyógynövények, amelyek nagyon munkaigényesek. Vannak korlátozó tényezők is ezeknél a növényfajoknál. Például a vetésforgót be kell tartani, és ez különösen a napraforgónál, cukorrépánál fontos.

Vajdaságban a zöldségtermesztés esetében érezhető, és nemcsak a háború miatt, hanem azt megelőzően is, hogy elveszett a tengerparti, a szlovéniai és horvátországi piac. Hogy ezt a piacvesztést ellensúlyozzák, az emberek az állattenyésztés felé fordultak.

Bácskára jellemző volt a sertés központú hústermelés. Hektáronként elértük a 350–450 kg-ot. Különösen Topolya és Szabadka területén volt jellemző, hogy olyan rekordokat értünk el, amelyek figyelemre méltóak voltak. Kispiacról, ahol 2300 ember él, évente 52 ezer hízót szállítottak el,

ami azt jelenti, hogy lakosonként több mint 20 hízó volt. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ez ökológiai veszélyekkel is járt, mert bűzlött az egész falu és környéke, de más, ezzel járó kísérő jelenséget is észre lehetett venni.) Ugyanígy Csantavéren, ahol 8000 ember él, 75 ezer sertést hizlaltak. Az emberek a piac rossz hatásait úgy védték ki, hogy *nagy hatékonysággal tenyésztettek*. Több tízezer sertés tenyésztésénél a tápanyag konverziója nőtt: maximum 3,9 kg takarmány/1 kg húsgyarapodás, a minimum pedig 2,57 kg/1 kg húsgyarapodás volt. Egy anyakocától 17–18 hízót szállítottak le. Hogy a töke forgását a tőkeszegény magángazdaságok meggyorsítsák, 615 g napi súlygyarapodást valósítottak meg.

A másik állattenyésztési munkalehetőség a baromfivédelem volt. Itt különösen Topolya várost és környékét emelem ki, ahol 2,19 kg takarmány felhasználásával lehetett 1 kg súlygyarapodást elérni.

Elmondhatjuk, hogy a vajdasági magyar falu, a magyar lakosság feltalálta magát, a piacvesztések alkalmával hatékonyan használta ki a meglévő adottságokat, lehetőségeket, profilt váltott és falun maradt, mert kötődött a faluhoz. Normális körülmények között, háború nélkül, tehát volt a vajdasági magyar falvaknak népességmegtartó ereje, mert az emberek dolgoztak és kitűnő gazdasági eredményeket értek el.

A szarvasmarha tenyésztésénél csak annyit emelek ki, hogy ez az állattenyésztésünk nehézipara volt, itt már nem értünk el olyan kitűnő eredményeket, de ennek fő oka az, hogy a tenyésztés kiszolgáltatott volt a tejgyáraknak, és más körülmények is közrejátszottak, hogy nem sikerült bizonyos fejlődést elérni ezen a téren.

Visszatérek arra a kérdésre, hogy van-e vagy nincs a vajdasági magyar falunak népességmegtartó ereje? Ezt magam nem dönthetem el, már csak azért sem, mert az állami beavatkozás ebben a nemzetállamban kiszámíthatatlan. A vajdasági magyarság is szenvedő alanya volt a háborúnak, 1992 áprilisáig több mint 50 magyar esett el a fronton, és továbbra is ezt a nyomort érzi, amit a háború okoz. Itt példaként tudnám mondani, hogy jelenleg a búzáért 14 parát fizetnek négyeszeri részletben, ami átszámítva 6 pfenniget jelent. A mezőgazdasági földterületek megmunkálásához hiányzik az üzemanyag, a műtrágya, a vegyszer. Tehát az állam mindezeket nem tudja biztosítani. A mezőgazdaságot sújtja az agrárrolló is, abban az időszakban, amikor a mezőgazdasági termékek ára mindössze 5,4%-kal, az ipari termékek ára 61,5%-kal növekedett.

Ha nem lenne háború, nagyon optimista lennék, és azt állítanám, hogy a Vajdaságban az a népesség, amelyik tiszteli és szereti a munkát, a vajdasági magyarság együtt élve a szerbekkel és más nemzetiségekkel, igenis

ragaszkodik a földhöz és a faluhoz. De nyitott a kérdés, hogy a háborús feltételek mellett, amelyek már megmutatták, hogy a falu és a lakosság is kiszolgáltatott, nem tudok választ adni arra a kérdésre, hogy vajon a vajdasági magyarság továbbra is ott marad-e a szülőföldjén és továbbra is ragaszkodik-e a munkához, a földjéhez?

ÉRTÉKVÁLTÁS ELŐTT PILISMARÓT*

Bögre Zsuzsa

Pilismarót a Budapest–Esztergom útvonalon, a fővárostól mintegy 50, Esztergomtól pedig 10 km távolságra helyezkedik el. A falut a II. világháború előtt törpe- és kisbirtokosság lakta. A falu határát körülölelő terület 68%-a erdő, 22%-a szántóterület volt. Elegendő szántóterület hiányában a lakosság rákényszerült, hogy a földművelés és az erdőművelés mellett alkalmi munkákból éljen meg. A pilismaróti ember tudta, hogy a szegénységben és a megvásárolható földterület hiányában nem lehet földet vásárolni. Ezért a II. világháború előtti nemzedék értékrendjének középpontjában nem a földvásárlás állt, – ahogyan az akkor jellemző volt – hanem a biztonságos megélhetés valamilyen formájú elérése. Ezt abban az időszakban csak részben, a bizonytalan alkalmi munkák vállalásával tudták elérni. Magatartásformájukat a „sok kicsi sokra megy”, a rövidtávú, pillanatnyi helyzethez való alkalmazkodni tudás, a folytonos függőségi helyzet megszokása jellemezte. Ez a generáció állandó frusztrációban élt, mivel életcélja eléréséhez hiányoztak a külső feltételek.

A két világháború közötti nemzedék gyermekei természetesen megörökölték szüleik értékrendjét, de az ő élethelyzetük megváltozott. A szocialista nagyipar és a nők tömeges munkába állítása 40 évig azt a hitet keltette Pilismaróton, hogy ezentúl a társadalmi feltételek a biztonságos megélhetést fogják szolgálni. Úgy tűnt, hogy a történelem kedvező fordulatot vett számukra. Kialakult az iparra épülő *biztonságtudat*, ami mellett jól kamatozott az alkalmi munka is. A felmérésbe bevont pilismaróti első generációnál a „sok kicsi, sokra megy” valóság volt, a biztonság csak vágyként jelentkezett. A második nemzedéknek a szocializmus idején megadott a biztonság, amit az ipari munka és a mellékkereset együttese teremtett meg.

A fordulat éve után az addig mozdulatlanak hitt társadalomban minden átalakult. Ma már a gazdaságban és a társadalomban nem tudnak azok talpon maradni, akik továbbra is a nagyipartól, a nagyüzemektől várják a biztonságot. A változó társadalomban a kockázatmentes tudás, az önálló egzisztencia kialakítása, a hosszú távú gondolkodás készsége felértékelődött,

* A falukutatás a LESZ Alapítvány, Budapest és a Segítő Szolgálat Egyesülete, Esztergom szervezésében és finanszírozásában zajlott le.

ami egyelőre ritka magatartásforma Pilismaróton. Ha a pilismaróti fiatal generáció meg akar szabadulni a frusztrációtól, akkor az örökölt érték- és normarendet a megváltozott társadalmi körülményekhez kell igazítania.

Pilismarót lakosságának közérzete korosztályonként

Nyugdíjasok – akiknek nem sikerült

A nyugdíjasokat három csoportba sorolhattuk. Elsőt nevezhetnénk a MEGFÁRADT NEMZEDÉKnek. Ők a két világháború között kezdtek el gazdálkodni, s családot alapítani. Két rendszerváltást éltek meg. Az elsőt még fiatalon, amikor elveszítették azt a földet, ami legalábbis részben önálló egzisztenciát biztosított számukra. A tulajdonvesztés sok egyéni tragédiával járt, de az ipar tömeges munkalehetőséget biztosított számukra s megadatott nekik – egy ideig – a társadalmi felemelkedés hite.

Két ténnyel kellett szembesülniük. Egyrészt, hogy véget ért az a társadalmi berendezkedés, amely az ő megtört életük kárpótlásáért gyermekeiknek társadalmi felemelkedést ígért. Gyermekeik azonban éppen, hogy megpihenhettek a biztonságosabbnak hitt életformában, máris elérkezett az az idő, amikor tanácstalanul néznek a változó társadalomra.

Ennek a generációnak másrészt sikerült elhithetnie gyermekeikkel, hogy a paraszti munka lealacsonyító jellegű, legjobb attól elmenekülni. Ma alig akad a faluban olyan, aki a visszakapott földre alapozná egzisztenciáját. Így az idősek többsége számára a földkárpótlás csupán gesztusértékű volt, és alig akadt olyan, aki kikérte a földet a tsz-től.

Sok a fizikailag tönkrement, rokkantnyugdíjas közöttük. De a tsz-től visszakapott részaránytulajdonú földeken még ma is dolgoznak, mert ez a generáció nem tud nem dolgozni. Nem a romantikus földszeretet, s nem is a haszon reménye hajtja őket, hanem az, amit szüleiktől tanultak, amíg él az ember, addig dolgoznia kell.

Az ÚJRAKEZDŐK csoportjába az előbbinél lényegesen kevesebb időse ember sorolható. Azok tartoznak ide, akiknek a faluban maradtak a gyermekei, családjuk valamikor jobb módú volt és biztonságot jelentett számukra a földtulajdon. A földvisszaadásnak örültek, mert gyerekeik is besegítenek a művelésbe és közösen művelik a földet. Abban bíznak, hogy unokáik folytatni fogják megkezdett útjukat.

A MAGÁNYOSOK közé azok kerültek, akiknek gyermekei nagyon messze élnek a falutól és csak ritkán vagy sohasem járnak haza. Közülük többen tagjai az idősek napközijének, ahol idejük nagy részét beszélgetés-

sel töltik. Már nem lennének képesek dolgozni, s ezzel tisztában is vannak, bele is törődtek. A külvilág alig érdekli őket, zárt világban élnek.

Középkorúak – a csalódott nemzedék

Az előző generáció gyermekei ők, akik között ma sok a munkanélküli. A szocializmus időszakában ezek a családok a „többszatsornás” jövedelmi forrásra építették egzisztenciájukat. Ez az iparból, a tsz-háztájiba kiadott földterület megműveléséből és egyéb alkalmi munkákból állt. Biztonságot az ipari munkásleútból merítették, de gyarapodni csak azok a családok tudtak, akik Pilismaróton a hagyományos „sok kicsi sokra megy” utat járták. Az alkalmi munka a szocializmus idején átkeresztelődött „fusira”, „mellékkeresetre”, de lényegét tekintve ez a fajta munka a múltból öröklődött és változatlan maradt napjainkig. A munkaidőn túli idejüket olyan munkával töltötték, amely nem igényelt nagyobb beruházást, amely azonnal megtérült és rövid távra szólt. Tehát nem szakosodtak valamilyen meghatározott terület vagy mezőgazdasági vállalkozás irányába. Ennek következménye megmutatkozik jelenleg a faluban, hiszen nem alakult ki az önálló egzisztenciateremtés modellje.

A középkorú munkanélkülieket a társadalomba való visszatalálás szempontjából az alábbi csoportokra lehet osztani: 1. Az átmeneti munkanélküliek, akik a munkahelyük megszűnése pillanatában már tudják, hogy mihez akarnak kezdeni. Pl. kereskedelmi vállalkozásba fognak, vagy már egy új munkahelyről tárgyalnak. 2. Akik számára minden pénzforrást a munkahely jelentett, s a munkanélküliséget átmenetileg sem tudják elviselni. Általában nem maróti születésű emberek, családi, rokon háttérre nem számíthatnak. Nagy energiával keresnek új munkahelyet. 3. A munkanélküli segélyt alkalmi munkával kiegészítők köre, akik addig nem néznek munkahely után, amíg segélyre jogosultak. 4. Akik valami csodára várnak, hogy helyzetük megoldódjon. Társadalmi passzivitásuk mögött kedvetlenség, s általános elégedetlenség húzódik meg.

Fiatalok (20–35 évesek) – „akik megmutatják”

A társadalmi változás hatására a fiatalok csoportjai között alakult ki a legnagyobb társadalmi különbség, amelyek a jövőben valószínűleg még fokozódni fognak. Számos tényezőtől függ az, hogy ki, melyik csoportba sorolható. Így pl. fontos a szülői háttér szerepe, a tanult szakma helye a mai gazdasági struktúrában, az egyéni mobilizációs készség stb.

A mai gyermekkorúak szülei körében találhatunk olyanokat, akiknek legfontosabb gondja gyermekük iskolájának a kiválasztása (pl. biztos anyagi háttérük esetében szóba jöhet a falun kívüli magániskola is). A másik végtel viszont az a család, ahol a gyermekét egyedül nevelő anya segély hiányában azt fájalta, hogy gyermekének nem tudta maradéktalanul megvásárolni az iskolai felszereléseket. Ez a két példa utal arra is, hogy az új társadalom törvényeire nincsenek felkészülve a legérintettebbek, a fiatalok. Hozzá kell még szokniuk, hogy vannak szegények és gazdagok, s a szegények nem tudják felvenni a versenyt a gazdagokkal. Rá kell még jönniük, hogy a szegénység állapot, nem pedig erkölcsi kategória. A társadalmi távolság növekedni fog, hiszen a jelenlegi 90 óvodásból 30-nál legalább az egyik szülő munkanélküli. A munkanélküliség, még ha a „maróti mód” jóvoltából elviselhető is, (az alkalmi munka „kihúzza őket”) befolyásolja a gyermekekkel szembeni stratégiáját.

A fiatal generáció között találkoztunk olyanokkal, akik gondolkodásmódja valamilyen formában a falu egészére is példamutató lehet. Tevékenységük csírái lehetnek a fentebb említett érték- és normarendváltásnak. A fontos értékrendbeli változások mindig kisebbfajta szemléletváltással kezdődnek, s a mindennapok világában bontakoznak ki először.

Az újítók csoportja

1. „a dohogók, de...”: Foglalkoztatja őket a falu problémája a kritika erejéig. Bírálják a tehetetlenséget. Elsők között voltak a faluban, akik vállalkozásba fogtak.

2. „a változásra várók, de...”: Ennek a csoportnak a tagjai megfogalmazzák a helyi problémákat, de bevallják, hogy azokra semmilyen megoldást nem tudnak. Úgy vélik, hogy nem tőlük függ az, hogy a „nagy kérdésekben” elmozdulás történjen. Azt vallják, hogy ők maguk nem tudnak semmit sem tenni önmagukért. Mégis egy ilyen fiatal írt pl. a helyi újságba cikket az egészséges életmódról, a korszerű veteményezésről. Fontosnak tartotta ezt a tevékenységet, mert tudta, hogy sokan olvassák sorait.

3. „a bevándorlók”: Azokat a kívülről jött házastársakat soroltam ide, akik képesek voltak arra, hogy a messziről hozott kultúrájukat Pilismaróton is megtartsák. Így válnak ők a hétköznapi életben értékkeremtők a közösség előtt. Ilyen egy városról Marótra került lány, akinek hosszú időn keresztül kitartóan kellett bizonyítania, hogy megállja falun is a helyét, de egy idő után felfigyelt környezete újításaira. (A ház körül nem veteményes

kertet csinált, hanem szép zöldövezetet, amit először elítéltek, de most már többen követnek a faluban.)

A fiatalok említett csoportjai „alulról „ kezdenek hatni a falura, oly módon, hogy saját életüket a megszokottól eltérően irányítják. Jellemző ezekre a csoportokra, hogy tevékenységüket nem tudatosan végzik, hanem egyszerűen „élik „ újfajta életüket.

AZ AGRÁRÁTALAKULÁS SZOCIÁLIS ÁRA

Hantó Zsuzsa

A mezőgazdasági nagyüzemek az elmúlt évtizedekben a foglalkoztatási kényszer következtében létbiztonságot nyújtottak, és részben a szociális alap felhasználásával és helyi hozzájárulásokkal, részben koordinációs tevékenységükkel elősegítették a vidék infrastrukturális fejlesztését is.

A mezőgazdaság a vidéki lakosság jövedelemszerzésében lényegesen nagyobb szerepet játszott, mint a foglalkoztatásban, hiszen a kistermelés révén a családok többsége foglalkozásuktól függetlenül kiaknázta a mezőgazdasági keresetnövelési lehetőségeket.

Foglalkoztatási szempontból a községek erős regionális differenciáltság mellett inkább fügtek az ipartól, mint a mezőgazdaságtól. Az életlehetőségek és a településfejlesztés vonatkozásában pedig egyre inkább a nagyüzemek szociális juttatásaitól. Az ipar és a mezőgazdaság jövedelmezőségi helyzete egyre növekvő mértékben befolyásolta a vidék népességének jövedelmi és foglalkoztatási viszonyait.

Az 1989-es gazdasági és politikai rendszerváltás a szervezetek piacgazdasági szempontok szerinti átalakítását tűzte ki célul, anélkül azonban, hogy az átalakuláshoz adaptációs időt biztosított volna.

A szociális alap lényegében úgy szűnt meg, hogy ezeket az összegeket az állam nem építette vissza a bérekbe. A gazdasági rendszerváltás a mindkét ágazattól egyformán függő vidéki munkaerő foglalkoztatását veszélyeztette leginkább.

Az ötvenes évek, avagy a Rákosi korszak tulajdonosi parasztság elleni politikája ismert tény. Ez az az időszak, amikor a kuláktalanítás és kollektivizálás következtében felszámolták a növekedés gazdasági erőforrásait és elkezdődött a nagyüzemi struktúra kiépítése. Bár a népgazdasági tervekben teljes egészében hiányzott a mezőgazdaság aktuális feladatainak megoldását célzó beruházások köre, társadalompolitikailag fontos beruházási tevékenységek kerültek a beruházási tervbe és valósultak meg, így a falvak villamosítása – 1945 és 1962 között a magyar falvak felét villamosították, sok helyen megépültek a falvak bekötőútjai –, valamint falvaink szociális és kulturális életét szolgáló építészeti beruházások, többek között az orvos és tanító részére szolgálati lakások, iskolák, óvodák és egyéb szociális intézmények, noha távolról sem az előirányzott tervnek megfelelő nagyságrendben.

Az 1960-as és 70-es években az állami újraelosztás során megvalósuló infrastruktúra-fejlesztés jelentősen eltolódott a városok felé. A nemzetközi összehasonlításban igen szerény mértékű infrastrukturális beruházásoknak is több mint 90%-a a városokban valósult meg, míg a falvakban az infrastruktúra fenntartása és esetenkénti fejlesztése a lakosság saját erőforrásaiból történt. Ettől kezdve a falvak kettős és egymástól elkülönülő urbanizációjáról beszélhetünk, képletesen szólva a „kerítésen belüli” és a „kerítésen kívüli” urbanizációról. Mivel a tőkeigényes fejlesztések, mint pl. a törpevízmű, szennyvízcsatorna, úthálózat közösségi vagy állami beruházással hozhatók létre. A városok többségében ez az állam feladata volt, a falvakban viszont az átlagosan 10%-os állami részvétel mellett a lakosságnak kellett a hiányzó 90%-ot pótolni. Ehhez nyújtottak jelentős támogatást a mezőgazdasági nagyüzemek, a „kerítésen kívüli urbanizáció”, de voltaképpen a település egészének urbanizációja kismértékben és a település alkupozíciójától függően esetenként állami, túlnyomó részben azonban nagyüzemi és lakossági koordinációval valósult meg, a közvetlen lakóhely „kerítésen belüli urbanizációja” pedig teljes egészében a lakosságra hárult.

Az 1960-as évek második felétől megszilárdult nagyüzemek a szociálpolitikai feladatokból is kivették részüket és a 70-es évek közepétől minőségi változások következtek be. Az ipari vállalatokhoz hasonlóan a nagyüzemek is államilag előírt szociális terveket készítettek, ezek a tervek a juttatások fajtáit és költségeit is magukban foglalták. A szociális alap egy részét termelési költségként számolhatták el, fejkvótarendszerben. A nyolcvanas években a szociális célú kiadások szerkezetében a szállítás 26,55%-kal, az üzemi étkeztetés 18,7%-kal szerepelt, a munkaruha 12,8%-ot, a segélyek 10,0%-ot, a szociális ellátás 7,0%-ot, az üdülés és a sport 6-6%-ot tett ki.

A nagyüzemek tagjaik, valamint nyugdíjas és járadékos tagjaik számára is biztosították a megművelt háztájit, vagy annak megváltási termény- vagy pénzértékét, vagy a földjáraadékot, átlagosan 30 q kukoricát vagy az értékesítési áraknak megfelelően 20–30 ezer forint készpénzt, az éves tagság szerint tagi pótlékot, ami adó- és tb-mentes volt. A tagok részesültek *önköltségesnek nevezett támogatásban*, ami a mezőgazdasági gépi munkák elvégzését, valamint a fuvarozási szolgáltatásokat jelentette. Ezen kívül tüzelőtámogatásban is részesítették a szövetkezeti tagságot.

A társadalombiztosítási ellátások 67%-át a nyugdíj képezte a rendszer-váltást megelőző időszakban. A szövetkezeti tagok átlagnyugdíja a folyamatos emelkedés ellenére is lényegesen alacsonyabb, mint a munkásoké

és alkalmazottaké, a rövidebb szolgálati idő, a nyugdíj alapjául szolgáló alacsonyabb átlagkereset és az alacsonyabb nyugdíjminimum miatt. A nyugdíjak összegének alakulását a nyugdíjszámítási szabályok is befolyásolják, amelyek a termelőszövetkezeti tagok esetében nem teszik lehetővé a mellékfoglalkozásból származó keresetek beszámítását. Emiatt a nyugdíjak összege 8–10%-kal alacsonyabb színvonalon került beszámításra. A mezőgazdasági nyugdíjak összege 1980 és 1987 között 23%-kal maradt el az alkalmazotti munkakörből nyugdíjazottakétól.

A nyugdíjas tagok az alacsony ellátás kiegészítése miatt igényelték a foglalkoztatást, 1980 és 1987 között a szövetkezetek nyugdíjasaik közül 60–70 ezer főt foglalkoztattak. Azok az idős szövetkezeti tagok, akik koruk, egészségi állapotuk vagy mindkettő romlása miatt nem tudnak kiegészítő munkát vállalni, a szövetkezetek és állami gazdaságok rendszeres segélyére, vagy havi nyugdíj-kiegészítő támogatására számíthattak.

A karkedvezményes nyugdíjba meneteli lehetőségtől még ma is megvannak fosztva a szövetkezeti tagok. 1990-ben 5 ezer ember dolgozott egészségkárosító munkakörben (traktoros, nyíltvízi halász stb.) anélkül, hogy ezt a társadalombiztosítás elismerte volna.

A termelőszövetkezeti törvény a táppénzt és az anyasági ellátásokat a szövetkezetek kötelezettségei közé sorolta. A Minisztertanács 1982-ben vizsgálta a meglévő különbségek okait, és 1982-től a társadalombiztosítás valamennyi ellátására jogot szerezhettek a szakszövetkezeti tagok és határozat írta elő a különbségek fokozatos megszüntetését is.

A szövetkezeti működésű lakásépítő szövetkezetek 1972 és 1982 közötti tíz év átlagában évente 3–5 ezer lakást építettek. 1982. december 31-én 997 lakásfenntartó szövetkezet 232 ezer lakás kezelési és karbantartási feladatait látta el. Jelentős eredményeket értek el tagjaik lakásgondjainak megoldásában. 1983-tól csökkent az épített lakások aránya, 1983-ban 2500 lakás épült, majd a lakásalap kezelése kikerült a szövetkezeti önkormányzatból. A VI. ötéves tervben a lakásépítések és vásárlások támogatására egy milliárd forintot irányoztak elő, mely támogatás forrása a lakásépítési alap volt.

Bár a szövetkezetek kedvezményes telekvásárlással, kamatmentes kölcsönrel és sokféle szolgáltatással, pl. önköltséges fuvarral később is segítettek tagjaik lakáshoz jutását, mégis ezen intézkedéseket követően jelentős csökkenés következett be az építkezések támogatásában. A legnagyobb problémát az okozta, hogy éppen a kedvezőtlen adottságú, szakemberhiánnyal küzdő szövetkezeteket sújtotta leginkább a források csökke-

nése, akik tökeszegénységük miatt önerőből nem tudtak elég támogatást biztosítani a kulcsemberek letelepítéséhez.

Az épülő házak száma minimálisra csökkent 1994–95-re, s a továbbiakban az építkezésbe kezdők nem tudják, vagy csak alacsonyabb színvonalon tudják befejezni az elkezdett házaikat.

A nyolcvanas évek közepéig a mezőgazdasági szövetkezetek szociálpolitikájában egyenletes, bár egyre lassuló fejlődés volt tapasztalható. A 90-es évekig stagnált a fejlődés és egyes területeken jelentős visszaesés volt tapasztalható. *1989-től lényeges változások következtek be, amelyek a korábbi támogatási és segélyezési formák leépülésében vagy minimalizálásában jelentkeztek. A falvak lakossága teljesen kiesett a szövetkezetek támogatási köréből.* Azok a juttatások, amelyek költségként elszámolhatóak voltak, ma adókötelesek. A szövetkezeti törvényben a szociális gondoskodás teljesen háttérbe szorult. Ma falun, a mezőgazdaságból élő nyugdíjas és aktív tagok szociális ellátottsága szinte nem létezik. Sőt az ehhez kapcsolódó szolgáltató kör is leszűkült vagy megszűnt.

A problémát természetesen nem a szövetkezeti szociálpolitika megszűnése okozta, hiszen a felsorolt tevékenységek nagyobb része gazdaság- és társadalompolitikai és nem szociálpolitikai feladat a piacgazdaság keretei között. Csakhogy sem a gazdaság- sem a társadalompolitika nem vette át ezeket a feladatokat, egyéni és önkormányzati feladattá tette azokat anélkül, hogy a forrásokat biztosította volna.

Ma a szövetkezetek utódszervezetei, leginkább az új típusú szövetkezetek – nemcsak a jó ökológiai adottságokkal rendelkező régiókban – tagjaik és nyugdíjasaik számára a tőlük bérbevett földek után 20–30 aranykorona értékig magasabb bérleti díjat fizetnek. A bérleti díj lehet termény vagy készpénz. Az így nyújtott „kedvezmény” legalább akkora, mint korábban a háztáji gazdaságból származó előny volt. A korábbi szociális elemek közül országosan ezt a formát elterjedtnek, de nem általánosnak tekinthetjük. A vezetők egy része ugyanis a kereset növelésével és nem a régi formák feltámasztásával igyekszik megoldani a szociális feszültségeket.

A rendszerváltást megelőző évtizedekben a vidéki népesség családi jövedelme a szociális juttatásokon kívül alapvetően három forrásból származott. A mezőgazdasági nagyüzemekből, melyek az alaptevékenységen kívül sokféle szakmát öleltek fel a mezőgazdaságon kívüli tevékenységekből is. A háztáji gazdaságból, valamint a faluból városba ingázók ipari és terciér szektorbeli keresetéből. A településeken látható nyomokat hagyott az a különbség, hogy a családok mindhárom vagy csak kétféle jövedelemforrásból részesedtek.

A megélhetési forrás napjainkra túlnyomórészt a kereset lett, amelyet a saját megtakarítás céljából történő termelés egészít csak ki. Fokozatosan csökkent, majd megszűnt a háztájból származó jövedelem és a szociálpolitikai juttatásból számítható jövedelemrés. Így a korábbinál is nagyobb problémát jelent a keresetek területi differenciáltsága. A kedvezőtlen adottságú szövetkezetekben a személyes jövedelmek a szövetkezeti országos átlagnak csupán 80–85%-át tették ki. 1990-ben a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben az egy főre jutó havi nettó átlagkereset 8860 forint volt (bruttó 10 225 Ft). A legalacsonyabb volt az átlagbér Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, ahol 6738 forint volt és a legmagasabb Fejér megyében, ahol 9886 forint volt.

1994-ben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak nettó átlagkeresete a népgazdaság egészéhez viszonyítva a 80%-ot sem érte el (18 192 Ft, a nemzetgazdasági átlag 22 992 Ft volt).

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma jelentősen csökkent. A munkaügyi statisztika szerint az 1989. évi 573 ezer főről számuk 1994-ben 173 ezer főre csökkent. A népgazdaság egészéhez képest a mezőgazdaság 1989 évi 12,8%-os aránya 6%-ra csökkent. Az átalakulás időszakában jelentősen csökkent a foglalkoztatott nyugdíjasok aránya, 1991 és 1993 között egyharmadára (57,5 ezer főről 19,2 ezer főre).

Az első foglalkoztatási sokkot a korábbi melléküzemágak megszűnése és kisebb mértékben az új körülményekhez alkalmazkodni tudó szervezetek leválása okozta. Az új szervezeti formában tovább működő egykori melléküzemek csak kisebb létszámot foglalkoztatnak, és az ipari tevékenységet végző és az átalakítást túlélő melléküzemek foglalkoztatottjai kikerültek a mezőgazdasági ágazatból. A magángazdaságok szerepe növekszik, bár nem a várt és remélt arányban.

Az 1990-től kialakuló új önkormányzati finanszírozási rendszer a fordulat lehetőségét hordta magában a „falvak javára és a városok hátrányára”. Csakhogy ez a fordulat az 1945 utáni változásokhoz hasonlóan nem tudott illetve tud összekapcsolódni gazdasági erőforrásokkal, mert éppen a legtöbb támogatásban részesülő falvak társadalmi és gazdasági értelemben is kiüresedtek. A fejlesztési források jelentős részét a jövőben a hosszabb vagy rövidebb távon megtérülő gazdasági és fejlesztési beruházások helyett fenntartásra, az ott lakók életben tartására kell fordítani.

4. Önálló vállalkozásba kezdesz-e?	76% igen	24% nem
5. Hiszel-e a magyar mezőgazdaság „feltámadásában”?	80% igen	20% nem
6. Így képzelted a jövődet?	44% igen	56% nem
7. Lelkileg megviselne-e, ha munkanélküli lennél?	44% igen	56% nem
8. Értékesebb embernek tartod-e azt, akinek van munkahelye?	20% igen	80% nem
9. Aki szegény, önmaga felelős-e a sorsáért?	36% igen	64% nem
10. Becsületes munkából meg lehet-e gazdagodni?	48% igen	52% nem

A válaszokból kitűnik, hogy az agrárfőiskolát végzettek számára a diploma nem elegendő minden esetben az elhelyezkedéshez, a boldoguláshoz. A megkérdezettek nagyobb része kénytelen a mezőgazdasági pályát elhagyni. Mivel a végzősök döntő része továbbtanul, ezért a szülők támogatására szorulnak. Ez 22-23 éves korban lelkiileg érzékenyen érinti a fiatalokat, akik szeretnének önálló életet kezdeni. A munkanélküliség megviselné a végzősök felét. Az 1993-ban készült szakdolgozathoz kitűnik, hogy a felvételikor nem gondolták, hogy a diploma megszerzése nem jelenti majd a tanulmányaik befejezését.

Kelet-Európában nagyobb létszámban dolgoztak a nők a mezőgazdaságban, mint Nyugaton vagy az USA-ban. A főiskolánkon is figyelemmel lehet ezt kísérni. 1963: 71 végzősből 8 nő, 1972-ben 65-ből 15 nő kapott diplomát. Lassú emelkedést lehetett tapasztalni, de 1994-ben rohamos növekedés figyelhető meg. 1995-ben készültek a kérdőívek, melyeket 53 hallgató töltött ki; a témához szorosan köthető két kérdést emelek ki:

1. Van-e a mezőgazdaságban a női munkaerőnek előnye illetve hátránya?
2. Ajánlaná-e lányának az agrárpályát?

Előnynek tartották a következő tulajdonságokat: szorgalmasság, lelkiismeretesség, pontosság, türelem, gyorsaság, ügyes kéz. Hátrányok: a nehéz fizikai munka, változó munkaidő-beosztás.

Az agrárpálya elhivatottságot kíván; kell a természet szeretete, az állatokkal türelmesen kell bánni. Ez egyfajta pozitív szemléletet ad, s ez megmarad abban az esetben is, ha a nő munkahelye megszűnik és csak otthon

tud mezőgazdasági munkát végezni. Az agrárpályát 26 lány közül 11-en ajánlanák a leányuknak, 9-en nem, 6-an nem erőltetnék. A fiúhallgatók (27) közül 7 válaszolt igennel, 15 fő nem ajánlaná az agrárpályát leányának és 5 fő adott olyan választ, hogy nem szólna bele a pályaválasztásba.

A harmadik kérdőívet 1995 szeptemberében az I. levelező évfolyam hallgatóival készítettem. Köztük vannak olyanok, akiknek még nem volt munkahelyük. Így a válaszoknál ezt figyelembe kellett venni. A munkanélküliség érzését csak az tudja elmondani, aki már átélte. Ennek ellenére mégis levonható néhány következtetés. A kérdőívet 66 fő töltötte ki és az alábbi kérdésekre adtak választ.

1. Hol vannak hazánkban mezőgazdasági iskolák?
2. Miért választotta ezt a képzési formát?
3. Milyen agrárszakmákat ismer?
4. Hol szeretne dolgozni?
5. Milyen esélye van az elhelyezkedésre a mezőgazdaságban?
6. A férfiaknak vagy a nőknek jobb az esélyük az elhelyezkedésre?
7. Ismer-e mezőgazdasági munkanélkülieket?
8. Milyen lehetőségeik vannak a mezőgazdasági munkanélkülieknek?
9. Kezdene-e önálló vállalkozásba?
10. Hogyan hat a munkanélküliség az ember személyiségére?

Az adott válaszok értékelését az alábbiakban lehet összefoglalni:

A munkanélküliség kezelése nemcsak pénzügyi források meglétének vagy hiányának a függvénye. *Az állásvesztés nagyon erősen befolyásolja az ember személyiségét. A mezőgazdaságban állásnélkülivé válók ezt nem minden esetben élik meg olyan keserűen, mint az egyéb szférában munkahelyüket elvesztők.* Erre az a magyarázat, hogy általában rendelkeznek kerttel, földdel, állatokkal és el tudják magukat foglalni munkával. Leköti magát, termelhet, nincs a négy fal közé zárva.

A munkanélküliség általános lélektani hatása a félelem az egzisztenciavesztéstől, az elszegényedéstől, a szegénységtől és a bűnözés elterjesztésétől, a szakmai tudás elsoványodásától. Természetesen a munkahely elvesztése személyenként másként hat minden emberre, de néhány általánosnak mondható következtetés levonható. A negatív tendencia erősebb, az emberek többségére megrázó élményként hat, megalázottság, feleslegesség, kiszolgáltatottság érzését kelti. Maradandó testi-lelki károsodást okozhat. A csalódottság, a kiüttlanság érzése akkor lesz erősebb, ha

olyan személy lesz munkanélküli, aki már több éve dolgozott egy munkahelyen, családfenntartó férfi. Az alacsonyabb végzettségűeket jobban megviseli ez az állapot. A nők sokkal jobban viselik, ha munkanélkülivé válnak – kivétel, ha családjukat kell eltartani –, az otthoni teendőkkal lefoglalják magukat.

A vallásos embereket nem töri le különösebben a munkanélküliség, mert ők hisznek az isteni gondviselésben. (A megkérdezettek közül egy adott ilyen tartalmú választ.) A pályakezdők és a munkájukat nem túl régen elveszítettek is könnyebben élik meg ezt a helyzetet. Negatív hatása még, hogy sok ember a problémát a környezetére, a családjára hárítja, sokan az alkoholtól, drogoktól remélnék megoldást, vagy a „majd csak lesz valahogy” álláspontot képviselve nem keresnek új állást. Csökkenti az önbecsülést, felkelti a szégyen érzését. Sokan ezért nem is kérnek segílyt, illetve – kis településen élők – nem szívesen vállalnak közhasznú munkát. A magatehetetlen, képzelőerő nélküli ember kétségbe esik, de mindenkit megvisel ez az állapot. Az élelmesebbek próbálnak vállalkozásba kezdeni és azért válnak feszültté, hogy sikerül-e.

Hogy a munkanélküliség létbizonytalanságot, jövőképzést okoz, ez belátható. Családokat tehet tönkre és ezért van szükség a családok részéről a szeretetnek, megértésnek, segítségnyújtásnak. Gyakran az addig vallott erkölcsi normákkal ellentétes dolgot is elkövethetnek az emberek, ha létük bizonytalanná válik. A felsorolt negatívumok mellett az agrár munkanélküliségnek pozitív hatásával is találkozhatunk: növeli a bátorságot, vállalkozásokra serkent, illetve a fiatalokat serkenti, hogy továbbtanuljanak valamelyik agráregyetemen vagy főiskolán.

A munkanélküliség sokáig nem volt jelen a magyar társadalomban. Falun különösen elfogadták az „aki nem dolgozik, ne is egyék” felfogást, ami már morális értékelés. Így kap etikai megítélést a munkanélküli ember és a munkanélküli segély is. Ezt erősíti, hogy pozitívum volt a sok ideig egy munkahelyhez tartozás. A falusi emberek többségéből még hiányzik a vállalkozói mentalitás, így nehezebben tudnak új egzisztenciát teremteni. Fel kellene készíteni az embereket lélektanilag az állásvesztés elfogadható kezelésére.

Szükség van reális tartalommal megtöltött személyiségfejlesztésre speciálisan a mezőgazdasági munkanélküliek részére, hisz az ország munkanélküli lakosságának jelentős hányadát ők teszik ki. A mezőgazdasági munkanélküliség nem inspirál erőteljesen újrakezdésre. Bár letör, de nem tipor el. Ezért érdemes ennek a problémának a lélektani hatásával és kezelésével is foglalkozni.

SZOCIÁLIS FÖLDPROGRAMOK ELMARADOTT TÉRSÉGEKBEN

Serafin József

A társadalom, kiemelten az elmaradott agrártérségek szociális állapota, valamint az elmúlt két és fél év kísérleti működés összességében kedvező tapasztalatai szükségessé és lehetségessé teszik a *szociális földprogram mint produktív szociálpolitikai eszköznek kormányzati szintű szabályozását, fejlesztését.*

A magyarországi szociálpolitikai programok, ellátások között sajátos helyet foglal el a szociális földprogramok hálózata, amely nagy jelentőségű történeti előzményekkel rendelkezik. A szociális földprogram elveivel, tevékenységével történeti párhuzamba állítható a II. világháború előtt, alatt létrehozott Közjóléti Szövetkezetek rendszere. Új, produktív szociálpolitikai eszköz kiépítését hirdette meg és vitte véghez az akkori kormányzat. A néhány évig tartó fejlesztési szakasz szakmai elveivel és gyakorlatával mintáértékű folyamatokat és szervezeteket adott a hazai szociálpolitikának. Sajnos a pozitív eredményeket elérő rendszer kifejlődését a háború megakadályozta, hasonló kezdeményezések széles körben elterjedve azóta sem éledtek újjá.

A múltbeli szövetkezeti hálózat és a jelenlegi program közötti hasonlóság ellenére a mai strukturális és funkcionális megoldások sokban különböznek a korábbi formától.

Indokoltság és elvi megközelítés

A Kormány meghirdetett *szociálpolitikai alapelve* szerint hangsúlyt helyez a rászorulóknak szociális biztonságára, önfenntartási képességének, életfeltételeinek megőrzésére és javítására, a preventív és visszasegítő megoldásokra.

A hazai szociálpolitika feladatában, a célcsoportok összetételében gyökeres változások történtek az elmúlt néhány évben. Korábban a szociálpolitikai ellátások inaktív rétegekre irányultak. Ezt fejezik ki a gyermekekre illetve idősekre irányuló ellátások, szolgáltatások hagyományos dominanciája. A gazdasági átalakulás következtében azonban széles aktív korú, munkaképes rétegek kerültek a szociálpolitika homlokterébe, amelyek új feladatokat, módszereket igényelnek. A jelenlegi gazdasági helyzetben az állami költségvetés szociális kiadásai nem növelhetők. Emellett a szociális problémák növekednek, a kezelésére álló pénzügyi keretek szűkösek.

A szociálpolitika számára az alapelvekből és gazdasági kényszerekből is adódó kitörési pont, *produktív szociális rendszerek létrehozása*, bővítése. A szociális ellátórendszerek, támogatási formák általában passzív módon nyújtanak ellátást, vagy kiegészítik a megélhetési forrásokat, akkor is, ha az ellátás alanya potenciálisan munkaképes. A produktív szociális rendszerek a szociálpolitika alanyai közül a valamilyen fokú munkavégző-képességgel rendelkezők csoportját bevonják a szociális jövedelmet előállítók közé.

Ezzel a programmal a *szociális jövedelmek forrása*, újraelosztást végrehajtó állami, önkormányzati forrásokon túl kibővül a piacról, kölcsönös segítségnyújtásból és önellátásból származó forrásokkal. Ez lehetővé teszi a szociális ellátások, támogatások – a bekerülési költségtől nagyobb mértékű – bővítését. A költségvetési források így katalizátor szerepet töltenek be. Feltételeket teremtenek a szociálisan hátrányos helyzetű rétegek esetében az emberi erőforrások bevonására. *A bevont erőforrás*, munkaerő megfelelő feltételek biztosításával *értéktermelővé válik*, amely fedezete is egyben a szociális jövedelmek bővítésének.

A produktív rendszerek által igénybevett emberi erőforrások lényeges hatása, hogy a feketemunka piacán értékesülő munkaerőt bevonja egy átláthatóbb szociális szempontú gazdálkodásba. A rászoruló rétegek gyakran kényszerűen vesznek részt a fekete gazdaságban, mellyel szemben az önálló, támogatott gazdálkodás lehetősége alternatívát jelent.

Produktív szociális rendszer kialakításának fontos eleme a *munkavégző-képesség és -készség megléte*, és a munkabefektetés értékesülésének biztosítása. A munkavégző-képesség korhoz, egészségi állapothoz és képzettséghez kötődik. A meghatározó jellemzők általánosságban eldöntik, hogy valaki milyen típusú munkában, mennyire képes teljesíteni. A munkára való készség sok dimenziótól függ, de lényegesen befolyásolja a *külső feltételek megléte* vagy hiánya.

A külső feltételek biztosításához és részben fenntartásához költségvetési források szükségesek, melyek megteremtik a lehetőségét a jelenleg nem hasznosuló munkavégző teljesítmények értékesülésének. A szociálisan hátrányos helyzetben élők jelentős része „átemelhető egy küszöbön”, ennek következményeként képes lesz értéket termelni saját, kölcsönös természetes csere, vagy piaci értékesítés céljára. A feltételek megteremtésének és fenntartásának költségei kevesebbek egy sikeres program kialakításánál, mint a termelő és a rászoruló körében eredményként jelentkező szociális jövedelem. Ezért a szociális ellátások egy részét érdemes produktív rendszerekbe működtetni.

Megoldási irány

A hátrányos helyzetű nagy társadalmi csoportok támogatása néhány produktív programtípus működtetését igényli. *Az agrártérségek tartós munkanélküliségének kezelésében* alkalmazható hatékonyan a *szociális földprogram*. A program működése az egész helyi, települési társadalom helyzetét kedvezően befolyásolja.

A program ellátásait, szolgáltatásait a jogi szabályozásokba illeszkedve nyújtja, természetbeni támogatás, illetve szociális szolgáltatás keretében. Javasolt szervezeti forma, helyi önkormányzat által, vagy kistérségi szinten létrehozott nonprofit formában működő *Szociális Gazdálkodási Központok* (SZGK) létrehozása.

Az SZGK a helyi szociális szabályozásoknak megfelelően, meghatározott célcsoportok részére természetbeni támogatást nyújt szolgáltatás keretében, melyek lehetnek: földbérlet ingyenesen vagy kedvezményesen, gépi mezőgazdasági munkavégzés, szaporítóanyag-juttatás, szaktanácsadás stb.

A rászoruló családok mezőgazdasági tevékenységének támogatása lehetővé teszi az önmaguk javára történő munkavégzést, melynek során természetbeni és pénzbeli hasznuk keletkezik a saját fogyasztásra történő termelésből, piaci értékesítésből.

A produktív rendszerek finanszírozási igénye a kialakításnál magasabb támogatást igényel, de később alacsony költségvetési támogatással működhetnek a rendszerek.

A kialakult nagy arányú tartós munkanélküliséggel néhány éven keresztül számolni kell. Az ország egyes régióiban, kistérségeiben koncentráltan jelenik meg a tartós mezőgazdasági munkanélküliség, és ezáltal jelentős a lekötetlen munkaerő-kapacitás. A hátrányos helyzetű területek elsősorban agrártérségek, ahol a múltban és várhatóan a jövőben is a mezőgazdaság és a kapcsolódó feldolgozóipar a domináns gazdasági ágazat. A szociálpolitikai beavatkozást igénylő társadalmi csoportok szükségletei és a szociális ellátás lehetőségei között feszültségek húzódnak meg, amely forrásbővítést, valamint új problémakezelő rendszerek kiépítését igénylik.

A helyi társadalom szociális problémáinak kezelésére szükségszerű lépés a helyi erőforrások fokozottabb bevonása. A reálisan bevonható jelentősebb erőforrások a következők.

Személyi erőforrások

– *Lekötetlen munkaerő*. A rászoruló csoportokban nagy arányú a munkaképes személy.

- *Termelői tudás.* A szociálisan nehéz helyzetbe került családok jelentős része rendelkezik alapvető termelői tudással. Agrárszakemberek jelenléte adott.

Tárgyi erőforrások

- *Termőföld.* Sok településen van önkormányzati tulajdonú föld. A hátrányos helyzetű családok egy része rendelkezik saját földdel, de nem képes azt segítség nélkül művelni.
- *Mezőgazdasági infrastruktúra.* A térségekben van még működő mezőgazdasági tevékenység, melyek lehetőségeket, kapcsolatokat nyújthatnak. Nagy arányban vannak jelen nem működő, de még használható termelő célú létesítmények, amelyek aktiválhatók.

A felvázolt helyi erőforrások lehetőségeire alapozva alakítottuk ki a programot, amely viszonylag csekély erőforrás bevonásával az immobil munkaerő leghátrányosabb helyzetű csoportjainak kiegészítő kistermelését támogatja. *Szociálisan támogatásra szoruló csoportok kistermelői munkájának lehetővé tételével, illetve támogatásával felszabadíthatók a helyi erőforrások a szociális problémák enyhítésére, összhangban a mezőgazdaság fejlődési pályájával.*

A felvázolt társadalmi állapot és szükségletek, a helyi erőforrásokban rejlő lehetőségek *megalapozzák a produktív, vagy aktív szociálpolitika fejlesztését.* Ennek a szociálpolitikai iránynak a falut érintő alapvető eszköze a szociális földprogram.

Eddigi fejlesztő munka

A szociális földprogramok hálózata jelenleg *6 megyére kiterjedően működő rendszer.* A programokat, az érintett települések számát 1995 októberig bezárólag a következő tábla tartalmazza.

A szociális földprogramok kísérleti rendszerének kialakítása 1992-ben kezdődött. A program alapformája kidolgozást nyert és év végén, illetve 1993 legelején 3 program indult 7 települést érintően. Az elmúlt három év alatt kistérségi komplex szociális fejlesztést, valamint csak földprogramok fejlesztését meghirdető pályázatok keretében jött létre a jelenlegi hálózat.

A regionális különbségek és helyileg megvalósított tartalom következtében *sokszínűség jellemzi* a mai állapotot. A fejlesztő program pályázatában megfogalmazott alapelveket a *helyi igényeknek és feltételeknek megfelelően töltik ki tartalommal* a pályázó önkormányzatok. A végrehajtó,

működtető kisservezet elkülönült része az önkormányzatnak, illetve gyakran önálló nonprofit szervezet e célra létesítve. A munkát koordináló kisservezetben, a foglalkoztatott szakember által jelenik meg a mezőgazdasági szaktudás és a helyi ismeret. A szervezeti és személyi elvárt adottságok biztosítják a keretprogram hatékony adaptációját a helyi feltételekhez.

Megye	Térségek	Program	Település-szám	Támogatás (E Ft)
Baranya	Ormánság	3	8	13 100
Békés	Sarkad	3	6	27 000
Borsod-Abaúj-Zemplén	Encs–Edelény	33	67	92 800
Hajdú-Bihar	Bihar	3	4	5 400
Jász-Nagykun-Szolnok	Tiszazug, Tiszamente	5	5	13 730
Szabolcs-Szatmár-Bereg	Záhony, Fehérgyarmat, Vásárosnamény, Nyírbátor	26	29	90 360
Összesen		73	119	242 390

A két és fél éves tapasztalat – mely beszámolókból, helyszíni szemlékből és a nyilvánosságból származik – a program alapelveit, bázisát képezheti a szociális földprogram további lényeges bővítésének, egy lényeges produktív szociálpolitikai eszköz megerősítésének.

Alapelvek

A szociális földprogram rendszerének működésében megfogalmazható elvek, tapasztalatok és megfontolások alapján a programot a következő meghatározó alapelveknek megfelelően kell felépíteni, illetve épülnek fel.

A támogatás részese, alanya az önálló családi gazdaság, illetve háztartás. A család érdekelt a tevékenységben, átlátható, szankcionálható rendszer építhető fel.

A szociális kedvezményezettség rászorultsági alapon jár, illetve nyújtható. A támogatásban részesülők köre egyértelműen meghatározható, a szociális juttatás felhasználása célzott, nagysága a rászorultsági mérték szerint változó lehet.

A juttatások körét a helyi szociálpolitikához kell illeszteni, ezért a szociális földprogramok a helyi önkormányzat felelősségvállalásával működnek hatékonyan. A juttatások szerződéses alapján kerülnek a családi gazdaságokhoz. A szerződés önálló akaratot és kölcsönös kötelezettségeket

állapít meg. A szociális alapon jövedelemkiegészítéshez juttatott családok – ha helyzetük javulása miatt kikerülnek a kedvezményezett körből – *kivezetését fokozatos kedvezménymegvonással* kell segíteni, hogy ne maradjon bent a programban hosszú ideig.

Hangsúlyt kell fektetni a *visszatérülési lehetőségekre*, az a kedvező, ha a visszatérítendő, illetve részben visszatérítendő támogatások aránya magas (szociális kölcsön). A visszatérülés történhet pénzben, természetben.

A kedvezményezettek körének célszerű beleszólási lehetőséget adni az irányításba. A demokratikusabb, önszerveződés elemeit felhasználó minta *elősegíti a közösségi szerveződést, szövetkezést* a gazdasági területen is, rejtett belső erőforrásokat tárhat fel.

A *tevékenységek javasolt területei*: mezőgazdasági termelés, feldolgozás, értékesítés (akár teljes vertikumok kiépítése), háziipari, kézműves tevékenység, állattartás.

Megvalósítás

Az alaptevékenységek minden programban működnek, a kiegészítő tevékenységek településenként – a helyi sajátosságoknak megfelelően – változó módon, a szociális földprogramok pedig jelenleg a következő *szervezeti, jogi formában* működnek.

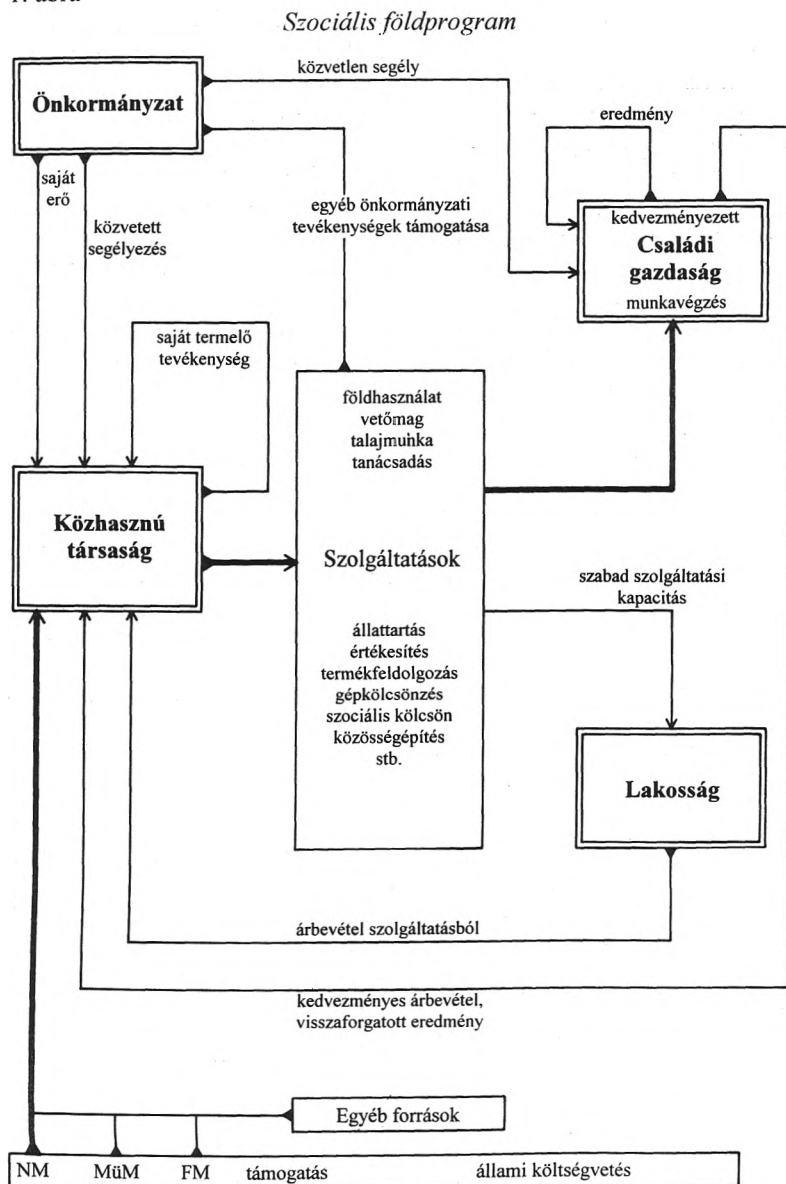
A helyi önkormányzat vagy önkormányzatok társulása alapítja, létesíti a munkaszervezetet, melynek formája:

- elkülönített elszámolású önkormányzati szervezet (intézmény),
- alapítvány,
- közalapítvány,
- közhasznú társaság.

A programok a pályázati támogatásokon és szakmai irányításon keresztül *kapcsolódnak* a támogatást adó *Szociális Programok Irodájához*. Az Iroda, mint központi szervezet kialakítja a program irányait, elveit, figyelemmel kíséri a megvalósítást, kapcsolatokat közvetít, információkat biztosít, képzéseket, rendezvényeket szervez.

Az anyagi, pénzbeli és természetbeli javak áramlását az *1. ábra* szemlélteti. A séma a helyi szociális termelési feltételekhez igazodva a komplexitás sokféle változatában megvalósítható külső támogatással, illetve önerőből is. Remélhető, hogy a támogatott rendszerek mintaként is szolgálnak a helyi társadalom önerős szociálpolitikát érintő fejlesztésének.

1. ábra

CIGÁNY ÖNKORMÁNYZATOK ÉS SZOCIÁLIS PROBLÉMÁK SOMOGY MEGYÉBEN

Vuics Tibor

Általános megközelítés

A cigányság összlétszámának megállapítása – valamennyi etnikai kisebbség közül annak ellenére a legnehezebb, hogy antropológiai vonások és életvitel-jellemzők alapján markánsan megkülönböztethetők a magyar többségtől és a többi etnikai csoporttól.

A népszámlálásokra a történelem során ez az alábbi következményekkel járt:

- A cigányok jelentős része vándorló életmódot folytatott, ezért egy részüket vagy egyáltalán nem, vagy ugyanazokat többször is összeírták.
- A második világháború után a rendszer – a hátrányos megkülönböztetés elkerülése céljából – a cigányokat arra ösztönözte, hogy a „magyar” és a „cigány” fogalom mögötti anyanyelvi, nemzetiségi és egyéb antropológiai-társadalmi háttér tisztázatlansága miatt magyarnak vallják magukat.
- A „valahová tartozás” bevallásának önkéntessége, megfelelő paraméterek hiányában rendkívül szubjektív, következményeiben torz eredményeket hozott; mindez egyben akadálya is volt a cigánykérdés korrekt és hatékonyabb kezelésének.

Így az 1990. évi népszámlálás – kizárólag bevalláson alapuló adatai szerint anyanyelv alapján Somogy megye lakosságának 2%-a, nemzetiséghez tartozás figyelembevételével 2,5%-a volt cigány. Ez 3–4 ezer fő, noha az önkormányzatok által végzett felmérések az 1990-es évek elején közel 30 ezer fő cigány származásút írtak össze (3030 család), pedig a megkeresésre 78 község és három város polgármestere nem válaszolt. Ez 9–10-szerese a KSH által összeírtaknak. Az országos felmérések alapján mégis megállapítható (*1. táblázat*), hogy Somogy a cigányság által leginkább lakott megyék közé tartozik, ami egyúttal fedi az ország elmaradott térségeinek dél-dunántúli részét is. A Somogy megyei cigányság *háromnegyed része rurális térségben él*, ezért is indokolt a rendszerváltozás után kialakult helyzet elemzése.

1. táblázat

A cigányok száma és aránya az 1990. évi népszámlálás adatai alapján

M e g y é k		C i g á n y n é p e s s é g			
		az anyanyelv		a nemzetiség	
		a l a p j á n			
		fő	%	fő	%
1.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	4 639	0,8	24 970	4,4
2.	Borsod-Abaúj-Zemplén	2 166	0,3	31 882	4,2
3.	Nógrád	2 128	0,9	5 901	2,6
4.	Somogy	6 777	2,0	8 458	2,5
5.	Heves	1 229	0,4	8 176	2,4
6.	Jász-Nagykun-Szolnok	1 297	0,3	9 112	2,1
7.	Baranya	5 816	1,4	6 795	1,6
8.	Hajdú-Bihar	2 516	0,5	7 584	1,4
9.	Zala	3 013	1,0	3 276	1,1
10.	Tolna	1 841	0,7	2 887	1,1
11.	Bács-Kiskun	3 182	0,6	4 979	0,9
12.	Békés	1 093	0,3	6 665	0,8
13.	Pest	2 982	0,3	6 665	0,7
14.	Vas	634	0,2	1 630	0,6
15.	Fejér	1 478	0,4	2 497	0,6
16.	Csongrád	1 100	0,3	2 118	0,5
17.	Veszprém	980	0,3	1 875	0,5
18.	Komárom-Esztergom	651	0,2	1 445	0,5
19.	Győr-Moson-Sopron	807	0,2	1 126	0,3
20.	Budapest	3 643	0,2	8 123	0,4
	Összesen	48 072	0,5	142 683	1,4

Forrás: 1990. évi népszámlálás, megyei adatok. KSH. Bp., 1992.

A cigányság területi megoszlásában a *Zselic-Hegyhát és Belső-Somogy* országosan is kiemelhető. A Zselic-Hegyhát aprófalvas, demográfiai erózió sújtotta dombsági területein kb. 10 000 cigány él. Az állandó népesség erős csökkenése miatt az üresen álló lakások aránya 10–15% között mozog, ami fő motiváló tényezője a cigányok további betelepülésének. A térség közlekedéscsökkentő földrajzi helyzete kedvezőtlen, a helybeli gazdálkodás, ami egyoldalúan mezőgazdasági profilú, az ágazat mély válsága

előtt sem volt képes megoldani a helyi munkaerő foglalkoztatását, ezért az ingázók Komló és Pécs körzetében vállaltak munkát, elsősorban a kitermelőiparban.

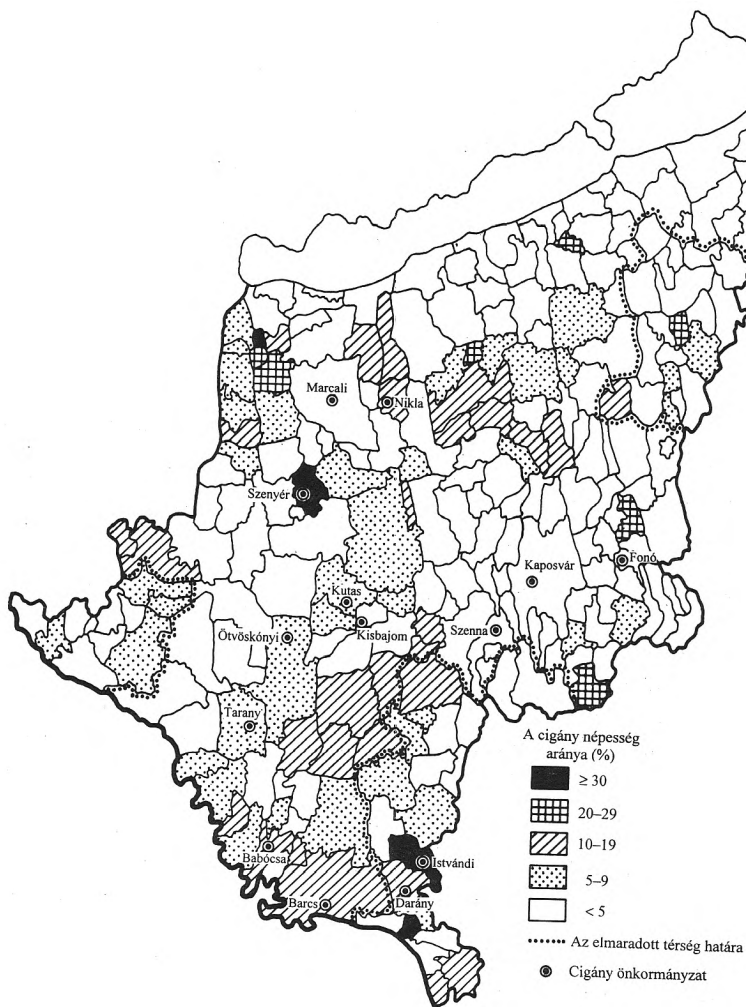
Belső-Somogy kedvezőtlen természeti adottságú, kistáji ipar- és terciérágazat-hiányos, monokultúrás dombvidék. Az itt élő cigányok számát 12 000 főre becsülik, többségük szórtan, 4–500 fős közösségekben él a megye területén.

Az életkörülmények az aprófalvas térségekben kedvezőbbek, az alapellátás megoldott. Két jelentős ingázócentruma Nagyatád és Marcali a 80-as évek közepén sem volt képes megoldani a helybeliek foglalkoztatását. A rendszerváltozás után a cigányság foglalkoztatási gondjai a megye egyes térségében is felerősödtek. Ezek a következők:

- Az amúgy is gyengén iparosodott térségbe a megkezdődött leépítések nyomán jelentős számú munkaerő áramlott vissza, növekedett a *tartósan munka nélkül maradtak tömege*; ezek jó része a szakképzetlenség, elsősorban a cigányok köréből került ki. E térségekben a munkanélküliségi ráta 70–80%-os.
- A rurális térségekben élő cigány népesség további gondja, hogy egyedüli életterük a *ház* (putri), amelyben élnek. Földtulajdonnal csak kevesen rendelkeznek, a gazdálkodáshoz – így a növénytermesztéshez – igen kevesen értenek, de körükben kevesen vannak azok is, akik rendszeres állattartó, árutermelő gazdálkodást folytatnak.
- Életterük még akkor is szűk, ha az alkalmi munkákat vállalók kistérségben mozogva *kereskedelmi* (vásároló) tevékenységet folytatnak. Alapvető gond, hogy a régebbi cigánymesterségek (kosárfonás, drótozó, lókereskedő stb.) jórészt kihaltak, mert az életmód változásával számos termék, illetve tevékenység iránti igény megszűnt.
- Baranya megye cigánylakta rurális térségeihez hasonlóan Somogyban jelentősen előrehaladt a *spontán szegregáció*, vagyis a községek nagy része gyorsuló ütemben *etnikailag homogenizálódik*, ami a megszokott életvitel miatt és pénzügyi források hiányában térségeket a „fejlődő” világ szintjére süllyeszti (1. ábra). A rendszerváltozás valódi kárvallottjai – igen alacsony iskolai képzettségük következtében – a cigányok. Kérdés az, hogy az önkormányzati kisebbségi törvény ad-e valamiféle kibontakozási lehetőséget a cigányság felemelkedésének megindítására?

1. ábra

*A cigány népesség aránya településenként
és az elmaradott térségek lehatárolása*

A Somogy megyei cigány önkormányzatok

A megye 14 településén alakult cigány önkormányzat, 25 cigány kisebbségi képviselő jutott képviselő-testületi mandátumhoz, valamint 15 fő tanácskozási joggal rendelkező szószóló.

A cigány önkormányzatok nagyon eltérő számú cigánynépesség által lakott településeken alakultak meg. A helyzet ellentmondásos jellege abból is kitűnik, hogy Fonón nem alakulhatott volna cigány önkormányzat, ha a faluban valóban csak egy fő cigány lakos élne (KSH-adat). Ugyanakkor számos településen nem alakult cigány kisebbségi önkormányzat, noha a cigány népesség aránya – még a KSH adatai szerint is – jelentős.

A cigány önkormányzatok megalakulásának körülményeit tehát a legkevésbé a települések cigány népességének aránya határozta meg, sokkal inkább

- a kisebbségi önkormányzat megalakításának személyi és anyagi feltételei;
- vagy a várható konfrontációk felvállalásának szándéka a többségi önkormányzattal, beleértve a félelmet az etnikai feszültségek esetleges felerősödésétől.

A kisebbségi települési önkormányzatok és a helyi kisebbségi önkormányzatok feladatát és hatáskörét a hivatkozott 1993. évi LXXVII., a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól törvény tartalmazza. A törvényben (25. §) foglaltak szerint a települési önkormányzatok „kötelesek biztosítani a településen számszerű kisebbségben élő... nemzeti vagy etnikai kisebbség jogainak érvényesülését.”

A kisebbségi önkormányzat a kisebbség helyzetét érintő bármely kérdésben megkereséssel fordulhat „a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező közigazgatási szerv vezetőjéhez.”

A felsorolásban szerepel a *tájékoztatás kérése, javaslatétel, intézkedés kezdeményezése*, valamint az, hogy „kifogással élhet az intézmények működésével kapcsolatos, a *kisebbség jogait sértő gyakorlat*, egyedi döntés ellen, kezdeményezheti a döntés megváltoztatását, visszavonását. A hatáskörrel és illetékességgel rendelkező szerv vezetője köteles a megkeresésre 30 napon belül érdemben válaszolni.”

A helyi kisebbségi önkormányzat saját hatásköre – települési önkormányzat rendeletében foglalt keretek között – a következőket határozza meg: szervezetét és működési rendjét, a pénzgazdálkodást, a vagyonhasználatot, a helyi kisebbségi önkormányzat nevét, jelképeit, valamint egyéb

működésével összefüggő formai feltételeket (pl. helyi ünnepek, műemlékek, emlékhelyek stb.).

Különlegesen fontos szerepet kaptak a helyi kisebbségi önkormányzatok a helyi közoktatás, a helyi írott és elektronikus média, a hagyományápolás és a közművelődés területén. *A jelenleg rendelkezésre álló, alig több mint 120 E Ft-os pénzügyi forrás azonban aligha alkalmas ezen feladatok töredékének megoldására: korlátozó intézkedést tartalmaz a 27. §, amely szerint a helyi kisebbségi önkormányzat jogainak gyakorlásához a települési önkormányzat döntése szükséges, a helyi kisebbségi önkormányzat erre irányuló kezdeményezését a képviselő-testület köteles a következő ülésen napirendre tűzni...*

A kisebbségi önkormányzatok feladatkörébe a megye cigány településein beletartozik konkrétan többek között a *munkanélküliség* csökkentése (munkaügyi központok), a *cigánygyerekek* iskolázottságának javítása, a cigánycsaládok szociális helyzete romlásának megállítása.

Következtetések

- A cigányság problémáinak mérséklésére átfogó program kidolgozása szükséges, amely őket speciális etnikumnak tekinti, így felismeri és tervezetbe beépíti azt a ténytet, hogy létszámuk lényegesen magasabb, mint az az önkéntes bevallásokból következik – ahogy azt eddig „szégyenlősen” elképzelték.
- Különösen súlyosak a rurális térségekben élő cigányok *életkörülményei*: szükség lenne arra, hogy a cigányság ezekben a térségekben legalább önellátásra meg tudja termelni élelmiszerszükségletének nagyobb részét, illetve termelésének valamennyi hányadát piacon tudja értékesíteni. Ehhez földre és a művelési szándék biztosítására is szükség lesz, ezen feltételek megteremtése a szerveződő *cigány önkormányzatokon* is múlik. Nem reménytelen vállalkozás egyes kihalóban lévő cigánymesterségek felújítása sem, ehhez azonban kielégítő mértékű vállalkozói támogatás kellene.
- Mivel a vizsgált térségekben a cigányság 70–80%-a jobbra nem regisztrált munkanélküli, alkalmi munkából él, így a *nemzeti össztermék* megtermeléséhez közvetlenül nem is járul hozzá. Nem vehet részt az *adóterhek* megosztásában sem, a viszonylag magas gyerekszám következtében viszont amolyan jövedelempótló jellegű, jelentős arányú, jogos szociális ellátásban részesül.

A homogenizálódó cigány térségekben konzerválódik az *elmaradottság*, amely a fejlődő világ súlyos helyzetben lévő térségeinek egyre több és egyre nehezebben kezelhető szimptomáit mutatja. Az átfogó cigány programoknak tehát mentesnek kell lenni a szocialista rendszer illuzórikus, a valóságos társadalmi különbségeket elmosó felfogásától, de szemben kell állnia mindenfajta rasszista, kirekesztő felfogással is: az országban ugyanis kiterjedt társadalmi csoportok élnek a cigánysághoz hasonló helyzetben, ezért e *negatív polarizációnak* a cigányság csak a legnagyobb létszámú, de nem az egyetlen kárvallott csoportja.

A FALUSI HÁTRÁNYOS HELYZETŰ CSOPORTOK RÉSZVÉTELE A KÖZÉPFOKÚ OKTATÁSBAN – A GANDHI GIMNÁZIUM PÉLDÁJA ALAPJÁN

Cserti Csapó Tibor–Wilhelm Zoltán

Ha napjainkban a falusi régiók, különösen hazánk aprófalvas térségeinek fokozódó gondjairól szólunk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a cigány etnikumot, mint falvaink legtöbb probléma által sújtott népcsoportját sem. A cigányság, köszönhetően számos történelmi előzménynek, s az elmúlt évtizedek politikai „gondoskodásának”, kilátástalan helyzetbe került.

Az egyik probléma, mely ma a cigányságot leginkább érinti, az az országban kibontakozott gazdasági válság, s ennek nyomán a korszerűtlen iparágaink leépítése, a gazdaságtalan üzemek bezárása, a szakképzetlen munkaerő leértékelődése, s a munkanélküliség elterjedése. A válság által leginkább sújtott népcsoport a cigányság, hiszen köreikben legrosszabbak az iskolázottsági mutatók, magas az analfabétizmus aránya, többségüknek nincs semmiféle szakképesítése, így természetszerűleg ők szorultak ki elsőként a magyar munkaerőpiacról.

A cigányság ma hazánkban egyre inkább az ország legelmaradottabb, legdepressziósabb régióiba koncentrálódik, a szerepkörrel, infrastruktúrával, intézményekkel nem rendelkező, sorvadó aprófalvakba, hisz ők azok, akiknek nincs lehetőségük az „elmenekülésre”. Míg a teljes magyar népességnek ma már csak 40 százaléka, addig a cigány lakosság több mint 60 százaléka falvakban él (*Kemény István: Beszámoló... , 1994*). Léteznek az országban olyan kistelepülések, amelyekben mára a cigány lakosság aránya 90–100%-ra nőtt. A termelőszövetkezetek, üzemek felszámolása, illetve leépítése után ezeken a fejletlen gazdaságú településeken esélyük sincs a munkahely megtartására, vagy új munkahely szerzésére, a társadalomba való visszaintegrálódásra, sokuk anyagi nehézségekkel, szociális gondokkal küszködik.

Ráadásul sújtja őket a napjainkban ismét erősödő fajgyűlölet, a hátrányos megkülönböztetés, a mélyen gyökerező előítéletek, melyek még távolabb taszítják a cigányságot a beilleszkedéstől.

A cigányságnak talán mégis a legnagyobb problémája az alacsony iskolai végzettség: a 25–29 éves korosztályhoz tartozók 76,5%-a végezte el az általános iskola nyolc osztályát, 18%-uk a szakmunkásképzőt, középis-

kolai végzettsége már csak 1,2%-nak van, míg a diplomával rendelkezők aránya mindössze 0,6% (Kemény I., 1994), – gyermekeik alig tanulnak tovább, s a továbbtanulók lemorzsolódása is nagyon magas, növelve ezzel a társadalom lecsúszásra ítélt tömegeit, hisz ma már szakképzettség, korszerű ismeretek nélkül nem lehet felvenni a versenyt a gyorsan változó világ kihívásaival.

Ez az alacsony továbbtanulási arány köszönhető egyrészt a cigányság hagyományos kulturális beállítódásának, hiszen ők tradicionálisan fizikai munkát végző emberek voltak, s főleg a mai rossz anyagi körülmények között érthető is, ha a család a gyermekek minél előbbi munkába állását szorgalmazza. Másrészt köszönhető oktatási rendszerünk hiányainak, mely nem tudja megfelelően kezelni a cigánygyerekek nyelvi és kulturális másságából eredő tanulási nehézségeit, ezért többségük rosszul tanul, nehezen végzi el az általános iskolát is, s aztán előbb-utóbb lemorzsolódik.

Ezek ismeretében természetes, hogy a cigányságnak ma nincs meg a saját képzett értelmiségi rétege, mely integrálhatná, útmutatásával ösztönözve kisegíthetné e népcsoportot tespedt állapotából, mert ma a közülük kikerülő kevés tanult ember általában nem tér vissza kulturális közegébe.

E jelenlegi katasztrofális helyzetből való kilábalás egyetlen lehetséges útjának az oktatásba való bekapcsolódás, a cigányság kulturális felemelkedése látszik.

Ezt a helyzetet felismerve, a problémák enyhítésére jött létre Pécssett 1992 áprilisában a Gandhi Alapítvány azzal a céllal, hogy azok a tehetséges cigány és nem cigány fiatalok, akiknek szociális helyzete miatt nem lenne komoly esélyük a továbbtanulásra, leérettségizhessenek, s felkészülhessenek felsőfokú tanulmányaikra, miközben jól képzett, szakmailag magabiztos, az identitását vállaló rétegévé válnának a cigány társadalomnak, hogy népük problémáit majdan felvállalva, tanulmányaik befejezése után falujukba visszatérve segítsék közösségük felemelkedését.

A Gandhi Gimnázium tevékenysége

A tanulmány célja az, hogy bemutasson egy, a cigányság problémáinak kezelésére irányuló megoldási kísérletet, a pécsi Gandhi Gimnáziumot.

A hatosztályos gimnázium felmenő rendszerben, jelenleg két évfolyammal, 87 tanulóval működik. A diákokat egy iskolalátogató csoport választja ki eredeti iskolájukban eddigi tanulmányi eredményeik alapján, jelenlegi oktatóikkal, s a szülőkkel folytatott beszélgetések, valamint a

gyerekek képességeinek felmérésére irányuló teszt kitöltése során. A gimnázium a Dél-Dunántúl 121 általános iskolájával tart fenn ilyen iskolalátogatási kapcsolatot, további 212 iskolával pedig levelezésben áll, elsősorban azokkal az iskolákkal, ahol a cigány tanulók nagyobb arányban vannak képviseltetve.

A kiválasztás után a gyerekekkel folyamatos a kapcsolattartás, az ötödik osztály után részt vesznek egy előkészítő nyári táborozáson, majd a következő tanév őszi kerül sor a felvételire, amelyre természetesen a kiválasztó program során kimaradt tanulók is jelentkezhetnek. A sikeres felvételi után a hatodik osztály második félévétől kezdenek meg gimnáziumi tanulmányaikat a gyerekek az előkészítő, szintre hozó, ún. nulladik félével, majd hetedikes korukban kerülnek az első osztályba. Ennek a több lépcsőből álló kiválasztó rendszernek az a célja, hogy egyrészt minél több jó képességű tanuló szerezzon tudomást az intézményről, másrészt csak tényleg azok kerüljenek ide, akik nagy valószínűséggel megállják a helyüket.

A gimnáziumban a hagyományos közismereti tantárgyak mellett olyan, a kulturális környezetbe való beilleszkedést segítő, kreatívfejlesztő és nemzetiségi tárgyak is szerepelnek az iskola tantervében, mint szociológia, pszichológia, filozófia, mitológia, vallásismeret, film, cigány kultúra, beás és cigány nyelv.

Mivel az iskola nemrég kezdett csak működni, s egyelőre arról, hogy kitűzött céljainak mennyiben tud eleget tenni, hogyan képes segíteni a gyerekek beilleszkedését, érdemben nem lehet nyilatkozni. E tanulmány célja ezért az, hogy inkább azt vizsgálja, honnan és kik kerülnek ide, milyen családi környezetből jönnek ezek a gyerekek.

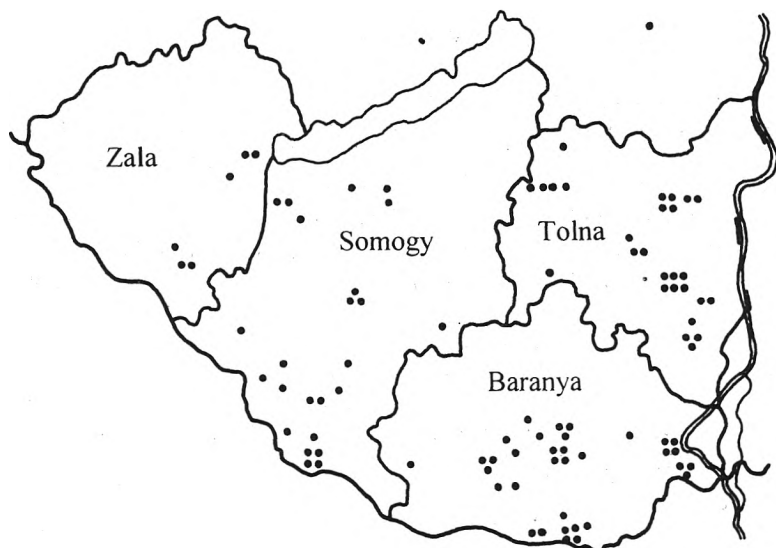
A Gandhi Gimnázium vonzáskörzete

Az itt tanuló gyerekek többsége aprófalvakban, kis településeken lakik, s ez jócskán megnehezíti a tanulók iskolába járását és a szülőkkel való kapcsolattartást. Az iskola bentlakásos rendszerű, a tanulók hétvégeken természetesen hazautaznak, ezért a hiányos közlekedési viszonyok behatárolják a gimnázium vonzáskörzetét, mely elsősorban a Dél-Dunántúl négy megyéjére: Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyékre terjed ki.

Ha megvizsgáljuk például az iskolába 1994-ben jelentkezett gyerekek lakóhely szerinti megoszlását (1. ábra), látható, hogy a felvételire jelentkezett 94 fő közül 91, a jelentkezők 97%-a a fent említett régióban él

1. ábra

A Gandhi Gimnáziumba jelentkezett tanulók lakóhelyei (1994)

(bontva: Baranya megye: 34 fő, Somogy megye: 24 fő, Tolna megye: 27 fő, Zala megye: 6 fő).

Az ország távolabbi területeiről már a nagy távolság gátolja a tanulók Pécsre járását, de egy-két messzebb lakó tanulót még ez sem tud elriasztani attól, hogy ide jöjjön tanulni. Az első ábrát megnézve az is szembetűnő, hogy Zala megye északi részéről, de egyáltalán az egész megyéből milyen kevés gyerek jelentkezik az iskolába. Erről a területről Pécs vonaton vagy autóbusszon való megközelítése már annyi időt vesz igénybe, hogy Zalaegerszeg környete szinte teljesen kiesik a vonzáskörzetből.

A gimnázium lokalizációja mindezek ellenére kedvező, hiszen a magyarországi cigányság elsősorban az ország két jól elkülöníthető régiójában, a Dél-Dunántúli területén és az észak-magyarországi térségben kon-

centrálódik, így az iskola egy olyan régióban működik, amelyet a cigányság az országos átlagnál magasabb arányban népesít be. Így viszont az ország más területein élő cigány etnikum továbbtanulásának kérdése továbbra is rendezetlen. Jó lenne Észak-Magyarországon is egy hasonló jellegű intézményt kialakítani.

A tanulók nemzetiségi megoszlása

Az 1994-ben felvételizett évfolyamnak csupán 21%-a volt városi (20 fő), a legtöbb városban élő tanuló (12 fő) Baranyából érkezett. A diákok nagyobb része falvakban lakik, így a gimnázium léte valóban megoldást kínálhat a falusi térségek hátrányos helyzetének enyhítésére.

Ha a tanulók etnikumhoz való tartozását vizsgáljuk, igazolva látszik a célkitűzés, hogy a Gandhi Gimnázium ne csak cigány középiskola legyen, de minden hátrányos helyzetű gyerekeknek lehetőséget biztosítson a továbbtanulásra.

A tanulók etnikai megoszlása a következő: a 87 tanulóból 62 esetben mindkét szülő cigány származású, ebből 49 beás, 5-5 oláh, illetve romungro és 3 oláh-beás, továbbá 13 diák esetében az egyik szülő cigány. Ilyen esetben a szülők nemzetiségi megoszlása a következő: magyar-beás 9, magyar-romungro 1, magyar-oláh 1, német-beás 2. Végül 9 diák azt vallotta, hogy szülei magyarok, illetve 3 esetben azt, hogy németek.

Látható, hogy a régióban élő népcsoportok közül legnagyobb arányban a beások képviseltek az iskola tanulói között (2. ábra), s a cigány etnikumok közül az oláh és romungro származású fiatalok kevésbé vannak jelen. Ezt részben magyarázza a tény, hogy itt a Dél-Dunántúl területén a cigányságon belül leggyakrabban a beás cigányok élnek, ők is elsősorban az iskola vonzásába jobban tartozó falvakat lakják, míg a hazánk cigány etnikumának nagyobbik részét kitevő oláh és romungro cigányok inkább az ország más részein telepedtek le, s ők általában városokban élnek.

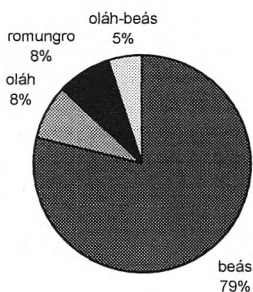
Mégsem magyarázhatók azonban a fenti tanulói arányok csupán a régió etnikai arányviszonyaival, hiszen sajnos tény, hogy az oláh és romungro etnikum még mindig nagyobb arányban van jelen a Dél-Dunántúl népességstruktúrájában, mint amekkora arányban a Gandhi Gimnáziumban reprezentálódnak. (Kemény István szerint a régió cigány származású lakossága 115 ezerre tehető, ebből a beások száma körülbelül 60 ezer lehet. Ez 52%, míg a többi cigány nemzetiség aránya 48%.) Az okok között szerepelhet, hogy ez utóbbi cigány közösségek hagyományosan zártabb élet-

módot folytatnak, nehezebben eresztik a gyermekeiket a családtól távol – ami egyébként is jelentősen megnehezíti a gimnázium beiskolázási tevékenységét – és a cigányság körében is elterjedt az a téveszme (mely valószínűleg az előbbieken ismertetett tanulói etnikai arányszámokból sarjadt), hogy a Gandhi Gimnázium csak beás iskola. Sajnos, még a cigányságon belül is megfigyelhető etnikai előítéletek, ellenséges érzelmek is akadályozzák az oláh és romungro tanulók jelentkezését.

Érdekes jelenség viszont, hogy a magyarságon belül is viszonylag magas társadalmi presztízzsel bíró német nemzetiség tagjai elég jelentős számban képviseltek az iskolában.

2. ábra

A Gandhi Gimnázium cigány származású tanulóinak etnikai hovatartozása (1995)

A családok anyagi helyzete

Ha megvizsgáljuk a szülők anyagi lehetőségeit, pénzforrásait, nagyon szegény sorsú családokkal találkozunk. Gyakran az egyik, vagy mindkét szülő sem dolgozik. A családok nagy része csak valamiféle segéllyel, jövedelemplótló támogatással a családi pótlékot kiegészítve képes létezni. Ezzel a családok összes bevételeinek gyakran a nagyobbik részét kitevő pótlékkal együtt az iskolába járó tanulók családjában az átlagos havi összbevétel 28 654 Ft. Ha ehhez hozzávesszük a magas gyerekszámot, mely a tanulók esetében családonként átlag 3, következtethetünk az egy főre eső jövedelmek igen alacsony voltára: az egy főre jutó átlagos jövedelem 6 054 Ft. A

legmagasabb jövedelemmel rendelkező családban 12 671Ft, a legalacsonyabbal bíróban pedig csupán 2 911Ft jut egy főre egy hónapban. Nyilvánvaló, hogy ennyi pénzből nem nagyon lehet a gyerekeket taníttatni, ezért a gimnázium többféle segítséggel is próbálja mérsékelni a tanulók iskoláztatási költségeit. Például nem kell pénzt fizetniük a tankönyvekért, kedvezményes díjért vehetik igénybe a kollégiumot és az étkeztetést.

Az iskola működésének nehézségei

Bár mára már az iskola országos szinten ismertté vált, mégis felmerülnek problémák a gyerekek beiskolázása körül.

Az egyik nehézség a régió meglátogatott iskoláinak ellenállása. Gyakran nem nézik jó szemmel a gimnázium munkáját, próbálják a gyerekeket visszatartani, lebeszélni arról, hogy a Gandhi gimnáziumba jöjjenek továbbtanulni.

Reakciójuk tulajdonképpen érthető, hiszen az elmúlt években sorra alakult hat- és nyolcosztályos gimnáziumok elszívó ereje nyomán sok jó tanuló, tehetséges gyerek tűnik el az általános iskola felsőbb osztályainak padjaiból, s az ott maradó gyengébb képességű tanulókkal természetesen nehezebbé válik a munka, amit az iskolák próbálnak megakadályozni. Különösen ma, az iskolamegszűntetések, újrakörzetesítések, finanszírozási gondok korában nem kívánatos a tanulói létszámok csökkenése.

Ehhez járulnak még az évszázados sztereotípiák, előítéletek, melyeket a Gandhi iskola pusztán léteével megingatni látszik, hogy létezhet egy cigány értelmiség, lehetséges alapítani egy cigány gimnáziumot, s ez bizonyos értelmiségi körökben elfogadottá, legitimé vált, de gyakran a falusi értelmiség, a helyi körök támadják az intézmény létjogosultságát. Nem helyes különválasztva nevelni a cigány fiatalokat – mondják ott, ahol esetleg a helyi általános iskolában külön cigány osztály működik a gyengébb képességű tanulók különböztetésének jelszavával.

S talán az iskolák ellenállásának oka lehet még, hogy a gimnáziumban talán munkájuk kritikáját látják – ami nekik nem sikerült, majd a Gandhi Gimnázium megmutatja... – főleg, hogy nem feltétlenül csak a legjobb képességű tanulókat próbálja az iskola felkarolni.

Végül érdemes még megvizsgálni azt is, vajon milyen szerepe van a helyi közösségeknek, a kisebbségi cigány önkormányzatoknak a cigány fiatalok iskoláztatásának előmozdításában, mennyire képesek segíteni a gimnázium tevékenységét.

Bár a csaknem minden településen megalakult kisebbségi cigány szervezetek jócskán kivehetnék részüket az előítéletek leküzdéséből, a hátrányos helyzetű fiatalok továbbtanulásának segítéséből, tapasztalataink alapján sajnos azt kell mondjuk, valójában nincs sok szerepük a problémák orvoslásában. Igazán jól funkcionáló cigány kisebbségi önkormányzat az iskola vonzáskörzetében csak néhány településen található. Azokon a településeken sikerült ilyen jól működő szervezeteket létrehozni, melyekben korábban is már létezett cigány egyesület, s ennek tapasztalatait felhasználva, általában ugyanazokkal a tagokkal képes a kisebbségi önkormányzat dolgozni. Ilyen települések például: Babócsa, Barcs, Lábod, Szedres. Érdekes módon e körzetekkel sikerült a gimnáziumnak jó kapcsolatokat kiépíteni, megvetni a lábát, s ha megnézzük az iskola vonzáskörzetének térképét, látható, hogy a tanulók nagy része ezekről a településekről érkezik, s innen a tanuló-utánpótlás folyamatos.

Azokon a településeken viszont, ahol korábban nem működött egyesület, a kisebbségi cigány önkormányzatok működése és a település ügyeibe való befolyása terén komoly lemaradások tapasztalhatók. Ezek a szervezetek nem tudják betölteni a tőlük elvárt feladatokat, hiszen az önkormányzat tagjainak hiányzik a szakértelme, képzettsége, politikai, közéleti jártassága, csak most tanulják több-kevesebb sikerrel a „szakmát”. Pénzükkel alig rendelkeznek, hiszen azt a „nagy” önkormányzat adja, amit tárgyalás útján lehet megszerezni. Ráadásul az önkormányzati törvény csak kulturális autonómiával látta el a kisebbségi szervezeteket, míg az ott élő cigány lakosok nem ritkán minden bajuk orvoslását ezektől várják, márpedig szociális ügyekben nem dönthetnek, s ez természetesen hamar presztízavesztéshez vezetett a helyi cigány lakosság körében.

VÁROSOK ÉS FALVAK ELTÉRŐ SZOCIÁLIS TERHEI

Mezei István

Az önkormányzatok sokrétű és folyton változó feladatkörén belül fontos szerepe van a sajnálatosan egyre növekvő jelentőségű szociálpolitikának. A vizsgálódás első nehézségét magának a témának, a szociálpolitika fogalmának a meghatározása, pontosabban a többi önkormányzati feladattól való elhatárolása jelenti. Ez egyrészt adminisztratív, pénzügytechnikai nehézség, de fölfedezhetünk logikai, elméleti tisztázatlanságokat is. Mivel az önkormányzatok költségvetési beszámolóinak segítségével törekedtem e témát körüljárni, meglehetősen nehéz volt megtalálni a kifejezetten szociálpolitikát illető bevételeket és megnevezni a szociálpolitikai célzatú kiadásokat. Több számítási lehetőség van, több csoportosítás lehetséges, aminek a következménye, hogy az alábbiakban bemutatandó táblázatok kétféle végösszeget mutatnak szociálpolitikai kiadásként. Az eltérés abból adódik, hogy a szakfeladatonként közölt kiadások összege kissé eltér a tételen megnevezett kiadások összegéhez képest (6,02%-kal).

A *klasszikusan szociálpolitikainak* tekintett pénzbeli és természetbeni segítségnyújtás mellett ide tartoznak a szállást, gondozást nyújtó intézmények is. Ezek elkülönítése viszonylag problémamentes, annál nagyobb nehézséget okoz viszont az ún. *jóléti kiadásoknak* a megtalálása, csoportosítása. Ide tartoznak az óvoda mellett a diákjóléti támogatások, mint az étkeztetés, a napközi, a kollégium, de ide tartoznak a munkahelyi vendéglátás és az üdültetés kiadásai is. Van azonban egy harmadik tétel, aminek ha külön nevet adunk, akkor *a látens szociálpolitikai kiadások* címet kellene viselnie, mert sem a költségvetési beszámolók rovataiban, sem a szakfeladatrendben külön tételként nem jelentkeznek, tehát megfoghatatlanok, viszont léteznek. Ilyen tétel a letelepedési segély, az albérlési hozzájárulás stb., de különösen a közhasznú munka, aminek sem a bevételi forrását, sem a kiadási összegét nem mutatják ki, viszont mivel munkavégzésnek tekintik, ezért a város- és községgazdálkodási szakfeladaton emeli a bérkiadást egyéb ide tartozó béркиadásokkal együtt. A tényekhez hozzátartozik, hogy ugyanakkor az önkormányzatoknak egy külön erre a célra rendszerezett úrlapon kell kimutatniuk az itt fölmerült költségeket, még tágabban, a számviteli törvényen, mint kerettörvényen belül adott lehetőségekkel él-

ve az egyes önkormányzatok külön-külön, egyedileg meghatározott számlarendben döntenek arról, hogy bizonyos kiadásait hol könyvelik el, hol mutatják ki. Ez a nagyfokú önállóság viszont komoly nehézségeket okoz, ha tiszta képet akarunk alkotni magunknak egy-egy tevékenységi körrel.

1992-ben társadalom- és szociálpolitikai juttatások összefoglaló címen számoltak el az önkormányzatok a szociális és a nevelési segélyek rendszeres és rendkívüli fajtáiról, a lakossági lakbértámogatásról, de ide sorolták – mint társadalmpolitikai juttatást – a közműfejlesztések támogatását is. Mindezekon túl, a központosított előirányzatok között külön kellett elszámolniuk a „Szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának támogatására” kapott pénzekkel, a nevelési segély kiegészítéséről és – ami külön figyelmet érdemel – a lakossági távhőszolgáltatás támogatásáról is. Míg a városi-falusi háztulajdonosokat egyaránt érintő, érezhetően politikai nyomásra kialakított közműfejlesztési támogatás társadalmpolitikai hozzájárulásnak minősül(t), addig a lakosság másik nagy csoportjának, a városi panelban, lakótömbökben lakóknak a támogatása nem kapta meg ezt a titulust, központosított előirányzataból fedezték távhőszolgáltatási támogatásukat. A „rovatok harcában” azonban mégis ez utóbbi tétel győzött, ha időlegesen is, mert 1993-ban még külön szerepelt a kiadási tételek között, míg a közműfejlesztések támogatását másutt kellett az önkormányzat pénzügyi zsonglóreinek elkönyvelniük.

1993-ban, a szociális törvény megalkotásának évében szabályozták az önkormányzati (szociális) ellátásokat is. Csoportosították pénzbeli ellátásokra (gyermeknevelési támogatás, munkanélküliek jövedelempótló támogatása, lakásfenntartási támogatás, ápolási díj, átmeneti segély, temetési segély) és természetben nyújtott szociális ellátásokra (köztemetés, közgyógyellátás, egyéb). Ezzel azonban nem tisztult ki teljesen a kép, mert habár pénzbeli kifizetés a rendszeres nevelési segély is, mégsem itt, az önkormányzati ellátásoknál kell részletesen kimutatni, hanem egy másik úrlap összevont rovatában.

Mindez csak azért érdemel említést, mert az önkormányzatok minden napjaiban, a szociálpolitika gyakorlatában saját, a helyi szociális rendeletben szabályozott ellátásoknak megfelelő statisztikát kell vezetniük. Ez tartalmaz az országos statisztikától eltérő elnevezéseket, ill. egy-egy elnevezés mögött rejlő tartalmakat, azok belső részletezését is. Pl. az átmeneti segély többmillió forintján belül szükségük van megkülönböztetni a gyámügyi segélyt, a szociális segélyt és a kamatmentes kölcsönt vagy az étkezési térítési kedvezményt, amin belül még további bontásként az 50%-os kedvezményt és az ingyenes ellátást megjelölő csoportokat. Még egy pél-

da: a mozgáskorlátozottak közlekedési támogatására, a közhasznú munkára, a bevonulási segélyre kapott összeget éppúgy az „Átvett pénzeszközök” rovatban kell összegezve kimutatniuk a központi információs rendszer számára, mint az ugyaneide sorolandó pénzeket, amelyeket szociális témájú pályázatokon nyertek, sőt a választások költségeit is itt kell elszámolniuk. Egyes önkormányzatok minderről készítenek belső használatra külön kimutatást, mások nem, de pénzügytechnikailag a központi információs rendszer számára készített éves költségvetési beszámolókon keresztül nem követhetők nyomon.

A fentiekből látható, hogy a hazai szociálpolitika még nem tisztázta kellő mélységig, hogy milyen ellátásokat soroljon ebbe a csoportba, és ezeket az ellátásokat milyen forrásokból fedezze. Ha sikerülne tisztázni az ellátások különféle formáinak származását, a kedvezményezettek eltérő csoportjainak körét, akkor talán a pénzügyi rendszer is átvenne egy tisztabb, áttekinthetőbb, ezért ellenőrizhetőbb logikájú információs rendszert.

A tisztázatlanság azt is jelenti, hogy nincs elfogadott közmegegyezés a szociálpolitika működési elveiről. Ez elsősorban az önkormányzatokban dolgozókat, a politikai élet szereplőit és a politizáló közvéleményt illeti. Nincsenek elfogadott vélekedések arról, hogy a szociálpolitika rászorultsági elven működjön-e, vagy az érdemesség elvén, vagy az állampolgári egyenjogúság elvén, hogy mindezekhez az egyéb jóléti kiadások (pl. az étkeztetések támogatása, a tanévkezdési támogatás) hogyan viszonyulnak. A kevert állapot bizonyítására elég csak annyit megemlíteni, hogy egyes önkormányzatok, de néha még egyazon önkormányzat különböző intézményei között is eltérő elveken nyugvó szabályozás alapján osztanak egyenlően pl. tanévkezdési támogatást minden gyermeknek, míg másutt (az elismerten tévutakra vezető, mert manipulálható) jövedelemigazolás alapján a rászorultsági elvet törekednek megvalósítani. Előfordul az is, hogy egy ilyen támogatást élvező gyermek szülei már érdemtelennek bizonyulnak a felnőtteknek adható átmeneti segélyre. Arról, hogy ezek az elvek milyen arányban keverednek egymással, önkormányzatonként eltérő szabályozásokból lehet következtetéseket levonni, ezeket a szabályokat pedig változó összetételű testületek alakítják.

Ha különválasztjuk egymástól a városok és a falvak költségvetési kiadásait, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a kiadási tételek szerint a rohamosan növekvő szociálpolitikai feladatok ellátásában a községeket sújtja nagyobb teher.

Borsod-Abaúj-Zemplénben pl. a városok szociálpolitikai kiadása 1993-ban az előző évhez képest 1,37-szor, 1994-ben pedig 1,35-szor na-

gyobb kiadási tételt jelentett, miközben ugyanezek az arányok a megye összes községét illetően 1,64-szor, és 1,6-szer voltak nagyobbak. Ez különösen akkor feltűnő, ha tudjuk, hogy a városokban vannak a költséges intézmények, míg a falvak jórészt pénzbeli és természetbeni ellátásra, valamint szállásnyújtás nélküli, vagyis az olcsóbb ellátás biztosítására képesek. Ez utóbbiakat szoktuk személyes gondoskodást nyújtó ellátásoknak is nevezni. Különösen ezek fényében feltűnő ez a nagyobb léptékben növekvő összeg.

A fentiek igazolását alátámasztja az 1. táblázat is.

1. táblázat

*Pénzbeni kifizetések (rendszeres és eseti segélyek)
a szociálpolitika teljes kiadásán belül
Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1994)*

Városok (fő)	E Ft	%	Községek (fő)	E Ft	%
– 9 999	121 326	36,20	–199	34 094	84,52
10 000–19 999	539 066	55,94	200–499	211 306	76,10
20 000–49 999	287 885	44,06	500–999	343 118	77,95
Miskolc	610 330	44,95	1000–1999	573 454	78,00
			200–2999	361 960	84,15
			3000–4999	340 126	84,14
			5000–	137 523	84,53
Szp. kiadás összege:			Szp. kiadás összege:		
3 494 801 E Ft	1 558 607	44,59	2 577 928 E Ft	2 001 581	77,64
425 615 fő	3 662 Ft/fő		365 970 fő	5 469 Ft/fő	

1994-ben a városokban és a községekben a következő arányt képviselték a pénzbeli kifizetések, amelyeknek rendszeres, ill. eseti formáit számítottam ki és adtam össze. Ezek az összegek tartalmazzák a pénzbeli kárpótlás címén juttatott egyéb kiadásokat is, pl. a bevonulók támogatását.

Még annyit hozzá kell fűzni a táblázat adataihoz, hogy a kis lélekszámú falvakban az előregedett lakosság, ill. a nagy létszámú cigánycsaládok ellátása jelent gondot, a nagyobb községekben pedig a munkanélküliség és a belőle következő elszegényedés játssza a fő szerepet.

A községeket sújtó nagyobb teher további bizonyítékeként szolgál a fenti összegek finomabb bontása (2. táblázat). Kiderül, hogy valóban a munkanélküliség következményének számító *jövedelempótló támogatás*

adja arányában és összegében is a legnagyobb tételt. Az is látható, hogy a nagyobb terhet valóban a falvak hordozzák az 50%-ot, azaz egy milliárd forintot meghaladó jövedelempótló támogatás kifizetésével. A rendszeres segélyek nagyobb volumene az előregedő, többnyire 500 fő alatti lakosú falvak miatt ilyen magas, ahol ennek a támogatási formának az aránya meghaladja a 28%-ot. A gyermekgondozási támogatás a munkahelyüket elvesztő fiatal nők menedéke lett. A nagy összegű kifizetések miatt a falvak szociális rendeletei igen megszigorították az eseti pénzbeni támogatási lehetőségeket. Mivel a városok örökölték nagyobb mennyiségben tanácsai bérlakásokat, itt magasabb a lakásfenntartási támogatás is.

2. táblázat

Pénzbeni és természetbeni szociálpolitikai juttatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1994)

Valamennyi város		E Ft	Valamennyi község		E Ft
Mnjpt	825 771	47,60%	Mnjpt	1 029 668	50,81%
Rszeres segélyek	292 068	16,84%	Rszeres segélyek	356 322	17,58%
Átmeneti s.	194 919	11,24%	Gyet	172 575	8,52%
Gyet	109 372	6,31%	Átmeneti s.	156 065	7,70%
Egyéb pénzbeni t.	105 235	6,07%	Egyéb pénzbeni t.	121 015	5,97%
Lakásfennt.t.	66 961	3,86%	Term. ny. egyéb	74 322	3,67%
Ápolási díj	60 192	3,47%	Ápolási díj	59 240	2,92%
Közgyógyell.	32 149	1,85%	Közgyógyell.	25 942	1,28%
Term. ny. egyéb	29 807	1,72%	Temetési s.	21 132	1,04%
Temetési s.	17 215	0,99%	Lakásfennt.t.	8 261	0,41%
Köztemetés	962	0,06%	Köztemetés	1 971	0,10%
Szp juttatások	1 734 651	100,00%	Szp juttatások	2 026 513	100,00%

Ezek után arra is kíváncsiak vagyunk, hogy mekkora arányt képvisel a szociálpolitika az önkormányzatok összköltségvetésén belül (3. számú a/, b/ táblázat). Erre azért is érdemes kitérni, mert az elmúlt évek gazdasági életének az volt a paradoxona, hogy a legnagyobb volumenű beruházások az önkormányzatok égisze alatt valósultak meg. Már-már úgy látszott, hogy ez a szféra lesz az új rendszer nehezipara, amely kiadásaival kolonc-ként húzza vissza a gazdaság egyéb szektorait. Különösen feltűnő volt és sok kritikát kapott a falvak nagyobb beruházási tevékenysége. Ez kezdetben csak nagyobb arányt, később szinte azonos összegeket is jelentett a városok beruházásaihoz viszonyítva.

3/a táblázat

*Az önkormányzati költségvetés egyes tételei
és a szociálpolitikai költségvetés fő összegei
Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1994)*

Városok	1992		1993		1994	
Sajátos bevétel	3 972 813	18,35%	3 961 743	15,76%	4 574 659	15,15%
Költségvetési t.	9 024 641	41,68%	10 882 343	43,28%	12 166 043	40,29%
Felhalmozási kiadás	3 480 686	16,08%	304 002	12,12%	3 729 393	12,35%
SZP bevétel	1 505 615	6,95%	21 433 84,3	8,52%	26 989 10,8	8,94%
SZP kiadás	2 124 153	9,81%	2 487 522	(117%) 9,89%	3 284 317	(132%) 10,88%
Összkiadás	21 650 724		25 144 384	116,00%	30 196 549	120,00%

3/b táblázat

Községek	1992		1993		1994	
Sajátos bevétel	1 457 375	13,67%	1 118 023	8,33%	1 329 294	7,32%
Költségvetési t.	6 110 470	57,33%	7 692 007	57,28%	10 111 838	55,71%
Felhalmozási kiadás	2 213 974	20,77%	2 398 481	17,86%	3 342 271	18,41%
SZP bevétel	1 003 888	9,42%	1 505 466,1	11,21%	2 346 561,2	12,93%
SZP kiadás	1 163 549	10,92%	1 584 707	(136%) 11,80%	2 474 442	(156%) 13,63%
Összkiadás	10 659 264		13 428 059	126,00%	18 149 732	135,00%

Sajátos bevétel tartalma: a helyi adók, valamint az szja, és a gépjárműadó átengedett része.

Költségvetési támogatás: a pénzbéli támogatás és az intézményi támogatások normatívái.

Felhalmozási kiadás: a felújításokkal, eszközbeszerzésekkel, beruházásokkal kapcsolatos összegek.

Szociálpolitikai bevételek: a pénzbéli támogatás és az intézményi támogatások normatívái, valamint az intézményi folyó (saját) bevételek. Az óvodai, a napközi és a diákotthoni ellátásokkal kapcsolatos bevételeket az oktatáshoz soroltam.

Szociálpolitikai kiadás: a pénzbéli, a természetbeni és az intézményi ellátásokkal kapcsolatos kiadások. Az óvodai, a napközi és a diákotthoni ellátásokkal kapcsolatos kiadásokat az oktatáshoz soroltam.

Összkiadás: az önkormányzatok (a polgármesteri hivatal és a hozzájuk tartozó intézmények együttes) kiadása, az önkormányzatok közlése alapján.

Az adatokból látható, hogy a városok költségvetése nem tudott az inflációval megbirkózni, pedig bevételeiket nagyobb mértékben segítették saját, helyi adóbevételeik, valamint a magasabb személyi jövedelemadó és az átengedett gépkocsiadó helyben maradó tételei, viszont szociálpolitikai kiadásai nagyobb arányban nőttek a kiadások évenkénti növekedési arányánál.

A *falvak* költségvetése szerencsésebbnek látszik, mert mint önkormányzatok valóban jelentős támogatásban részesültek, mégsem tekinthetjük egyértelmű sikernek ezt az állapotot, mert beruházásaik jövője kétes amiatt, hogy pont akiknek épült volna, a helyi lakosok lettek sokkal nagyobb arányban munkanélküliek, tehát adót fizetni képtelen állampolgárok, akik egyre nagyobb mértékben szorulnak az önkormányzat segítségére.

Fontos arra is rámutatni, hogy mind a városok, mind a falvak magasabb arányban voltak kénytelenek szociálpolitikai támogatást adni, mint az erre szolgáló bevételek.

A következtetések nem túl biztatóak. A városok megszabadultak a nagy létszámú bejáró munkaerőtől, akiknek egy része alacsony iskolai végzettségű, képzetlen ember volt, a róluk való gondoskodás terhét átruházták a visszafogadó falvakra. Itt viszont munkahelynek, magasabb iskolai végzettséget biztosító képzésnek alig van lehetősége, különösen az esélyegyenlőség ilyen romló állapotában. Csak politikai haszonról számolhatunk be: ezek a tömegek nem az elégedetlen városi munkanélküliek számát duzzasztják, mint Dél-Amerika bádogyárosainak lakói – tehát emiatt nem is beszélhetünk dél-amerikanizálódásról –, hanem széttagoltan, egymástól nagy távolságban lévő falvaikban, szervezetlenül élnek. Ez a kelet-európai sajátosság fontos különbséget jelent. Fokozatos elszegényítésük, láthatóan nem okoz különösebb fejtörést a politikai élet szereplői számára.

A BALATON ÁRNYÉKÁBAN: A KÁLI-MEDENCE TÁRSADALMI SAJÁTOSSÁGAI

Mohos Mária

Vizsgálatom tárgya: a Káli medence az Észak-Dunántúlon fekszik, a Balaton-felvidéken, a Balaton északi partjától légvonalban 1–5 kilométerre. Közigazgatási szempontból 1950-től Veszprém megyéhez tartozik, korábban a történeti Zala vármegye része volt.

Ezt a területet az idők során nem érintették határváltozások, nem vezítette el vonzáscentrumát, nem sújtotta gazdasági depresszió, nem cigánylakta térség, hivatalosan nem tartozik a hátrányos helyzetű vagy periférikus területek közé. A fentiek ellenére a helyi társadalomra a magyarországi átlagtól negatív irányban eltérő vonások jellemzők, s ezek a negatívumok még hangsúlyosabbá válnak, ha a Káli-medencét a Balaton-parti falvakkal hasonlítjuk össze.

A Káli-medence települései: *Balatonhenye, Kékkút, Kővágóörs, Köveskál, Mindszentkál, Monoszló, Salföld, Szentbékál*. Jogállásuk szerint községek, s a népességszám alapján mindegyik aprófalu. A legközelebbi centrumtelepülés Tapolca, amely autóbusszal közelíthető meg. A megyeszékhely, Veszprém csak átszállással, autóbusz–autóbusz vagy autóbusz–vonat kombinációval érhető el. A települések közül Balatonhenye és Monoszló zsákfalu, s 1988-ig – egy 2 kilométer hosszúságú összekötő út megépítéséig – Salföld is az volt. A medence lakóinak megélhetését a közelmúltig alapvetően a mezőgazdaság biztosította, a természeti adottságok a bazalttakarós hegyek délies kitettségu lejtőin a szőlőművelésnek, az alacsonyabb térszíneken – a Burnót-patak és a Kornyi-tó környékén – a legeltető állattartásnak, réti- és legelőgazdálkodásnak kedveztek. Az itt élők életét közvetve vagy közvetlenül befolyásolta a Balaton közelsége is, a Káli-medence falvai sok szállal kapcsolódnak a Balaton-parthoz. A tó közelsége a 19–20. század fordulójától hat erősebben, amikor megépültek az északi parti kikötők, s a század első évtizedében elkészült a Székesfehérvár–Tapolca vasútvonal.

A Káli-medence három ponton: *Ábrahámhegy, Révfülöp* és *Zánka* területén kapcsolódik a Balaton-parthoz. Vizsgálódásaim során a medence nyolc települése mellé kontrollként éppen a hagyományos, ma is fennálló kapcsolatrendszer miatt Révfülöpöt és Zánkát választottam. (Ábrahám-

hegy azért nem képezte a vizsgálat tárgyát, mert az 1970-es évek elejéig nem volt önálló település, egyik fele Salföld, a másik Balatonrendes részét képezte.)

A legutolsó népszámlálás adatai alapján népességszámát tekintve csak *Révfülöp kisfalu* (1334 fő), *Kővágóórs* és *Zánka aprófalu*, a többi település *törpefalu*. Monoszló lakossága nem éri el a 200 főt, Kékkút és Salföld népessége 100 fő alatti.

A falvak népességszámának 1870–1990 közötti alakulása azt mutatja, hogy a Balaton-parti falvakra és a Káli-medence népességére már a századforduló óta eltérő tendenciák jellemzők. A medence falvai 1890–1920 között érték el a maximális lakosságszámot, azóta eltérő ütemben és intenzitással, de *valamennyi település népessége fogy*. *Révfülöp* és *Zánka* lakóinak száma 1900 óta *folyamatosan növekszik*. Révfülöpön a növekedés 1960-ig nagyon gyors, azóta lassul. Zánka népessége 1970-ig egyenletesen nő, a következő évtizedben stagnál, 1980–1990 között ugrásszerű növekedés jellemzi.

Az eltérő ütemű elvándorlás okai az eltérő gazdasági és infrastruktúrális fejlődésben keresendők. A Káli-medence szőlőit a múlt század végi filoxerajárvány nagyrészt kipusztította, a tulajdonosok tőke hiányában nem tudták az ültetvényeket pótolni, s ez a szőlőmunkások (vincellérek) elvándorlását eredményezte. A medence falvaiban a vándorlási különbözet már 1900–1910 között negatív volt, de *az elvándorlók* nem Nyugat-Európában vagy a tengerentúlon, hanem *a Balaton-parton találtak munkát*. Ekkor ugyanis már működött a révfülöpi hajókikötő, s 1907-ben megkezdődött a Balaton északi partján végigfutó vasútvonal építése. A vasútépítés zúzottkőigénye miatt gyorsan fejlődött a bazaltbányászat (Badacsony), s a fel lendülő fürdőélet-idegenforgalom következtében is újabb munkalehetőségek teremtődtek a parti településekben, s így a bevándorlás miatt azok népességszáma növekedett. A Káli-medencét ettől kezdve a Balaton felől *kettős hatások* érték: *megnőtt a parti falvak vonzereje* a munkalehetőségek és a jobb infrastruktúra miatt, ugyanakkor a medence falvaiban megerősödtek a parti nyaralóvendégek kiszolgálásában, ellátásában szerepet játszó termelői tevékenységek. A Balatonhoz legközelebb fekvő *Salföld*, *Kékkút*, *Kővágóórs* lakói a nyári szezonban sok nyaralót láttak el friss gyümölcssel, tojással, tejtermékkel, zöldségfélékkel. A két világháború között – amikor a tengerpart elvesztése miatt a balatoni idegenforgalom megerősödött – jellemzővé vált, hogy a „balatoni rivierán” a szőlőtulajdonosok présházai lakoszóbeit a nyári szezonban nyaralóknak adták bérbe.

A parti településeken sok, a medence falvaiban élő szőlőbirtokos volt, aki így nyáron kiegészítő jövedelemre tehetett szert.

A Káli-medence falvaiban a század elején kezdődő *elvándorlás* később is *folytatódott*, a második világháború után *felgyorsult*. A parti településekben egész utcákat építettek a medence falvaiból leköltözők: Révfülöpön „kővágóörsi utca”, Zánkán „monoszlói utca” alakult ki. (Ábrahám-hegy is ennek a bevándorlásnak, s az ebből adódó népességnövekedésnek köszönheti önállóságát. Lakói a korábban salföldi, kékkúti lakóhelyű szőlőtulajdonosok vagy leszármazottaik közül kerültek ki.) Az elvándorlást a természetes szaporodás nem tudta ellensúlyozni, mert időközben a természetes fogyás vált jellemzővé. A medence falvaiból 1970–1979 között 668 fő, a következő évtizedben 357 fő vándorolt el. A legnagyobb vándorlási veszteség a legkisebb népességű falvakban mutatkozott: Salföld az 1970-es lakosságának 2/3-át, Kékkút az 50%-át veszítette el. Az 1970–1979 közötti „vándorlási csúcst” két okra vezethető vissza. Egyrészt ekkor zajlott az iskolák, termelőszövetkezetek, tanácsok körzetesítése, s ez a Káli-medence falvaiból az intézmények kivonulását eredményezte, másrészt abban az évtizedben váltak felnőtté a nagyobb létszámú „Ratkós” korosztályok, melyek tagjai a városokban szakképesítést szerezve szülőhelyükön megfelelő munkalehetőség hiányában nem tudtak elhelyezkedni.

A negatív hatások Kővágóörs esetében azzal bővültek, hogy a falu – amely tradicionálisan a Káli-medence kereskedelmi központja volt a fülöpi rév felé irányuló forgalom miatt – az 1970-es OTHK következtében megszűnt közös tanácsi székhely lenni. A tanácsot és egyéb „központi” intézményeket is Révfülöpre telepítették át, amelynek következménye e település funkcióinak gyarapodása, népességének növekedése, Kővágóörs visszafejlődése, lakosságának gyors csökkenése volt.

A Káli-medence falvaiban az elvándorlás miatt *kedvezőtlen korstruktúra* alakult ki (1. táblázat). A települések népessége elöregedő, csak Köveskál és Mindszentkál mutatói közelítették meg az országos átlagot. A többi faluban a 8–18% közötti gyermekkorú népesség mellett 25–35 százaléknyi időskorú jelenléte jellemző. Ennek következtében a népesség reprodukációs képessége megszűnt, a természetes fogyás visszafordíthatatlanná vált.

A Balaton-parti falvak korstruktúrája egymástól eltérő: *Zánkán fiatalos, Révfülöpön öregező*. Révfülöp lakóinak kormegoszlása az idős és a gyermekkorú népesség esetében a Káli-medence falvaihoz hasonló, az aktív korúak aránya pedig az országos átlaghoz közelít. Ez a fent már említett bevándorlás következménye, amely Révfülöpön az utolsó két év-

tizedben, Zánkán 1980 után dominált. Az időskorúak számának és arányának növekedését Révfülöpon az is befolyásolta, hogy jó megközelíthetősége, fejlett infrastruktúrája miatt sok nyaralótulajdonos állandó lakóhelyévé választotta a nyugdíjkorhatár elérése után.

1. táblázat

A népesség megoszlása korcsoportonként (1990)

Település	0–14	15–39	40–59	60–X
Balatonhenye	17,2	28,2	23,0	31,6
Kékkút	8,5	29,3	26,8	35,4
Kővágóörs	17,6	31,8	24,8	25,8
Köveskál	22,0	36,5	21,8	19,7
Mindszentkál	19,2	36,0	22,5	22,3
Monoszló	18,4	27,2	24,0	30,4
Salföld	11,4	27,3	28,4	32,9
Szentbékakál	13,9	33,1	19,5	33,5
Révfülöp	14,6	29,3	28,9	27,2
Zánka	22,7	41,2	19,7	16,4
Országos átlag	20,5	35,5	25,8	18,2

A népesség korösszetétele és gazdasági aktivitása között a Káli-medencében is szoros kapcsolat van: az aktív keresők arányát a kedvezőtlen korstruktúra miatt az országos átlag alatti, az inaktív és eltartott népességet a magyarországi átlag feletti adatok jellemzik (2. táblázat). A medence falvaiban nagyon kevés a helyi munkalehetőség. A legnagyobb munkáltató 1990-ben az Érc- és Ásványbánya Vállalat kisörspusztai kvarchomokbányája, a kékkúti ásványvíz-palackozó (ma Theodora Quelle) és a kövágóörsi Béke Termelőszövetkezet volt. A munkaképes korú aktív népesség egy része a Balaton-parti települések üdülőiben, kempingjeiben, vendéglátóhelyein dolgozott.

A munkanélküliség 1990-ben még kevésbé mutatkozott, s azóta is inkább szezonális jelenség, a Balaton-parti idegenforgalom miatt ősztől tavaszig jellemző.

2. táblázat

A népesség gazdasági aktivitása (1990)

Település	Aktív kereső	Munka-nélküli	Inaktív kereső	Eltartott
Balatonhenye	33,5	0	41,1	25,4
Kékkút	40,2	0	43,9	15,9
Kövágóörs	39,4	1,2	34,1	25,3
Köveskál	41,5	1,5	29,0	28,0
Mindszentkál	35,0	2,0	37,5	25,5
Monoszló	31,0	1,3	41,8	25,9
Salföld	30,7	2,3	44,3	22,7
Szentbékáll	35,1	1,2	43,0	20,7
Révfülöp	42,7	1,3	34,8	21,2
Zánka	49,3	0,8	21,7	28,2

A lakosság életkörülményeit vizsgálva a települések lakásállományában és a lakások komfortfokozatában szembetűnő igazán az eltérés a parti falvak és a Káli-medence falvai között. Zánkán és Révfülöpön a legfiatalabb a lakásállomány, s a legnagyobb a 3 és többszobás lakások aránya, míg a „háttérterületen” alig találhatunk az utolsó évtizedekben épült, korszerű, többszobás lakóházakat.

Pozitív táji sajátosság, hogy a helyben kitermelhető építők miatt a régi lakóházak nem vert fallal vagy vályogból, hanem kőből készültek. Speciális jellemvonás az is, hogy a Káli-medencében 113 fő – egy törpefalunyi ember – él külterületen. A külterületi népesség Mindszentkál, Kövágóörs, Kékkút és Szentbékáll szőlőhegyein lakik, arányuk a falvak népességének 10,8–1,6%-a. Révfülöpön hasonló számú és arányú külterületi népesség jellemző (48 fő, 3,6%). Zánkán az állandó népességnek 7,1%-a, 61 fő él külterületen, a lakónépességből azonban 265 fő (24%). Ez annak a következménye, hogy Zánkához tartozik az alapításakor „Balatoni Úttörőváros”, ma Gyermeküdülő Centrum néven nyilvántartott telep, ahol sok – más településen állandó lakos – alkalmazott él. Ez a külterületi lakott hely azonban sem külső megjelenésében, sem a lakások komfortfokozatában nem hasonlítható a szőlőhegyi szórványokhoz, sokkal inkább a városi lakótelepekhez.

A lakások felszereltségét alapvető eltérések jellemzik. A Káli-medencében az utolsó népszámlálások időpontjában Balatonhenyén és Kékkúton még nem volt *vezetékes ivóvíz*, a többi faluban a lakások 40–48%-át kapcsolták rá a vízvezetékre. A pozitív kivétel Köveskál, de itt is csak 64,2% a vezetékes ivóvízzel ellátott lakások aránya. (Ennek a falunak a legkedvezőbb a korstruktúrája, dacára annak, hogy egy kis kapacitású szociális otthon is működik ott. Köveskál a körzetesítések időpontjáig Kővágőörs mellett a Káli-medence második számú kisközpontja volt. Megszűnt ugyan közös tanácsí székhely lenni, de megmaradt körzeti orvosa, gyógyszerháza, s az általános iskola alsó tagozata, így népességmegtartó képessége jobb, mint a többi falué.) *Közüzemi csatorna* – a magyar „falusi átlagnak” megfelelően – egyik településben sincs. A lakások egyharmadában–egynegyedében van vízöblítéses WC, ennél is kevesebben *központi fűtés*.

A lakások komfortfokozata részben a korábbi központi fejlesztések (például vízvezeték-hálózat-építés), részben a népesség vagyoni állapotának függvénye. Ott, ahol a falvakban élők egynegyede–egyharmada nyugdíjas korú, nincs vagy alig van lehetőség a lakások korszerűsítéséhez szükséges anyagok előteremtésére, s az ellátandó lakosság kicsi létszáma nem segíti a központi beruházásokat.

A Balaton-parti falvakban a *kommunális infrastruktúra* kiépítettsége *szélesebb körben jellemző*. A csatornahálózatba bekapcsolt lakások arányának kivételével – ez 9–19% – 90% körüli mutatók jellemzők az ivóvízvezeték, vízöblítéses WC, a PB-gáz használata esetében, és 33–43% a házi központi fűtés kiépítettségében. Ezek a mutatók egyenes következményei a fiatal lakásállománynak – hiszen az utolsó két évtizedben már nem építettek új lakásokat fürdőszoba vagy központi fűtés nélkül –, illetve feltételei az idegenforgalmi hasznosításnak. A Balaton-parti falvakban általános szezonális szobakiadás csak bizonyos infrastrukturális feltételek mellett lehetséges, ugyanakkor az ebből származó jövedelmek a lakások további korszerűsítésére (is) fordíthatók.

Ha nemcsak a lakások, hanem a *nyaralóépületek* ellátottságát is vizsgáljuk, az tapasztalható, hogy a Káli-medence legkisebb településeiben olyan nyaralók vannak, amelyek komfortossága a Balaton-partiakhoz hasonló, vagy annál jobb. Általánossá vált, hogy az elvándorlás–kihalás miatt üresen maradt épületeket a medence falvaiban „külső” polgárok nyaralónak vásárolják meg, s a legkorszerűbb infrastruktúrával szerelik fel. (Salföld és Kékkút házainak több mint 50%-a volt 1990-ben nyaraló.) Így ezen települések arculata kettős: az őslakók régi, kevésbé komfortos lakó-

házai mellett külső képükben is rendezett, belül összkomfortos nyaralók találhatók.

A Káli-medence falvainak alapellátása nagyon hiányos. Orvos csak Köveskálón és Kővágóörsön, gyógyszerár csak Köveskálón található – a kővágóörsit a tanáccsal együtt Révfülöpre „körzetesítették”. Általános iskola alsó tagozata Mindszentkállán és Köveskálón működik, a felső tagozatos gyerekek a révfülöpi általános iskolába járnak.

A Káli-medence népességére, településeire a Balaton közelsége *kettős hatást gyakorol*: a munkahelyek száma, az idegenforgalomból származó bevételek nagysága, a parti települések jobb infrastruktúrája miatt *elszívja* a „háttér” falvak fiatal, aktív népességét, így e településekben időskorú, alacsony iskolai végzettségű, alacsony jövedelmű lakosok maradnak, akik kevésbé tudják lakókörnyezetüket fejleszteni, érdekeiket érvényesíteni. (A legkisebb falvakban az elvándorlás miatt a népesség nagy mértékű szellemi degradálódása jellemző, amely nemcsak az érdekérvényesítésben, hanem még a napi ügyintézésben is negatív következményekkel jár.)

Ugyanakkor a Káli-medencében *egyre nő* azoknak a *vállalkozásoknak a száma*, amelyek a Balaton közelsége miatt, elsősorban külföldi nyaralóvendégek nagy létszámára alapozva speciális szolgáltatásokat, programokat kínálnak. (Pegazus Tours – lovasturizmus, lovaglóiiskolák, exkluzív vendéglátóhelyek, struccfarm stb.) Ezek a vállalkozások nem helyi tőkéből jöttek létre – hiszen ilyen alig van –, és nem a helyi lakosok érdekeit szolgálják – illetve csak annyiban, hogy néhány embernek szezonális munkahelyet jelentenek.

A Balaton közelsége a Káli-medence esetében hozzájárul a falvak fizikai fennmaradásához és funkcionális váltásához: a legkisebb népességű települések eredeti lakóik elköltözése, kihalása miatt üdülőfalvakká válnak (Salföld, Kékkút), de a többi faluban is megerősödik az idegenforgalmi szerepkör.

TISZASAS ÉS CSÉPA IDŐBEN VÁLTOZÓ TÁRSADALOMSZERKEZETE

Nánásiné Tóth Éva

A Szolnok megye délnyugati csücskében található földrajzi, néprajzi tájegység, a Tiszazug két településének, Tizsasasnak és Csépának a társadalomrajzához szeretnék néhány, részben interjúzással közvetlenül szerzett, részben levéltári, részben statisztikai forrásból származó információt hoztatni. Az interjúkat 1994 tavaszán készítettem.

Csupán a földrajzi távolságot tekintve, egynehány km választja el a két települést egymástól, de a történelmi fejlődésüket tekintve vannak különbözőségek. A jelen társadalomszerkezetének megértéséhez indokolt egy rövid visszatekintést tenni.

Csépa történelmének egyik meghatározója a nemesi múlt. Egy, a 18. sz. elejéről származó összeírás szerint itt élt a környék legtöbb nemese. Ezen oknál fogva hívták a községet Nemes-Csépának is. A község a nemesi előjogait megőrizte egészen a 19. sz. legvégéig. A birtokosok száma ugrásszerűen megnőtt, ami viszont együtt járt a birtokok további aprózódásával. Ezzel ellentétes folyamat, a földtulajdon koncentrációja lassan haladt, és csak a 19. sz. végén jelent meg az első 100 holdon felüli birtok. Ekkor a lakosság túlnyomó része az átlagos méretűnek számító 6–7 holdas birtokokon próbált gazdálkodni, illetve nincstelenként tengődött. Mivel helyben nem találtak munkát, ezért nagy létszámú, gyakran 40–50 fős csapatokban jártak a környező falvakba, így többek között Tizsasasra is, aratni.

Tizsasason viszont nem éltek nemesek. Illetve, egy, még II. József idejéből származó felmérés mindössze egyetlen nemeset említett a település lakói között. Ugyanakkor Tizsasas a 18. sz.-ban a Steöszel földesúri család kezén volt, akik akkoriban majorság kialakításához még nem tartottak vissza földet, helyette robotváltó szerződést kötöttek a sasi jobbágyokkal, amit a 19. sz. folyamán aztán módosítottak. A birtokviszonyokat tekintve, a 19. sz. végén itt még nem regisztráltak 100 holdon felüli területet. Az 1930-as évek közepén készült összeírás szerint viszont Tizsasas határának már a 42%-át foglalták el a 100 holdas és ennél nagyobb birtokok. Ez a nagy kiterjedésű földterület a földtulajdonnal rendelkezők 0,9%-ának a kezében összpontosult. Tizsasason az akkor számlált 664 helyi gazdálko-

dó 37%-a tartozott a 0–1 holdas kategóriába, a 39%-a pedig a törpebirtokos 1–5 holdasok közé. Bár a gazdálkodással foglalkozók több mint 2/3-a nincstelen, illetve törpebirtokos, de mellettük megtalálható volt a 23%-ot kitevő 5–50 holddal rendelkezők viszonylag népesnek mondható tábora is.

Csépának az ugyannerre, vagyis az 1930-as évekre vonatkozó földbirtokviszonyai a tiszasasihoz nagyon hasonlóak. A 0–1 holdas kategóriába tartozott a gazdálkodók 39%-a, a törpebirtokos 1–5 holdasok közé pedig a 36%-a. A középbirtokosnak nevezhető 5–50 holdasok csoportjába tartozott majd 25%. Tehát az 1930-as években Tiszasason és Csépán csaknem százalékra pontosan megegyezett a nincstelenek, a törpebirtokosok és a középparasztok aránya. Jelentősebb eltérés a 100 holdon felüli területtel bírók adatai között mutatkozik. Tiszasason a gazdálkodók majd 1%-a, Csépán pedig csak a 0,2%-a tartozott ide.

Úgy vélem, az általam készített interjúk is kellően reprezentálják a két falu között a birtokviszonyokban meglévő különbséget. A tiszasasi mintában nagyobb a szórás a birtokok mérete között. A nincstelen és a törpebirtokosok mellett 4 család a 11–20 holdas kategóriába tartozott, de az ennél nagyobb birtokkal rendelkezők is bekerültek a mintába – 35, 50 sőt 70 holddal is. Valamint Tiszasason több jelét fedeztem fel a vállalkozóbb szellemben folytatott gazdálkodásnak – pl. majd mindegyik birtokkategóriához tartoztak bérelt földek. A bérlettel az akkoriban még jelentékenyebb birtokoknál is tapasztalható terület-szétaprózás helyett összefüggő, gazdaságosabb megművelést lehetővé tevő területek kialakítására törekedtek.

Mindkét falu életét alapvetően meghatározta a Tisza közelsége. A foyamszabályozással a 19. sz. végére a megművelhető területek nagysága megduplázódott.

A két falu földbirtokviszonyait különbözőképpen érintette a Nagyatádi-féle földreform, majd pedig az 1945-ös földosztás. Csépán a Nagyatádi-féle földreform során egyetlen hold szántót sem osztottak ki. Csupán néhány hadiözvegy kapott 1–2 holdat a környező határban. Tiszasason ezzel szemben 1920 és 1935 között 206 igénylőt juttattak földhöz, 110 főt pedig 28 kat. hold területen házhelyhez. Tehát az 1930-as évek birtokviszonyainak az elemzésekor ezt is figyelembe kell venni. Azonban a szétosztott földek gyenge minőségű, homokos talajok voltak. Ezek a gyenge talajok hozzájárultak ahhoz – mivel másra nemigen lehetett használni őket – hogy a tiszasasi gazdálkodásban a 19. sz. utolsó harmadától fontos szerepet betöltő szőlőművelés egyre hangsúlyosabbá váljon. Bár Csépán is foglalkoztak szőlővel, de ott ez sem mennyiségében, sem minőségében

nem érte el a sasi szintet. Az interjúzás során szerzett információk megerősítették a fentieket. Csépan a minta 60%-a rendelkezett szőlővel, de Tiszasason az egy árván nevelkedett nőt leszámítva mindenkinek volt szőlője. A szőlőterületek átlagos mérete 3 hold körül mozgott. Akadt olyan család, ahol a szőlő jelentette az elsődleges megélhetési forrást, olyannyira, hogy a lakóhelyük is a szőlőben volt. A szőlőt, mint művelési ágat a térséget jól ismerő dr. Szabó László néprajzkutató az eredeti tökefelhalmozás megnyilvánulásának tekintette. Bár 8 hold szőlővel rendelkező családból származó ember is szerepelt a mintában, de általában ezek a területek kicsik voltak ahhoz, hogy komoly vagyonok megtestesítői legyenek. Tiszasason egészen az 1960-as évek elejéig a megyei átlagot messze meghaladta a szőlőtermelés mértéke.

Csépan az 1945-ös földosztással is csupán a jogosultak megközelítően felének juttattak földet és 80 igénylő kimaradt a földosztásból. Tiszasason viszont a csépainál jóval nagyobb számú igénylő, 230 fő között osztottak szét földet.

Tiszasas és Csépa összehasonlító elemzésének újabb lényeges dimenziója a két falu között meglévő valláskülönbség. Tiszasas alapvetően református lakossága mellett Csépaé katolikus. Ez a különbség olyannyira meghatározó, főleg a szinte 100%-ban református sasiaknál, hogy több interjúalanyom említése szerint, ha valaki katolikus volt, ez a kívülről jövő bélyegét jelentette.

A két falu 1945 utáni története a forгатatókönyv azonossága miatt sok hasonlóságot tartalmaz.

Az 1945-ös földosztással földhöz juttattottak, az egykori szegényparasztok, az egyik oldalon, illetve átfedés lehetséges, a kommunista párt tagjai a másik oldalon, létrehozták mindkét faluban az első termelészövetkezeti csoportokat. A termelés kultúrájában, az eszközökben megmutatkozó hiányosságai, valamint a tszcs-eket is erősen sújtó beadási kötelezettség, mindez együtt vegetálásra ítélte őket.

Egyik interjúalanyom megfogalmazása szerint: „...a tsz-eket a nagy hiány teremtette. A szegénység, a gépek hiánya...” A lakosság túlnyomó többségét nem érintette az első tsz-szervezés. Olybá tűnt számukra – ismét csak az interjúkra tudok hivatkozni –, hogy rövid életűek lesznek a tsz-ek. Aztán a második téteszesítési hullám 1959-ben alapvető változásokat jelentett a falvak társadalmában. Az interjúk gerincét is ennek az időszaknak a felelevenítése jelentette. Az interjúalanyok visszaemlékezéseikben a belépés, beszerzés körülményeiként a lelki és a fizikai terror széles skáláját felvonultatták.

Ez a mozgalom már mindenkit megcélzott, és ez a mindenki elsősorban a vagyonnal rendelkező, kulákká nyilvánított, vagy a bélyeget valahogy megúszó, középparasztokat jelentette. A középparasztoknak többféle reakcióját figyelhettem meg. A második tsz-szervezési mozgalommal bekerülők igyekeztek a meglévő szegény tsz-től elkülönülni, újabb termelőszövetkezetet létrehozni. Tették ezt azzal a meggyőződéssel, hogy tisztában voltak vele, a szegényebb tsz a pártvezetés részéről nagyobb támogatásban fog részesülni. A belépők között akadt, aki passzív rezignációval vette tudomásul, hogy karrierre nem számíthat, mert véleménye szerint ehhez szegényparaszti származás és párttagság szükségeltetett, de egyedinek számító példaként akadt olyan egykori kulákká minősített a tiszasasi mintában, akinél a belépés egy erősen felfelé ívelő karrier kezdetét jelentette. A tsz-t, mint létrejötté után Csépa és Tiszasas legnagyobb munkáltatóját elkerülők stratégiájában az alábbi változatokat figyelhettem meg. Vagy kimaradtak a tsz-ből, de önálló gazdálkodóként továbbra is megmaradtak sasi, illetve csépai lakosnak, vagy, és ezt a megoldást választották többen, csak lakkhelyként maradt Csépa, illetve Tiszasas, munkát másutt kerestek. Végso megoldásként elköltöztek a faluból. A népesség számának csökkenése komoly problémája volt mindkét falunak.

Az 1960-as évek ún. konszolidációs politikájának jegyében beindult a saját föld illúzióját adó háztáji és kiegészítő gazdaságok rendszere. A háztájit 1 holdban maximálták, és ezt a mennyiséget nem is növelték. Azonban míg először csak családonként járt az egy hold, a hetvenes évektől lehetőség nyílt arra, hogy mindegyik tsz-tag családtag után igényeljenek. A kötelező 1 holdon belül végrehajtott aprónak tűnő, de a tsz legitimitását növelő lépésként kell értékelni azokat az engedményeket, amikor a tiszasasi tsz-vezetés az egy holdba nem számította bele a szőlőt, illetve a háztájit igyekeztek mindenkinek a saját egykori földjén kiadni. A hetvenes évektől kezdve intézménytől, pl. tanácstól is lehetett földet bérbe venni. A falvak társadalmának polgárosodásában komoly szerepük volt a háztáji gazdaságokból az önkizsákmányolással szerzett jövedelmeknek.

A hetvenes években a tiszasasi tsz-vezetés felelevenítve a hagyományosan húzó ágazatnak számító szőlőművelést, magasművelésű szőlő telepítésébe kezdett, amelyet az itt is megszerveződő szakcsoportoknak adott ki. A hetvenes évek általánosan elterjedt és már többek által leírt modelljét Tiszasason és Csépán is meg lehetett találni, mely szerint a fő munkahelyen végzett munka mellett, és jelesül ez a hely itt a tsz, egyre dominánsabbá vált mind területében, mind a megművelésére fordított idő vonatkozásában a háztáji, vagy az egyéb címen művelt föld. Erre az időre esett a

nők munkavállalása – egyéb lehetőségek híján – általában a tsz-ben, vagy a htb. státus megtartásával bedolgozóként. Fontos szempontja volt a munkavállalásnak, hogy mellette a kertet, a háztájit művelni lehessen.

A hetvenes évek második felében a „nagy a szép” ideológiájába csomagolt intézmény-összevonások számos, máig ható ellenségeskedésnek ásták meg az alapját. Az intézmények közül a tsz-összevonásokat emelem ki, melyeknek a negatív hatása ma is több vonatkozásban – pl. a kárpótlás végrehajtásban – mérgezi Tiszásas, Csépa, valamint a most tárgyalásra nem került Tiszaug kapcsolatát, mindennapi életét.

A társközségek tsz-ei közül a sasi tsz volt a legerősebb, és ettől várták a többinek is a feljavítását. Aztán az összevont tsz a megszüntetése idejére, a nyolcvanas évek végére komoly adósságállományt hagyott maga után, de ebben meghatározó szerepe volt a gazdasági szabályok és végső soron a világgazdaság megváltozásának is. Az egyes tsz-ek jelentős pénzügyi terheket hoztak magukkal. A gazdálkodást tovább nehezítette, hogy a közös tsz igen nehezen áttekinthető szervezeti egységben működött. Összességében az intézmény-összevonások nagy mértékben hozzájárultak az egyes településekről az elvándorlás felerősítéséhez.

A két falu 20. sz.-i népességszámának alakulását tekintve megállapítható, hogy a népesség fogyása nem írható kizárólag az elmúlt negyven év számlájára. Mind Csépan, mind Tiszásason 1930-ban éltek a legtöbben. 3570, illetve 1877 fő. Aztán beindult a hol erősebb, hol gyengébb méretű csökkenés. A legnagyobb elvándorlás nem az ötvenes évekre esik, hanem sokkal inkább a 1960–1970 közötti évtizedre. Az 1959–60-ban létrehozott tsz-ek végleges struktúráknak tűntek, és aki ezen keretek között nem tudta elképzelni további életét, általában a legdinamikusabb, leginkább képzett és fiatal generáció tagjai elköltöztek. Helyük üresen tátong a két falu korfájában.

Az 1990-es népszámlálás szerint Csépa lakosainak száma 2172 fő, Tiszásasé 1313 fő. Ha az 1980-as évek második felétől kezdve lehet is némi beköltözéssel találkozni, általában a valamilyen ok miatt a társadalom peremére szorultakról van szó. A kárpótlás nemigen vonzotta vissza lakosként a néhány évtizeddel korábban a falvakból elköltözött, jelentős hányadban középparaszt származásúakat. Annak ellenére, hogy interjúalanyaim körében élénken élnek a tsz szervezés emlékei, a tsz megszűnését csupán egyetlen csépai, a fél életét Budapesten élő, valaha kuláknak minősített asszony fogadta örömmel, aki a kortársaitól eltérően egymaga kivette a kárpótlási földet. A többieknél inkább aggodalommal, a jövőtől való félelemmel találkoztam. Az idősek jelentős részben az újonnan létrejött

szövetkezet használatában hagyták a földjüket, és csak a haszonbérre tartanak igényt. Ha mégis saját művelésre vettek ki földet, az általában nem haladta meg a háztáji szokásos méretét. Az ezt meghaladó nagyságú területet azoknál figyelhettem meg, akiknek a családjában a faluban élő, fiatal, illetve középkorú, mezőgazdasággal már korábban is foglalkozó és nem-egyszer munkanélkülivé vált leszármazott van.

Tiszasason is az interjúalanyok zömére jellemzőek a fentiek. Azonban a minta két, egykoron legtöbb földdel rendelkező, kuláknak bélyegzett tagja – bár egyikük már régóta Kecskeméten él – nagy ambíciókkal fogadta a változásokat. Kivették az összes igényelhető földet, és még az árverésen ezen túl is vásároltak. Mindketten nagy vállalkozásokat fontolgattak az interjúkészítés idején, 1994 tavaszán, melyek terveik szerint jelentőségükben, munkaerőigényük szempontjából túlnőnek az egyszerű földművelés keretein. Egyikükre ez különösen igaz, mert alapvetően a mezőgazdasági terményeket feldolgozó üzemmel a Tiszazug egészében kíván meghatározó jelentőségű munkaadóvá válni.

A többség véleményét azonban azt hiszem, a következő megfogalmazás adja vissza a leginkább: „...a kárpótlás... kinek jó ez?... nagyon kevesen tudnak vállalkozni. A többinek, akinek se pénze, se tehetsége hozzá, azoknak kéne a szövetkezet. Attól félek, hogy megint kialakul a nagybirtok.”

Tanulmányom főbb tanulságait az alábbiakban összegzem:

1. Tiszasason mind 1945 előtt, mind az interjúkészítés időpontjában nagyobb vállalkozó kedvvel találkoztam.

2. A két falu lakossága között a vallásban, a birtokviszonyokban mutatkozó különbségek okozta ellenérzéseket a kényszerű intézmény-összevonások véglegesen megrontották, és ezen a helyzeten az új önkormányzati rendszer, a mindkét falut erősen sújtó munkanélküliség miatt nem képes változtatni. Nem képes a falvakat a közös sors megélésében együttes szerepvállalásra készíteni.

3. A kárpótlás, a részaránytulajdon rendszere nem jelent megoldást ezeknek a falvaknak a gondjaira.

ÖSSZEFOGLALÓ

A „SZOCIÁLIS PROBLÉMÁK – SZOCIÁLIS KAPCSOLATOK” SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

Dövényi Zoltán

A szekcióban az előadások tematikailag változatosak voltak. Ennek ellenére több olyan vezérfonal is kialakult, amelyekre a szekció munkáját végül is fel lehetett fűzni.

A legtöbbször emlegetett probléma a munkanélküliség volt. Az ezzel foglalkozó előadások egymást kiegészítve támasztották alá, hogy a közvélekedéssel ellentétben Magyarországon a munkanélküliség a falusi térségekben súlyosabb probléma, mint a városokban. Ezt egyértelműen jelzi, hogy 1995 nyarán a munkanélküliségi ráta a városokban nem érte el a 10%-ot, a falvakban viszont közel járt a 15%-hoz. A falvakon belül is főleg az aprófalvak helyzete volt súlyos, ahol az aktív keresőkhöz viszonyítva különösen magas volt a munkát keresők aránya. A nagyarányú munkanélküliség a régóta strukturális gondokkal küzdő aprófalvas térségek (pl. Cserehát, Szatmár-Beregi-síkság) teljes leépüléséhez és kiürüléséhez is elvezethet.

A falusi munkanélküliség problémájának megoldását természetesen nem vállalhattuk magunkra, néhány megszívlelendő javaslat és felvetés azonban elhangzott. Ezek közé tartozott, hogy a magas munkanélküliséggel rendelkező falusi térségekben kényszerűségből továbbra is prioritást kell adni a munkanélküliség kezelésén belül a passzív eszközöknek, mivel az aktív eszközök jószerével hatástalanok. Minden olyan törekvés, ami az aktív eszközök arányának növelését célozza meg, minden jószándék ellenére a munkaerőpiaci eszközök olyan átcsoportosítását szolgálja, ami hátrányos a falusi térségeknek.

A falusi munkanélküliség csökkentésének nem lehet az az útja, hogy helyben teremtenek új munkahelyeket. Ennél járhatóbb útnak látszik a kistérségi központok munkaerőpiaci helyzetének javítása, mivel ennek kisugárzó hatása a környező településekre is jótékony hatást gyakorolna. Nem kétséges, hogy pl. a japán TDK-cég Rétságra tervezett videokazetta-gyára a maga 3000 új munkahelyével fél Nógrád megye munkaerőpiacán éreztetné hatását, hasonlóképpen a Ganz-Ansaldo tervezett tápiószelei gyára is jónéhány településben csökkentené a munkanélküliséget. A dolog

természetesen fordítva is igaz: a munkaerőpiaci szempontból nagyon is sérülékeny falusi térségekben néhány száz főt foglalkoztató üzem bezárása is katasztrofális következményekkel járhat.

A szekció előadásában és a vitában is felmerült, hogy hová, merre „indulnak” a városi munkanélküliek. Felmerült, hogy a falvak felé, de valahányan hozzátették, hogy ez biztos nem hoz fellendülést a falvakban.

A munkanélküliséggel általában szorosan összekapcsolódva jelentkeznek a falusi térségekben a súlyos szociális problémák. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében végzett vizsgálatok egyértelműen igazolták, hogy a városokban és a falvakban eltérőek a szociális terhek, s a községi önkormányzatok költségvetésének aránytalanul nagy részét teszik ki a szociális támogatások. Nincs okunk feltételezni, hogy az ország hasonló adottságú térségeiben más lenne a helyzet. Ugyanakkor fel kell figyelni arra is, hogy az önkormányzatok pénzügyi finanszírozásának jelenlegi rendszere inkább a passzív, beletörődő magatartásra ösztönöz, s nem inspirálja az önkormányzatokat az aktív munkaerőpiaci politikára.

Eléggé egyértelműen megfogalmazásra került az is, hogy a falusi térségek problémáinak megoldására nem lehet egyetlen generális, az ország minden részén használható programot kidolgozni. A szekció munkáját inkább a tények és információ áradatának ismertetése, nem pedig a nézetek éles ütköztetése jellemezte. Néhány probléma körül azonban éles vita is kialakult. Ilyen probléma volt az elmaradott falusi térségek jövőjének alakulása. Egyetértés volt abban, hogy elsősorban kistérségi komplex programok kidolgozására van szükség, mert csak ezek segítségével lehet valamit javítani az egyes területek helyzetén. Nehezen feloldható ellentmondást jelent azonban az, hogy ezen komplex programok kidolgozása során milyen legyen az arány a külső és a belső erők között. Voltak olyan nézetek, amelyek szerint csak belső erőkre támaszkodva lehetséges a fejlesztés, ugyanakkor a megvalósításhoz az egyes térségek erőforrásai nem elegendők. Külső – pl. kormányzati – pénzek bevonása esetén viszont reális vesztély az eredeti elképzelések torzítása és felhígítása.

A falusi térségek szociális problémáinak számbavételénél elkerülhetetlenül felmerültek a cigánysággal kapcsolatos gondok. Jóllehet a jogszabályok ma már sok mindent lehetővé tesznek, a cigányság helyi önszerveződése még nagyon a kezdet kezdetén áll. Enélkül pedig meglehetősen nehéz valóban nyomasztó gondjaik megoldása. Hasonlóképpen vitatott kérdés volt a cigányság helyzetének és jövőjének megítélése. Abban mindenki egyetértett, hogy a cigányság sorsának alakulásában meghatározó tényező, hogy sikerül-e soraikban általánossá tenni az iskolázást és a kép-

zést. Annak viszont már nem volt egyértelmű a megítélése, hogy ennek alakulását a cigányság belső ügyének kell tekinteni, vagy pedig elképzelhető bizonyos „szelíd presszió” is.

Voltak olyan vélemények, amelyek azt hangsúlyozták, hogy a hosszabb ideje válságos helyzetben lévő térségekben élők tudják, hogy nem számíthatnak senkire, csak saját magukra. Az ilyen térségekben már csak azért tudnak az emberek megélni, mert kihasználják a joghézagokat.

Többször felmerült a helyi közösségek megerősödésének fontossága. Az elmúlt évtizedekben a lokális társadalmak összetartó ereje jócskán meggyengült, ami annál inkább kedvezőtlen, mert a jelenlegi kritikus helyzetből történő kilábaláshoz nagyon is szükség lenne az erők összefogására. Ez elengedhetetlen a települési vagy kistérségi túlélési stratégiák megfogalmazásához is. A „közösségben élni” felfogás megerősödésében sok minden szerepet játszhat, pl. az elmúlt évtizedekben kiüresedett hagyományos ünnepek (pl. a búcsú) tartalommal való megtöltése.

3RD VILLAGE CONFERENCE FROM AGRICULTURE TO RURAL DEVELOPMENT

Editor: Teréz Kovács

The already traditional village conference, held every second year in Pécs, is organised so as to gather the representatives of different scientific fields who are devoted to the Hungarian villages and the rural areas and listen to their voices.

There is a continuity of the three village conferences held so far. The titles of the first two village conferences were similar: "Crisis and the Way Out" and "Way out of the Crisis". In these two village conferences we were seeking the ways leading out of the crisis. The ways out, meanwhile, turned out to be searched in the direction of rural development. This inspired us to call the 3rd village conference "From Agriculture to Rural Development".

Maybe it due to this appropriate and actual choice of topic that this third village conference had greater interest than any other before. On the plenary session and the five section sessions following it approximately a hundred lectures were held.

The villages in Hungary are in a crisis now, which naturally has a lot to do with the economic situation of the country, the difficulties of the economic and social transition and of the ownerships – still these factors in themselves do not explain the crisis. This crisis is more palpable in agriculture than in the other sectors, although Hungary has favourable climatic, ecological and economic endowments for agricultural production. The soil is practically the only significant natural endowment that we have. 51% of the territory of the country is arable land, suitable for the growing of almost all field crops. It is not just by chance that among the countries of Central-Eastern-Europe, stricken by a serious structural crisis, it is only Hungary the export of which to the European Union exceeds its import from there. In spite of all these facts, agriculture cannot be a saviour of the countryside, only a complex rural development is capable of that. The role that agriculture will play in it is to provide a production, beyond self-sufficiency and export, that is able to preserve the landscape, improve its beauty and guarantee sustainability. This

development alternative considers animal husbandry and the propagation of the manual labour intensive cultures as breaking points.

During the regional researches in Hungary the development of the regional centres proved to be inadequate; the development of their attraction zones and the countryside together can lead to success. While creating the small regional development concepts, it is especially important that the conceptmakers and the local actors should establish a continuous connection.

Also, researches so far have proved that a serious mistake of the communism was the non-conscious, rather instinct-led compensation policy: When the economic conditions of the agrarian economy worsened, they tried to compensate it with the development of the villages and vice versa, if more resources were devoted to the infrastructural development of the villages, the agricultural investments were held back. Unfortunately this remained the case following the systemic change in 1990: A significant decrease in the agricultural grants accompanied the development of the villages.

The lecture of the British guest of the village conference revealed the fact that although the rural areas of Hungary and the other East-Central-European countries are different from the ones in e.g. Great Britain, the challenge that they have to face is common. This challenge is to find our competitive advantage in the global market, to cope with the consequences of uneven development, to find the extent to which we have to decentralise the government structure to make it more efficient, at the same time to find how to support those regions that are now in a serious situation as a consequence of the structural change in the economy.

Section 1: *Large enterprises – family farms*. The common concern of both forms is how to provide an adequate income for those who live from agriculture. A part of the transformed co-operatives seems to become stable, the other part fights against liquidation. According to Central Statistical Office data, the number of private entrepreneurs in agriculture in Hungary is around 51 thousand. Their number, nevertheless, can be some 150 - 200 thousand even by strict estimations, but it is even possible that their number reaches 300 thousand. The major part of the agricultural entrepreneurs excluded from statistics is unemployed people or pensioners.

Food processing industry was a loser of the political transition just as much as agriculture. The major part of the large food processing

companies went bankrupt and the multinational corporations that have taken their place are suppressing the purchase prices.

Consultancy is a key question of development in the present transforming agriculture. In the future, practice-oriented consultancy will be in demand in this field, too.

Section 2: *Sustainable development*. The contemplation of the notions of sustainability, landscape, development and improvement appeared as an actual topic in the work of the section. A special emphasis was placed on the agriculture concerns of sustainable development, within that especially the problems and opportunities in animal husbandry. It was stated that a large number of followable patterns – sustainable villages – would be a necessity. These villages could become dominant in course of time and would mean a significant step towards sustainable development, on the other hand, they would provide important feedbacks for the clarification of the theoretical issues. Sustainable development cannot be learnt by any means by desk research and data processing, no matter how correct they are from scientific aspect. Action research is an irreplaceable phase, for which the right way must be found. This point already shows the possible direction for getting on.

Section 3: *Development alternatives of the village economy*. Rural development is a basically economic development-oriented policy, featuring two dominant elements presently in Hungary (also heard in the lectures of the section): The economies of scale and integration. The former is the institutional-organisational framework of the activities carrying the opportunity of development-improvement, while the latter is the integrated system of the functions and activities: Network development versus isolated development.

A model that we too can use in rural development is the road defined and applied by the EU. This is the integrated, complex rural development in which the basic principles are subsidiarity and the principle of co-operation and connections. Typical programmes may be economic diversification, rural tourism, education and training, the development of infrastructure and environmental protection in the broad sense, including the preservation of the cultural inheritance, too.

Section 4: *Local governments – village management*. The section basically examined the present situation of the countryside from the side of the roles taken up by the villages, i.e. the local governments, but it touched upon much broader correlations (e.g. county, regional level) by its comprehensive analyses and the results of them.

Several essays and lecturers pointed out the uncertainties and contradictions of the current legal regulation. In this field we can mention the necessity of the re-regulation of the whole economic and financing system of the local governments; the increase of the local tax revenues; perhaps the introduction of new taxes, naturally simultaneously with the radical decrease in the scales of the central taxes; increased support for the entrepreneurs and their involvement in regional development and in the implementation of the local developments etc.

The passing of the Act on Regional Development has been postponed for years now in Hungary. In connection with that the participants of the section drew attention to the poor system of connections between local authorities and the other actors of regional development, to the fact that tasks and authorities are not clarified and to the requirement of the consistent implementation of decentralisation.

Section 5: *Social problems – social networks*. The most frequently mentioned problem was unemployment. The severity of the problem is shown by the fact that unemployment rate did not reach 10% in the summer of 1995 in the towns of Hungary, while in the villages it approached 15%. Within the villages especially the small ones are in a critical situation. In some regions characterised by small villages, the high level of unemployment may amount to total building down and evacuation. In addition, the large part of the urban unemployed “left for” the villages, which will definitely not bring prosperity there.

It was stated quite clearly that it was not possible to work out a general programme for the solution of the problems of rural areas, one that can be used in all parts of Hungary. What is especially necessary is the completion of small regional complex programmes, being the only means by which we can somewhat improve the situation of the individual areas. A serious contradiction is, however, to find the right proportion between exogenous and endogenous forces in the completion of these complex programmes. Some said that improvement was only possible using the endogenous forces, but the resources of the individual regions are not enough for the implementation. On the other hand, if exogenous – e.g. government – grants are included, there is a real danger for the deformation and dilution of the original notions.

SZERZŐK

Abonyiné Palotás Jolán egyetemi docens, József Attila Tudományegyetem Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged

Alpár György egyetemi docens, Pannon Agrártudományi Egyetem (továbbiakban: PATE) Állattenyésztési Kar, Kaposvár

Ángyán József egyetemi docens, helyettes igazgató, Gödöllői Agrártudományi Egyetem (továbbiakban: GATE) Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő

Aubert Antal egyetemi docens, Janus Pannonius Tudományegyetem (továbbiakban: JPTE) TTK Regionális Társadalomföldrajzi Tanszék, Pécs

Bakos István kutató, Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Üzemtani Tanszék, Budapest

Balogh Balázs tudományos segédmunkatárs, MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest

Baracs Gabriella Etelka főiskolai docens, Debreceni Agrártudományi Egyetem (továbbiakban: DATE) Állattenyésztési Főiskolai Kar, Hódmezővásárhely

Baranyi Béla tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet (továbbiakban: MTA RKK ATI) Debreceni Csoport, Debrecen

Barczy Attila tudományos segédmunkatárs, GATE Talajtani és Agrokémiai Tanszék, Gödöllő

Básthy Tamás egyetemi tanársegéd, PATE, Mosonmagyaróvár

Benedek László ügyvezető igazgató, R.Ö.M. Management Kft. Regionális Management Önerős Fejlődés, Budapest

Bögre Zsuzsa szociológus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológia Tanszék, Piliscsaba

Böhm Antal igazgatóhelyettes, MTA Politikatudományi Intézet, Budapest

Csatai Rózsa egyetemi adjunktus, PATE, Mosonmagyaróvár

Csefkó Ferenc ügyvezető igazgató, MTA RKK, Pécs

Cserti Csapó Tibor PhD-hallgató, JPTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Pécs

Csubela Ferenc, a Vajdasági Magyarok Szövetségének elnöke

- Dövényi Zoltán tudományos osztályvezető, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest
- Drotár András osztályvezető, Földművelésügyi Minisztérium, Budapest
- Faludi Erika kuratóriumi elnök, KISPAD Alapítvány, Dráva-fok
- Fehér Alajos igazgató, GATE „Fleischmann Rudolf” Mezőgazdasági Kutatóintézet, Kompolt
- Finta István tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet (továbbiakban: MTA RKK DTI), Pécs
- Fodor István tudományos főmunkatárs, MTA RKK DTI, Pécs
- Fodor Lóránt egyetemi tanársegéd, PATE Georgikon, Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- G. Fekete Éva mb. osztályvezető, MTA RKK Észak-magyarországi Osztály, Miskolc
- Gályász József egyetemi tanársegéd, DATE, Debrecen
- Gerencsér Balázs szociológus, Falufejlesztési Társaság, Budapest
- Gerzanic Annamária osztályvezető, Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, Budapest
- Gyulai Iván igazgató, Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért, Miskolc
- Hajdú Zoltán tudományos főmunkatárs, MTA RKK DTI, Pécs
- Hantó Zsuzsa egyetemi docens, GATE, Gödöllő
- Herczeg Ágnes táj- és kertépítész, Pagony Táj- és Kertépítész Iroda, Budapest
- Horváth József kollégiumigazgató, PATE, Kaposvár
- Hrubi László tudományos munkatárs, MTA RKK DTI, Pécs
- Illés Iván főigazgató, MTA RKK, Pécs
- Illyés Zsuzsanna vezető tervező, Pagony Táj- és Kertépítész Iroda, Budapest
- Juhász Csaba egyetemi adjunktus, DATE, Debrecen
- Juhász Erika önálló kutató, MTA Politikatudományi Intézet, Budapest
- Kajári Karolina PhD-hallgató, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Kardosné Nagy Judit egyetemi docens, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Kitanics Tünde PhD-hallgató, PATE, Kaposvár

- Kocsondi József egyetemi docens, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Kovács Dezső egyetemi adjunktus, GATE Agrárszociológia Tanszék, Gödöllő
- Kovács Katalin tudományos munkatárs, MTA RKK Budapesti Osztály, Budapest
- Kovács Lajos elnök, Csongrád Megyei Agrárkamara, Szeged
- Kovács Tamás egyetemi tanársegéd PATE, Mosonmagyaróvár
- Kovács Teréz tudományos főmunkatárs, MTA RKK DTI, Pécs
- Kraftné Somogyi Gabriella tudományos munkatárs, MTA RKK DTI, Pécs
- Kupi Károly tudományos munkatárs, GATE Növénytermesztési Intézet, Gödöllő
- Lakner Zoltán egyetemi docens, Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem, Budapest
- Lantos Tamás alapítványvezető, Ormánság Alapítvány, Pécs
- László Mária egyetemi adjunktus, JPTE Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, Pécs
- Lentner Csaba egyetemi oktató, EFE Közgazdasági Intézet, Győr
- Madarász Imre egyetemi tanársegéd, GATE Agrárszociológia Tanszék, Gödöllő
- Márta Kálmán főtanácsos, Földművelésügyi Minisztérium, Budapest
- Mezei István tudományos munkatárs, MTA RKK Észak-magyarországi Osztály, Miskolc
- Mohos Mária egyetemi adjunktus, JPTE Regionális Társadalomföldrajz Tanszék, Pécs
- Molnár Tamás egyetemi tanársegéd, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Nagy Tibor egyetemi docens, DATE, Debrecen
- Nánásiné Tóth Éva tudományos segédmunkatárs, MTA RKK ATI, Kécskemét
- Nanszákne Cserfalvi Ilona főigazgató-helyettes, Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola
- Nemes Kornélia egyetemi adjunktus, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Nyárai Horváth Ferenc egyetemi adjunktus, GATE, Gödöllő

- Ónodi Gábor egyetemi adjunktus, GATE Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő
- Pachinger Zoltán PhD-hallgató, PATE Állattenyésztési Kar Ökonómiai és Szervezési Intézet, Kaposvár
- Pfeil Edit tudományos munkatárs, MTA RKK DTI, Pécs
- Philip Lowe igazgató, a vidéki gazdaság professzora, University of Newcastle upon Tyne, Department of Agricultural
- Rada Beáta tanár, Csurgó
- Raffay Zoltán tudományos segédmunkatárs, MTA RKK DTI, Pécs
- Reke Barnabás egyetemi adjunktus, PATE, Mosonmagyaróvár
- Rendek László egyetemi docens, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Répássy Helga ügyvezető igazgató, R.Ö.M. Management Kft. Regionális Management Önerős Fejlődés, Budapest
- Richard W. Howarth egyetemi tanár, University of Wales, Bangor, United Kingdom
- Romány Pál tudományos tanácsadó, ny. egyetemi tanár, Budapest
- Salamon Lajos egyetemi docens, PATE, Mosonmagyaróvár
- Sarudi Csaba, PATE Állattenyésztési Kar, Kaposvár
- Serafin József főtanácsos, Népjóléti Minisztérium, Budapest
- Sipos Aladár kutató professzor, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Somogyi Sándor egyetemi tanár, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Soós Károly egyetemi adjunktus, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Süli-Zakar István tudományos csoportvezető, MTA RKK ATI Debreceni Csoport, Debrecen
- Szabó Géza PhD-hallgató, JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, Pécs
- Szakál Ferenc egyetemi tanár, parlamenti képviselő, GATE, Gödöllő
- Szalai Tamás egyetemi adjunktus, GATE, Gödöllő
- Széles Gyula intézeti igazgató, egyetemi tanár, PATE Állattenyésztési Kar, Kaposvár

- Szénay László ny. egyetemi tanár, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Szógyi Lenke tudományos munkatárs, MTA Politikatudományi Intézet, Budapest
- Szpirulisz Ildikó tudományos főmunkatárs, MTA Politikatudományi Intézet, Budapest
- Szűcs Gábor táj- és kertépítész, Pagony Táj- és Kertépítész Iroda, Budapest
- Tanyi Zoltán egyetemi tanársegéd, PATE, Mosonmagyaróvár
- Timár Judit tudományos munkatárs, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba
- Tirczka Imre tudományos segédmunkatárs, GATE Növénytermesztési Intézet, Gödöllő
- Tolnai György osztályvezető, Országos Munkaügyi Központ, Budapest
- Tóth László tanszékvezető főiskolai tanár, DATE Állattenyésztési Főiskolai Kar, Hódmezővásárhely
- Váradi Monika Mária tudományos munkatárs, MTA RKK Budapesti Osztály, Budapest
- Vercseg Ilona kutató, Magyar Művelődési Intézet, Budapest
- Veres Lajos ügyvezető igazgató, Dunaholding City Menedzser Kft., Budapest
- Vuics Tibor tanszékvezető egyetemi docens, JPTE Regionális Társadalomföldrajzi Tanszék, Pécs
- Wilhelm Zoltán PhD-hallgató, JPTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Pécs
- Zsibrik Istvánné ny. statisztikai főtanácsos, KSH Baranya Megyei Igazgatósága, Pécs

*A Pécssett kétévenként sorra kerülő, immáron hagyományos falukonferenciákat azért szervezzük, hogy egybe-
gyűjtsük és megszólaltassuk a magyar falu és vidék iránt
elkötelezett különböző nézetű tudományterületek kép-
viselőit.*

